

Аппаланы Хасан

КЪАРА КЮБЮР

<http://albinaandzulya.wordpress.com/>

Аппаланы Х. А.

КЪС
КЮБ

РОМАН

*Биринчи бла экинчи
китабы*

Ючюнчю чыкъгъаны

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск. 1986

... въз
ну бла
Ибра-
маса, тау-

дан Ибра-
ерюб, не
укъла,
ир-

БИРИНЧИ КИТАБ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи башы

Зыккыл кенчеги эннише тюше да, аны тарта, бир болу бла бурунчугъун дженгине сюрте, Ибрагим дерседен юйюне джортуб кирди. Къыйырлары къобузча бюгюлген, бир къанаты сынган аптекни букъу тапхачыкъгъа сала:

— Атам къачан келликди? — деб сорду анасына.

Анга джууаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да къой терилерин джалгъа алыб, прагъач бла пйлей тура эди. Бир кесек заманда, белин ёрге солутуб, бир къолу бла да билек агъачха таяна, Мёлехан джууаб этди:

— Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бюгюн-бюгече келеди деб турама. Бюгюн Шабайды къызы келиб таш салгъан эди. «Бусагъатдан атагъыз келмесе, экинчи мен ташха къарамам», — деб кетгенди ол.

— Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен «Темуркъа» дегенликге, не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесини къартгуна этиб гырылдай турма да, баш тапхада аякъ тюбюнде къурмач барды, аны ал да аша.

Атанг келгинчи, къурмач, джырна бла кечинмесек, мюрзеуюбюз тауусулады, тирмениге элтириги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрагим секириб турду. Сора тапхада кир агъач аякъчыкъда эрлай

къурмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен аууун толтуруб, амма-джукка эте келиб, бнягъышлай анасыны къатына чекдю. Джашчыкъны къолунда нартюх бюргюкленн эслеб, уллу сары гугурук, дагъыда юч къозлагъан тауукъ аны ызындан, джашчыкъгъа ёшюн урун эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрагимни гегерегине басындыла. Сары гугурук, кесин ёхтем этиб, тауукъладаш аягъа барыргъа кюреше эди. Алай болгъанлыкгъа Ибрагим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхтемлигин унутуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз аягъа!» — дегенча, тауукъланы бирем-бирем бурну бла уруб къычырта эди. Дерседен ач болуб келген Ибрагим, къурмачны кесини ауузуна къуйгъан болмаса, тауукълагъа берир акъыл этмеди.

Акъ чартлагъан нартюхленн агъач аякъдан Ибрагимни ауузуна дженгил-дженгил баргъанын кёрюб, не болса да кёрейик дегенча, дагъыда бнягъы тауукъла, джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине къарай, бнягъышлай Ибрагимни агъач аягъына джууукъ кирдиле. Алай болгъаны ючию аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрагимни ауузуна тюшгенин эслеб, кёллери къалгъанча, бурунлары бла къолтукъ тюблерни къашый, бир джанына джанлаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурук, Ибрагимге разы болмай банын билдиргенча, эшик аллында нарат томраугъа мшиб, юйге айланыб, юч кере къычырды.

Шабайды къызыны айтханы эсине тюшюб, Мёлехан, керти кёлю бла къууаныб, ишин да къоюб: «Хайыр ханпар ай!» — деб, джолгъа къараргъа эшикке чабды. Алай болгъанлыкгъа къолу бла кёзлерине не къадар кёлекке этиб къарады эсе да, Темуркъаны келиб кёрмеди. Гугурукну къычыргъанындан джюрегине себеллик таныб, эитда бир кере къычырырмы эди деб, эшик артындаш акъ улакъ къапчыкъдан ууучу бла бир нартюх алыб, гугурукга теджеерек, тауукълагъа атды.

Мёлехан босагъада ёре сюелиб сакълагъанлыкгъа, нартюхден тойгъан гугурук, бир да къычырыр кёллю болмай, тауукъ бёлекни ызындан тизиб, бюсюреусюз багуш къазаргъа кетди.

Мёлеханни къууанч этгени соругъуб, къараб юйде Ибрагимни кёрмегенинде, джашчыкъ, дерсин къоюб, ойнаргъа къачыб кетгенин эследи. Бу затха джюреги

разы болмаса да, кьалгъан замандача, Ибрагимни из-лерге бармады. Алай болса да ачыулу болгъанын та-ныта: «Тохта, атанг бир келсин, мен сени кьабынга джыйдырма, ансы сен энди калак итча айланыб теб-регенсе»,—деб кеси аллына селеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек суйген Мелехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бю-гюн а ташда да чыгыб, тауукъ да кычырыб, Темур-кьаны келмегени Мелеханнга ачыу тийиб, мыдах эт-ген эди. Ол себебден ачыуун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркьа Къыяматха джыл джалгъа джарашыб кетгенли, джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли, Мелехан аны джалындан, бир челек айран бла бир кьакъ кьабыргъа болмаса, джукъ кермегенди. Джыл бла эки айны джашын, кызын да, бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, кимге урчукъ пйирирге, кимге уа терн пйлерге кюрешиб, алай кечиндириб тура-ды. Ол заманы ичинде Мелехан, табханчыгъын Иб-рагимге кьабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб, кезюне кьараса, джюреги та-кыр болуб, кёб заманы кез сууларын текгенди. Бу затланы сынаб, эрнин аллына кьарагъаны бир да сей-ир тюлдю.

Мелехан кьаты ишлей тургъанлай, джашчыкьны джылагъан тауушу, узакъда кьозу макъыргъан таууш келгенча, кьулагъына келди. Алай болгъанлыкьгъа, барыб кьараргъа тургъанлай, джангур тубан чегет дуп-пурну басханча, башын сагъыш басды да, барыргъа унутду да кьойду. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, биягъындай джашчыкьны джылагъан тауушу ачыкъ келгенни эшитди. Огъаргъы джел уруб тубаны чач-ханча, сагъышлары чачылыб, Мелехан, ишин кьоюб, эшикке чабды. Арбазны артында джылагъан таууш-ланы эшитиб, келиб кьарагъанында, Ибрагим, аркъав агъачны тышына чыкьгъан кыйырына кьабланыб, джылай тура эди.

— Нек джылайса, Ибрагим, не болгъанды?—деб, анасы кьойнуна алды. Алай болгъанлыкьгъа анасы не кьадар бек эркелесе, Ибрагим ол кьадар бек джылай эди. Юйге келиб, джюрегин кесек басханында, Иб-рагим хапарын айтды.

Алай болгъанды: юйден кетгенлей, Ибрагим, сохта негерлерине кьошулуб, ойнаргъа баргъанды. Ашыкъ

ойнай тебрегенлеринде, пайгъа салыргъа Ибрагимни ашыгъы болмагъанды, тилегеннде, хыликке этиб кю-люб кьойгъан болмаса, киши ашыкъ берирге унама-гъанды. Ашыкъ ойнаб бошагъандан сора, сабийле, джыйылыб, хунагъа миниб, кимни кёб малы болгъа-нындан хапар айтыб тебрегендиле. Былайгъа джыйыл-гъац сабийледен Къыяматны уланындан туугъандан онглу болмагъанды. Ол себебден алчылыкъ этиб ол тургъанды. Ол сабийлеге алай айтханды: «Энди хар ким айтышайыкъ да, кимни аз малы бар эсе, ол, кёб малы болгъанны сыртына миндириб, гардош бачханы бир джанына дерп элтирге керекди».

Кимни кёб малы болгъаны белгили болгъандан со-ра, кёб малы болгъанла аз малы неда малы болма-гъан сабийлени сыртларына мингендиле. Къыяматны уланындан туугъан: «Ибрагимни атасы бизде джалда-ды, мен аны сыртына минерикме»,—деб тебрегенди. Алай болгъанлыкьгъа Ибрагим миндирирге унамагъан-ды. Ол миндирирге унамагъанында, джылы да, бою да уллу болгъаныны себебинден, Ибрагимни тубюне са-лыб, аясуз этиб, ашхы туйгенди. Ол аны алай тую тургъанлай, озуб бара, Ибрагимланы хоншулары, ёмю-рю джалдан чыкьмагъан Къанамат кёргенди. Чабыб джетгенди да Ибрагимни ариу айтыб юйге ашыргъан-ды, тегерегине кьараб, киши кермегенинде, Къыяматны уланындан туугъаны хайда алгъанды да ашхы кьун-дуз тйлеуон бергенди.

Бу хапаргъа тынгылады да, Мелехан, бир бёлек заманы ахсыныб, джашчыкьны башындан сылагъан болмаса, Ибрагимге этилген артыкьлыкьны ызына кьайтарып зат айтмады.

— Тур, иги джаш кибик, келегинги теш, бир джа-майым, ансы юсюнгден туюшюб кьалады.

— Анам, мени туйгени ючюн сен Далхатны анасы-на нек барыб урушмайса?

— Кьой, балам, кьой. Алагъа ким кьатылады, аны анасы джер джалагъан, эл алдагъан бир кьатынды. «Аман адам этегинги тутса, этегинги кес да кьач»,—деб сёз барды. Сен аланы сабийлери бла ойнай турма.

Анасыны айтханына асыры разы болмады, алай болса да Къанамат Далхатны туйгени кезюне керю-нюб, анасына джууаб этмей, дженгини джылтыргъаны бла кезлерин сюртуб, дженгил-дженгил бурнун тар-та тохтады.

Экинчи башы

Тау суула, мниг-мниг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, кзулакъла сайын ашыгыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргган таууш эте, эншге куюлуб тюшюб, сора уллу ёзенде дагыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб куюлургъа ашыгыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгы бурун кзулагъынга келген тауушла — Къобан сууну, аны кибиб, джел уруб, нарат тереклени чайкъалган тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийгирекден къарасапг, топракъ, башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа турган аскер тоблагъа ушайдыла.

Байыракъ адам ёлген болур, муадзин, джанын-къанын аямай, минараны алты тешигинден да башын чыгъарыб, бек кёб заманы салах тартады. Салахны эшитгенлей, джолда кетиб барган бир къатын, джашчыгъын бек суюдени билдире, тегерегине къараб, бир ат-налны орамдан алыб, ауузуна сугъуб сабийине тишлери бла къабдырды. Аны кёрюб, бир къауум къатын, ёлюмден сакълар ючюн темир къабдырыгъа къадалыб сабийлерин арбазла сайын кычырыб излеи эдиле.

Тау элдеде салах тартылган неда ол адам, бу адам ёлдю деб эшитселе, алгы бурун бютеу санларыны юсю бла шыбла чыракъ барганча къалтырайдыла. Ол кёзю кетгенлей, «такъыр дуня», «джалган дуня», «барыбыз боллукъ да алайды» деб, тарыгыб башлайдыла; андан ары ол ёлгенин этген ишлерин санаб тебрейдиле; къатларында ёлгенин джууукъларында адам болмаса, сёзю арты «къолай адам тюл эди, алай кесн этгенин ахратда кёрюр»,—деб бошалады.

Къатынланы бир къаууму, сёзю арты бошалгъынчы да, кимни табанын къаблагъан чарыгы тюше, кимни асыры ашыкыгъандан чоху чачыла, хапар джетдиррге элге джайыладыла. Алай болганлыкыгъа джолда чохларын тюзете, габаш чарыкъларын къабларгъа юреше неда, джесгил-дженгил тюшерге къалсала, аланы кюлгъа ала айланадыла. Къалай алай болса да элде ким ёлгенин бу тукъум тишируулары кючюнден,

кюру бу элден сора да, къалган хоншу элдеде биледиле. Аны ючюн, хапар окъ атылганча атылады деб, сёз барды.

Тышндан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен уллу ёзен болмаганлай, тёрт джаны уллу тауладыла. Ичинде тууб джашаганлай мындан чыгыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзешибизге, тюшге эдик деб, джюреклери къоркзуулу болганлай турды. Бир къауум адамны бу ёзенден чыкмай къарт болганлары аны ючюн болур.

Кёзюу намаз бошалган болур, халкъ межгитип арбазындан чыгыб келеди. Эркеч къойлапы аллында барганча, эм алларында афенди, аны сол джанында элни старшинасы чайкъалыб келедиле. Афенди кём-кёк кёк абасы бла, къолунда сары мынчакълары, кесн да кёзлерин толусу бла ачмай, эншге къараб келеди. Алай болганлыкыгъа кёзлерин не кенг ачхандан эсе да бек кёреди: къаты бла узакъ болмай сабийчикни къолундан тутуб бир сыйдам тишируу озганында, ызына бурулуб, муадзинни чакыргган сылтау бла джити къарады. Афенди эншге къараганлай, харзаты иги кёргени андан белгили болады. Старшина не зат эсе да бир сейир хапар айта болур эди, ол айтыб сёз арасында къолун силкени сайын, афенди башын къалтырата эди.

Бу хапарчы гымышакъал къартны старшина неда бир улуу оноучу болганын сормаганлай ким да танырыкды. Къап-къара бухар бёркю, уллу алтын бычагы, алтын къамасы, аны кибиб аллай белибауу, гёроху, алтын хазырлары, имбашларында джим-джим джылтырай погонлары, кёкюрегинде медаллары, атлагъаны сайын ала да, сагъатын маятничга, чайкъалыб зыгырдай эдиле. Къараган адамны «бу арыкъ къарт кишичик бу къадар хазнаны къалай кёлтюрюб джюрюйдю?»—деб келлик эди кёлюне. Таб адамланы ол муратларына джууб этгенча, уллу бычагын тешиб, ызындан келген кзулдукъчусуна берди. Ол да, алтын бычакъны эки къолу бла тутханлай, мияла сауут тюшюб уулады дегенча, къоркъуб, ит несини ызындан барганча, ызындан тагылыб, мюйюшден ташайыб кетдиле.

Элде адамла, къалган замандача болмай, эншге праулен таба кёб саркъдыла. Мюйюшледе къатынла къолларын силкиб, бир-бирине хапар айта эдиле; ала

айтхандан озгъан адам кыйырын, учун ангыларгъа бола эди: «Келгенди...», «прустоп», «кѣб нѣгерлери бла...», «Къыямыт джууб этерик болур...», «къайнайды, эл багъасы киши...»

Уллу праулен арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама толу. араларында стол, аны юсюнде будай ѳтмек бла туз. Мыртазакъла ѳрге-ѳниште дженгил чабадыла. Уллу бычакълары бла бир атлыла, кишиге да турсунуб бурулмаи, картузларыны тюбюнден эршииб тѳрт джанларына къарайдыла.

Бир заманда эки мыртазакъ келиб, басыныб тургъан халкъны эки джарыб джол ачыб, уллу бычакъларын чыгъарыб, экиси джолну эки джанында ѳрге сюелдиле. Узаймай, бир кесек тургъанлай, юйден, бѳчке тѳнгереб чыкъгъанча, картузу бла бир мыйыкълы семиз адам чыкъды, кѳкюреги медалдан, крестден толуб, аны ызындан да элни старшинасы Биймурза, тамада афенди Мухаммат-Амин, дагъыда, таякъгъа таяна, элни эм байы Къыямыт келди.

Эл джыйылгъанда кѣб турмагъанлай, прустоп нѣгерлери бла фйтонна миниб, старшина да биргесине, Къыямытлагъа къонакъгъа кетдиле. Эртде замандан бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол, Къыямытлагъа бармай, башха адамгъа бармайды. Эл джыйылгъандан чачылыб бара, адамла хар бири кѳрген, эшитген затларын бири бирине айта эдиле: «Алгъынгыдан кючден къутулгъан эдик, энтда келгенди бир», «къарнына бешли ууаныкны салсаг да, сыйыншыкъды...», «тейри, джасакъны юсюнде бек къаты сѳлешди...», «хаджиретле бюгече келмеселе, юйдегилерни джоярыкъма», дейди; «къой-къой, аны кибиб бир кѳнчексизден туугъаны кѳрмегенбизми, тохтамаса, биз аны...» Бу сѳзю эшитиб, бир алтын къамалы, бухар бѳрклю айтылгъан затха разы болмагъанын кѳзлерин эрши-буршу этгени бла танытды, алай болгъанлыкъгъа кеси джанындан сѳз къошханы болмады.

Бир заманда «таркъ-таркъ» деб Къыямытны юйю табдап харс таууш чыкъды. Мында тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сюе эди, ол сеbebден харс таууш чыкъгъан джанына кѣб адам барады, аланы ичюнде джюз джыл болгъан къартла, сабийлени къолларына кѳлтюрюб, этеклерин джыя, къатышла, къошдан джангы тюшген, темир бетли чепкенлери бла, акъ къапталлы, джелкелери джюлюнген джашла бардыла. Бели-

баулары тюзетгенлерине, бѳрклери къагъыб сылагъауларына кѳре, ала, бир ишексиз, тойгъа барадыла.

Къартла, тойгъа кеслери хазна къошулмасала да, юй башында олтуруб къарасала, алгын джаш заманларын эсге тюшюрюрге боладыла, андан сора да бир бѳлек къарт, бирге джыйылыб олтурсала, хар ким кѳрген, эшитген затын айтыб, джюрегин къандырады, эрикгени кетеди. Не десенг да къарт адамла бир джерге джыйылыб лахор этерге бек сюедиле.

Тойгъа джашла къартлача бармайдыла. Аланы асламысы (таймай элде айланган хаулелени бир джапына чыгъарсам) къошда бир-эки джым туруб келгенди, тойда къараб къыз сайларыкъды. Къыз сайларыкъды деген затны терс ангыларгъа керек тюлди, ол джашланы бири къыз кѳрюб, аны суйгенликге, къыз аны атасына, апасына иги кѳрюнмесе, джаш, ол къызын алганын къой, кесини джелкесин къалай кѳрмей эсе, аны алай кѳрмей къаллыкъды. Джашауда ата, ана бла джаш къызгъа бир кѳздеи къарамайдыла. Асламысында джаш чырайлыны, ариу сюеклини, халиси иги болгъанны джаратады. Ана, ата алгын буруп «къуйругъу, джалы» къайданды, къызын харакети кѳмюдю, тынч адаммыды деб, бу джанындан къулакъ тигедиле.

Къалай-алай болса да джашла тойгъа, бал чибиле гокка хансха басынганча, басынадыла. Бюгюн да тойгъа хар ким кесин тюзете барады. Ол адамланы кѳзлерине не бек къарасанг да, не сагъын этгенлерин, кимни не къайгысы болгъанын окъуяллыкъ тюлсе.

Ючюнчю башы

Къыямыт бай киши болса да, юйю алай бек кирсиз тюлди, алай болгъанлыкъгъа къабыргъада къатапа кююзле, бѳрю, тыйын тонла, тапха узуну кѣб сыйлы мияла савут — юйю не кереклисин да эслетмейдиле.

Къыямытны эртдеден бери адетиндеди: къонакъ юйге, — ол кеси апга отоу дейди, — къонакъ келген кѳзюнде болмаса, бир джанын джибермейди; кирит салыб, ачхычын мынчакъ баугъа тагъыб джюрютеди. Ол алай таймай адам джашамагъандан болур, къонакъ юйде джангы кирген адамны бурнуна мылы, мукут ийис урады, ол сеbebден юйге киргенлей огъуна, Анапас дух

бюркюлген акъ къолджаулугъун бурнундан джанлат-майды.

Орус къонакъла бир къабыргъадап кѣзлерни алмай къарайдыла. Кергиси да, не джокъду анда: тюрлю-тюрлю ишлениб алтын къамала, кюмюш, от алтын салынган уллу бычакъла, алтын бла джасалыб эски тау шокла, пил сюекге алтын салыныб шок, от къуйгъан мюйюзле, бѣрю, тыйын тонла. Бир къабыргъада да лаудан чепкенле, алтын туйме, кемар, окъа бла джасалыб лаудан къапталла. Орундукъ башында да бир тизгин болуб, джангы, эски да бар, ич кийимле, аланы башларында, тегерегине дарий джаулукъ джиберилиб, Николай патчахны сураты. Тюз столну аллында — юйдегиси бла тюрк патчахны сураты.

Къарт Къыямыт юйюрюне кѣб мал, харакет джыйгъанды. Ичник джыймаз, къуру старшина болуб он-онбеш джылны тургъанды, доверна болуб элни къозусуз-къойсуз этиб тогъуз-он джылны тургъанды. Аны юсюне аны къой къошларында ёмюрю тюгениб, неллай бир джарлы хакъсыз къысталгъанды. Былай болсун деб, Къыямыт таягъын джерге къакъса, анга къайтарыб киши джууаб эталмагъайды. Эцда, къарт болгъан эсе да, кесине хайыр тюшер ишге сибиртгича айланады.

Орус оноучула Къыямыт юйде заманда кѣллерине келген затланы, тартыныб, бир-бирине айталмай турдула. Къыямыт эшикге чыкыгъашлай, бир джукъа, къынгыр, тюксюз башы къар тауча агъара, гнда балтача, уллу бурнунда кѣксюл кѣзлюклени ёрге-энишге тарта, Апанасха джетмей эсе да, андан гитчерек оноучу болур эди, — ол, сѣгюб башлады:

— Сен, Федор Иванович, къалай тѣзюб тураса, бу азиат ийисден мени къусарым келеди. Мен бу эшекле бла бир ийыкъдан кѣб туралмаз эдим, быланы барашкалары болмаса, ёзенлерине кирмез эдим.

Нѣгери «барашка» деген сѣзюю сагъынганлай, Апанас, кѣзчюклерни джумуб, джаякъларын дженгил-дженгил къымылдатды. Бир ишексиз, олсагъатда аны бурнуна бишген эт ийс уруб, кѣзюне бишген къозуну эти ашлауда кѣрюнюб, аууз сууу келгени аны ючюн болгъанды.

— Къозу этни къобуста бла бишириб, татрап тузлукъ джагъыб ашасанг, аллында да рюмкачыкъны тартсанг, къалай алапат болады. Дагъыда былада ариян деб бир зат барды...

Ол ашарыкъдан хапар айтханы сайып, Апанасны джаякълары дженгил къымылдаб, аягъы джер тутмай тебреди. Чабыб барыб терезеден да къарай эди, алай болгъанлыкыгъа хантны ийисин эшитген болмаса, тепси келиб кѣрмегенинде, къолун силкиб, къабыргъада сауутлагъа къараргъа бурулду.

Апанас, былай кел деб, нѣгерни чакъырыб:

— Кѣремисе, бу эшекле христиан патчахны суратын эски ич кѣнчеклерини къатына тагъыб, азиат патчахны столну къатына такыгъандыла, — деди.

Апанасны нѣгери, кешден огъуна бурнунда кѣзлюклерни тюзете келиб, Апанас айтханы кѣргенинде, къойнуна от тюркгенча, дыгалас этиб тебреди. Алтын джюзюкю бармакларын кѣзюу-кѣзюу къысыб чыкырдата, ёрге-энишге дженгил джюрюб, алай айтды:

— Кетерге керекди бу юйден, христиан патчах самаркъау болгъан джерде мен тураллыкъ тюлме, Федор Иванович, тур, былайдан къорайыкъ, бу къарт эшекни да Акъ Къалагъа джол салырча этерге керекди.

Апанасны богъурдагъы, кийик тюкден толгъан ат-джерни кѣпчекча, чыгъыб, кюлгенден гитче хымил кѣк кѣзчюклерни ичине ташайыб, орун этген заманда къатыла къуу джастыкъны силкгенча, быдыры къалтырай, келиб нѣгерини сыртындан къакъды.

— Сен хайуан адам кѣреме, мен пакыярда этеме. Къарт Къыямыт кесини христиан патчахын чынты, ол огъай эсенг, элтиб къыблагъа да такыгъанды, кѣремисе, суратны тегереги бла дарий джабыу джайгъанды, тюрк патчахха уа ол сыйны этмегенди. Сен къоркъма, мен кѣрген Къыямыт христиан патчах ючюн джанын берликди.

— Федор Иванович, алай эсе, ич кѣнчеклени патчахны къатына нек такыгъандыла?

— Да алада адет алайды, кѣнчек, кѣлск айырмай, табханларын къабыргъагъа тагъадыла.

Была бу хапаргъа болуб тургъанлай, эшик джарты ачылыб, тютюн-тютюн эте, саханны къыйыры къарады, аны эслегенлей, экиси да къолларын уууб, юйде ёрге бла энишге дженгил джюрюб тебрѣдиле.

Къараб-къарагъынчы Къыямытны джумушчулары уллу столну ашарыкъдан, ичерикиден толтурдула. Столгъа, тоб окъла сюелгенча, аракъы, чагъыр шышала тизилдила. Аланы эслѣб, Апанасны нѣгери, кѣ-

зюню кыйыры бла столгъа къараб, не эсе да бир джырны мурулдаб тебреди; хычыла бла арт сахан келгенлей, Къыямыт, аны ызындан Биймурза мыртазакъ нѣгерлери бла кирдиле.

Апанас бла нѣгерини шышала бла къозу этге джю реклери алай тартхан эди, киши олтур дегинчи, чѣгюб, къолларына керекли сауутну, кезликни алыб хазырландыла.

Патчахны, аны ызындан къонакъланы саурукъларына тамакъдан бир-эки рюмка тигелегинде, къаууму-пу да тиллери ачылды.

Апанас, эринне, бурпуна да джау джагъылыб, шорпа башы джалагъан киштикча, тиши ауруб кѣбгенча, локъумдан бир уууртун толтургъанлай айтды:

— Мен кѣб джерде айлашганма, алай болса да Къыямытны барашкасындан иги хаит бир да кѣрмегенме. Тартайыкъ барашканы саулугъун, — деб, бир чилляякъ рюмканы белинден бууду.

Рюмкалары тюблери кѣкге айлану столгъа салынганларында, Къыямытны кѣзю эшик артында тургъан мыртазакъланы бирине джетди. Ол кыйышлы, ичгичи адам болур, киши эслеб анга тигим да этмей, кеси тилерге да уялыб, олтургъанланы ауузларына рюмка барса, чыдаялмай, кепке байталча, тепчилдеб турады.

Аны алай кѣрюб, Къыямыт сакъалына ышарыб чакъырды:

— Ал, джаш, не зат эсенг да, ол простойчукъдан къуй да тарт,— деб, тигимге да бѣрек джартыны узатды.

— Эй, амандан туугъан, тамада тигим этсе, эки къолунг бла ала тур,— деб Биймурза мыртазакъгъа бармагъын силкиб джанды.

Къыямыт, къарашгъракъ адам болса да, элде эм хыйла, дуркъучу адамланы эм башларыны бириди. Ол ѳмюрюнде кесине хайыр келмезлик бир ишге къатышмагъанды; орамда тюбесе да, джукъ юзмезлик адамыны салам бергенине хазна джууаб этмейди. Къызгъанчлыгъы да, аны кибиб бир адамны болургъа къолундан келмезча, алай беккъол адамды. Эки-юч минг къойдап мал харам болса, аны сюрюучю джалчыларына ашатыб, халал ѳлген малны къошдан къоратдырыб, базарда сатдырыб турады. Гырджыннга кѣб ун къорайды деб, къошда ол болгъан кече, билмаукъ болмаса, гырджын этдирирге унамайды. Джюп берирге деб кесамат этиб джарашдыргъан джалчыларына,

джалларын берир заманда, джюп джоппуланы ичиндеп мамукъларын джыртыб, ичтерине къой чакъмакъланы къуюб толтуруб, алай бериб тургъанды.

Эртдерек Къыямытда джалда тургъан джалчыла бир аууздан алай айтадыла: кесини маллары стауатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатыб, къабхын къазан этиб тургъанды.

Прустоп келгенинде, башына хайыр алыргъа эспне тюшдю.

Кѣбден бери узакъ болмай анга хоншу джашагъан Къанамат деб бир джалчы джашны кѣрюб болмайды. Аны эрши кѣргенини да магъанасы алайды: Къанамат, анга тюбеген джерде келиб, къалгъанлача, эки къолу бла къолун тутуб, тынчлыкъ, эсенлик сормады; бир джолда Къыямытны киши джашы кюз джалындан бир тюменин тыйганында, анга сенек бла чабыб, стауатдан бир къунаджинни сюрюб кетгенди. Арт кѣзюуде уа Темуркъаны джашы ючюп уланында туугъанни тюйген этгенди. Бу затла барысы Къыямытны кѣкюрегин, таш басханча, басыб тургъандыла. Энди дерт къайтарыргъа таб кѣзюу келгенинде, аны ычхындырыб къояргъа суймеди. Кефли да болгъанды, алай болса да ол прустопха тил этиб, Къанамат тутулуб, аны къолуна, аягъына темир бугъоу салыныб, джууукълары да къычырыкъ-хахай эте тургъанлай, стражникле бычакъларын чыгъарыб сюрлюклери кѣзюне кѣрюнюб, джюрегин къууаныб, юч кере сакъалын сылаб, тамагъын арнулаб, узалыб Апанасны билегин уппа этиб айтды:

— Мен санга къурман болайым, сеп менн багъалы къонагъым. Атам хариб да орус патчахха кѣб заманни тюз ишлегенди, мен да ѳлгюнчю аны чуругъу басхан джерге къурман-садагъа болгъанлай кетерикме,— деб, къучакълар муратда прустопну нѣгери таба бурулду, алай болгъанлыкъгъа аны асыры онглогъа санамай, табакъда джауоруннга узалды.

Къыямыт, тамбла дерт джетдирлигине къууаныб, къарт адамны тартхапчыгъы да иги джылытхап болур эди, секириб къобуб, орундукъгъа миниб, суратлада патчахны эки аягъын уппа этиб джыламсырады.

Апанас къатында олтуруб тургъан нѣгерини къабыргъасындан тюрдю, алай болгъанлыкъгъа аны башы энишге салыныб, силегейлери келе тургъан болмаса, хазна сѣз ангылар къарыуу къалмай, бурну бла бир тауушланы чыгъарды: «мы... мы... агъакъ... агъ-

акъ...» Ананас бармакъларын бююб къабыргъасын-дан иги адамыча тюртгенинде, тѣбен эрнин ѳрге джы-ялмай, башын кѣлтюрдю.

— Къарачы сеп, Къыямыт патчахны къалай сюеди, ол иги джюрегн болгъан кишиди, мунуча патчахны алай бек сюйгеп кѣб оруслуну табмазса.

— ...азнат, ийис этеди... тюрк... солтан... ...барашка хорош... колсон, колсон фисит... — деген болмаса, Апа-насны нѳгерини башха къарыуу къалмады.

Къыямыт, джол ачханын тапыгъанында, Биймурза-ны да кѣзю-башы бла чакъырыб, Апанасны къулагъы-на джууукъ барыб, кѣлюне келген затны тѳгюб теб-реди:

— Бизни элде Къанамат деб бир тыгъырыкъсыз хашкен барды. Ол не къартны, не афендини сыйын кѳрмейди. Бир джолда патчахха аманла сѣлешгенин кесим къулагъым бла эшитгенме. Кеси да Ташчыда ишлеген бир босяклагъа тагъылыб, ала бла къуш-муш джюрютеди. Алтын этегинге башым къонакъды, аны мындап къорат, ол мында болуб, башын тутхан тау-лугъа джашау джожкъду. Манга ийнанмагъанлыкъ эте эсенг, ма Биймурзагъа сор, ол аны санга джезин ачар.

Мыртазакъла эшитмесинле деб, Биймурза, ауузуну тѳгерегини эки къолу бла джабыб, Апанасны къула-гъына:

— Бизни кѳрюб болмайды, къораргъа тыйыншлы адамды,— деб шыбырдады.

Апанас, киштик этни кѳрюб мыйыкъларын чюйор-генча, джабагъы бетли мыйыкъларын чюйюрюб, не зат эсе да Биймурзаны къулагъына бир затны шыбырда-ды. Ол анга Къыямытха джѳараулу зат айта болур эди, Къыямыт бери, джумушчула таба, айланыб, юч кере да тамагъын арнулаб, сакъалын сылай, закуска-гъа тузлукъ баш-аякъ келтирирге джумуш этген джаш-ха буйрукъ берди.

«Таркъ-таркъ» деген харс таууш, алымчыны кычы-рыгъы («Ой! Махмут, тутмагъынгды...») къулакъгъа келирге къалгъанында, къонакъла, туруб, ары-бери ауа, бишгеп чюгюндюрча, къызара, тойгъа чыкъдыла.

Уллу арбаз адамдан толуду, арбазгъа сыйынмагъан къауум юйюне неда аны бир джанында эски бауну ба-шына миниб къарайдыла.

Арбазны ортасында той къызыу барады. Къойла юркуюб чалманнга къысылгъанча, къызла да къабыр-гъагъа къысылыб турадыла.

Джангызгъа баргъан замапда тепсеген джерлери, кюй атылгъан юзгереча, тар болгъанды. Адам кѣб ба-сынган джерде ким да къараб тепсегенин аякъ бюк-генин кѳрюрге сюеди. Хар кимге да таб болуб къа-раргъа орун табылмай, бир-бирин тюрте да алгъа ат-лай, тепсер джер аз болуб къалгъанды.

Алымчы, бир уллу таякъны алыб, аны бла адамла-ны аякъларын сызыб кюренеди, алай болгъанлыкъ-гъа таякъ аягъын ачитхан, амма-джукка эте, бир джа-нына джаплайды. Къалгъанла бир кесек артха ыхты-рыла, дагъыда бир-бирин ышыра, тѳгерекни биягъы-лай тар этедиле. Джангызгъа барыу бошалаб, андан асхакъгъа барыугъа кѳчгенлеринде, тепсер джер эр-кин болду.

Эрикмей тау адам тойда кѣб турады. Бу къуру бир тартыу бла ѳрге-энишге баргъанын не сейирлиги бар-ды деб, тышындан къараб кетген адамны кѣлюне кел-ликди, алай болгъанлыкъгъа башха оюн болмагъан джерде той да иги кѳрюнеди.

Тойну тюз башындап къараб, джоппучукъ болуб, оджакъ джанында аслам къатын олтурадыла; чѳгелеб турадыла деген болмаса, алагъа олтурадыла дерге да джарарыкъ тюлдю. Адам тапымасын деб эте болурла, бетлерин джабыб, кѣзлери болмаса, джукълары кѳ-рюнмейди.

Бурушгу къартла агъач къалангаплада олтура-дыла: тепсерге къатышмагъанлыкъгъа, аланы кимн кел-лин сайларгъа, кимн тюз къараб кѣз ачаргъа келген-ди. Тепсегенлеге бирер чурум табадыла, ала барысы да бир аууздан джаратхан аз адам тепсейди.

Тойда, тепсемей, таймай харс уруб тургъан бир къау-ум барды, алагъа киши хакъ бермейди, алымчы кюнюн арасында кир сахапчыкъда хычын сынганладан къаб-дырса да, башха табхан затлары джожкъду.

Аланы бирин хазна тепсеб кѳрмессе. Къайсы болса да, харс ургъандан эригиб, тепсерге чыкъса, алтыштюй-ме, лаудапчепкен къызла, бурунларын чюйюрген бол-маса, ала бла тепсерге унамайдыла. Салам кюлте ки-бик, зыккыллары салына, къыз чыкъгъынчы, къызара-агъара, тойну арасында турады. Не алакытай чеп-кенли къызланы бири чыгъыб, аны бла тепсеб кетеди, неда, тепсерге къыз дженгил чыкъмаса, арты бла джан-лаб, ахсыныб, къызаргъан тобукъларын джаба, биягъы харс уруугъа джарашыб, чегюб къалады.

Темир бетли чепкенли, алтын къамалы, бухар бѳрклю

джаш чыктыса, тепсерге не кыбузчу неда окъабаш кызыланы бири чыгъады. Ол тепсеб тебрегенлей, аны башына тугуб кыагыт бла джерленген гѣрохланы атадыла, «чаркь-чаркь» деб харсчыла, ѳрге кыобуб, харсны кызыуу келтиредиле.

Алымчы да, чычханны марагъан киштикча, алтын кыамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады.

Ол тепсеб бошаб бир джанына чыгъаргъа, кызыны тыйыб, алымчы кычырады: «О ха-хай, Азамат, тутмагъынгды, тутмагъынгды!» Алтын кыамалы, тегерекден да чыкмагъанлай, джастыкь кибик бир бочхадан патчах кыатынны сураты бла бир уллу кыараууз кыагытны алымчыгъа тутдурады.

Кыараууз кыагытны башына тутханлай, алымчы саулай тойну тегерегине айланады: «О ха-хай, джамат, бу онтюменлик кыагытны Азамат берди!»

Не кѳб берсе да, алтын кыамалы алымчыгъа эки шай, андан озса, бир апас береди. Кыараууз кыагыт, тойну башына тегерек айлангандан сора, биягъы базыкь ачха орнуна киреди.

«Келедиле, келедиле»,— деб, бир заманда адамла бири бирини тюртуб тебретиле. Керти, алларында ары-бери ауа, Апанас, Биймурза да аны алтын бычагъын кыолуна алыб, Кыямыт кыамни гулоч таягъын джерге кыагъа, келиб, тойну кыыйырында джумушакь шиндиклеге олтурдула.

Кыанамат Бийнегерни кыулагына шыбырдады:

— Ой алап, иги сагъан, Апанасча семиз болуб кыачда бир ирк кесер эди. Аяусуз кыуру кыарын джауу бир джылгъа боллукь эди.

— Кыайнайды, джетген джерингде аныча сыйла-ныб айлансанг, сен да болур эдинг семиз. Ол мени бла джыйында джангыз бир ийыкьны чалкы тутха эди, аны кыарнында не кыалса да кѳрюр эдинг.

— Эй, Бийнегер, ала бизге чалкы тутдурлукьду-ла ансы, кеслери кыолларын сууукь суугъа тийирир акыллари джокьду.

Кыартчыгъа терекни юсюне кыонуб, кыайсы чып-чыкьны бууайым деб марагъанча, Апанас да эки кѳзюн айырмай кызылагъа кыарай эди. Алымчы Апанасны тегерегине бир-эки айланыб, тепсеб барыб, кызыладан, юсю алай кыолай да тюр эди, алай болса да эм ариу бир джаш кызычыкьны бууунундан тутуб: «О багъалы, сыйлы, кыонагъыбыз, Апанас, тутмагъынгды, джюйюсхан!»— деб кычырады.

Кызычыкьны эслегенлей, Апанас Биймурзаны кыу-лагына не зат эсе да бир затны шыбырдаб, ол да башын «ашхы-ашхы» деген маталда силкди.

Тѳртюнчю башы

— Тур, иги джаш, Ибрагим, от кыармалыб кыал-гынынчы, бир-эки джаркыа сал, Бадимат башын джу-уаргъа отха суу асарыкьды.

— Башын джууарыкь эсе, турсун да кеси салсын.

— Тели джаш, киши эгечине алаймы этеди, ол там-бла тойгъа барлыкьды, бюгече башын тараб джа-таргъа керекди.

Кыобаргъа сыймеди, алай болса да кыобуб, арбаз-дан кыуцагъы бла бир нарат джаркыаны джыйырыла-джыйырыла отджагъагъа кыуйду.

Мѳлехан, джашчыкьны джыйырылгъанын эслеб, джюреги кыайгылы болуб, сорду:

— Не болгъанды, балам, нек джыйырыласа?

Айтыргъа сыймей, Ибрагим баш тебенине кыарады. Ол джукь айтмаса да, от джарыкь бла Мѳлехан, джаркыалада кыан бармакь ызланы эслеб, кыарагъа-нында, джашчыкьны бир кыолу кыара кылтюм болуб, бир кыолуну аязында эки узун джарадан кыан чыгъа тура эди.

Анасы кыолуна кыараб башлагъанлай, джашчыкь-ны кѳзлеринде джыламукьла тегерек-тегерек бурулуб тебретиле. Бадимат кыарнашчыгъын не заманда да бек сюе эди, бусагъатда кыолунда джараларын кѳрге-нинде, джылаб, кычырыкь этиб, эшикге кыачды. Ана-сы Ибрагимни кыолларын алай ким этгенин сормагъан-лай да биле эди. Алай болса да джашчыкь бла не зат-дан башлаб сѳлеширге билмей:

— Ким этгенди сени былай?— деб сорду.

Ибрагимни окьутхан афенди Мухаммат-Амин бир эки-юч кере да анасына: «Джашыгъыз, аптикни тау-усуб, Кыураннга кѳчгенди, сый этиб келтирирге керек-сиз, алайсыз сабий фахмусуз болады»,— деб сездире тургъан эди.

Мѳлехан дыгалас эте эди, алай болгъанлыкьгъа Мухаммат-Аминге сахан хычын, халуа, кыозу элтирге кыолундан келмей эди. Кыонден кюннге болджал эте эди. Атасы келиб, джукь келтиргенлей, кесибиз аша-

май турлукъ эсек да, сый этиб, борчубуздан къутулур эдик, деб тура эди. Алай болгъанлыкъга Темуркъаны аллына къарай, Мёлеханны кёзлери тот болгъан эдиле, ол а бир да келиб кёрюнмей эди.

Мёлехан, таш салдыра, кеси таш джаяргъа да кю-реше, бир да болмай, таш алдаргъа къалгъанында, ташланы эшикге къуюб, эрнин аллына къарай, джарлы джанындан тойгъан эди.

Сый келтирмегенлери ачыу болуб, Мухаммат-Амин Ибрагимге эртдеден бери тиш билей эди. Бир кюн, межгит аллында сабийле, бал чибиле джызылдагъанча, окъуй тургъанлай, афенди келиб, ким къалай окъугъанына къараб тебреди. Ибрагимни къатына джетгенлей, къолунда сипи балакъа бла ойнай, багъанагъа таяныб къарады.

Ибрагим, ол къатына келгенлей, артыкъсыз да къара тизгиленн онг джанындан сол джанына тиек бла тийиб, къадалыб окъургъа кюреше эди.

— Мен санга «Къуранны белнигден ёрге тутуб окъу» деб пенча айтханма,—деб, Ибрагимни къула-гъындан тартыб, ёрге къобарды.

— Тут бери къолунгу балакъагъа,—деб, кериллиб джашчыкъны къолуна урама деб, ол къолун артына къачырыб, Мухаммат-Амин кеснин тобугъун адамыча къыздырды.

Къутургъан тууарча, кёзлери къызарыб, асыры ачы-удан секириб къобуб, джашчыкъны абадан сабийлеге тутдуруб, къолундан къанын къуйгъунчу балакъа уруб, акъ къапталына чирчик-чирчик сабий къанын чачды.

Ибрагим, бир къолундан къаны келе, бир къолу да от кибик джана, джылагъан да эталмай, мойюше бу-рудду. Мухаммат-Амин джума намаз къылдырыргъа межгитге кирди. Джума намазны аягъында, михрабда, къолуна Къуранны алыб, ауаз бериб башлады. «Уллу аллахны къарыуу кёб болгъанын андан билирге керек-ди: Мусса файгъамбар тенгизден ёталмай къалгъанын-да, уллу аллахны къудрети бла тенгизге таягъын атыб, ол заманда тенгиз эки джарылыб, джол болуб, фай-гъамбар аскери бла ётюб кетгенди.

Къуран «биреуню мюлкюне зарап этме, урлама»,—деб, алай юретеди. Биреуню малы кёбдю деб, анга зарлыкъ этерге джарамайды, аллах адамланы джарат-хан заманда хар кимге не рысхы берлигин мангылай-ына джазгъанды, андан кёб, аз да табарынг джокъду.

Джарлыла, кеслерини мискинликлерине тарыгъуу этиб, аллахха ассы боладыла.

Байны аллах кеси биллиб бай этеди, джарлыла бай-лагъа къуллукъ этген заманда хыянатсыз ишлерге керекдиле. Биреуню мюлкюне хыянат этеме десепг, ол дунняда кечиллик тюлдю.

Муадзин, афендини къаты бла озуб, кёкюрегинде акъ къапталда къап тамгъаланы эслеб: «Афенди, аб-дозсиз намаз къылдыраса, кёкюрегинде къап тамгъала не затладыла?» — деб къулагъына шыбырдады.

— Къой, сен бир къайгъылы адамса, бюгюн бурпум къанагъан эди да, андан чачылгъан болур,—деб, тыр-нагъы бла къырыб кетериге кюрешди, алай болгъан-лыкъгъа, аны къап ичгенлигин халкъгъа билдирирге тургъанча, не къырса да, къап тамгъала, бекден бек джагъыла баргъан болмаса, кетерге унамадыла.

Бешинчи башы

Кюнбетде къойланы ызындан сызгъыра барады къойчу. Къойла бла бир эчки болса, эчкиле хаман джюрюрге тартыб, къаягъа-ташха мпшиб, къалгъан малланы отларгъа къоймайдыла. Эчкиле хаман алгъа барыб, къойла да алашы ызларындан тохтамазгъа кю-решиб, джоппу боладыла, бир-бирин тюрте да бара, узакъ джолгъа барыб, къойчуну джанындан этедиле. Эчкилени къойлагъа къошарыкъ тюл эдиле, алай бол-гъанлыкъгъа кёпюрден, суудан ётген заманда къой сю-рюуде эчки болмаса, къойла кеслери алчылыкъ этиб барыргъа унамайдыла. Ол себеден хар бир къой сю-рюуде бир бёлек алчылыкъ этген эчки болады.

Сюрюучю, ууакъ сызгъыра, асыры алгъа чабхан мал-ны таш ата да ызына тыя, одал чапракълы бир чу-нбургъа джетгенинде, кюн, тауладан иги чыгъыб, мал-ны, адамы да аркъасын къыздырды.

Таулада эртденнгиси сууукъ болуб, экинчи, кюн тий-иб къыздырса, малын, адамын да джукъусу келиб, джерге бауур бериб къалкъыргъа бек сюедила.

Къойла, джити хансан асыу алыб, джер-джерде къара джоппучукъла болуб джатдыла.

Бир боз къозучукъ, къалгъан маллача, джатмай, сю-рюуню къыйырына бара да кырдык джыртхан кибик эте, къойла таба бурулуб, джатыб тургъан анасын теб-

лерге къалды. Анасыны тегерегинде секире, айлана турду да, дагыда эмчек излеб, къарнындан тюртдю. Алай болгъанлыкыгъа къарт кьой, тоюб, кюннге тынгылаб джатхан эди да, баласы не къадар секириб къабыргъасындан тюртсе да, къобаргъа унамады.

Боз къозучукъ, анасындан ёпкелегенча, секире, таш джанына бурулгъанында, кьойчу бетин кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. Уллу мыллыкчы кьуш, кьойла ёзенден тебегенлей, бир джукъ табармы эдим деб, таш башына къонуб, кёзлерин кьойладан айырмай тура эди.

Бир заманда кьойчу джел тауушка уяниганында, кьойла юркуюб, узайыб кетиб бара тура эдиле. Джукъудан джангы уяниган адам, не болгъаны билмей, бир кесек заманы сирелиб турду. Кёзлерин ууа келе, огъары джанында бир уллу келеккени эследи. Келеккене да, бир джерде тохтаб турмай, кетиб бара эди. «Мен джатханымда, кёкде булут джокъ эди, келеккене булут кьайдан чыкды?» — деб кёлюне келе, ёрге къарагъанында, бир мазаллы сары кьуш, къозучукъну тырнакълары бла кёлтюрюб, мийинге чыгыб бара эди.

Кьойчу, кычырыкъ этиб, таягы бла силкерге кюрешди, алай болгъанлыкыгъа кьуш кёз къарамдан ташайды.

Юргенлери да тохтаб, кьойла джарашыб отлагъан заманда, боз къозучукъну анасы, баласын излеб макъырыб, тёрт джанына чаба эди. Ары бара эди да бир къозуну ийисгей эди, бери келе эди да тегерекге макъырыб къарай эди. Алай болгъанлыкыгъа ол алай излеб, дыгалас этиб айланган заманда, мыллыкчы кьуш къая тешикеде, боз къозучукъну тюбге салыб, эртден азыкъ ашай тура эди.

Алтынчы башы

Апанас, кёзлерини эки джанында эки уллу сары хымили бла, джабагы бетли мыйыкълары да энишгенни айлануб, маймулну тешюча, тюклю кёкюрегин къашый, орундан къобмагъанлай, келиб аны босагъасын сакълаб тургъан Биймурзаны эслеб чакъырды.

— Тюнене ол манга алымчы тутмакъ этген кызын манга джолукъдура эсенг, ызыма къайтханлай, санига бир медал иймей кьоймам. Сени былай къадалыб

къуллукъ этгенинги келиб къарагъанлай таныгъашма. Не мадар этерик эсенг да, бу мен айтхан зат толмай мадары джокъду.

— Мен аны къалай толтурайым, мени элде ёлтюрюрле,— дей да тебреди Биймурза, алай болса да медал кёкюрегинде чайкъаллыгы кёзюне кёрюнюб:

— Сен айтханны толтурурма, джюйюсхан! — деб Апанасы аллында чес бериб, къазыкъ ургъанча, сюелиб тохтады.

— Хо! Мен кёргенлей да сени иги старшина болалыгынгы биле эдим, энди уа ол затха артыкъ бек да ийнадым. Сен бу затны деменгилли толтурсанг, мени сени уллу къууандырырма. Бар энди, ишинги къайгысында бол,— деб, ары-бери тейгшюй, орундукъну чыкырдата, лаудан джууургъанны юсюне тартыб, Биймурза чыкыгъанлай, кеси аллына кюлюб тебреди.

Биймурза, онгсузлагъа огъурсуз адам болса да, бек къызбай адам эди. «Апанасха берген сёзюмю толтурама да, элде аны билгенлей, артыкъсыз да ол Къанамат къаны келлик тишлик этиб айланады; этмей, толтурмай да ол къызны алама деб айланады; этмей, толтурмай къояргъа джарарыкъ тюлдю. Аны этмей кьойсам, медал бергенин кьой, орнумдан къыстаб джиберликди», — деб кеси аллына сагыш эте, бети-къуту да кетиб, бара тургъанлай, аллына Къыямыт чыгыб, сорду:

— Не эте турадыла къонакъла, иги тынчайдыламы? Апанас манга не айтды, мени къонакъбайлыгымы джаратдымы?

— Къайнай эдинг сен, ол сени джаратхандан да озады, бюгюн ол мени башыма бек уллу къайгы салгъанды. Толтурсам, медал берирге айтханды, алай а къалай толтурургъа билмейме.

Анга зарланыб, Къыямытны бети тюрленди. Биймурзаны, къартны кёлюне чабыб джыгъылмагъа эди деб, къоркъары келди.

— Сен не заманда да, кесинге деген болмаса, адамгъа себебни излемейсе. Къонакъбай мен болуб, сен медал алыргъа уа джарамаз. Кесинги айгъакъ этиб айланмай, къартны бир эсгерсенг а, къуллукъ этгени-бизни санасакъ, патчахха, сенден эсе, мен кёб къуллукъ этгенме, алай болса да ол этиллик ишини бир айтчы, эштейим.

— Мен да аны айтыргъа тебеген эдим. Ол, «кел былай»,— деди да чакъырды. Кёзюме къараб, былай кесине къысханында...

— Тохта-тохта! Сени ол кесине нек кыса эди, сени эдинг аны кыоакъбайы? Билсенг, санга мен кёб игиллик этгенме. Энди, андан озмай, кыабынгда турурму эдинг!

— Да, ай юйюнге, Кыямыт, сени бу дженгиллигинг тохтамайды. Хапары артына дерн бир айтма кыой, ансы манга кеч болады.

— Сен ким болгъан эдинг, ол сени кесине кысарча? Сен игиликни билген адам болсанг, сени старшинагъа салыр ючюн, мен бир сюрюу мал джойгъанма. Аны унутуб, сен былайда, мени бетиме кыараб, «мени кесине кысыды» деб, аны махтапыб айтмаз эдинг. «Ма бу Кыямыт быллай адамды, патчахха кёб джылны кыуллукъ этди, анга бир саугъа керек эди, джюйюсхан»,— десенг, санга не боллукъ эди?

— Хапарымы артына джетме кыой, андан сора кесинг кёрюрсен,— деб Биймурза, бир кесек кырккыдырмай болмазлыгын ангылаб, башлады:

— Да, алай чакъырды да: «Мени сени бла Кыямытдан бек ышанган адамым джокъду. Не этерик эсегиз да, ол тюенене алымчы тутхан кызыны манга бир джолукъдурмай мадарыгъыз джокъду. Сиз аны толтурсагъыз, мен сизни экигизни да кёкюреклеригизни медалладан джылтыратырма»,— деб алай айтды. Андан ол сёзю эшитгенлей, Кыямытха тюеб, аны кыуандырайым деб келе тургъанлайыма, аллах бергенча, кесинг тюеб кыалдынг. Ма хапарым олду.

Не затха эсе да бек сагъыш эте болур эди, Биймурза хапарыны артын айтхан заманда, Кыямытны мангылайы бла кыаш орталары, кыаладжюк сызлача, сызылыб, кыамиш глочун джерге дженгил-дженгил кыагъа эди.

Езени тубан басыб туруб, кюн тийиб ачылгъанча, мангылайындан кыаладжюк ызлары, чибни ауча, ууакъгъа айланыб, башын силкиб, чырна бёркюн джелкесине атыб, мыйыкларына ышара, Биймурзаны сыртындан кыагъыб;

— Аллах айтса, иш да толтурурбуз, медал да алырбыз, мен энтда ишге джетген заманда кыарт сюеклеримн ууатырма, сен, хомух болмай, тутхан ишинги кыаты тут, кюн орта намазда тюеширбиз да рахат сёлеширбиз,— деб, Биймурзаны кыолун тутуб, дженгил атай, юйюне айланыб кетди.

Кыямыт юйюне джетинчи, аягъыны тюбюнде чёб сынмай барды.

Аны кёлюне алай келди: «Аллах, берирге тебресе»,— ки кыолу бла толтуруб береди. Энди ол аман силгейли Биймурза кыошулмай кыалса, медалны да кесим алыб кыаллыкъ эдим, джашны да Апанас кесини кыагында бир оноугъа салыргъа боллукъ эди. Тюенене, кетте туруб, «не кереклинг барды?»— деб Апанас кесим сормагъаным кыалай аман болду! Алай сорсам, бир ишексиз, ол манга айтмай кыоймаз эди.

Арну, тутулмай кыалса да, бу ишин билсе, ол хашкен Кыанаматны джюреги джарылыб ёллоукдо. Билмесе уа, болур болгъандан сора, кыарт оруслудан кыалгъан кызыны алса, бедни этдирте, мен аны кюнюн кыарапгы этдирirme.

Кыалай алыб кыарасанг да, манга таб болады. «Насыблыны рысхысы арба бла келеди, кыыйнылыны рысхысы аллына келсе, бурнундан кыан келеди», деб аны ючюн айта болурла. Мени рысхым арба бла келеди, зыккылкыаптал Кыанаматны узаймай мен бурун кыанып келтирirme» деб, башында аманлыкъ джорала кыайнаб тебретиле.

«Джанхха (Кыямыт кесини джашыны атын айтмайды) ол кызыны атасын бусагъатда, болджалы джетген эсе да, башына бош этме деб, бир деменгили адамдан кыаты айтдыргъа керекди. Апанасны кыуанчына тойну этилгени бек таб болгъанды, бюгече кыатынлагъа той этигиз деб, этдириб, аны сылтауу бла Темуркыаны кызы Бадиматны бери джыйыб, Апанасны кыолуна тюшюрюрге керекди. Кышини да кыоймай, «ма санга саугъа» деб, кесин кыолум бла элтирикме. Кыарт бёрю кыозу кыуйрукъну бек сыйоб ашайды. Ха-ха-ха, аз бек кыуанмаз Апанас джууугъум. Медал мени кёкрегимде джылтыраса, мен андан да бек кыууаншыкъма. Темир сууугъупчу джазаргъа керекди. Энди, Кыямыт, олтуруб турма, хантын аллынга келген заманда бурнундан кыанынг келмесин»,— деб кеси кесине акъыл сёзле юрете, таягъын кыолтукъгъа тыгъыб, мышчакъ тарта, уллу юйге кириб кетди.

Джетинчи башы

Кыанамат, джарлы юйден чыгъыб, атасы, анасы эртде ёлюб, кеси башына кыалыб, гитчеликден, кыуру джалгъа джюрюгенден сора, башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйленн алыб къарасанг, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. Ол иги абадан болгунчу, аны къарыусузгъа, джакъ-сызгъа кёрюб, байла, анга бир капек джал бермей, кзуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Иги аякъ юсюне мине келгенинде, джалгъа деб бирер хурттак ала тебреген эди. Аны да иги кызарыш-маса, байла джукъ берирге унамай тургъандыла. Башын кворуулаб тебрегенин кёрюб, джалгъа алмай тебрегендиле. Алай болгъанлыкъгъа, ишге кылышча деменгили адам болгъанын ангылаб, бири алмаса да, бири джалгъа элтиб тургъанды. Бир бёлек джылны алгъа Къыямытда кьой джал чыгъарыб бошагъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъдан бир тюменни бермей тыйгъанды. Аны юсюнден гырмай болуб, Къанамат джашны, агъач сенек бла уруб, кьой бауу джанына джатдырыб кетгенди.

Къыямыт бу затны хапар этерге ийлыгыб кьоймаса, Къанамат бююн Къобанны сууун ичмез джерге джоюлдукъ эди. Байладан таякъ кёлтюре, хакъы ашала, артыкълыкъ кёре кёб инджилгенди да, Къанамат бай адамлагъа, джерде джыланга къарагъанча, алай къарайды.

Ол, анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгы болмаса, той-оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёсюнг тохтамайды. Чыммакъ-акъ мангылайы, кылам тартылгъанча узун ингичке къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тумкъара кёзлери, сакъалы, къаты кылыгы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тюкленген къаргъа балача, сакъалына, мыйгына къара джумушакъ тюк уруб, аллай джашды.

Ёсюб келген джаш тёлуден андан кючлюме деб къара кючге киши чыкъмагъанды. Бир-эки джерде тууш болгъанында, джашланы, кьойланы кыргъанча, кырыб кетгенди.

Алай кыйынлыкъда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, кылыгы ариу бир адам болмаз дерчады.

Бир онсузгъа кыйынлыкъ болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Къошда тургъан заманда, аны кёлу джетмей, бир иш толмайды, аны кыйыны, джумушу бла хайырланмай киши квалмайды, артыкъсыз да онсуз къарт, къарыусуз джаш.

Къанамат, Темуркъалагъа къабыргъа хоишу джаныб, атасы, анасы болмай, кире-чыгъа, Мёлехан бла Темуркъаны, атасын, анасын сыйлагъанча, сыйларын алай кёрюб турады. Ала да — хариб, джарлы кёлю джарыкъ — дегенлей, Къанаматны кеслерини эки сабийлерини биринден башха кёрмейдиле, артыкъсыз да Мёлехан, юйюнде бир маджал гырджын этилсе, Къанаматны чакъырыб, анга къабдырмай тынчылыкъ табмайды.

Кюп, кече, джыл оза, Бадимат да, Къанамат да ёсюб абадан болгъанларында, бир-бирине джити къараб, бир-бирин кёрмеген джерде эригиб тебретдиле. Ала хар ким кесини юйюнде бир-бирини юсюнден сагъыш этгенлей, кёз кысмай тагъ атдырыб кетедиле.

Къанамат Бадиматны атасына, анасына джукъ сагъыныргъа тартынган эте эди. Башына башха тюрлю акъыл келгенлей, кесн кесинден уялыб, кюлакълары от кибик кыза эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, сёлешмегенлей бир-бирин кемсиз, ала кибик джетген джаш адамла къалай сюе эселе, алай сюйгенлерни экиси да биледиле.

Мёлехан, кызы бла джашны бир-бирине термилгенлерин эслеп, кеси кесине алай айта эди: «Атабыз келгенлей, алагъа неках этиб къояргъа керекди... Бадимат аны кююб не ханга, бийге да барлыкъ тюлдю». Алай а бусагъатда эри къатында болуб квалса да, ол затны базыб анга айталлыкъ тюлдю. «Эки кьотур ат да бир-бирин къашыйдыла, кесим кибик джарлыгъа берсем игиди, джаш иги джашды, урусу-бёрюсю джокъду, кесн кыйыны бла башын тутарыкъды». Мёлехан, джюреги бла былай бичсе да, кызы бла джашны арасында болгъан сюймекликни сезгенин алагъа бир да эслетмейди. Кызы дегенинг мияла табакъ кибикди, биреу «оу» десе, шау болады да къалады. Андан эсе быланы ишлерин созмай, дженгил этерге керек эди, деб бир-бирде алай сагъыш этеди. Алай болса да, баш иесн юйде болмагъанлай, туруб кеси башына иш этерге болалмайды.

Темуркъа джалдан болджалына келмей, юйдегисн инджиллигин биллиб, Къанамат кёлундан келген зат бла кереклилерине болушуб турады.

Мёлехан бла Бадимат бирге квалгъан заманда, анасы, кызын осмакълаб, алай айтады:

— Аллах бирди, Къанамат болмаса, биз быйыл эл бедиллиги болдукъ эдик. Сау кваллыкъ, кесини ата-

сына, анасына къарагъанча, бизге алай къарайды. Бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын,—деб кёзюню кыйыры бла кызына джити къарайды. Алай болгъанлыкъгъа Бадимат, анасыны муратына ишек болуб, тишлерин кысыб, бир-бирде ачитхынчы кеси бутундан чимдесе да, бир зат бла кесин тюрлендириб билдирмей турады.

Къанаматны арбазгъа киргенин кёрюб, балата джугу кьоллары бла Мёлехан Къанаматны аллына барыб чакъырды:

— Кел юйге, аурууунгу алайым, Бадимат да, Ибрагим да юйдедиле.

— Экиджашарны суугъа элтиб келе эдим да, не эте турасыз деб къайтханма. Темуькъа да кьалды да кетди, муну Къыямытны кюшуна тагъыб кюймагъан эселе, билмейме.

— Алайды, балам, ариу аны аллына къарай сокъур болгъанма. Ары терге ёт да олтур, Бадимат да отоучгунда башын тарайды, бусагъатдан келликди.

Къанамат, Ибрагимни кюйшупа ала:

— Кечегиде баш тарагъан къайгъыны кюьлгъа нек алгъанды? — деди.

— Да, аурууунгу алайым, Къыямыт деген бийнбиз, орус кюнакъларыма той этеме, кызычкыны бир джибер деб ийгенди да, эки келечисин къайтаргъанма, ююнчюге къатыны келиб тилеб кетгенди. Къарт башы бла ол келгенден сора, джибермесек, былайда экинчи бизни джашаргъа кюямыды?

Бир кесекден Бадимат, кесин тюзетиб келиб, къаты кысыб Къанаматны кюьлун тутду.

Бадиматны кечегиде тойгъа баргъанын сюймей, джюреги чанчды, алай болгъанлыкъгъа аны юсюнден джукъ айтыргъа уялыб, мыдах болуб, баш эниште къарагъанын кызы эгериб, бир эки-юч кере ахсынды.

Мёлехан, балата кюьлларын джууа:

— Тур, Ибрагим, олтуруб турма да Бадиматны Къыямытлагъа ашыр, ары-бери джапламай, сакълаб туруб, той бошалгъанлай, ызыгъызгъа къайтыб келигиз. Кесин тойда джапгыз кюьоб, ойнаргъа кетсенг, эшитмедим деме,— деди.

Кеч болгъанын себебинден джашчыкыгъа ышанмай, Къанамат туруб кеси ашырыргъа да тебреди, алай болса да, Мёлеханни кёлюне ары-бери келмесин деб, Бадимат Ибрагимни кюьлундан тутуб чыкыгъанында,

Къанамат от джагъада олтуруб, башын сагъыш басыб кьалды.

Мёлехан сёз нёгер болургъа кюьреше эди, алай болгъанлыкыгъа Къанаматны башын къара тубан басыб тургъан болмаса, бир сёз кюьшаргъа да джюреги ачыкъ болмады.

Сынджырда шхууур этилирге тагъылгъан чоюнну сууу аз болуб, джылау таууш этерге кьалды да, Къанаматны джюрегиин андан да бек къайгъылы этди.

Беш-алты джылыны мындан алгъа Къанамат Къыямытха кюьй джалгъа кирген кюьден бери аны кёрюб болмагъанды, аны аты айтылгъан джерде, безгек тутарыны аллы бла сууукъсуратханча, бютеу санларына сууукъ уруб, безгекдеча кьалтыраб тургъанды. Къанамат андан кюьркюьб кьалтырамагъанды. Ехидна деб бир гитче джанууар болады, ол, адам къатына келе тебрегенлей, адам тёмез бир ийнс чыгъарыб, амап ийнси бла кишини къатына кюьймайды. Тамам анга къарагъанча, Къанамат Къыямытны кесин да, бютеу аны юйюрюн да алай кёргенди.

Алай болуб тургъанлай, таза джюреги бла сюйген кызы туруб, кечегиде ол сюймеген юйге кетгенинде, джюреги уллу кыйналды. Джюрегини кыйналгъанын Мёлеханнга билдирмей, кысхач бла отну ышыра турургъа кюьрешеди, алай болгъанлыкыгъа олтургъан джеринде тынчылыгъы сары чыгъанагъа олтуруб тургъан адамны тынчылыгъыча эди.

Бир да олтуруб чыдаалмагъанында, Мёлеханнга асыраргъа берген къара къамасын алыб, аны да белибауна кийдире,— ашкы кечели бол,— деб, ат кюьтерге баргъан сылтау бла юьден чыгыб кетди.

Темуьканы арбазындан ары озгъанлай, Ахмат, Баттал, Токъал, Къасым, Бийнёгер — бешиси да Къанаматны сюйген нёгерлери — аллына чыкъдыла. Къанамат, эслемеген кирик этиб, озуб кетерге мурат этди, алай болгъанлыкыгъа Бийнёгер, нёгерлеринден бери муну таба бурулуб, джолун кесиб, аллына чыкыгъанында, джанлаяммады.

— Ой алан, къайры джанлаб бараса, джюьр бизни бла, тойгъа къараргъа барайык! — деб, Къанаматны тенглик адет бла белинден тутду.

— Огъай, мен бараллыкъ тюьме, отунда бек арыгъанма да, барыб бир таянмасам, аякъ юсюнде туралмайма.

Къалгъанла да къошулуб, Къасым айтды:

— Тейри, не эсе да башха къайгъынг болур ансы, мен сени таныгъанлы сени арыб кърмегенме.

— Тейри, барыб таяннгандан сора бир къайгъым да джокъду.

— Да не этейик, келсенг, аллах бла разыбыз, арыгъан эсенг, бар да таян, эртденблагъа сау чыкхсанг, тюбеширбиз, — деб, Къанаматдан айырылыб кетдиле.

Ары иги узайгъандан сора, Ахмат:

— Къанаматны ауазын къолай кърмедим, аурумагъа эди хайырсыз, — деб, нѳгерлерине къарады.

Къыямытланы арбазгъа туура болгъанларында, То-къал айтды:

— Къанаматны юйдегиси болуб да къарар адамы джокъду, тойдан чачылгъанлай, барыб кѳрюрге керекди, ким билсин, бир джукъ кереклиси болса уа, бирибиз аны бла бюгече къалмай боллукъ тюлдю.

Ол айтханнга кишини огъай дегени болмай, Къыямытланы уллу юйге джетиб, той къызыу бара тургъанлай, кириб, къошулуб босагъадан огъуна харс ура тебрдиле...

— Джантемир къызы, бери кел, — деб Къыямыт, къатынын бир джанына алыб, ташатын айтды, — турма, ол силегейли Биймурза келиб къалгъынчы, къонакълагъа ашарыкъ элтген сылтау бла, Бадиматны отоугъа джибер, мен анда боллукъма, — деб, бир джанына джанлаб тебрегенлей, тюз аллындан Биймурза чыкъды.

Къыямыт, аллына сарыубек чыкъса да, аллай бир тартынныкъ болмаз эди, Биймурзагъа тюбѳб андан артына туракълагъанча, алай болса да къысха тюбегенден сора, джанлаб кетерге къарыуу болмай тохтады.

— Стражниклеге бютеу тартдыргъанма да, ала къырылгъандыла, мыртазакъладан да эшик юсюнде биринден къалгъанын юйлерине бошлагъанма. Энди, Къыямыт, ушата эсенг, башлар заман болгъанды.

«Тартылсын сен силегейлини эшигинг, адамны ызындан, къойгъа мант башы джабышханча, тагъылыб айлана эсенг!» — деб ичиндеп дунияны аманын къуя:

— Келе кел, хазыр болгъан эсенг, — деб, экиси да бир-бири ызындан отоугъа кетдиле.

Джантемир къызы, Ибрагимни эгечинден айырылмагъанын эслѳб:

— Бар юйюкюзге, Бадиматны мен кесим ашырыр-

ма, — деб, бир-эки джолда локъум джарты бериб, арну айтыб да кюрешди. Алай болгъанлыкъгъа джашчыкъ локъумну алгъан заманда «кетейим» дей эди, кетген а этмей эди. Билегагъачны артына джашыныб туруб, локъумну бошагъанлай, дагъыда чыгъыб, келиб сюеле эди.

«Бу буала тиерик ары къорамайды», — деб Джантемир къызы къаргъай эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрагимни, бѳрю балачыкъча, къараб тургъан болмаса, бир да кетер акъылы джокъ эди.

Джашчыкъны юйлерине ашыралмай, не мадарын да тауусуб тохтагъанында, «тур, ѳмюрюнг къысха боллукъ!» — деди да, джашчыкъны, бир-эки эрши къарады да, сан этмеген кибибк этди да къойду. Джантемир къызы, семиз бегедженча, эки джанына аунай, башында да, таб къаланмагъан капнача, къара чоху бла, тюл-кюча, узун сары ат тишлерин ышарта, къызланы аллары бла келиб, Бадиматны билегинден тартыб, чакъырыб айтды:

— Къызым, хар ким, джумуш этгенле, бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле. Кесими хар затха къолум джетмейди, къарт болгъанма, айхай, алгъын заманым болгъа эди. Мени къонакълагъа бешишлик этме да аланы ашларына-сууларына къараргъа манга бир болуш. Къалгъан къызла да бардыла, алай болгъаплыкъгъа сени кѳси адамыма кѳрюб чакъыргъанма. Мен, баста тюбюне кетмесин, къарай турайым, сен, иги баламча, ол уллу юйде тепсини отоугъа къонакълагъа элт да, кесибизни юйлю адамыбызча, аланы кереклилерине да бир къара.

Бадимат, анасындан эркинлик болмай, джумушха къатышыргъа тартынды, алай болса да, къарт къатынны хатерсиз этмейим деб, билеклерин ѳрге этиб, хант тепсини отоугъа кѳлтюрюб кетди. Ибрагим, аны эслѳб, маскечикча, ызындан чабыб барды.

Бадимат отоуда къалды. Ибрагимни Къыямыт:

— Бар, тойгъа къара, сен уллуланы ичине кириб не этесе, — деб отодан тюртюб чыгъарыб, эшик юсюнде тургъан мыртазакъны къулагъына:

— Бери адам джиберме. Адамыча иги сакъласанг, мен тамбла сени къууандырырма, — деб шыбырдаб, эшикни къаты этди.

Къанамат, юйюне келиб, элден чыгъыб ат кютерге атына джер салыб, баудан чыгъарды, алай болгъан-

лыкыгъа, бир зат этегинден тартханча, джюреги Бадиматха хош болмай, атны джерин алыб юйге атыб, джаргал-дженгал атлаб тойгъа келди. Джашыртын эшик юсюнден къараб, кызыланы ичинде Бадиматны кърмедн. Джюреги асыры ургъандан, кычырыб кесими билдиреме деб кърккуб, артына туруб, ызына къарагъанында, Ибрагим, джыламсырары келиб, этегинден тартыб айлана эдн.

Джашчыкыны алай къргенлей, джюреги, ат чабарыны аллында кълтырагъанча, алай кълтырады. Алай болса да тишлерни ачытхыпчы кысыб, джашчыкыны кьойнуна алыб, бир джанына джанлаб сорду:

— Къайдады Бадимат, нек джылайса?

— Бадимат отоугъа кетгенди, мени андан Къыямыт кьоймай кыстаб ийгенди, — деб Ибрагим джыламсырай хапар айтды.

— Ким барды отоуда?

— Уллумыйыкъ базыкъ оруслу, Биймурза, дагъыда Къыямыт.

Джашчыкъ алай айтханлай, Къыямыт деген къарт ит зорлукъ этерге тебрегенин ангылады.

Джюреги асыры кыйналыб сагъыш этгенден, джашчыкыны кьолундан ычхындырыб, тоб деб джерге тулукъча тюшюрдю.

Къанамат, эки кезю отоугъа аралыб, эки атлагъанлай, эшикге джетди.

Бир заманда кесин эсгериб къарагъанында, босагъагъа ёрге сюеллиб, мыртазакъ эшикге шкогун кенделен салыб тура эдн.

Мыртазакъ, адам келгенин эслеб:

— Бери кирирге мадар джокъду, — деб, бир кьолу бла Къанаматны кекюрегинден тюртдю.

Къанамат анга джууаб этгинчи, отоудан бир дьгьырадагъан, богъурдакъ хырылдагъан тауушла кьулагына келиб, бир ургъанлай, мыртазакъны юй джанына кырыб, уруб эшикни чойюн кьобарыб, ичине кирди.

Кириб тегерегине къарагъанлай, Бадиматны джаулугъу имбашларына тюшюб, чачы тозураб, джылаб, эки кезю тулукъ кибиб кёбюб, мюйюшге кысылыб тургъанын кёрдю. Аны аллында Биймурза бла Къыямыт сюеллиб, бирини кьолунда чагъыр стаканы, бирини ууучунда алтын ачхалары бла, Апанас да орундукъ кьулагына таяныб тура эди.

Къанамат алай киргенлей, киши тургъан джеринден кымылдамай, не сёз айтханы болмай, бир кесек тургъанлай, кычырыкъ этиб Бадимат кесин Къанаматны юсюне атды.

Бадиматны юсюнден ары атыб, кьамасына узалгъанын эсгерди, андан сора не зат болгъанын, Бадиматны кьолундан тутуб эшик хауагъа чыккынычы, бир зат билмегенди. Бадиматны кекюрегине кьаты кысыб:

— Мен таулагъа кьонакыгъа барайым, — деб, аны да юйлерине джетдириб, къарамдан ташайыб кетди.

Сегизинчи башы

Эртденбла, кюн тийгинчи, мийик таулапы бирине миниб къарасанг, кюн чыккыгъан джаны алгы бурун саргъала, аны ызындан, кызыгъан темир кибиб, кызарыб, багъыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынга къарасанг, чегет джабхан джерле кезюнге аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Кьулакълардан, ёзенледен келген тау суула, бююлген кюмюш чыбыкыча, агъарадыла. Не ачык кюнде да, мийикден къарасанг, ёзенледе, кек джюн чагъылгъанча, чарс чабханлай турады. Огъары джанында бир кьуш, башында бутакълары урулгъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз, эртден азыккыны башлагъанды. Тырнакъларыны тюбюнде бир къаралдыдан тартханы сайын бутакъдан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебрегенлей, къанатларын ачыб, дагъыда, алгынча, терекге тюз кьонады. Кьуш бурну бла ашына узалгъанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, ууакъ къанатлыла, тегерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгына джууукълашыргъа кюрешедиле. Алай болгъанлыкыгъа, кьуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб учуб, башха джерге кьонадыла.

Кьушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса да кетиб да кълалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны буштукълагъанына къарайдыла.

Бир да джанларгъа унамай, бир къаргъа джорюйдю, ол, терекге минерге базмай, терекни тегерегинде сан этмей джерге узалгъан кибиб этсе да, кезлери кьушну аягыны тюбюнде эдиле.

Ашагъанын кьоюб, кьуш тёбен джанында тапка къаячыкыгъа джити-джити къарады. Кезлери ары айланыб тургъанлай, хантына да бир-эки узалыб, шууул-

даб джетиб, кюнде джукъларгъа чыкълан бир мазаллы талгыр джыланны тырнагы бла бойнундан басды.

Бойнуна къуш тырнакъла кириб тургъанлай, джылан узалыб кесине артыкълык этгенни аягын уругъа кюрешеди, алай болгъанлыкгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. Кюрешиб бойнун къымылдаталмагъанында, чырмалыб къуйругуу бла къаяны туюуб тебреди. Алай бла къуйругуу ууакъ-ууакъ сын да бар, сыныб беллине джууукгъа дерн джетиб, джыланны къайрылыр къарууу къалмай тохтады.

Къуш, джыланда къаруу къалмагъанын таныб, алай болса да тырнакыны бойнундан джибермегенлей, биягъы орнуна келди.

Келсе, аллайгъа келсин, ашарыгъына элли тюрлю-тюрлю къанатлы къонагъы басыныб, муну келгенни да эслемеген кирик этиб тура эдиле. Алагъа ачуланыб абадан таууш этиб, къанаты бла силкенинде, бир къаууму джерге къуюлду, къалгъан белеги да башы къалгъан джерге учуб джанладыла.

Чакъырылмагъан къонакъланы адебсизликлерине сейрсишип, бир белек заманы аллында хантны ашаймай турду...

* * *

Темуркъаны эртден сайып къойла бла мийик сыртха чыкъландан суйгени джокъду. Сыртны башына чыкъса, ол таныгъан джерле барысы къол аяздача кёрунедиле. Къойла да джити тау кырдыкны джырта, ол да таягъына таяныб, ёзенледен салкъын аяз ура, хар бир къайгъысы да кетиб, кёзлери узакгъа аралыб, бир джерге къарагъандан башха джерге къарамазгъа кюрешиб, бир кесекни турады.

Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан къайгъысы, сагъышы да кетиб, эсирген адамча болуб, къарагъан джерчигинден башха джерге къараялмай, бир кесек заманы турады. Ол кёзоуде адамгъа джукъ селешгенинги да эшитмейди. Былай бир кесек турсам деген халын бузмазгъа кюрешеди.

Темуркъа, къойла бла мийик сыртха чыгъыб, бюгон эртденбла тамам бу халда сиреле эди. Ал кюнюнде юйге кетерини юсюнден Къыямытны джашы Къандаур бла селешиб, джюреги бек къыйналыб эди: ол, юйюню

къаруусуз тургъанын билиб, хакъын алыб кетерге алланыб эди. Къандаур а, аллында бошларгъа сёз бериб тургъанлай, болджалы джетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды. Темуркъа анга селешген кюнню кечесинде, къара сагъышла басыб, кёз къысмагъанлай чыкъланды.

Кюн иги чыгъыб къыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа, башын сууукъ ташха салыб, къалкъыргъа кюрешгени аны ююн болур эди. Алай болгъанлыкгъа, джукъусу не бек бёлюнген эсе да, джукълалмайды. Гитчелигинден, бюгон адам ортасы болгъунчу, белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыкгъа, джарлыдан джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир джарыкъ кюню болмай, бююннге джетгенди. Бюгон да, джашауну къарангъдан къарангысы чыгъыб келген болмаса, бир джарыкъ ургъан джерн кёрюнмейди.

Джаш, къаруулу джыллары, батмакъгъа бата, сууукъда къала, ачлыкыны, джалашгачлыкыны кёлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди. Алгъыпча, къыйыплыкыны, джунчууну, артыкъ сёзю да кёлтиралмайды. «Джаш заманында, оу-шау эте, къалай болду эсе да башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгъымда къалай этерикме», — деб джашагъан дунясы кёзюне керюнюб, башын сагъыш кючледи.

Ташха таяныб, сагъыш эте, аслам тургъан болур эди, къойлары, чауулдан ётуб, сыртны мийик дуппуруна чыгъыб тура эдиле. Темуркъаны бу дуппургъа миниб къарагъандан суйгени джокъду. Былайда, бузла узакъ болмагъаныны себебинден, къойла да, исилемей, иги турадыла.

Темуркъа, эски чырма бёркюн таягъына чанчыб, анга таяныб, тёрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дунясындан башына бош болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб, ызына къайтмай ёмюрю былай къаллыкча кёрюб, иги кесек заманы сагъышланыб турады. Алай тургъанлай, белбауу бош болуб, къойнундан тууар къайиш тюшюб, Темуркъаны башындан татлы сагъышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды, керти тургъан, джашагъан халына къайтыб, узалыб къайишни алыб, билеклерин ёрге этиб, къызыууу башлады.

Къандаур кесине алтын ат керек этдиргенди да, аны къайиш керегине бир ючлюу ууаныкны союб, сю-

рюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге ийлерге бирер-экишер къайиш тутдургъанды.

Ингир къурумуна, Темуркъаны эки этеги чакъмакъ болуб, чабырындан баш бармагъы къараб, атлагъаны сайын сыртында джарак саламчыгъы къалтырай, къойла бла стауатха келди.

Къошну аллында, ауузунда чыгаркасы бла, Къандаур, бир къолун сыртына салыб, къамчиси бла ойнай, ёрге-энишге бара тура эди.

Хамит, къош артындан чыгъыб, Темуркъаны къулагына шыбырдады:

— Мени Къандаур ёлтюрлюк болур, бююн, таш тийиб, бир къой ёлгенди да, келтириб къош артына салыб турама, къалай этейим, бусагъатда айтайыммы, огъесе джашырыбмы къояйым?

— Биреуню рыскысына фитна этерге джарамаз, къошха джыйылгъанлай, болгъан болушлусуча айт да къой, сен джашырама десенг да, кеч-эртде болса да, аны джюз кёзю барды, аланы бири кёрюб айтса, экинчи сени джашаргъа къоймазла.

— Огъай, мен алдаргъа излемейме, къалай этерге билмей, санга къоркъуб сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими эки-юч къойчугъуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъа, манга урушханы болса, сен да бир аууз джетдир, мен, Къыямытда ишлегенли, Къандаурдан къоркъгъанымча, бир джануардан къоркъмайма. Ол манга ачууланыб къараса, санларым къалтырайдыла.

— Къоркъма, хомух, нек къоркъаса аллай бир, не этерикди ол санга, аллах кеси берген джанын кеси алгъынчы, бир зат болмайды.

— Къошну артында сойланган не затды? — деб, Къандаур тиритири атлай келе эди.

— Джаш, кимни сюрююнденди ёлген? — деб Хамитни къабыргъасындан къамчи бла хыны тюртдю.

Макъа джыландан джыйырылгъанча, джыйырылыб, артына-артына барыб, Темуркъагъа къысыла:

— Менкиди, бююн чауулда таш тийгенди, — деб Хамит мугур джууаб этерге кюрешди.

— Къойгъа тиймей, таш санга тийсе уа, арыгъан къазаплы, — деб, керилиб башына къамчи бла урду.

— Ай юйюнге! Тууарны ургъанча, джашны алай къалай ураса! — деб сёз къошду Темуркъа.

— Тохта, къарт эшек, сен да аны джанындамы бо-

ласа! — деб, чуругъуну бурну бла къабыргъасына уруб, къойланы да юркюте, багушха джыкъды къартны.

— Мен сизни кёрюрме, арыгъан итле, бери басыныб, сиз мени малсыз этерге тебегенспиз, — деб табхан аманлы айта, къошха кириб кетди.

Ол кече, къошха кириб аны бетине къарамаз ючюн, экиси да, къалгъан сюрюучюлеге айтыб, эски джамчыланы чыгарыб, къабыргъаларына мешхут суу ёте, бир-биринден узакъ болмай къой сюрююню къыйырында джатдыла.

Бир кесек тургъанлай Хамит келиб, джыламсырай, Темуркъаны къатында чёкдю.

— Мен былада къой джалда тургъанлы, тёрт джыл тауусулуб, озгъан айда беш джылгъа киргенди. Ол заманны ичинде итни-битни къуллугъун этиб айланганлайыма да, мен таякъ кёлтюрмей бир ийыкъ арадан кетмейди; къачыб кетерми эдим, джалымы да былага къоюб, ансы былай бла кечиналмайма.

— Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе? Мен да турама, сен да туургъа кюреш. Кюч алада, биз алага не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетдирлик болур.

— Быладан эсе, ит да иги болур, башха байгъа джалгъа кирирми эдим?

— Къой, иги джаш, къой, тонгузну аласы, къарасы болмайды, ала барысы бирдиле. Байлада бу игиди да, бу аманды деб айырлыгъынг джожьду. Мен сени киби джаш заманымда, биринде бир джыл тургъанлайыма, бу иги болур эди дей да, бирин къоя да бирине бара, чыртда алада иги кёрмегенimde, хошшу бетден бу иги болурму эди деб, эм артда ма бу Къыямытха тууар джалгъа кирдим. Джалчылыкъ этген айымда огъуна, бузоуланы эмизгенсе деб, Къыямыт, къалгъан джалчыларына тутдуруб, кеси къаты агъач кюлю ачыб, къолуму отха уруб джырмыландырды. Ма, иги джаш, тут да кёр, мен андан бери чалкъы туталмайма, — деб, чепкен дженгинден чыгарыб, дюккюч киби къолун Хамитге узатды.

— Менден ёзге адам аны, къарт бабасын, джуртуна да басмаз эди, алай болгъанлыкъгъа не этгин, къалай джашагъын, къайры баргъын? Юйдегинг, ач болуб, кёзюнге къараса, кёзюнг къарангы этеди да, этмезлик затынгы да этесе. «Сырты кичиген—бий эшигине» дегенлей, кесинге артыкълыкъ этген къанлы джауларынга

бойнуңгу узатаса да келесе. Ала да, сени къарысуз-лугъунгу ангылаб, суйгенлерича, артыкълыкъ эте турадыла.

Темуркъа хапарын айтыб бошаргъа, Хамитни джылагъаны да тохтаб, кеси кыйынлыгъын унутуб, Темуркъаны бек джазыкъсыныб, айтханына уллу сейир болуб, тынгылаб туруб:

— Менден кѳб кыйынлыкъ ким кѳрген болур деб тура эдим. Алай болгъанлыкъгъа сени хапарынгы эшитгенлей, кесимкин унутдум, — деди.

— Сени да болур кыйынлыгъын, Къыямыха зауукъдан келиб турмагъанынги билеме. «Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез» деб, бизде сѳз барды. Не этейим, бу дуняда кыйналсакъ да, афендиле айтханча, ахратыбыз иги боллукъ болур деб, кѳлюню басаргъа кюрешиб турама.

— Темуркъа! Бир-бирде аллах чамлапыр деб да къоркъама, алай болса да кѳлюме бир зат келеди. Биз барыбыз да аллахны кѳуллары эсек, сѳз ючюн, экибиз, бит-кѳурт кесиб, бир байгъа кѳуллукъ этиб айлангайлай, дагъыда ол бизге таякъ кѳлтюреди. Кеси уа, сууукъ суугъа кѳолун тийирмей, иги ашаб, иги кийиб, ат белинде айланады. Бу былай нек болады, мен иги айыралмайма! Аллах онгсузну, джарлыны джанында болургъа керек тюлмюдю? Бюгюн Къандаур мени да, сени да ургъанлай, аллах аны кѳолларын кѳрушдуруб кѳйса уа, кѳолундан келмейми кѳаллыкъ эди, бизге зор, артыкълыкъ этдире нек турады?

— Иги джаш, аллахха ассы болмазгъа керекди, бир «адам, кѳрюрюн кѳрмей, кѳрюне кирмез» деб сѳз барды. Тур ѳрге, арыгъанбыз бюгюнлю, тангига да кѳб кѳалмагъанды. Кѳалкъыргъа кюрешейик.

Хамит, джамчысын суйрей, Темуркъадан айырылгъанында, Ёксюзле джанында джулдузла дженгил-дженгил кѳз кыса, кѳкню ол джаны саргъала тебреген эди.

Тѳбен джанында кѳулакъдан «гуу-гуу» деб танг аласына уянган тюлкю кычырды.

Анасын аджашдыргъан кѳозу кѳйланы арасына кирирге кюрешиб макъырады. Шапа, эртдerek кѳубуб, ол этген болур эди, кѳош оджакъдан джилтинле чартлаб чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла. Бир кесек тургъанлай, кѳйланы солугъан тауушларына Темуркъаны хурулдагъаны, Хамитни бурун сызгъыргъаны кѳошулду. Эртденбла Темуркъа ѳрге кѳобханында, иччи-

ги чанчаргъа кѳалды. «Араби, чапхыныммы тутханды?» — деб, отджагъада чабырларын, ышымларын тешиб, кѳарагъанында, ашыгъыны тѳбен джаны азчыкъ кѳаралыб тура эди.

— Былайы чауулгъа джууукъду да, бир джыланлы стауатды. Тюнене сары ийнекин эмчегин джылан ургъанды. Сени джылан урмагъа эди, — деди Хамит, Темуркъаны аягъын эслеб.

Бир кесек тургъанлай, джылан ургъанын билдирди аягъыны кѳбгени.

— Маллагъа кѳарамай, кѳошха нек басынгансыз? — деб, Къандаур, кѳошха кирмегенлей, арбаздан кычырды.

Эртдеден бери Къыямыхлада джалда тургъан кѳарт Таулан ийиллиб, башын кѳошну эшигинден кѳаратыб, джууаб этди:

— Темуркъаны аягъын джылан ургъанды да, анга бир мадар этерми эдик деб мурукку болдукъ.

— Ёлсе, басдырырла, дженгил огъуна кѳошдан чыгъыб, маллагъа кѳарагъыз, — деб ачыуланыб буйрукъ этди.

— Барыгъыз, барыгъыз, джаным, мени ючюн деб айыб алмагъыз. Хамит, сен аякъчыкъ бла кѳатыма айран сал, аны джагъаргъа кюреше турурма. Иги джаш кибики, мени сюрюююмю да ала бар да, уллу кѳабыргъагъа таяндырыб, туураларындан кѳарай турсанг, узакъ кетмезле. Мени да аягъым бир-эки кюнден ачыллыкъ болур, деб мурат этеме. Кюмюш бла тюкюрюлсе, бек иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа тѳгерекде тюкюре билген адам джокъду.

— Сен, кѳйиланы оноун этме да, юйюнге кѳора, сен мында сыртынгдан тюшюб, сени асыраб турлукъ адам джокъду, — деди Къандаур, эшикден кире.

— Да, не этейим, аллахдан санга кѳайтсын, мен да ит тюл эдим, итни кыстаганча, кыстайса, хакъчыгъымы бер, кетерме. Ёлсем да, джолда ѳлюрме, неди мадарым!

— Сен менде кѳарнынги асыраб тургъанлыкъгъа, мен не хакъ берликме? Бар, тюнене ѳлген кѳйину мыллыгын эшегинге джюкле да кет.

— Мен санга джыл бла юч айны кѳой мыллыкга деб турмагъанма. Бере эсенг, атанг бла кесамат этгенибизча, манга бериллик хакъымы бер да кетме кѳой. Бермей эсенг, мен да, дуняны башында тѳре бар эсе, мангъылай кыйынымы излерге кюреширикме.

— Ха-ха-ха, къара бу къарт хайуанга! Бу да мени тѳре бла къоркъутурга кюрешеди.

— Къандаур! Тѳре, джол болмаса да, мен, сизге уруна, къарт болдум, энди, былай джазыкъ болуб, атылыб къалгъанымда, сен мени, къанымы пчгенча, хакъымы ашарга кюрешесе. Менден къоркъмай эсенг да, аллах чамланыр деб, къоркъсанг а, мени джылатыб толу стауатынгдан нек чыгъараса?

— Бар аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай аллах болса да, сени кибиклеге мал бере тебресе, эки джылны ичинде кѳуру стауатха къараб тохтар. Былайда кѳб юре турма да, мен ызыма ингирге къайтырыма, къошдан къораб тур.

Бу сѳзле, артыкълыкъ Темуркъага алай бек ачыу тийген эдиле да, аягы тулукъ кибик кѳбюб тургъанлай, секириб къобуб, бутун сѳйрей, кѳк эшегине эски джаурлукъну къаблаб, юйюне, къулакъны энишге айланыб тебреди.

Къош туурасыдан ташая тебрегенлей, ызына бурулуб:

— Эй сизге, къан пчген къанлыла, мени бир кѳлюм кенгси, — деб зыккыл чепкенини дженги бла кѳзлерши сюрте, эшегини ызындан таякыга таяна кетди.

Аягы от кибик кыза эди, алай болгъанлыкыга джюреги ауругъаны саны ауругъанындан эсе ауур болуб, аягы ауругъанын эслемей, не затха эсе да бир затха ашыкыгъанча, эшегин да сюрюб, къаты келирге кюреше эди.

Къара чибин ачыкъ джарага къониганча, башындан кетмей эки зат инджите эдиле. Бпир — Къандаурну ачыкъ залимлиги, экичиси — джыл бла юч айга дерн къулланыб, джарлы юйюне кѳуру къоллары бла баргъанына; сабийлери, къатыны кенгден кѳрюб аллына чабарыкълары кѳзюне кѳрюнсе, джюреги кыйналгъандан джарыкъ кюн къарангы бола эди.

Бара-бара эсине «бу тукъум инджилб джашагъандан эсе, дунягъа туумай къалга эдим», — деб келе эди. Ауругъан буту саркъа тебрегенинде, ауругъаны татыб, эшекден артха къала башлады. Буту ауругъандан-ауруб, тохтай да бутун солута, сууукъну башына себеге кѳре да къулакъ суулагъа сала, кѳлhone джетерге джетиб, къара терлеб уллу джолга чыгыб, джолдан бир джанына джанлаб тохтады.

Темуркъаны къаты бла, аджирлеге миниб, кими кѳй, тууар сюрюб, кими аргыш арбала бла элге оза эдиле.

Кѳк эшек, иеси ызындан келмегенин кѳрюб, тѳрт джанына айланыб окъуб, Темуркъаны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанага туруб тохтады.

«Менден джазыкъ ким болур? Хар ким юйюне мал, аргыш элтген заманда, мен кѳуру къолум бла, бечел болуб барама», — деб элге баргъан уллу джолга къарагъанлай, зыккыл къапталыны кир кѳкюрегин джыламукъдан джибитди.

Буту терек кибик кѳбюб, уллу болуб, джюрюрге кѳарыуу джетмей, тѳрегегине къараб, киши кѳрмегенинде, кѳкге къараб алай айтды:

— Аллах, кесниг къараб тургъанлай, мени джарлыны нек сояса, манга бир оноу эт! — Ауругъан аягын чѳгелеб аллына тутханлай, билген дуаларын окъуб, кюн таулагъа кысылгъынчы, намаз этиб бошагъанлай, «башымы тутарча, манга бир рысхы бер», — деб дуа этиб кѳб тиледи.

Аягын сѳйрей, джол джаны сары чыгъанакъдан чыгыб, уллу джолну ѳрге эшегин сюрюб тебреди.

«Аллах, мени дуамы эшитиб, джарлы юйдегими кѳууандырырга джолда бохча бла бир алтын ачха табдырлыкъ болур», — деб аллына къарагъанлай, ашхам бола элни кыйырына кирди. Бочха тюшген да табмай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди.

Къылыкъсыз хайуан, юйге кѳб къалмагъанын кѳрегенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмей, артха туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны кѳбюб, юйге къачыб кетди.

Тогъузунчу башы

Мѳлехан, тутулуб баугъа атылыб тургъан кызы сабийине джылай, эки кѳзю тулукъ кибик кѳбюб, арт эшикни босагъасына олтуруб, праулен таба къараб тургъанлай:

— Анам, анам, Акъбурун келиб арбазда турады! — деб чабыб келди джашы.

— Кеси келмей, эшек нек келгенди, мен джарлы, башыма къара къан джаугъан болурму? — деб, эшеке да къараб, чабыб къапхакъ башына чыкыгъанында,

Темуркѡа бир аягъындан ауур асхаб келе тура эди. Аны алай кѣргенлей, чабыб барыб, кѡлтугъуудан тутуб:

— Не болгъанды, мен джарлы, джашчыкыны атасы?— деб сорду. Алай болгъанлыкыгъа, Темуркѡаны сѣлешир кѡарыуу болмай, джолда джыгъылыб кѡалмай, ары юююме джетиб ѳлге эдим, ѳллюк эсем да, деген мурат бла арбазына джанын атыб келе эди.

«Ауузунг кѡандан толса да, кѡанлынга билдирме» дегенча, Темуркѡа, джолда джыгъылыб тургъанлай, Кѡыямытладап адам керюрюн суймеди.

Тегаран джаны кючден джетиб юйге киргенлей, юсюне эски кийиз атылгъан болджар саламгъа аунады.

Эрине не болгъанын билмей, джарлы кѡатын дыгалас этиб тегерегине айлана эди.

Ибрагим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары келгени боюнчугъун буууб, мыдах болуб, эшик артындан атасына кѡарай эди.

Эри бла кѡатыны, бир-бирине сорургъа кѡоркъуб, бир-бири кѡзлерине кѡараялмай, хар кимге да баям болгъан кѡыйынлыкларын джашырыргъа кюрешиб, бир кесек турдула.

Темуркѡа, кѡараб юйде кызын кѣрмегеннинде, джерге кѡарагъанлай:

— Бадимат кѡайлады?— деб сорду.

Ирри, бишиб, бузулургъа хазырланыб тургъанча, эри алай соргъанлай, Мѣлехан, тезалмай, кычырыкъ этиб джылаб, эшикге кѡачды. Анда да чыдаалмай, келиб, аллындан башлаб эрине хапарны айтды.

— Эшигим джабылгъанды, отум кѣмюлгенди. Кѡызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да, ол джарлы Кѡанамат да таугъа кѡачыб айланады. Бюгюн эртденбла, биз кѡобхунчу, келиб, юню да дардагъан этиб, кѡызчыкыны тутуб алыб кетгендиле.

Кѡызчыкыны сыйырама деб кюрешгенинде, джарлы Кѡанамат ургъанды да Апанасны да, Биймурза кѡаны келликни да, айтханларындан, ауур джаралы этгенди. Кѡызчыкыны кѡутхаргъанды, кеси уа ѳксюз башын тас этиб айланады.— Кѡатыны джылаб, бетин союб аллындан артына дерн хапар айтхан заманда, Темуркѡа, кесини ауругъаны кетиб, тели адамча, ангарылыб кѡалды.

— Ай гяур кѡан ичгенле, мени сизге кѣлюм кенг-

мей, мен кѣрюме кирмейим,— деб, бутун кѣлтюре, секириб кѡобду.

— Джашчыкыны атасы, не этейик, аллах берген кѡыйынлыкыны кѣлтюрмей амалыбыз джокъду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды, не кѡыйынлыкыны да биз джарлымагъа теджеб турмай, ары Кѡыямытны юююне да бир кесегин айландырса!

— Оу! Мен джарлы, отму ашагъанса, алай дуруссуз сѣзленн айтма, аллах чамланыр!

— Атасыны аман кѣзюне учурама, тохтаса, бир да аямай ол манга эталдыгыни этиб бошагъанды,— деб, туруб эшикге чыгыб кетди.

Ибрагим, атасыны ызындап чабыб:

— Атам, атам, Кѡанаматны тургъан джерин мен билеме,— деб атасына кысылыб шыбырдады.

— Гугукча, кычыра турма да, Ахматны, дагыда Бийнѳгерин чакъыр да кел,— деб джашын ашырыб, кеси арбазда нарат томраулагъа олтуруб, сагыш этиб тургъанлай, Токъал, Кѡасым, Баттал келдиле да кѡалдыла.

— Сау кел, хариб, Темуркѡа!— деб кѡол тутуб, ючюсю эки джанында олтурдула.

Кѡасым Темуркѡаны кѡулагъына кысылыб айтды:

— Бу кѡан ичген кѡара кѡуртлагъа сени алай тюблерине салыб а кѡоярыкъ тюбюз, алай кесниг келиб, Кѡанамат кѡайда эсе да, аны табыб, бир бетге кѡарармы эдик деб турабыз ансы, джаныбыз саудан сансыз этиб кѡоярыкъ тюбюз.

Алай сѣлеше тургъанлай, шыбыртсыз Ахмат бла Бийнѳгер келиб, Темуркѡагъа кѡол бериб олтурдула.

— Кечегн сѣз кенгиге барады, туругъуз, джашла, юйге барайыкъ,— деб, Темуркѡа, асхай, алларында, кѡалгъанла да аны ызындап юйге кириб, хар ким кѡолуна тюшген затны тюбюне тартыб, отха кѡараб олтурдула.

— Аягъынга не болгъанды?— деб алгы бурун Бийнѳгер сорду.

— Аягъым оу, башым шау болгъанды, сизни барыгъызын бетилизге кѡараб, джетген кѡыйынлыкымы айттыб, сиз бир оноу этермисиз деб чакъыргъанма. Кѣресиз, кызымы алгъын хыликке этиб, энди тюрге сагылыб турадыла. Кесими джыл бла юч айны джегиб, Кѡыямит улу бечел этиб кыстады. Ол ѳксюз джаш да аланы фитналары амалтын таулада кѡачхычы болуб ай-

ланады. Ишим, кьайгьым, кьол аяздача, ачыкьды. Кесим кибик, сиз да, джарлы хоншуларым, сиз болушмагьанны манга киши болушругуу джокьду, — деб джашлагьа кьараб тохтады.

Бийнөгөр, от джарыкьгьа тутуб таягыны башын джона, кьалгьанлагьа кьарай айтды:

— Кьалай бола эсе да дженгил огьуна Кьанаматны тургьан джерин табыб, андан сора Бадиматны тюрмеден бошлар джанындан болургьа керекди.

— Тейри, джаным сау болуб, Бадиматны аланы кьолунда кьойсам, мен башыма бёрк киймей, бир эски кьатын хотаны кьысарма, — деб Кьасым кьошулду.

— Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагьан адетни этдирген Кьыямытды, биз аны чабыб башына бош этебиз деб кюрешсек, Кьыямыт экинчи бизге Кьобанны сууун ичирмез, — деб Токьал сёз кьошханлай, ары дери тынгылаб тургьан Ахмат кьобуб:

— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгьады. Кьоркьа эсенг, гардош уругьа кир да башынгы джабдыр, биз былайда тургьанлай, онгузубузну тишлетиб ашатмазбыз. Кесибизни кьолубуздан келмесе, бютеу элли джарлысын кьобарырбыз, — деб, алай кьаты сёлешгенине уяларакь болуб, бёркюн мангылайына баса, эшик артына джанлады.

Махорка чыгаркасын отха ата, шиндигип бери от джарыкьгьа тарта:

— Токьал онгуна-солуна да урдур, — деди Баттал, — кеси былайда турады, кёлуне джукь келмесин, мен кьалгьанладан акьыллыма деб айтханым тюлдю, мси сиз джиберген джерге, отха, кьаягьа кир десегиз да, барырма. Бу ишни башлагьынчы, Кьанаматны тургьан джерин билирге керекди...

— Мен билеме, Кьазылгьан Башы дорбундады, — деб Ибрагим билек агьач артындан кьычырды.

— Ма, аферим, бек керекли затны, джаш болса да, Ибрагим биледи. Кьалай болса да, Бадиматны аллах Кьанаматха джазгьан болур, алай болмаса, ала бу тукьум ишлеге да кьаллыкь болмаз эдиле. Ахыры, мен айтхан болса, Бадиматны бери келтирмей, тюрмеден башына бош этгенлей, юсюн, башын бегитиб, Кьанаматха элтирге керекди. Кьанамат тири джашды, аны агьач башына миндирсе да, тутарыкьды. Тюрмеден чыгьарыб, элде кьоябыз десек, Кьыямытны джюз кёзю барды,

кьоймай табар. Ол заманда ишибиз хыликкелик болур, — деб Баттал сёзю тохтатды.

— Джашла, сау болугуу мени кьыйынлыкьда атыб кьоймагьаныгьызгьа. Джаш болса да, Баттал джашаулу болсун, мен да ол айтхан оноуну таб кёреме, — деб, бети джыйырыла, Темуркьа ауругьан бутун мурджаргьа джыйыб тохтады.

Онунчу башы

Кьыйынлыкь, билмей тургьанлай, оджакьдан кьурум тюшгенча, юслерни басханда бери, Мёлехан, кьалайгьа кьараса да, темир сауутланы джити биленигелерин кёредн. Алай болгьанлыкьгьа, башха кьайгьыла башын басыб, ким билегенини тюбюн табаргьа кюрешмедн. Орунда джатыб тургьан Темуркьа туруб бычакьланы, тишлени билемезлигин сормагьанлай да биле эдн.

Бир кюн Мёлехан тазны тёгерге арт эшикге чыкьгьанында, Ибрагим кьара тер басыб, эртдеден тот келснб, атылыб кьалгьан кьаманы ташха билей тургьанын кёрдю.

— Не этесе, джашчыкь? — деб соргьанында, Ибрагим, билегенин тохтатмай, бурулуб имбашы бла кьараб: — Кьыямыт бла Мухаммат-Аминни кьарынарын тартарыкьма, — деб джууаб этди.

— Сен джашса алкьын, аллай затланы кьой да, мен ийленген терилени Джуммакьлагьа элтиб кьайтхынчы, бар да атангы кьатында тур, — деб ызына бурулуб кетди.

Ибрагимни бютеу элли ичинде Мухаммат-Амин бла Кьыямытдан сюмегенин джокьду. Кьолундан келсе, тиши бла боюнларындан кьысыб, кьанларын ичерикди.

Алгьынча, дерсге барады, алай болгьанлыкьгьа дерс окьугьандан эсе, афендиге кьалай дерт джетдирейим деб, уллу сагьышы олду. Джаш акьылы бла сагьыш этиб, кёб зат эсине келгенди, алай болгьанлыкьгьа аланы таша эталмазлыгьын библиб, джаратмай кьоюб, не зат табар эднм деб, бек сагьышлы болду. Дерсден кьайтыб келе, эки сабий — бири юй башында оджакь джанында, бири да чалманнга кьысылыб, — бир-бирине таш ата тургьанларын кёрдю. Олсагьатдан огьуна чабыб келиб, Кьуранны юйге салыб, эки хурджунун ташдан толтуруб, афенди намазгьа озгьан джолну джа-

нында, бир эски юйно оджагыны джанына бугъуб сакълады.

Къарамагъаңлай да, тамагыны арытханындан Ибрагим Мухаммат-Аминни келгени биллик эди.

Иги кѣб ташны оджакъ джанына къалау этиб тургъаңлай, бир заманда керти да тамагыны арпулай, гулоч таягыны къынгырын имбашына илпидриб, джашыл абасы джел эте, келе эди.

Ибрагим, тегерегине къараб, айырыб алыб эм уллу ташладан бирин джиберди, ауууракъ болуб таш энишгем дженгди да, Ибрагим тутханча башына тиймей, билек къошуна тийиб, гулочу дыгырдаб бир джанына тюшдю.

Ол эсериб тегерегине къарагъынчы, бир бѣлек таш башына, сыртына тийиб, къалайгъа къараргъа билмей, афенди, чыгъана салынган хунаны баны бла тюшюб, этегини да джартысын чыгъанада къюб, баш энишге айланыб, мукъут болуб къачыб кетди.

Олсагъатда къууанганча, Ибрагим, атасы сау болуб, эгечи тюрмеден чыкъса да, андан бек къууаналлыкъ болмаз эди. Асыры къууангандан, адам эслейди деб да къоркъмай, афендини къачханына къарнып тутуб къюлюб, оджакъ джанына джыгъылыб аунады. Энтда керек болурла деб, атылмай къалгъан ташланы оджакъ джанына къалау этиб кетди.

Ибрагим экинчи къююнде медирсеге окъургъа келгенинде, Мухаммат-Амин къадалыб межгит аллында олтургъан хаджилеге хапар айта эди:

— Чыракъ джандырмай гезенге киреме дегенме да, эслемей гардош уругъа джыгъылыб, болгъанымы тешгенме, — деб, бир къолу бла кѣзюне узалыб, тайгъан байлауну тюзетди.

Хаджиле, башларып силкиб, бир аууздан аны алай ачыгъанына бушуу этгенлерин билдирди.

Алагъа сѣлеше тургъанлай, эслетмеген кибики этиб, узакъ болмай олтуруб дерс окъуй тургъан Ибрагимге къарады, алай болгъанлыкъгъа ол да, шекни онгдан солгъа тартыб, дерсге къорешгенча этиб тургъан болмаса, бир да кесин билдирмедди. Ол огъай, афендини кѣлюне джукъ келмесин деб, окъургъа биле тургъанлай, тнек бла Къураншы бир джерин тутуб келиб:

— Афенди, былайын бир айтдыр, кесим теджиуют бла окъуялмайма, — деб, къатына чѣкдю.

Мухаммат-Амин не бек сымарлаб къарагъанында да,

Ибрагимни бети тюрленди деб танымай, кѣргюзген джерин айтдырыб:

— Бар, медирсеге кир, — деб къатындан къыстаб джиберни.

Афендини джюреги «бу итлик Ибрагимден чыкъгъан болур» деб ишекли болса да, ызындан къараб, джунчумагъанча кѣргенинде, «джангыла болурмамы» деб, бир аз кѣлюне ишеклик келгени тохтады; алай болса да джюреги хош болмагъаңлай къалды.

Мухаммат-Амин бла олтургъан къартланы бири, таякъгъа таяна, ёрге къобуб, тауланы бююн кѣргенча, тегерегине къараб туруб, гулочу бла узалыб сыртын къашый:

— Кѣкден тамчы таммагъанлы, толу бир ай болады, къарайма да, таулагъа булут къонуб кѣрмейме, былай бола эсе, бир ишексиз, биченсиз къалыб кетемиз, афенди, бир мадар джокъмуду? — деб сорду.

— Къайдан болады джангур, эли джартысы намазгъа джюрюсейди, садакъаны, фитирини унутхандыла, джангур берген огъай эсенг, аллах бу тар ёзениге бир къан джаудурмагъанына да шукур этерге керекди. Мен кѣлюме алай келиб турады: бир къю бютеу джамагъатны уллусун, гитчесин да джыйыб, мийик дуппурланы бирине таяныб, зикир этиб, къурманлыкъ этиб, аллахдан тилесек, бизин тилегибизин эштитиб, джангур джиберирге боллукъду.

— Да, афенди, сабан ызчыкъларыбыз къюлюб къалгъынчы, джаугъа эди джангур, — деб бир къынгырбел къарт сѣз къошду.

Таулада кѣб къар эриген болур, Къобан къаралыб, таш, агъач табханын келтириб, кѣпюрню ара бедженне къалайды. Келиб джангы агъач уруб тохтагъанлай, аркъаулары чыкъырдайдыла, алай болса да кѣпюр кесин къатдырыргъа къорешеди. Огъартыш сууда бир къаралгъан келеди, энди ол ара бедженде тохтай эсе, бир ишексиз, кѣпюр кетерикди.

Кѣпюрден ёталмай къараб, эки къулагъында кѣпюр бла сууну къорешгенлерине сейрсишип, кѣб адам сакълайды, алай тургъанлай, бир атлы келиб кѣпюрге киреди.

Суу тауушну хорларгъа къорешиб, «кирме-кирме!» — деб эки джанындан да къычыра тургъанлай, атлы кириб ортасына джетгенлей, хар кимни кѣзю атлы-

тѣа кѣараб тургѣан заманда, мазаллы ѣгюз агѣач келиб орта бедженни урду. Кѣпюр кѣалтыраб тѣзерге да кюрешди, алай болгѣанлыкѣгѣа суу, аны бла эришиб кюрешгенча, таш, агѣач табханын да келтириб уруб, кѣараб-кѣарагѣынчы кѣпюрню орнундан кѣобарыб тебреди.

Басыныб кѣараб тургѣан халкѣ, тиллениб ахсынганча, ахсыныб, сууну ызын энишге чабды.

Атлы кѣпюрню юсюнде бара-барыб шоркѣагѣа джетгенлей, кѣпюр чачылыб, эки кере атны кѣаралдысы кѣрююб, кѣзден ташайды.

Арада кѣпюр болмай, сууну бир джанында анасы, бир джанында да гылыу кѣалыб, экиси джагѣада ѣрге-энишге барыб, башларын ѣрге тутуб окѣуй эдиле.

Кѣуугѣунига басынган халкѣ, сууда баргѣан ѣлюкден артха суу шоркѣалагѣа джетгенлей, ѣлюкню ѣрге-ѣрге ата, суу бойнунда келгенледен узайта тебреди.

Ѣлген атлыны анасы болур эди, адам ортасындан озгѣан бир кѣатын, чачы тозураб, джаулугѣун аякѣлары бла баса да ѣрге джыя, бет дуппушларындан кѣан келе, кѣзлери суугѣа аралгѣанлай, кѣалгѣанладан эсе алгѣа бара эди. Чаба барыб ѣлюкню туурасына джетсе, кѣолларын алгѣа узатыб, суугѣа кирирге чаба эди, алай болгѣанлыкѣгѣа ызындан келген акѣсакѣал киши этегинден тутуб, джибермей эди.

Ѣлюк, шоркѣалагѣа тюшюб, сууну башында кѣрююмей тохтады. Анасы не кѣадар чабыб дыгалас этди эсе да, тамырла, агѣач кесекле баргѣан болмаса, суугѣа кетген баласыны ѣлюгюн кѣрмедди.

Бутларын тюйюб, бетин союб джылагѣанлыкѣгѣа, суу шууулдаб тургѣан болмаса, биреуню сабийин кѣайры сукѣгѣанын кѣргюзмедди.

Ѣлюкге кѣараргѣа келген халкѣдан бири:

— Суу анасы сыбызгѣы тауушсуз берлик тюлдю, сыбызгѣычыны чакѣыргѣыз,— деб кѣычырыб, бѣркюн да кѣолуна алгѣанлай, алгѣа чыкѣды.

Муккур акѣсакѣал, сокѣур сыбызгѣычы, сыбызгѣыны тартыб, бир кѣызчыкѣ да этегинден тутуб, халкѣны ызындан тизиб, суу джагѣаны ѣрге-энишге бара эди, алай болгѣанлыкѣгѣа суу джашыргѣан джерин айтыргѣа унамай эди. Бир заманда «мындады», «мындады» деб, тер басыб, кѣнчек ауу джибиб бутларына тие да, абына, Ибрагим джетди. Сыбызгѣычыны кесин джагѣада кѣююб, Ибрагимни ызындан чабыб келселе, ай-

рымканда ѣлюкню бир аягѣын суу ура да кѣалтырата, кѣалгѣаны шындыкга ташайыб тура эди.

Джашыны кѣзюнден кѣрююб кѣарт кѣатын, кѣзлерин айрымканга аралтханлай, Ибрагимни кѣойнуна кѣысыб, джетген тюкню башын джыламукуѣдан джибитиб:

— Амма санга кѣурман болсун, эсли балачыкѣгѣа,— деб, айрымканда джатхан джашына джеталмай, ана суймеклигин Ибрагимге бере эди.

Джыджым бла белинден байлаб ѣлюкню суугѣа салгѣанларында, кѣолумдан ычхыныб кегеди деб кюрешгенча, кѣутургѣан суу, нарат чегетде джел ургѣанча, эрши шууулдаб, демлешгенча, шоркѣалары ѣрге-ѣрге чынгата, джыджымны бир кѣыйырын тутханланы тартыб кѣолларындан сыйырыргѣа кюрешди. Алай а, «мен этерими этгенме, эиди сизни болсун» дегенча, ѣлюкню джагѣасына ташлады.

Джаралы айю кѣатында окѣ тийген баласына мылык атханча, замансыз суу азыгѣы болгѣан сабийине кѣабланыб, кѣарт анасы кѣз сууларын тѣкдю.

Эиди уа ким тюшеди кѣолума дегенча, джай бокѣланган суу, ташланы бири-бирине уруб, кѣурлай айланган тирменча, дыгѣырдагѣанын тохтатмай, аллына тюеб джалаялгѣанын кѣоратыб барады.

Онбиринчи башы

Кѣанамат, кѣара тер басыб элден айырылыб, дуппур башына чыкѣгѣанында, джюреги джау чайкѣалган гыбытча ура эди. Бютеу санлары, отда кѣызгѣанча, кѣызыб, кѣолу бла джюрегин басыб, аллын элге айландырыб ташха олтуруб, ай джарыгѣы бла юйлени кѣлеккелерине кѣараб тохтады.

«Тюш кѣреми турама, огѣесе керти бола тургѣан затмыды?» — деб, базыкѣ бутундан ачыгѣынчы чимдеди.

Солугѣан да этиб, кече аяз эсин орнуна салгѣанында, джаягѣы бла кѣол аязына таяныб, ашхамдан бери болгѣан затны акѣылына келтириб кѣарады. Хар зат эсине тюшюб, ол Кѣыямытлагѣа джангы кирген заманда Бадиматны джыламсырай, чачы тозураб тургѣаны эсине тюшюб, безгек тутханча, кѣалтыраб, тишлерин бир-бирине уруб, бир кесекни турду.

Кѣама бла экеуленни сермеб, бири орундукуѣ тюбюне

къачыб киргени эсине тюшюб, «суугъа кирсенг, чыкъдан рыслама» дегенча, «ахырда да, хылымылы ише къатышхандан ары, бир да къуруса да уллугыбыт прустоп бла Къыямыт ёлюб, кёлюм кенгнге эди», — деб, алай кёлюне келди. Кесине келген къыйынлыкъны эсгериб, анга къайгылы болмай, джаралы айюле чабханча, чабыб, ол къан ичген итле Бадиматха неда аны юйюне бир заран салмагъа эдиле деб, джюрегине уллу къоркъуу кирди. Бу сагъышланы эте тургъанлай, не болуб тура зселе да, барыб бир къарайым, ансы киштик къуйругъу бла от салгъанча, мени былай этиб тургъаным эркишини пши тюлдю деб, къапхакъдан энише тюше тебреди, алай болгъанлыкъгъа сокъураныб, ызына къайтыб, анда, элде, къалгъанлагъа мени ючюн деб бир табсыз зат болмасын деб, бнягъы сууукъ ташха олтурду.

Башын энише тутуб, къолларына таяныб, сагъышха кириб тургъанлай, Ибрагимге къалайгъа барлыгъын айтханы, халал, кеси кибик джарлы иёгерлери ызында къалгъанлары эсине тюшюб, къышхы кюнде огъаргъы джел ургъанча, джюрегин джылытды.

Бышлакъ джыккырны тузлукъ таш басханча, къайгы башын басыб, кёлю сагъышха кетиб тургъанлай, бурнуна тююн ийнс келиб, эртденни аяз къагъыб суукъсуратыб, башын ёрге кёлтюрюб къарагъанында, тёбен джанындан кёк саргъалыб, танг атыб келе эди. Секириб къобуб, уллу бычакъны ауузундача, къыйынлыкъда тургъаны эсине тюшюб, кече къарангы ауун ачыб, айгъакъ болуб къалмайым деб, къолларын дженглерине сугъуб, чегетни къыйырындан кирди.

Ахсыныб, ызына элге айланыб къарагъанында, узакъ джулдузлача, бир къауум юйде джарыкъ джылытыраб, элни тёбен къыйырында итле къызыу-къызыу юрдюле.

Мийикге бир кесек ёрлей да тохтай, Къанамат, чегет этегинден чыгъыб, Къазылгъан Башы таулагъа кирди. Былайдан къарасанг, элле барысы къол аяздача кёрюнедиле. Суу узакъ, тёбен къалыб, шууудагъаны бери чыкъмайды. Уллу джолда арба, адам баргъаны терезени мняласында чибин джюрюгенча кёрюнеди. Тёгерекде ууакъ чырпыла бла тау шхылды болмаса, ызынга, энише, тюшмей, абадагъа агъач джокъду.

Тёрт джанына къараб, сууукъдан, джангурдан къысылыр джер табмай, эчки джолчукъну барыб къаяны ортасына кириб къарагъанында, огъары джанында дорбундан кёб къанатлы джел эте учдула. «Эшта,

къанатлыла былайда дорбун ышан болмай басынмагъандыла, не бола зсе да башына таяныргъа керекди», — деб кёлюне келиб, чарыкъларын тешиб бир джанына салыб, джалан аякъ ёрлерге кюрешид, алай болгъанлыкъгъа аякъларын ташла кесиб, тайыб тургъан болмаса, бир да ёрлеялмады. Ызына тюшюб, къараб мысхал этиб, быкысыз чыгъаллыкъ болмазма деб, кёлюне алай келиб, тёбен джанында агъачха эниб, къамасы бла ууакъ-ууакъ керкиб, бир наратны аудуруб, кёб кюрешиб ёрге чыгъарыб, тюбюн бегитди.

Къанамат энише тюшгенли къайтхан болурла, къайдан чыкыгъанды бу чакъырылмагъап къонакъ дегенча, къанатлыла, къая ранны джер-джерине чёгюб, анга къараб тохтадыла.

Ууакъ-ууакъ быкыны бир бутагъындан бир бутагъына мине, атлагъаны сайын быкы да эки джанына чайкъалгъанлай, башына чыгъыб къарагъанында, тюз къаяны ортасында бир-биринден уллу юч тешик. Ортада дорбунну ичине кириб кёб айланганында, кёлюне алай келди: «Бери башына чыкыгъандан сора, аскерни джыйсанг да, сыйынныкъ кёреме». Алай болгъанлыкъгъа отун, суу чыгъарыргъа быкыдан сора джолу болмай, ол табсызлыгъы белгили болду. Дорбунну ичине кириб къарасанг, элле кёрюнгенден сора да, сени тышындан адам кёргеменлей, тёгерекде не болгъанын сен къараб, кёрюб тураса.

Дорбунну дагъыда Къанаматха башха таблыгъы — андан сора да, былайын киши билмегениди. Эртделеде, биреуню эчкилерин кюте таяныб, былайгъа келсе, къаяны мийиклигине сейирсинген болмаса, былайда дорбун барды деб, бюгюннге дери эсине келгени болмагъанды. Къыйынлыкъ джетиб, келиб, асыры бек къыйналмагъанлай, бу хазыр къаланы табханына къууаныб, энди муну ичинде джашар мадарын этиб тебреди.

Эрлай от чакъдырыб, къая къыйырларында битген саламны гырмык этиб джандырыб, аны джарыгъы бла дорбуннга терен кириб къарагъанында, дорбунну бир джаныны арты тауусулгъан джерде суу тамчы эте тургъанын кёрдю.

Энди суу къайгылы да болмай, бнягъы быкы бла ызына тюшюб, бир-эки кере да къайтыб чымырта отунланы белибауу бла къысыб, дорбунну аллына-аллына къалады. Киши кёзю зслемесин деб, къаяны къый-

ырына келиб, тартыб быкыны башына чыгъарыб, дорбунну ташасына салыб, чымырталлагъа таяныб олтурду. Саны, джюреги кыйналгъаны бири-бирине къошулуб деу санларын хорлагъан болур эди, кѳб турмагъанлай анда-мында къанатлыланы джырлагъаңларына Қъанаматны хурулдагъаңы къошулду.

Бир заманда, кечени ауурлугъа кетиб, таудан ургъан сууукъ аяз уятды. Қъаягъа тийген онг джаны сууукъсуураб, джыйырылыб джатханына болур эди, тобукълары да къурушуб, джукъудан джангы къайтханына, къайда тургъанын унутуб, кѳзлерин ууа, къобуб, къая эринге келиб тохтады. Эслемей бир-эки атлагъанлай, чынгылны тюбюне айран гыбытча тюшуб бузулдукъ эди. Алай болгъанлыкъгъа, къарангыда тюртюле келиб, къанатлыланы уяларына кириб, ала таууш этгенлеринде, ол заманда къанатлылагъа хоншу болгъанын билиб, аллына кѳб бармай аны бла тохтады.

Артыкъсыз да дорбундан ачыкъгъа чыкъгъанында, аяз уруб, сууукъ болгъанын кетерир ючюн, къая эринден дорбунну ичи таба джанлаб, къымылдасам, бир кесек къызар эдим деб, джангызгъа тепседн. Алай а ол тепсеген заманда къызгъанлыкъгъа, дагъыда биягъыналай сууукъ болуб тебреди.

Мен не хайуан адамма, къатымда къурмач кибики чымыр тала тургъанлай, текеча, ёрге-энишке секире турама да, кесн кесне айыб этиб, эрлай отлукъ ташын чакъдырыб, дорбунда шынкъарт от этиб, баууруш джылытыб олтурду.

Бу тынчыкъсыз къонакъны келгенше разы болмагъанларын къычырыкълары бла билдире, отха, тютюнге юренмеген уллу, гитче да къанатлыла, къанатлары бла джел таууш эте, бир-бир дорбундан къорадыла. Быланы бири Қъанаматха джууукъму учду, къанаты абадан болубму джетди да, тур былай кесинг отха чѳк да дегенча, бѳркюн уруб аллына тюшюрюб кетди.

Отну къызыуу тѳюлгенинде, санлары да джылыныб, ай, энди бу къызыу отха не семиз къабыргъа керек эди деб, къабыргъаны чырылдаб, джауу агъа, отда къызгъаны эсине тюшюб, аууз суулары келди.

Қъайгъы этмей, унутхан кибики этиб къойса да, эки сутканы ашамай тургъаны кесин билдире тебреди, алай болса да эртденлагъа дери азыкълы болмазлыгъын билиб, аякъларын отну джаны бла узатыб, чымырталлагъа таяныб тургъанлай, дорбунну къабыргъасында

саламда бир агъаргъанла кѳрдю. Не затладыла деб сѳйрениб, ёрге къобуб къарагъанында, юч-тѳрт уяда къуш гаккыла. «Сау болугъуз, муну манга къоюб кетген къонакъбайла», — деб кѳлюне келиб, гаккыланы сыйынганы чакълы бирин бѳркюне къуоб от джагъагъа чѳгюб, гитче заманында апасы этгенча, атылыб сынмасыла деб, хар бирине бирер тюкюрюб, кѳмюр джагъыб, джангы тюшген кюлде кѳмдю.

Ашаргъа туз керекли болгъанын да къулагъына асыры алмай, бек джаратыб гаккыладан бошады. Аш джанындан джел элтмезлай болуб, нарат отдан иги джылынганында, баш къагъа келиб, кѳсеуле да кюе тебрѳб, кѳсеу болсала, къурмач чартлагъанча чартлай, бир къолу бла отну ышыра тургъанлай, къуш тѳшекге аунагъанча, от аллына аунаб, джукъугъа кирди.

Эртденбла, кюн аягъына тийиб тургъанлай, къобуб, тѳгерекге къарагъанында, дорбунну аллына, моллала бай ѳлюкге басынганча, тюрлю-тюрлю къанатлыла басыныб, боюнлары мугур болуб, дорбунга кирирге къоркъуб тура эдиле. Аланы алай юѳсюз-кюнсюз болуб тургъаңларын кѳргенинде, кеси эсине тюшюб, джюреги ауруб, арну айтыб дорбунга чакъырыргъа умут этди. Алай болгъанлыкъгъа ала аны, тауукъланы чакъыргъанча, къолун узатыб чакъыргъанындан къоркъуб, не эсе да бир нелах этерге тебрегенди деб кѳллерине келиб, гурушха болгъанларын тюрлю-тюрлю къычырыкъла бла билдире, бѳлек-бѳлек учуб кетдиле.

Джангы межамында ашын-сууун къалай джарашдырыргъа билмей, къая кыйырына олтуруб тургъанлай, басыныб бир сюрюу кийик эчкиле секире-секире дорбунну тюбю таба келе эдиле.

Джангы согъулгъан кюйюзча, ала къайгъысыз джити тау кырдыкны отлагъаңларына къараб, къымылдамай бир кесекни турду.

Кийик эт бек татлы болады деб эшите турса да, тюбѳб ашагъаны болмагъанды, алай болса да акъыртын къобуб, къаядан къобхан бир уллу ташны кѳлтюрюб, къалыңлары былайыды деген джерге джиберди.

Қъанамат быкъысын алыб чыкъгъынчы, эчкилени къалгъанлары къачыб, бири, сыртындан тюшюб, къалтырай тура эди.

Эрлай быкъыны тюбюне орнатыб, тюшюб къарагъанында, бир джам эчкини бели сыныб, кѳзлери агъарыб, джан тарта тура эди.

Къамасын чыгъарыб кесерге тебрегенинде, башын кёлтюрюб, «нек этдинг былай, не хатамы кёрген эдинг?» дегенча, тюз Къанаматны бетине, тер чабхан миялача, мутхуз кёзлерин ачыб къарады. Къамасын чыгъарыб тургъанлай бир кесек мурукку болса да, эчкини бойнун тартыб, нмбашына атханлай, бнягъы быкыы бла ёрлеб дорбунга чыкъды.

Къуру къаяны ышыгъындан сора да, энди дорбунда ашаргъа эти, ичерге сууу, кюйдюрюрге отуну болгъанлыкъгъа, къарнына аш-суу бармай, къар джуммакъ ёсгенча, къайгъысы ёсгенден ёсюб тебреди.

Къанамат къачханлыкъгъа, Бадимат элде къалгъанды. Къыямыт джаны чыкыгъынчы, Къанаматны табмаса да, элде тургъан Темуркъаны джарлы юйюне артыкылыкъ джетдирмей къоймазлыгъын ангылай эди. Къалай болса да элге кириб, бир хапар билиб, анга кёре этерге тынгысыз болуб тебреди. — Алай а элге кюндюзгю кюн барса, ким болса да кёрюб, андан чыкыгъынчы, чыпчыкыны ау бла тутханча, тутуб, къанлы джаулары табаларыкъларын билиб, мурукку этди.

Бусагъатда чыпчыкы болуб, барыб элге къараб, къайтыб келирге табса, Къанамат дуняны рысхысындан сюерик эди. Аны муратын ангылаб къозугъанча, бир акъбоюн къанатлычыкы, къая джитиге къонуб, бир кесек джырлагъанлай, дагъыда учуб барыб, къаяны бир мюйюшюне къонуб, бнягъынлай Къанаматха айланыб джырлады.

Чыпчыкыны халисине кёб къараб туруб, эки этегин джанына къайырыб, кюн къаматхандан кёзлерин сакълар ючюн, беркюн мангылайына тартыб, акъыртын-акъыртын быкыны бутакъларындан атлай, тюбюне тюшюб, тирп-тири атлаб, эл таба айланыб тебреди.

* * *

Арлакъдан къарасаг, Темуркъаны юйю, бели чанчан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанлай турады. Джамала да тургъанды, алай болгъанлыкъгъа топракъбаш юйю джер-джерни оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкы урады. Кече уа эски, джау сюртиюлмеген арбача джызылдай, агъач орундукъгъа сыртындан тюшюб къарасаг, бир бёлек джулдузну санаргъа болады.

Къар, джангур джаугъан кече агъач орундукъда

джатхан адам (анда таймай элде болгъан кёзюуде Темуркъа джатады) джангур къуртлача, шынтахылары чыгъыб тургъан эски ичирги джууургъанны юсюне джабыб, юй башы тешикден къуюлгъан джангур джитмесин деб, намазлыкы этген эски теке терини юсюне къаблайды да, алай джатады.

Орундукъну тюбюнде да гардош уру барды. Темуркъа, джатарны аллы бла тууар баш териден этилген эки чабырына джарак салам салыб джарашдырыб, орундукы аллына салыб, алай джатады. Бюгюн эртденбла къобханында, къараб чабырларын табмай, кёб тентиреб, ойнайма деб киштик тюшюрген болур, Темуркъа атлагъаны сайын асхакъ бутундан джыйырыла, гардош уругъа кириб, чабырларын алай табханды.

Уругъа къалай тюшдю эсе да, экинчи, ызыпа чыгъаргъа мурат этиб, кёб дыгаласланыб кюрешди, алай болгъанлыкыгъа бир аягъы бла тырнакъларгъа кюрешгени бир да хайыр бермегенинде:

— А къатын, къайдаса, хайырсыз, бери бир кел! — деб кычырыргъа кюрешди, алай а Мёлехан эртденбла Джуммакылагъа суу алыргъа кетгенди къайтмагъанды.

Къарангы, мукъут ийис этген уруда кычыра-кычыра эригиб, олтуруб, джаны саулай къабыргъа кирген адамча, уруну бир джанына таяныб, къалкыргъа кюрешди. Алай болса да кёзю къалкыругъа бара башлаб, тюбюне басхан аягъы ауруй тебресе, секириб къобады. Дагъыда ауругъан аягъы саркыб, бнягъынлай кычырыкы этиб, къатынын чакыра тургъанлай, къолунда бир табагъы бла, къолтугъуна ууакы кир бусхулладагъа тюйюмчеклеип кысыб, Мёлехан босагъадан кирди.

— Джаратылгъанлы мени къол кыйынымдан тоймагъан бегедженле, мени хакымы бермей, кыызгъана эсегиз, толу мюлкюгюзден къуру чыкыгъа эдигиз, — деб, кимден эсе да джюреги кыйналгъан болур эди, юйге киргенден сора да тюб тапхада чоюнланы зыгырдата, Темуркъа аны тауушун эшитиб кычыргъынчы, кеси кесине сёлеше турду.

— Къайдан кычыраса, джашчыкыны атасы? — деб орун таба тебрегенлей, дагъыда тюз аллындан бир кычырыб, Темуркъа къайда тургъанын билдирди.

— Оу, мен джарлы, мен хариб, не болгъанды, бери нек тюшгенсе? — деб орундукы тюбюне ийилиб, уруда тургъан эрине къарады.

— Сен судебна тюлсе, менден соруу ала турма да, орундукуну артха тебер да кьолунгу бери узат. Мени ары чыкмагъа кьой,—деб, кьатынны кьолундан тутханлай, бауурлана, уруну башына болгъаны топрак джугъу болуб чыкьды.

— Насыбынг алай болсун, ол кѐб гардошунг уру керекли юшюмей кьалгъа эди, чабырларымы излейме деб кетгенме да, алай келмесенг, ѐлюб, суймегенлерибизге бедншлик бола эдим,—деб, мылы уруда тургъаны татыгъан болур эди чыкьырлата агъач орундукъгъа таянды.

— Мен да, бусагъатда Джуммакълары джелимауузлагъа барыб, ийирген урчукъларымы элтиб келеме. Ким да болсун байгъа ышанган адамгъа налат болсун. Дуняны санга хазнасын-ходжасын этербиз деб, былтырдан кьалгъан джюшлерни ийиртиб, сокьургъа сохта тутдургъанча, манга эки уууч тарылы тюйчюк кьуюб, эки гырттам кѐгерген джыккыр бышлакь бериб кьойгъандыла. Бизден хариб ким болур, ишлейсе да — кьыйынынгы табмайса, ишлемейсе да — ачдан ѐлюб кьаллыкьса, кьалай этерге биллингинг джокьду.

— Эй, кьатын, сен бусагъатда айтхан тарыгъуланы мен кѐргенли эки джыйырма джыл болады. Аллай бир заман бир адамы ѐмюрюдо, ол заманын ичинде мени джюрегим бир байдан джылылмагъанды. Алагъа урунган тонгузну кьабыргъасына кьуйрукь джау сюртген кибикди. Дуркьучула, бу таш ѐзеннге кириб, элли джарлысыны юсюне мингенлей турадыла. Башыбызны атар бир джер болса, мындан кече-кюн демей кьачыб кетерге керекди.

— Оу, мен джарлы, джашчыкьны атасы, алай нечк айтаса! Атамы, анамы кьабыр топрагъын атыб, кьайры кетерикме? Таш джалаб турсам да, джуртумда туругъа сюеме. Сен, ауругъанлы, кереклини-керексизни да айтаса. Джуртундан чыкьгъанны бѐрю ашайды, алай айтма.

— Бир да аяма да атангы топрагъын сакъла да тур. Къыямытла, Джуммакьла сау болсала, ала сени атангы джанына бек дженгил салырла. Ала бизни кибик кѐблени этлерин ашаб, терилерин кийиб, эм артында битге кесдириб ѐлтюргендиле.

Мѐлехан, андан ары сѐзню теренине кирирге суймей, юй кьуаллугъуна къараб тебреди.

Мѐлеханны бурнуу джанына да къазан къара джакьылыб, какчыкь булгъай тургъанлай, Темуркъланы хоншулары Тауджан, эшикден башын къаратыб, Темуркъланы отджагъада кѐргеннинде, кирирге уялыб, Мѐлеханны чакьырды.

— Бир табыз заманымда келдинг, Тауджан, какчыкь кѐмюрсеб кьаллыкьды, сен уялыр адам джокьду, мен джашчыкьны атасына хант салгъынчы, бери кир да олтура тур,—деб, бармагъын кьынгыр этиб, бишгенин кѐрюрге какдан джалаб, чоюнну сынджырдан тюшюруб, аякь, кьашыкь кьайгъылы болду.

Чоюнчукь отдан тюшгенлей, Темуркъланы бутлары кьызгъан болур эдиле, тюбюне салгъан эски эшек джауурлукьну артына тарта, Тауджан таба айланыб сорду:

— Сен да, баш битнилей, тас болуб кетесе, кьайдаса, кѐрюнмейсе да? Эки кьотур ат бир-бирин кьашыйдыла, сен да былай бизни кибик, кьыйылыкь джетген джарлы хоншулагъа кире турсанг, не боллукьду! Мен, былай джунчугъанлы, эшикге чыкьмайма, джамагъатда, элде не хапар барды?

— Тоба, мени уллу кѐллюлюгюм да джокьду, кишибиз бла (алгъын эрини — Джантемирни атын джашырыб айтханлыгъыды) гыр-мыр болгъанлы, тийреге кѐлюм тартмай тургъанма.

— Эки джарлы бир-бирине боюн бериб туругъа керекдиле, тогуз-он джылны бирге туруб, сизни айырылыб кетгенигизге уллу сейир болгъанма, алай а ат басханны джер биледи, кимни джюрегинде не болгъанын кьайдан билгин. Энтда джарашыргъа керексиз. Ол сенден, сен андан иги табыб джашарыгъыз джокьду. Алай болса да джамагъатда бизни башыбызгъа бу Къыямыт салгъан кьыйынылыкьгъа не айтадыла?

— Байла къан кекирге эдиле! Ала, мыйыкь тюбюнде кюлген болмаса, бизни кибик джарлылагъа турсунуб да къарамайдыла. Сизни ишигизни эшитген джарлыла ачыкь айтыргъа кѐл табмайдыла, ансы ичлери къара кюеди. Керти эсе айтханлары, кьатынла алай кьушмуш этедиле, Къыямытны джаны сау болуб, Къанамат тутулмай, Бадиматны тюремден ийдирлик тюлдо деб, ол хапарла джюрююдюле. Къыямытлагъа джумушха джюрюген кьатынла манга кесиликлери бла алай айтадыла: «Тиширью сабийни тюрге уруб турсакь, элде кьайгы чыгъар деб, кьайгъылы да болгъандыла, алай бол-

са да Бадиматны тутсакъ, Қыанамат къачыб айланыр-
гъа ийлыгыр да къайтыр, деген мурат бла турадыла.

Джангы оюучуду дейдиле, ишибизге аууз сютге пра-
уленнге баргъанымда кёрдюм, бир батыкъбурун джий-
иргеншли. Бусагъатха дери Қыанамат нек тутулмагъан-
ды деб, аякъларын къагъыб, Биймурзаны орнуна ол-
тургъан мыртазакъны джаягъына бир аман-аман урду.
Қыурусунла бизни эркишилерибиз, хомухдан ёледиле.
Кеслерин къаяры итден туугъаннга тюйдюре тургъан
болмаса, аны таягъын ызына къайтаралмайдыла. Аны
алай кёрюб, тезалмай, къатын ёлтюргеннге къан джокъ-
ду дейди, ол тонгузхамхотну ташны атыб башын джа-
рыргъа тебредим, алай болгъанлыкъгъа, гюттю юсюпе
къалач деб, энтда бу джарлы элге бир къан джаума-
сын деб къойгъанма. Элни джарлысындан джасакъ
джыйгъан заманда бичимсиз Муртаз, юй сауутланы ту-
та-тута, къатынланы къазансыз этгенлигине, манкъа-
бурун сары джаякъларын къыздыргъанында, бутлары
къалтыраб тургъан болмаса, башын бир джанына да
туталмады.

Бусагъатха дери сейир болуб тынгылаб тургъан Те-
муркъа, къашыкъны алыб, кесин ашаргъа джарашдыра
айтды:

— Бизни залимле, бизни теблерге джигит болгъан-
лыкъгъа, кеслеринден залимге тюбеселе, джууаш болуб
къаладыла. Сен сёзюнг болуб келген болурса, мен бир
ауузланайым, манга къарамагъыз да сиз ишигизни эти-
гиз, — деб, Темуркъа суу къошулгъан айран бла какга
джарашды.

Тауджан, уялгъандан шынтахы джаулугъуну чачакъ-
лары бла джубана, джерге къарагъанлай айтды:

— Сиз бусагъатда мени къайгъылы да тюлсюз, алай
болса да тогуз-он джылны, бир юйню ичиндеча, бир-
бирибизге ауруу-талау демегенлей джашадыкъ. Сен
айтханнга къарар эди деб мурат эте эдим, бизни ки-
шиге сен бир аууз джетдирсенг эди. Хапарлагъа къа-
райма да, ол да харам талах салгъанына сокъуран-
нганча кёреме, алай болгъанлыкъгъа кеси башлаб джукъ
айтханы джокъду. Ашюголе джете эселе, биз былай
чачылыб юйсюз-кюнсюз болуб айланганлы, толу бир
джыл болады. Джашаулу бол, биягъында кесинг
джарашыргъа керексиз деб айтдынг, андан игиси анга
да, манга да джокъду. Сиз, эркишиле, къаты кёллю
адамласыз. Мен ёле-къала эсем да, аны къулагъына ки-

ре болмаз, ол ары-бери озуб, аны джагъасы кир болуб,
неда чепкенинде джамауу къобханын кёрсем, джюре-
гим къыйналгъандан, тохтатыб джамаб иейим дегенча
болама. Алай болгъанлыкъгъа ол, мени таба къара-
май, кърым тауукъча, кесин кёбдюрюб, баш энишге
къараб озуб тебресе, башымдан сууукъ суу къуюлгъан-
ча болама да къалама.

Тауджан хапарын айтхан заманда, Мёлехан, кёб
джылланы эри бла татлы джашагъаны эсине тюшюб,
башха къыйынлыгы болса да, эри бла иги джашагъа-
нына джюреги къууаныб: «Энтда бир кесек къабармы
эдинг?» — деб джумушакъ къараб, Темуркъаны тегере-
гине айланды.

— Да, эгечим, — деб, къолуну сырты бла мыйыкъ-
ларын сюрте, аллында ёрге туруб тургъан Мёлеханнга
джалашган агъач аякъны узата, айтды:

— Мен джаратылгъанлы кишиге келечи болмагъан-
ма. Алай болса да, мени аууз джелим санга джарарыкъ
эсе, Джантемирге тюбегенден озмагъанлай, былай нек
этиб айланаса деб, джагъасындан алыб айтырма.

Мёлехан, къыйрларында гугурук суратлары бла
джанджаулукъгъа агъач аякъгъа теблеб какдан салыб
чырмаб, къыйрына да эмилген кир шекер гыртчыкъ-
ны тюйюб хазырлаб, Тауджандан тиледи:

— Ол къап ичгенлени къолуна тюшген джарлы са-
бий ауузуна суу салмагъанлы, эки кюн болады. Мен
барсам, экибиз да джыларгъа болабыз да, ол джукъ
ашамайды да къалады. Мени мыртазакъла, сюнсюно
кёзюме тутадыла да, къыстаб джибередиле. Мен кё-
рюнмей, сен барсанг, бир джукъ ауузланым эди деб
кёлүме келе эди. Дагъыда, не десенг да, мен анасыма,
ары-бери айтырыгъы бар эсе да, менден уялады да
айтмайды. Джюрегине туюлген заты бар эсе, санга
айтыр эди, апдан къыйынлыкъ кёрмегин, бу туюм-
чекни анга бир элт, — деб, Тауджаннга гугурук сурат-
лы джанджаулукъ чырмагъанны узатды.

Ала эшик юсюнде сёзге болуб тургъанлай, Ибра-
гим, юйге чабыб кириб, гёзеннге сылджырады.

Не затны эсе да джерге тюшюрген болур эди, гё-
зенде дыгъар-дыгъур этдириб бир кесек тургъанлай,
болджар саламны къолтугъуна къысыб гёзенден чыгъ-
ыб, эшиклерин да къайтармай, анасы бла Тауджанны
ортасы бла сылджыраб, арбазгъа чыгъыб кетди.

Тауджанны ашырыб юйге киргенинде, Мёлехан:

— Бадимат кыйындыгыга бу къара кюн келгенли, бу аман джашчыкъ, бери кёрюшюб тас болуб кетген болмаса, юйде тохтамайды. Мухаммат-Амин да мен суудан келе, аллыма тюбеб, эл бла бир тарыкъды, джашыгъыз хаталы джашды, дерсге джюрюгенни тохтатханды, кесниден тамада бир джукъ айтхаплай, къайырылыб тохтагъан болмаса, бети джибимейди. Джашны къолугъызга алмасагъыз, джоюлургъа тебregenди деб, артыкъсыз да бек сени бойнунга салганды. Мен айтхаплыкыга, къоркъмайды, сен урушмасанг, боллукъ тюлю, амашга юрешиб, къураны-келамын билмей къаллыкыды, — деб, Темуркъага къарады.

Темуркъа аягыны байлаун ит-тили-чапракъ бла джангырта тургъанлай, башын ёрге тутуб айтды:

— Мен да гитче заманымда, мен мезиртеден балакъадан балагъым кызгъаны сайын къачыб, атам хариб да туюб ызыма къайтарыб, джалгъа келтирген бузоулу пинегин бериб, Къуран чыгъартды. Мен, аны окъугъаплыкыга, аягыма чабыр бау къысхандан башлаб адам артасындан озгунчу бир тынчлыкъ кёрмей, агъачны насыбсызы тирменнге къакъгыч болур дегенча, байланы стауатларында сыртым тийген къоба, башым тийген оба болуб айланганма. Аны окъугъанындан эсе, бир джерге джарашдырыб, аз-кёб болса да джал чыгъарыргъа къояргъа керекди.

— Оу, мен андан эсе ёлейим! Тартыб бойшуму кесенг да, окъуун бошатмай, эшикке чыгъарлыкъ тюлме. Окъуб адам болса, ол да бир межгитге джарашыр, бизни да, кесни да тутар, ансы джалгъа джюрюген къайнаса, биз да бёркер эдик.

— Бизни тукъумубузда ёмюрюнде афенди чыкъмагъанды. Бизни джашыбыз боллугъу да ётюрюкдю, андан эсе, керексиз затланы джаншай турма да, бар, Джуммакъ бай эсе да, кесп алгъын джарлылыкъ бла келген адамды. Къыямтыларыча джылан боллукъ болмаз. Ал кёзюуде кёб хайыр этмесе да, джашлыкъдан ишге чыныгъыр, мал халисн биллр, бузоу тыяргъа джараса, бизге уллу хайыр болмаса да, чалдышлагъа кийимлерин джыртдыра айланнгандан эсе, болгъан къошда бир да болмаса да къарнын асырар.

— Къой-къой, бир-эки да айтма, Джуммакълагъа уруна, мен тюнкеми тауусханма, гыбыр, халисиз адамланы къолларына мен сабийни иялыкъ тюлме, — деб Мёлехан, челкени дынгырдата, суу алыргъа кетди.

Къарангы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, «сакъ болугъуз, кеч болгъанды» деб бири-бирине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тиширыу кёсеуню къолуна тутханлай, темирчи акъ кызгъан темирни уруб джилтинлерин къуйгъапча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, аяз уруб кёсеуню джанган джерчиклери джолну джарыта, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешикке фонарла джылтырагъапча, джер-джерге джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла. Стауатха къайтмай кечирек къалгъан ийнекле, джелинлери кызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгыб келедиле.

Элли кыйырында, къазакъ юйню аллында, къатында адам болмай, эшикке бир сабий, къойнуна от тюшгенча, кычырыб джылайды.

Бийпёгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей, алай айтды:

— Ол аман, бизни бла чыгыб, къайсы тыгъырыкъга эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды. Бизни ишибизден барыб адамга джукъ сагынаса, мен аны тырмык этерме. Ол джапысы бла адам боламыды ол, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланнганын тартыб, нёгерлерини ызларындан джете, Ахмат айтды:

— Къой, къой, Токъалны адамга санаб да сёлешме, ол хада, хыйда да джокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныкъды. Ол бюгече къоркъгъандан эшикке чыгъар деб, мен бир да умут этмейме. Алай болса да, бошбоюн адамды да, къарнына къараб, боза аякъны тутдуруб, джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб къояргъа да огъай демез.

Ахмат Токъалны юсюнден айтхан зат нёгерлерине джанган отха суу бюркгенча кёрюндю. Бийпёгер, джолдан джаякъла тохтаб, Къасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз. Бутунгда джарангдан сынчыкълагъанча кёрюнесе (Къасымны аягына чегетде балтаны джитиси джетген эди). Къалгъан джашла разы эселе, сен къайт да ол аман Токъалгъа бютеу бизни атыбыз бла налат бер. Сора

Къыямьтлагъа затха тыгылыб кетмесин, ариу аны ючюн гезет этерик эсенг да, эртденблагъа дери къа- тынгдан ары-бери джибермей тур.

Къасым, къыйналса да, нѣгерлеринден айырылгъанын асыры ушатмайды, алай а къаууму да бир аууз болуб айтханларында, аланы разы этер ючюн, элге къайтды.

— Кѣремисиз, «аман арба джол сызар, аман киши эл бузар» дегенча, Токъалны тилине гезет этер ючюн, къаллай нѣгерибиз ишден джанларгъа керек болду! Не этейик, къайда да болады аман, элде биргебизге тагыылгъанына адамлыгы болур деб тура эдим,— деди Бийнѣгер, Къасым къайтхандан сора бир кесек туруб.

— Къой-къой, Бийнѣгер, аман Токъалны аты шжуур артында айтылсын,— деб, Ахмат, алгъаракъ чыгыб, ийлиб аллына къараб,— Ибрагим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан тебрей болурму деб къарайма, джолну билмей, кечегиде аджашыб терсеймезге керекбиз,— деди.

Ибрагим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякъны джетдириб аллына къууа, алгъа ётдю.

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёрге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. Къанамат манга айтхан бла, ол тѣгерке болмай амалы джокъду,— деб, алгъа ётюб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузabalатыб, таяшыб тебреди.

— Джашасын, хариб, бу джашчыкъ. Бу бек онглу адам болмаса, бурнуму джырдырма. Кѣремисиз, сабий башы бла къауумубуздан да ол тири джюрюйдю,— деди Баттал, тохтаб солуун ала.

Чегет къулакъгъа киргенден сора, адам эшптеди деб да тартынмай, Ахмат Батталпы сыртындан къагыб кюлдю.

— Бурнуугу джырдырсанг, ийлыкъмай, мен сени бла тойгъа бармам. Сюйген кызынг да, санга къараса, сюйген огъай, кече тюшюмде кѣреме деб къоркъар. Андан эсе бурун тешиклеринг бла къалсанг, бурун киригни тыяргъа да ол игиди,— дегенинде, Бийнѣгер да анга къошулуб кюлдю.

Кѣлю бла айтхан затына нѣгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине ауур тийиб, Баттал бир кесекни сѣлешмей барды. Джел уруб булутну къулакъдан чы-

гъаргъанча, кѣлю къалгъаны кетиб, сѣзю башха затлагъа бурду.

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур? Биз былай къайгысын этиб айланганыбызны джюреге биле эсе, къууана болур,— деб, нѣгерлери анга джууаб этгинчи, атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрагим, ызына къайтыб, ичин ургъандан солуун алалмай, къолун узатыб кѣргюздю:

— Ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгыб джукъланды. Бир ишексиз, Къанамат алайдады,— деб хапарын айтыр-айтмаз, нѣгерле барысы Ибрагим кѣргюзген къая таба тебреди.

Ончюнчю башы

Къанамат, джашагъан джерини тѣгерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдыра, от этиб, чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгы узакъгъа барады, кенгден кѣрюб келиб, тутуб къоймасынла. Эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей къоймам»,— деб кѣлюне келди.

Адам къатындан айырылыб бир бѣлек кюню тургъанына, эригиб, адам болмай, джануар болса да, уллу къууана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ талай кере оджагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб къууаныб, кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюреширик эди. Бусагъатда уа, чычханчыкъла илгениб къачадыла деб къоркъуб, чык этерге къолун кымылдатмай, бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкъсыз да бюгон эртденбладан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да, кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини къайсы болса да бирин табыб, тюз хапар билиб, ишни анга кѣре этерге деб, ол акылда тохтады.

Эрлай отну джукълатыб, быкыны сюерге алыб, къая къыйырына келгенлей, къаяны тюбюнде бир къаралдыланы кымылдагъанларын кѣрюб, тѣгерегими алдыла деб кѣлюне келиб, ызына тохтады. Шкогум болса, мен сизге этерни билир эдим, къан ичген гыбыла, деб ачыудан тишлерин кысыб, къаяны къучакълады. Кѣкге

къараб, бармакълары ачыгъынчы къолларын къысыб, тартыб кѣкюрек тѳймелерин юзюб, окъ тийген айюча, не затдан къан алыргъа билмей, дыгалас этди. Отджагъада юйюб, бир джанына салыныб тургъан эчки башха абыныб, эчкини ѳлтюргеги эсине тѳюшдю. Энди сизни мен кѳрюрме, деб джюреги къууанды. Боллукъ бирди, мен сизге къанымы алай бош, эркин тѳкдюрмем деб, аунай-аунай дорбундан чыгъыб, тѳегереги чучхуб, къаядан къобхан ташны кѳлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч къауумуна тийге эди деб, къаяны къыйырына барыб, къаралдыланы орталары былайыды деген джерге ышан этиб къарады. Алгъан ташын атаргъа кеспин башыны мийиклиги чакълы бир чыгъаргъанлай, «Къанамат, Къанамат!» — деген сабий таууш эшитди.

Алыныб эте тура болурма, ансы мен Ибрагимни тауушун нек эштеме деб, кѳлтюрген ташын къая къыйырына салыб, тынгылады.

Бир кесек тургъанлай дагъыда «Къанамат, мен Ибрагимме. Бийнѳгер зат да санга келгенбиз, бери чыкъ!» — деб эшитгенинде, эки бутуна да къара къолтѳм салгъынчы чимдеб, Ибрагим келгенин ангылады.

Барысы ѳрлеб чыкъгъандан сора, къаууму да Къанаматны кѳзюу-кѳзюу къучакълаб бир бѳлек заманы турдула, артыкъсыз да Ибрагим, къойнуна киргенлей, бойнундан къучакълаб, отну ачыб джарыкъ этиб хапар башлангынчы турду.

Къанамат, нѳгерлерни кѳрюб къууанганы соруыгъанында, джаралы адам сусаб болуб суугъа термилгенча, элден хапар айтырыкъларына термилди.

Бийнѳгер, аны излегеин билгенча, башлады:

— Сен, ол къыз сабийни намысын сакълар ючюн, башынгы отха салгъан эсенг да, адамлыгъы болгъан эркиши этген ишни этгенсе. Хапарынгы эшитиб, тенгле бир джерге джыйылгъаныкъда, сени этген ишинги сѳкген адам болмай, барыбыз бир аууздан игиге таныгъанбыз, алай болса да къыйынынг алкъын аллындады.

Бийнѳгер алай айтханлай, Къанаматны джюреги ишек болуб, бети агъарыб, нѳгерлеринне, не айтадыла деб, джити-джити къарады.

— ...Не этейик, санга джетген къыйынлыкъ барыбызгъа да джетгенди. Бу иште тенглеринг сени атыб къоярыкъ тѳлдюле...

Къанамат, кѳзлери тѳгерек-тѳгерек айланыб, сорду:

— Тилеб айтама, Бийнѳгер, тѳзалмайма, не зат болгъан эсе да, дженгил айт, — деб Бийнѳгерни кѳзлерине джити къарады.

Бийнѳгер сѳзюю тохтагъан джеринден башлаб тебретди:

— ...Апапас бла Биймурза джаралы болгъанлай, бютеу оноучу, мырзакакъ болгъан аякъ юсуне миниб, бекшишай джыккырча, Къыямыт да алларында, сени излеб, тинтиуюл этиб, джетмеген джерлери къалмай айлангандыла. Эртденбласында биягъы Къыямыт, мырзакакъланы алыб келиб, юйюнгю пчин суу бла джуугъанча этиб кетгенди. Андан Темуркъалагъа кириб...

Темуркъаны аты сагъыпылгъанлай, Къанамат, исси къюлге олтургъанча, дженгил-дженгил къымылдады.

— ...Болгъанлары башын тѳбюне айлапдыргъанча этиб, алларында Къыямыт къарай келиб, орундукъну джанында сени ат джеринги кѳргенинде, аманлыкъчыны сиз басдырыб турасыз деб, Мѳлеханны да тиширыу башы бла бир-эки кере гулочу бла тюртѳб, анда ол этмеген артыкълыкъ къалмагъанды.

— Къызыбызны беребиз деб, сиз аны джашыргъан этесиз деб, Бадиматны мырзакакълагъа тутдуруб, тюрмеге алыб кетгенди.

Къыл къобузну къылы бек тартылыб юзюлорге хазыр болуб тургъанча, Къанамат, аны эшитгенлей, кѳзлери чартларгъа джетиб, секириб къобуб къычырды:

— Тау суула эншге бармай, ѳрге барсала да, бу тар ѳзеннге къан джаууб толтурса да, мен бюгече аны тюрмеде къоймам, — деб, секириб быкъыны алыб тебреди.

— Къанамат, дженгиллик этме, биз да санга аны ючюн келгенбиз, — деб, Бийнѳгер сермеб этегинден тутуб тыйды.

— Итден туугъан къарт бѳрю, этген артыкълыгъым азды деб, энди къутургъанында, тиширууланы тюрмеге салдырыб тебрегенди, — деб къамасына джабышыб, дорбундан чыгъаргъа тебреди. Алай болгъанлыкъгъа юч тенги да, аллына чырмау болуб, джибермедиле.

Олтургъан адам болмай, барысы дорбунну аллында ѳрге тургъанлай, Бийнѳгер джолда нѳгерлери бла бичим этиб келген оноун айтды:

— Энди, къызыб, тели Джанпбек Чегемге баргъанча этгенден хайыр джожду. Алай баргъанлай, «ма, элт», — деб, бериб нерик тѳлдюле. Кече-юн сауутлары

бла къараулла сакълаб турадыла. Андан эсе, хар бир биз не зат этерибизни биллиб барыргъа керекбиз. Мени келюме келгени,—анга къалгъан джашланы да огъай дегенлери джокъду,—биз ючюбюз, акъыртын къысыла барыб, таууш этдирмей, къарауул болгъаны тубге басыб, сауутларыш сыйырыргъа керекбиз. Сен а, Қъанамат, темир таякъ, не башха зат болса да, бир къаты затны алыб, киритни къобарыб, Бадиматны алыб, бизге къарамай, къачаргъа керексе. Биз, ким болгъаныбызны билмез ючюн, сӊлешмей, башыбызгъа башлыкъланы гыла-мыла байларгъа керекбиз. Бюгече келлигибизни Бадиматха Джантемирни алгъыш къатыны Тауджандан айтдыргъанбыз, ол бизни сакълаб турады. Энди, кеч этмей, ай чыгыб къалгъынчы, барыргъа керекбиз.

— Ай, бир атылгъан сауутубуз болса, не иги болукъ эди!—деб Қъанамат тегерегени къармагъанлай, Ибрагим, шыбырдата-шыбырдата бир салам гырмыкны къолтугъуна къысыб, ортасындан бели къысылгъан бир машокну алыб кирди.

Кишиге джукъ айтмагъанлай, къалгъанла да, джаш адам не зат этерге тебрегени деб, къараб тургъанлай:

— Қъанамат, бу машокда сохта айлана барыб афендиге джыйгъанымы санга алыб келтиргенме, керек болса, ичине къарарса,—деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагыда киши джукъ айтмагъанлай, тешиб салам гырмыкдан чыгъарыб, сюнсюю джанына къысылыб шкокну Қъанаматха узатды.

Асыры къууаннгандан бютеу барысы бир-бирине джетдирмей джашчыкъны келтирюб, кӊзлерни уппа этдиле.

Алгъы бурун джашчыкъны джерге джибериб:

— Қъайда табханса шкокну?—деб сорду Қъанамат.

Ибрагим, керекли заманда джарагъанын эслеб:

— Сен босагъада сюелген мыртазакъны уруб къыргъаныгда, шкогу бир джанына чартлагъан эди. Мен да сермеб алгъан эдим,—деб ышара-ышара айтды.

Не зат эсе да бир уллу зат болуб, муратына джетген адам къууаннганча, къууаныб, Баттал Қъанамат таба айланды.

— Берн келе, мен бу джашчыкъ аламан адам болукъду дегенimde, была мени хыликке этиб кюлдюле. Мени тюз болгъаным былайда бюгече ачыкъ болду,—деб Қъанаматха, «кертиди, Баттал тюз айтады» дер де-

генча, къарады. Алай болгъанлыкъгъа, анга аууз бла джууаб этер орнуна, къатына къысылыб тургъан Ибрагимни келтирюб къойпуна алды. Аны алай кӊрегинде, Баттал, «джюрюгюз, аланла» деб, эки къолун джан сюеклерине салгъанлай, Бийнегер бла Ахматха, хыликке этгенча, къынгыр къарай, дорбундан чыкъды.

Онтӊртюнчю башы

Қъасым, ызына къайтханыш ушатмаса да, элге къайтыб киргенлей, Токъалны юйюне чабды. Арбазгъа киргенлей, башын босагъа юсюне салыб джатыб тура эди бир мазаллы ит. Аны кӊрюб туракъласа да, таягъы болмагъаны ючюн, беллибауун къолуна алыб, ит да аны эслеб, башын келтирмегенлей хырылдаб тебресе да, арбазны арасына дерн барыб, Токъалны атын айтыб, къычырды.

Эрничек болгъанын билдире, ким билсин къартлыкъдан эте эсе да (аны тишине къараргъа Қъасымны заманы болмады), акъыртын башын келтирюб, ӊрге къобаргъа да турсунмай, борчун телегенча, юрюрге кирешди ит.

Бир кесек тургъанлай тауушха, Токъалны анасы болур эди, бир тиширчу башын эшикке къаратыб:

— Кимсе, не пзлейсе?—деб сорду.

Итин къарыуун да биллиб, къатын эшикден башын къаратханындан кӊл табыб, джууугъуракъ барды Қъасым.

— Мен Қъасымма, Токъал юйдемиди? Манга ол бек керек болуб сорама,—деди.

Қъасым атын айтыб кесин танытханында да, джумшамалды къатын.

— Токъал юйде джокъду, къайры кетгенин да билмейме. Кечегиде, дуння межямына джыйылгъан заманда Токъалны пзлеб айланма да, юйюнде тура бил. Сизге тагъылгъанлы, хауле болуб айланган болмаса, юйюне бир джаркъа отун келтирмейди,—деб, къатын ызына айланыб ташайды.

Қъара ит да, несн Қъасымны арбазгъа келгенин сюймегенин ангылагъанча, ӊрге къобуб, юрюрге кирешеди.

Башха заман болса, Қъасым къатыннга джууаб этерик болур эди, бусагъатда уа, Токъалны къайда табма деб, анга сагъыш этген болмаса, къатынны гырылдагъанын къулагъына алмай, беллибауун къыса, арбаздан чыгыб, орамны ӊрге айланды.

Токъал хауле тойчу болгъаны себебли, аны излей,

ким къатын келтиргенди, кимни къатыны джаш табханды деген сагъыш бла аманланы ныгъышына чыкъды. Алайда да Токъалдан хапар билмей, ол къарт алмасты алдаб ийген болур, юйюнде бугъунуб тура эсе уа деб, ызына къайтыб келгенлей, аллында кетиб баргъан эки адамны къаралдылары кёрдю. Кече къарангы эди да, ачыкъ танырча болмады. Алай болса да тейри джарыкъ бла ийилиб къарагъанында, аунаб атлагъанын Токъалгъа ушатыб, акъырын ызларындан къысха кирди.

Бир кесек баргъанлай, таякъны ташлагъа тийген тауушундан, тамакъ арытханындан Къыямыт болгъанын эслеп, иги ызларындан джууукъ кириб, шыбыртсыз атларгъа кюрешиб тынгылады. Мюйюшден бурула тебренгенлей, къулагъына келди: «...сен бир джарлыса, элини аманлыкъчысына тагъылмай, башынгы сакъларгъа керексе...», «атам хариб ёлгенинде, Къыямытны этек тюбюне кысыла тур, ол санга...»

Къасым, ызындан аякъ тауушла келгенин эшпитиб, аллында баргъанлагъа ийилиб тынгылаб баргъанын тохтатыб, къоллары сыртына чалышдырыб, сан этмей баргъанча этди.

Кимле эселе да, экеулен, чурукъ таууш эте, анга да къарамай, гузабаланыб оздула. Сёзлерини кыйырып эшитгенлей, аягъыца чыгъанакъ киргенча болду. Къыямыт, бир ишексиз, Токъалгъа ичириб, тахса билирге элтгенин ангылаб, дыгалас этиб, тири атлаб джетиб, ызларындан къысха кирди. Алай болгъанлыкъгъа Къыямытланы арбазгъа джетгенлей, ызларына айлапыб къараб эслемесинле деб, ала юйге киргинчи, чалдыш джанына кысылды.

Ичги ичиндегин айтдырады дейдиле, боза чайкъамды уртлатыб, аман Токъалны билгенин айтдырыб, башлагъан ишлерин терсейтеди деб, джюрегине уллу къоркъуу кирди. «Мен кирейим да барайым къыямытлагъа. Мени кёрсе, къоркъар да джукъ айтмаз»,— деб кёлюне келди, алай болса да, кечегиде не зат айтыб барыргъа билмедди. Алай тюз «кече ашхы болсун» деб кириб барса, Къыямытны ишек боллугъун ангылаб, не этерге билмей, сагъыш этиб тохтады. Кёб затла кёлюне келиб, биринде да тохтаялмай, ачылыб тургъан эшкден къарады.

Къыямыт, тёрге олтуруб, гулочу бла джерин сыза, Токъал да, аны къатында алаша шиндикге чёгюб, кысхач кыызгынчы, бозаны ичерге сакълаб тура эди. Бир кесекден боза аякъны башында, къайнагъан чоюнну ба-

шы ачханлай тютюню чыкъгъанча, кыызгъан кысхач киргенлей, шыбырдагъан таууш этиб, бозаны тютюню чыкъды.

Къыямыт, тазгекни къатында олтургъанча, джиширгениб, Токъал таба кынгырына къараб айтды:

— Сен эркиши тюлмюсе, аны кёмююн неге юре тураса, кёзлеринги кыс да, тарт да къой.

Таягъын одджагъагъа дженгил къагъыб, бурнуна дженгил узалыб, тамагъын ариулагъанындан Къыямытны не затха эсе да ашыкъгъаны белгилли эди.

Токъалдан не зат эсе да бир бек керекли затны излеб, итге арну айтыб аш бергенча, аны ючюн чёкдюргенди, ансы башха заман болса, ол Токъалны арбазына да, къоярыкъ тюл эди.

Бир кесек заман кетиб, боза сингигенди дегенден сора, Токъалгъа айлапыб, тюлкую кирик ышара:

— Сиз, джаш тёлү, билмейсиз ансы, мен сен атанг харибге кёб джарагъанма. Тиширзулагъа да, кесип джашды, апасы къартды, алагъа иги къарай тур деб, бир эки джолда айтханма. Алай болгъанлыкъгъа сен кесниг сууукъ адамса да, джанлаб айланган болмаса, хайыр болур джерге кысыла билмейсе. Бюгюнден ары уялмай мени юйюмю кесниги юйюнгча кёр,— деб итни башында сылагъанча этди.

Къасым, эшик юсюнде сюелиб, энди бир кесек тура эсе, бозадан джылыныб, аман Токъал, Къыямытха бетсинген кирик этиб, башланган ишни тюбюн айтады деген оюм кёлюне келиб, къоркъуб, Токъалны бош ауузу не бла тыяргъа билмей, тегерегине къарады.

Токъалны кёзлери гылын къушнукъулача болуб, шыбырдаргъа мурат этиб, Къыямытны къулакъ джапына кысылгъанлай, Къасым, тамагъын аямай:

— О хахай! Токъалны юйю кюйдю!— деб кычырыб, артына къачыб, мюйюшге джанлаб тохтады.

Кёб турмагъанлай, джары бёркюн да кююб, джанлабашлай, Токъал чыгъыб, Къасымны къаты бла джортуб озаргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа, туурасына чыкъгъанлай, сермеб джагъасындан тутуб, Къасым, эмелик ууаныкны тартыб тюшюргенча, суу джагъагъа сюйреб тюшюрдю. Бир-бири бетлерине къараб бир кесек тургъанлай, Къасым сорду:

— Манкъуш! Башха аманлыгъынгдан сора да, тил этиб нёгерлеринги сатхан кылыгъынг болур дейме?

Эртденгиде сууукъ суудан ётген атны бутлары квалтырагъанча, джууаб эталмай квалтырады.

— Мен санга сорама, чийбыдыр, аякъ биямукъгъа кимни сата тура эдинг?

Токъал, эс джыялмай, сытчы-мытчы болуб:

— Мен...мен...джарлылыгъымдан селеше эдим...сизден джукъ айтмагъан...

— Джарлылыкъ селеширге не иги адамны табхан эдинг!

Нартюх тулукъну токъмакъ бла ургъанча, Токъалны джелкесине къагъыб, джюр деб аллына сюргенлей, элден тышына чыгъарды.

Онбешинчи башы

Къанамат алларында, бешиси да тизилиб, акъбурун эшекни да алларына къуууб, элге тюшгенлеринде кюн-батхан таупу, ай тийиб, къобхан суу аз болуб энишге таркъайгъанча, джарытыб белине джетген эди. Эшек элге кириб, юйге джетерге джууукъ болгъанын эсгергенлей, окъургъа бурун тешиклерин кериб тебреди. Алай болгъанлыкъгъа Ибрагим чымырта бла башына къагъыб, джылы бурнундан къысханында, амаплыкъ этерге тебрегенин эсгергенча, окъур къайгъысын къоюб, къуйругъун да бир-эки силкиб, башын энишге тутханлай, джолгъа джарашды.

— Аланла, ай тийиб келеди, — деб Бийнѳгер силкиниб Къанаматны аллына чыкъды. Элге джетген заманда, ары дери къауумуну да аллында келген Къанамат, кеси эслемегенлей джюреги сагъышха кетиб, артха къалды. Бийнѳгерни ашыкъдыргъан сѳзюн эшитгенинде, къаты джукълагъан адамны уятханча, башын силкиб, тѳгерегине къарады. Сора гузаба болуб, нѳгерлерини аллында праулен арбазгъа кириб, Ибрагимни тохтатды.

— Сен гитчечиксе, энди сени былайда этеринг джокъду, — деб кесине къысыб, башындан сылады. Алай а Ибрагим, аны гитчеге санаб алай айтханы джюрегине кюч тийиб, бир джанына ѳпкелеб хыны бурулуб, чабыб къалгъан нѳгерлерин джетиб, алагъа къошулду.

Джашчыкъны джанына тийгенин эслеб, джетиб арну айтыб къайтарыргъа мурат этди. Алай болгъанлыкъгъа Къанаматны къолу тийген имбашын силкиб, бир джанына къараб тохтагъан болмаса, айтханын къулагъына алыргъа унамады.

Кенгтин тюмени тѳгерегине къараб, Бийнѳгер нѳгерлерин къатына джыйыб айтды:

— Былайда биз мурат этгенча тюлдо, тюмени тѳрт мойюшюнде тѳрт джасауай сюелиб турадыла, прауленде эки терезе къанганы ортасында джарыкъ чыгъады. Джукълай болмазла, мени кѳлюме келгени: бу ишни башлагъынчы, бирибиз ѳлген джерде бирибиз да ѳлюрча, ким билсин, бирибиз бу къан ичген итлени къолларына тюшген заманда, ауузу къандан толса да, джукъ айтмазча, таякъ тѳбюнден тизилерге керекбиз.

Былай айтыб, узун джабышмакъ таякъны Ибрагимни къолуна туттурду.

Былайгъа къараргъа ашыкъгъанча, ай да чыгъыб, джарыгъы элли кюн батхан джанында къабыргъагъа джетди.

Нѳгерленн, къайгъы сѳзге келген адамлача, бирини ауузундан сѳз чыкъгъаны болмагъанлай, Ибрагим таякъны кѳнделен тутуб, къалгъанла, къазла тизилгенча, баш энишге ийилиб таякъ тѳбюнден ѳтдюле.

Дженгил болугъуз деб ашыкъдыргъанча, Къобан суу шууулаб, бир-бирде ташланы бир-бирине уруб, гѳзенде атылгъан шокочча таууш этеди. Нѳгерле, джашчыкъны арбазда къоюб, эки къауум болуб, чалдышдан ташайдыла. Ибрагим, кеси джангыз къалыб, «мени адамгъа санамай къоюб барадыла», — деб кѳлюне келиб, кърым тауукъча, кесин кѳбдюрюб, бир кесек сирелди. Алай болса да эгечи эсине тюшгенинде, къолун силкиб, прауленден от джарыкъ ургъаны кѳзюне кѳрюнюб, таууш этмейим деб, аякъ бурну бла тири-тири атлаб прауленни босагъасына джетди.

Таш басхычланы ортасына джетерге «къы-къы-къы» деген тауушланы эшитиб, ызына бурулуб къарагъанында, арбазны тѳбен джанында бир къаралды къазланы къууа айлана эди. Къазланы тауушларын эшитибми, огъесе башха затха къайгъылы болду эсе да, прауленни ичинден шиндикле къымылдагъан тауушла келдиле. Сермеб эшикни къадауун салыб, чабыб къазлагъа баргъанында, Баттал тылпыуун чыгъаралмай къазланы къуууб айлана эди.

— Бош къаллыкъла, орунларыны къаты бла озуб баргъанлайыма, аллыма джасауай чыгъыб кѳргюнчо, къаз орунга киреме деб, эшиклерин ачханлай, юрюлюб тышына чыкъгъандыла да, энди ызларына джыялмай айланама.

— Къазла къайгъылы болма да сен ишинги эт, мен аланы орунларын табдырма, — деб Ибрагим, бурну джерге джетгинчи ийилиб, акъыртын таягъы бла узала

да бир джанына чыкыгъан къазны бери тыя башлады. Аланы да ачы кычырыкълары тохтаб, андан-мындан бири бир таууш эте, къой сюрюу гезенекге киргенча, орунларына кирдиле.

Ибрагим, аякъ тауушдан илгениб, бир джанына къарагъанында, тюз юсюне бир джоппу къаралды келе тура эди. Къумгъа суу куйгъанлай ташайыб кетгенча, тѣппесинден, ийне чанчылгъанча, джызылдаб табанына дери джетди, алай болгъанлыкыгъа къачыб къутулалмазлыкыгъын билиб, къаз орунну эшигине кысылыб тохтады.

Нѣгерлери да, келе-келиб, Ибрагимча, къаз орунга кысылдыла.

— Ой! — деб, къойнуна от тюшгенча, Баттал, къабыргъадан аллына секириб, нѣгерлерин сескеклендириб, ызына къарагъанында, Ибрагим къарнындан тутуб кюле тура эди.

— Къайдан чыкыдың, хайырсыз, сеп да былайдымыса? — деб алгъы бурун Бийнѣгер сорду.

— Мен къазланы алларына сакълаб турама. Мени былайда тургъанымда хата джокъду, алай а, сиз былай «джигит» болсагъыз, Бадимат былайда кѣб заманы турлукъду.

Баттал, алай керексиз илгенингенине уялыб, башын арнуларгъа кюрешди:

— Былай келиб къабыргъагъа таянганлай, онг аягымы тюбю кымылдады да, не болгъанын...

— Да, Баттал, келиб къатхан чабырла бла аягымы бассанг, онг аягынгы тюбю кымылдагъан огъай, эки аягынг да кымылдарла. Мен, сизни ким болгъаныгъызны билмей, джанлаб, къабыргъагъа кысылыб тургъанлай, Баттал эслемей аягымы басды, къой, бир илгенмесин деб, тѣзюб турдум. Алай болгъанлыкыгъа Баттал, айюча, бир джерден кымылдамазлыкыгъындан тюнгюлгенимде, акъыртын аягымы ычкындырама дегенлей, алыныб кете эди. Мен...

Бийнѣгер, Батталны джунчугъанын эслѣб, сѣзюу башха джанына бурдура айтды:

— Энди турмазгъа керекди. Айны джарыгъы салыныб къабырладан озгъанды. Мындан ары мурукку этсек, ай чыгыб, бир зат да эталмай къаллыкыбыз.

— Аны муруккусу джокъду, мен алгъын айтханча, экишер болуб, тюрмени эки мюйюшонден чыгыб, алыбызгъа тюбеген джасауайланы тауушсуз уруб джыгыб, тюрмени эшигин чачыб, Бадиматны башына алай

бош этерикбиз, — деди Къанамат, нѣгерлеринден бери айырылыб.

— Къанамат! Сен айтханны барыбыз эшитгенбиз, алай а сен айтхан бла иш болмайды. Биз джетиб эки мюйюшде джасауайны ургъанлай, эшик юсюн сакълагъан джасауай, аны кѣрюб, башха зат эталмаса да, кычырмай къоярыкъ тюлдю. Ол себебден не зат болса да, эшик юсюндегине бир таб мадар этерге керекди, — деб Бийнѣгер сыртын къабыргъагъа ышыды.

Ашыгыб, ишни дженгил болмагъаны ачыу тийиб эте болур эди, Къанамат, къолларын артына салгъанлай, эки бутуна кѣзюу таяна, таукел сѣлешди:

— Къаз орунну аллына келиб, эл берген джомакъланы айта турсакъ, тюрмени эшиклерин кенгиге ачыб, ма, келигиз да элтгиз деб, бизге киши да берлик тюлдю. Андан эсе, болгъан болушлусуча этерге керекди. Болалмагъан тойдан чыкъ деб, сѣз барды, башына къоркъгъан мени ызымдан келмесин, — деб, аллына уруб тебреди.

Аны алай сѣлешген ачыу тийиб, къалгъанла да аны ызындан, келин къачырыргъа тийреге баргъанча, джоппу болуб тебрегенлеринде, Ибрагим, Къанаматны аллына чабыб, белбауундан тута айтды:

— Мени кѣлюме бир зат келеди, джарамаса, къоярсыз. Аны бир эшите барыгъыз. Сиз тѣртюгюз эки мюйюшде джасауайгъа боллукъсуз, мен да эшик юсюнде сюелгенни сиз эшик ачхан заманда таууш этдирмей турургъа бойнума алама. Манга Бийнѣгерни къара чепкенинден сора башха зат керек тюлдю.

Къаууму да джашчыкъны айтханына къулакъ тигиб тохтадыла.

— Мен чепкеними берсем, не этериксе? — деб сорду Бийнѣгер.

— Башха зат этерим джокъду. Чалдыш бла тюрмени башына мниб, эшик юсюнде сюелген джасауайны туурасына келиб, алгъын чепкени атыб башына къабларыкъма, сора кесим да юсюне секирликме. Андан сора да, сен чепкенинги манга берсенг, бутларынга чырмала айланмазса, эркин джюрюрсе.

Бийнѣгерни чепкенини джагъасындан тутуб:

— Мен, бу джашчыкъ барыбызны багъабыз барды деб, алгъын да айтханма, — деди Баттал.

Бийнѣгер, Ибрагимни оноу табмыды деб, сагъышха кетиб тургъанлай, Баттал, юсюнден чепкенин сыдырыб алыб, Ибрагимни къолуна тутдурду.

Нёгерлери тубюнде къараб тургъанлай, узун чепкешни имбашына атыб, киштик къабыргъагъа тырпакъ-лаб ёрлегенча, Ибрагим юй чалдышка ёрлеб жашына чыкъды.

Джашчыкъны тирилгин кёрюб, бир-бирине сёз айт-масала да, хар ким кеси кесине айыб эте, тюрмени эки мюйюшюне айланыб, тири атлаб тебретиле.

Оналтынчы башы

Прауленде къонакъ юйде адам алай кёб тюлдю, юйню тюз арасында тагъылыб, кёбген сапын кёмоукча, базыкъ лампа джанады. Акъ гетен джабыу джайылгъан стол, юйню арасында къуралыб, аны тегерегинде, чибиле балгъа басынганча, бир бёлек адам олтурады.

Къуллукъ этген бир джаш тиширычукъ, акъ кёзде тюшген кёк хотасына кёзюу-кёзюуде къоллары сюрте, тютюн этдире, табакъланы келтириб столгъа салыб, бошалгъан-бошалгъанын ызына къайтарады. Ол аш юйню эшигин ачханы сайын, андан бери сохан кюйген ийис уруб, Муртазны аууз сууларын келтиреди.

Асыры джарыкъ бериб хайырлары да джокъду, алай болса да терезе тубюнде столда тёрт джау чыракъ джанадыла. Ала джана келиб, кёзюне сохан чабан адамча, эриген джаулары, джыламукълача, тегерек болуб толсала, къуюлуб чырахтаны тубюне тюшюб, чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб тохтадыла. Къошула да бузлай, джау чыракъны тёбен джаны ахуюл келтириб къалагъан бузгъа ушаш болганды.

Столну бир джанында, бойну кёкюрегине дери ачылыб, дупурда этилген капнача, чачы тюз тёпесине таралыб, ауузуну эки къыйырында эки алтын тиши джылытырай, бир къатын олтуруб, кюмюш тиш бла, тауукъ багуща бюртиок излегенча, табакъны чучхуйду.

Къаза кетиб, гардош бла эт тууралгъандан бир эт кесекни тишини бурнуна чанчыб, хамхотуна тутуб ийисгеб айтды:

— Дашагъа, не зат туурарыкъ эсенг да, этни къой ийисни кетер деб, ненча кере айтханма! Алай болгъанлыкъгъа бир айтханынгы этерге унамайды. Къарачы, мен бу этни къалай ашайлайым, Костя! Ауузума элте тебрегенлей, къой ийис урады да тебрейди.

Иринге къарагъан адам джыйырылганча, эки эринни къыйыгына джибериб, къатында олтургъан къаб-башны бурнуна тишге чанчылгъан этни тутду.

Кеси къозу этни тилкем-тилкем джибере тургъанлай, гебенбаш къатынны кёлюне джетеме деб, Костя:

— Керти да аман ийис эте кёреме, сени бу ийисли таулулада ашдан инджилигинги билиб, чемоданга ашарыкъ салдыргъан эдим. Ашарыкъ эсенг, келтирейимми? — деб, эки хымил кёзююгюн джапдырыб къарады.

— Къой, къой, узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны, джыланы да ашайдыла деб, китаблада джазадыла. Бу къая тешике кёб турлукъ болмазбыз. Не инджилик эсем да, сени джюрегинг къыйналмаз ююн, ашаргъа кюрешейим.

Сёзю арты болгъунчу, къозу этни ийисинден джи-иргенген гебенбаш, ашамаздан тана башны къурутду дегенлей, табакъны ариулаб бир джанына тюртдю.

Бир кесек туруб сакъланган чагъыр, къан кибик къызара, аллына келгенинде, эки къолу бла башында капнасына узала:

— Даша! Даша! Мен, къыйналсам да, ашарма деб, Костягъа сёз бергенме. Энтда манга къозу этден келтир, — деб къычырды, сора, капна къаларгъа хазыр болгъан чалкъычыча, тишини къолуна алыб хазырланыб, табакъ келлик эшике къараб тохтады.

Апанас джаралы болгъанында, бу столну джанында, хаджи къабча, башы агъара олтургъан адам тауланы башларып тюблерине айлапдырма деб келгенди. Ол, солдатлары бла элге тюшюб, Къанаматны манга табдырыгъыз деб, эли джарлысыны болгъанын къурутуб тургъанлы толу ийикъ болады. Тау къойланы этлери ийис этеди десе да, хар кюнне эки-юч мал кесилмесе, даурбаз къакъгъанча, эки аягын джерге уруб, айтмагъаны къалмайды. Тегерегине айланган адамладан бири къатында болса, уругъа аны хамхотун излеб тебрейди. Эшик артына сюелиб тургъан Муртаз, Биймурза джаралы болгъанлы, аны орнуна къалыб, къаббашны айтханы дженгил толмаса, аны алтын джюзюкю джумдурукъларындан хамхоту кёб кере къызгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, кесини хамхоту къызыб, эли онгсузуна тубесе, ол да аладан къайтарады. Къуллукъ этиб тебрегенли, Муртазны джасакъгъа таз, къазан тутуб, сора аланы ызларындан нигирде къазанланы илерп къолтукъ бла неда тыбынагъа къой тагъыб арбазына киргенден сюйгени джокъду.

Аны ючюн болур, тийрелеге айланыб, къазанланы, чоюнлапы тутуб, аланы да мыртазакълагъа келтирютюб

сыртларында зынгырдата, алларында праулен таба айланса, мелте чырмалган уллу бычагына бир кьолу бла таяныб, бурнуу тьобюнде джабагыгьа ушагьан эки стуккуну да ёрге кьайырыгьа кьорешиб, аскер тамада аскерни аллында баргьанча барады.

Кьатынла кёб кьаргьайдыла, алай болгьанлыкьгьа Муртазны кьарны, бекден бек ёсюб баргьан болмаса, бир да кьатын кьаргьышны кьулагьына алмайды. Тюкюрюк баш джармаз, палат кёз чыгьармаз деб муну кибиц адамгьа айта болурла, ансы аман сёз эшитгенден бу да бир джунчурукь болур эди.

Бир кюнню ичинде Муртаз бир бёлек тюрлю сыфатха киреди: бир сыфаты — кесинден тамада оноучу, артыкьсыз да тёбентни келген оноучу, айтханым дженгил болмайды деб, джумдурукь бла хамхотун кьыздырса. Итни ура тургьанлайынга, арлакьгьа джанлаб, кьайтыб кьатынга келиб, кьуйругьун булгьаб несин эркелетгенча, Муртазны кьулакьлары кьып-кьызыл кьызарыб, хамхоту ачый тургьанлай, кесин ышартыргьа кьорешиб, чес бере турады. Экинчи сыфаты не та зир тутаргьа чыкьса, неда джарлы адамгьа сёлешсе келеди; ол заманда джанында мелте чырмалган бычагы, юсюнде бичимлерине сахтиян тигилген темир бетли чепкени болмаса, бу Муртазды деб адам танымаз. Чалдышда джагьалашхан киштикча, мыйыкь маталлы эки джабагы стуккусун ёрге чьойюрюб, джамчыдан юркген аджирча, бойнун кьынгыр этиб, кёкьюрени! юрюлген гыбытча, аллына чыгьарыргьа кьорешиб, кьазаннга таш атыб тёнгеретгенча, алай сёлешеди. Арыбери озуб, кюн турушда анга ёрге турмагьан кьатынны эслесе, ызына кьайтыб, аны керегин бермей кьоймайды.

— Эгечим, джерге чьойленибми кьалганса, арбазынг бла оноучу озгьан заманда, ёрге кьобаргьа билмеймисе? Хы, сен Ашыкьулну кьатыны кёреме, — деб, эрлай кьолтугьундан кьагьытланы чыгьарыб окьуйду: «Туякь ачхагьа тюмен, джасакьгьа юч тюмен, ийнегигиз джерге киргенине да...» — деб тизиб тебрейди.

Муртазны озгьанын эслемей, башына кьан джаудургьан кьатын, ичинден кесини эссизлигине уруша, Муртазны аллына чыгьыб айтды:

— Оу, ауруунгу алайым, джюйюсхан, мен кьуруюм, сени озгьанынгы эслемегенме, джашчыкьланы ата-сы бюгюн кьошдан келгенди да, сизге барыб бир кёрюб келейим деб, хазырлана тура эдим.

«Сизге барыргьа хазырлана турама» деген сёзю эштгенлей, анга да «джашчыкьланы атасы кьошдан келгенди» деген сёз кьошулуб, Муртазны кёзюне, кьозу болмаса да, джау, бышлакь кёрюнюб, тёгерегине кьолларынь кёкьюреклеринде чалдыш этиб басынган кьатынла гьа:

— Сизни адамгьа кьошалмай, джанымдан тойдум, — деб, кюеу томрау джаргьан адамча, кпр кьызыл кьолджаулукь бла мангылайыны терин сюрте, эки мыртазакь да ызындан, бычагы бутуна тие, кетеди.

Кьаббаш оноучуну кьатына келиб олтуралмай, эшик артына хапс сибиртгича сюелиб тургьан ма бу Муртазды.

Бир бёлек чагьыр шыша бошалыб, тюрлю-тюрлю табакьланы келгени да тохтагьанында, кьаббаш, кьабыргьа джарылганча, кёзчюккери ташайыб, олтургьан шиндигни чыкьырдата, ёрге кьобуб, Муртазны тюз аллына барыб:

— Менн ким болгьанымы билемисе? Мен сизни элден уллу эллен да буруб кьочхар мюйюзча бюкгенме, — деб, бармакьларында алтын джюзюкле джылтырай, кьолун кьынгыр этиб кёргюздю.

— Бачха гниджича, былайгьа неге сюелиб тураса! Кьыямытха болушда, кьачыб айланган кьачхынчы кимге ич сёзю айтханын билиб, кьайда джашыннганын табаргьа керекди. Солдатланы ийиб тутдуруб, эки кьолун артына байлаб, аякьларында бугьоуланы зынгырдатыб келтирирге керекди. Апапасны джаралы этдириб, алай кьутулургьа мурат этмегиз, кьачхынчы джаш тамбла былайгьа табылмаса, мен сени сыртынгдан кьайиш алдыррма, — деб, дух бла чагьыр кьатышхан ийисли джумдуругьун Муртазны хамхотуна тиреди.

— Сен манга тюлкюча ышарма, мен сени кибиц узункьулакь эшекленш кьылыкьгьа юретгенме, сени да юретирме. Бусагьатдац, не хапар билген эсе да Кьыямытны манга чакьырыб кел! Тамбла мен кьачхынчышы энишге элтмей амалым джокьду, бар энди! — деб орунга олтуруб, кьатыны кьыл кьобуз сокьгьашнга кьошулуб, хырха тамакь бла джырлаб тебреди.

Бир кесек тургьанлай, уллу бычагыны башына джабышханлай Муртаз бети саз топракь кибиц болуб джетди.

— Ким эсе да эшикленш кьадауун салгьанды да кетгенди, тартыб ачалмайма, арбазда да бир тауушла чыгьадыла, джюйюсхан, не этейим деб келгенме, — деб,

кӱолун кӱулагыны аллына салыб, кӱаббашны аллына сюелиб тохтады.

Кӱаббаш, тюзмю эшитеме деб, Муртазгъа кӱараб, кӱатыныны кӱолундан джерге тюшген кӱыл кӱобузгъа кӱараб, ёрге кӱобуб, атлагъаны сайын уууртлары кӱалтырай, эки джумдуругъун аллына тутханлай, Муртазны да аллына кӱуууб, солдатла джатхан юйге барды. Аякларып кӱагыб, кир челек суу тегюлгенча, ауузуна келген амап сезюну кӱуюб:

— Бизни тегерегибиз кирит бла бегиб тургъанлай, сиз былайгъа кириб, тогузлача, джатыб турасыз. Бусагъатдан чыгыб арбазгъа кӱараб, тюрмеде не болгъаныны хапарын мапга айт! — деб солдатланы арасында аллына сюелген бир окъа чалыулу бёркюге буйрукъ этди, сора чурукларында кӱурч тогъайлары зынгырдай, тирн-тири атлаб кӱонак юйге кириб кетди.

Кӱойла тузакгъа басынганча, солдатла эшик юсюне басындыла. Эшикни ачалмай, терезден тюшюб келиб кӱарагъанларында, тюрмени эки мюйюшонде эки джасауайны ауузларына салам буштукъла тыгъылыб тегереб, тюрмени эшиги да кенгине ачылыб, ичи кӱуру, эшикни джанында да бир джасауайны башына кӱара чепкен чырмалыб тургъанын кердюле.

Тууарла кӱызыл кӱумачха кӱарагъанча, бир кесекни кӱараб туруб, джаплыгъа атханча, керексизге шок атыб ёрге-энишге чабаргъа кюрешдиле. Алай болгъанлыкгъа излегенлери табмазлыкъларын билиб:

«Мен джукъу арамда бир тауушла эшитген эдим, алай болгъанлыкгъа сан этмей кӱойгъан эдим», — деб бир-бирине хапар айта кӱайтдыла.

Кӱалгъанлача болмай, Муртаз, кеси джангыз кӱабашха керююрге кӱоркӱуб, кӱуйругъу сынган итча, Кӱыямыха атылыб кетди.

Онджетинчи башы

Солдатла элде шок ата айланган заманда Кӱанаматны негерлери, тенглик борчу битдириб, Кӱанамат бла Бадиматны элни кӱыйырына дери ашырыб, мекяmlарына джыйылдыла.

Кечени кетгенин билдире, ёзенден сууукъ аяз ура, узакъдан келген суу тауушча, джаш наратла чайкӱалыб тауун этедиле. Кимни эсе да бир керююмеген

кӱолу тауу артындан тазны узатханча, тауладан берри айырылыб ай чыкыгъанында, Кӱанамат бла Бадимат бир-бири кӱолун тутуб, уучула сюрген буу бла марал кийикча, кӱысха-кӱысха солуб элни башы уллу дуппургъа чыкдыла.

Солуу алгъандан сора да, кӱыйынлыкъ джетиб кӱюб баргъан элдерине бир иги кӱараб кӱалыргъа, бир-бири кӱатларында сыйпалакъ ташха олтурдула.

Адам аягы тынган замап болуб, бир-бирде джелуруб, суу таууш келген болмаса, кӱабыр кешенеча, терт джаны тынч эди. Кечеден тургъан юй болур, чирик нарат кюйген ийниси аяз келтиреди. Сууукъсураб кӱобаргъа тебрегенлей, айны джарыгъы, булутха киргенча, мутхуз болуб, элде шокла атылыб, тазла зынгырдаб, кӱабыргъа тешикден ургъан огъаргъы джелча, итле улуб тебретиле. Алгъы бурун Бадимат, аны ызы бла Кӱанамат ызларына айлапыб кӱкге кӱарагъанларында, айны биркӱыйыры, кюйгенча, кӱаралыб тура эди.

Джюреги, джюджек гурт тауукъну тюбюнде кӱымылдагъанча, уруб, Бадимат:

— Оу, мен джарлы, айны джелимаууз тутханды, кӱарачы, айны тегерегин сакълагъан эгерле джукълагъандыла да, бир кӱыйырын ашатыб кӱойдула. Бизни да тазыбыз болса, бу мийик джерде кӱагыб, эгерлени уятыргъа таб боллукъ эди, — деб, кесини тюрмеде олтургъаны эсине тюшюб, керти да джелимаууз тауусады деб кӱоркӱуб, Кӱанаматха кӱысылды.

Кӱанамат кӱсюн айдан айырмагъанлай айтды:

— Айны тутхан керти да джелимаууз эсе, ол Кӱыямыха аз бек ушамайды. Мен бусагъатда айны сакълагъан эгерлени кӱатында болсам, джукълаб айгъа джелимауузну джибергенлери ючюп, алагъа ашхыашхы чум таякыны джетдирмей кӱоймаз эдим.

Таз кӱагыылгъан тохтаб, анда-мында бир ит улугъан болмаса, айны бир кесегине дери, джалын ургъанча, кӱарангы болуб, джез таз кӱум бла сюртюлгенча, джарыб башлаб, алгъынча, ачылыб, толу джарыгъы орнуна келди.

Сууукъсураб, кетерге тебреб, Кӱанамат:

— Джелимаууз айны ашайды дегенлери керти болмаз, ансы кӱаралгъаны кетгеншеде, кӱорагъаны болмай, бнягынлай орнуна келди да кӱалды. Бӱрю джетиб кӱойну ашаса, анда-мында джары кесеклери болмаса, джугъу кӱалмайды. Не зат бола эсе да ай бла бир

тюрлю зат болады, — деб, чепкенини бир этеги бла Бадиматны чырмаргъа кюрешиб, олтургъан ташларында айырылдыла. Сууукъ иги татыгъан болур эди, Бадимат асыры къалтырагъандан сёзлерин бёле айтды:

— Қъайдам, биз не билейик, афендиле орузламагъа къарасала, джелимаууз тутханды дейдиле. Не эсе да кюн, ай тутулсала, къарангы болуб къалады деб, мен бир да бек къоркъама.

Экиси да бир-бирине къысылыб, таугъа айланыб тебрегелеринде, аланы ашыкъгъанларын билгенча, кёллекелери аладан алгъын, суу ашагъан къулакчыкъдан атлаб чегетни къыйырына ташайдыла.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи башы

Тууар кёз киби, тюрмени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле. Ала Абдул-Қъадырны аллында кюзю сыннанчыкъгъа тийиб, кюн джарыкъчыкъ, къабыргъада къалтырай келиб, къоянча ойнайды. Абдул-Қъадыр сакъалын тюзетген заманда кюзючюкню ёргезиште тутса, батнарда таяныб тургъан нёгерлерини кёзлерини кюн таякъла тийиб къаматадыла.

Батнарны аллында бешулен, танг атхандан бери олтуруб, башларын кёлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда къарасанг да, кир къолджаулукъну ичинде кёб джюрюген шайла кёрюнедиле. Бешиси да бир-бирине къошбаш болуб, сууукъ кече отха чёкген адамлача, бир уллу хазнаны бир-биринден джашыргъанча, бир къоллары бла картланы тутуб, бирси къоллары бла джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей нёгерини картына къараргъа дыгалас этедиле.

Абдул-Қъадырны туурасындагъы, ёзюю киндигине дери джыртылыб, сакъалында юч-тёрт узун сары тюю бла, башындан эсе джелкесине джанаша, отда бишген гардош хычынча, картузу бла, картла тартылыб тебреселе, къачар къоянча, тегерегине къарайды. Картларында къарамашакъ туз кёрмегенинде, кир къолджаулукъда багъырланы сермерге ийилгенин къатында олтургъан джырыкъэрин эслеб, сермеб бойнундан бууб, тюбюне салды. Ала бир-бирин басыныб тюерге болгъанлай, Абдул-Қъадыр, сакъал джарашдыргъанын къо-

люб, таш юй тюбде зынгырдаб, тёнгерев айланган багъыр шайланы джыйды.

Тюююшгенле бир-бирин хамхотун бузуб, кимни бурну къанай, кимни кёз тюбю кёгериб, кир сары чачлары мангылайларына тегюлюб, къарынлары, тобукълары ачыла, тизлиб, шайланы ким алгъанды деб, бир-бирин кёзлерине къарадыла. Алай а Абдул-Қъадыр багъыр шайланы джан хурджупуна джыйыб, кесни джукъ да кёрмегенча этиб, кюзю сыннанчыкъ бла къадалыб сакъалын тюзете эди.

Джырыкъэрин, ышарама деб, сары къаралдым мугут тишлерин кёрюзте, кёгермеген сау кёзюн, нёгерлерине айланыб, Абдул-Қъадырны сыртын кёрюзте, къысды. Аны эслеб, сакъалында юч-тёрт сары тюю болгъан, къысыла келиб, Абдул-Қъадырны къабыргъасындан тюртюб:

— Эй, басурман, ахчаны бер! — деб, къоркъмай аны къатына баргъанына кесни кесине сейирсиниб, Абдул-Қъадыр ызына айлангынчы, ызына атлаб тебреди.

Ашыкъмай, тюрмеде ёсдюрген къара сакъалын сылай, арба тохунча, кёкюрегин аллына чыгъарыб, сорду:

— Мендеп ахча излеген кимди?

Ингичке, табы мангылайын джыйырыб, джамчыла киби, эниште салынган къашларын тююлюб, къутургъан тууарча, кёзлерин джандырыб къарагъанында, ахча излеуню унутуб, бешиси да барыб биягъы батнарны аллына джарашыб, коннга да тюрмеден чыкъсала урларыкъ ачхаларын салыб, тюююшген заманда чачылгъан, къыйырлары кемирилген картланы джыйыб, биягъы оюуну башладыла.

Абдул-Қъадыр, кесни джарашдырыб, эски ич келегин, сархча башына байлаб, сакъалын сылай, кюзюге кёб къараб туруб, эшек тамырдан тоюб окъугъанча, кеси аллына кюлюб, нёгерлерин плгендирди. Сархын тешмегенлей, кёзлерин сюзюлтюб, карт ойнагъанны кюлюб, сейир болуб, анга къараб тургъанланы алларына келиб сорду:

— Қъарачыгъыз, мен шийыхха ушаймамы?

Қъалгъанла сейирсиниб ауузларын ачыб, джырыкъэрин:

— Эки имбашында къанатларын болса, сапынлагъа салынган шийых суратлагъа бек ушайса, — деб кюлюрге кюрешиб, джырыкъэрини къыйыгына джиберди.

Кёлек башындап ычхыныб, джарашдырыб кысыл-
гъан сарх бузулмасын деб, бир кьолу бла джелкесине
джабышханлай, бир кьолу бла да сакъалы сылай:

— Тутхан ишим терсее тебрегенди, бир кере шийх
болуб кёрмесем, боллукъ тюлдю,— деб гитче заманын-
да окъугъан кьуран аятланы, башын эки джанына кё-
зюу атыб, кычырыб окъуб тебреди. Окъууну кызы-
ууна кириб тургъанлай, джасауай, тюрме эшкни теши-
гинден джангыз кёзюн кьаратыб:

— Мында тууарча кычырма, межгитде турмайса! —
деди. Айтханын иш белгилл этер ючюн, тешикден сюн-
гюню кыйырын кёрюзюб кетди.

Кёремисиз, аланла, мени кирик аманлыкъ сюекле-
рине сингиген бир адам шийх болургъа тебресе да,
кьоймайдыла, ха-ха-ха,— деб кьарнын тутуб кюлюб,
батнаркъа аунады.

Абдул-Къадыр аманлыкъ этиб, тюргеме тюшюб тур-
гъанлы, юч джыл тауусулуб, тёртючю джылы толуб,
башына бош болургъа бир ай джарымы кьалгъанды.
Акъыл-балыкъ болуб, джыйырма бла онбеш джылгъа
киргинчи, хар бир тюрлю аманлыкъны этиб кёргенди.
Хоншусуну бузоуун урлаб кесгенден башлаб, адам ёл-
тюрген аманлыкъгъа дери, ол этмеген кьалмагъанды.

Башына бош болурну аллы бла кёб сагыш этиб,
урлагъанын табсыз болгъанын таныгъанды. Урлагъа
кесинги кыйнаб, кече-кюн джукъунг бёлюнюб айла-
ныргъа керекди. Малны несини кьолуна тюшсенг, аямай
кьундуз ийлеуонгю береди.

Танымагъан, сенден хайыр кёрмеген бир оноучуну
кьолуна тюшсенг, кесилир кьойну гёзеннге атханча,
тюргеме тыгъыб къяды. Бу затланы барысын сюзюб,
урлагъандан эсе, шийх болгъан тынч болгъанын би-
либ, тюрмеден чыгъарыны аллы бла кесин шийх бет-
ден джарашдыргъаны аны ючюн болгъанды.

Тюрмеден чыгъыб шийх болуб тебресе, кьалай эте-
рин, кесин кьалай джюрютюрюне сагыш этиб, эски
кёлекден чырмалгъан сархын башындап тешерге уну-
туб, шийх болуб, джашил абасы бла, чыммакъ-акъ
дарийден сархы бла, эл тегерегине басыныб, алтын 'ач-
ха кьалай кьуюллугъу кёзюне кёрюнюб, ышаргъанлай
джукълаб кьалды.

«Локъум тузну картланы тюбюнден кесинге тарт-
ханынги кёргенме» деб джырыкъэринини кычырыгъына
уянганында, сакъалында юч-тёрт сары тюгю болгъан-

пы сырты айланыб олтуруб кьолунда крест патчахы
Абдул-Къадыргъа кьараб тура эди.

Суратны салыннганын джаратыб, эсине келди: кёб
кьалмай мени бетим, сакъалым мынга ушайды, аны
юсюне акъ сархым бла джашил абам болса, бир да
кьоркъмай кьалайда да шийх боллукъма деб, кьуу-
аннгандан эки кьолун бир-бирине ышыб кычырды.

— Эй, сиз аман, битли гудула, карт ойнагъанны кьо-
югъуз да, мен сизден айырылыргъа кёб кьалмагъанды,
туругъуз, хар ким этген аманлыкъларыгъыздан бирер
хапар айтыгъыз,— деб кьобуб, аягъы бла уруб, кьол-
ларындан картларын чартлатды.

Джырыкъэрини кьайырылыргъа да бир тебреди, ал-
ай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны эки кьашыны
ортасы джукъур тойюле тебрегини эслаб, ышарама деб
биягъы эрнин кыйыкъ этиб, джауорунларын ура, кьал-
гъанладан алгъын олтурду.

Батнарда олтурургъа орун табылмай, аллына таш
юй тюбюне олтургъан, сакъалында юч-тёрт узун сары
тюгю болгъанны аягъыны бурну бла кёлеги джырты-
лыб тургъан кьарнына тюртюб:

— Сен башла! — деб буйрукъ этди.

Кьалгъанладан болушлукъ излегенча, негерлерине
мангъалайы бла кьараб, киши аны джанындап сёз кьош-
магъанында, джелкесин кьашый, амалсыздан башлады:

— Мени аманлыкъларымда алай сизин сейирсинди-
рирча зат джокъду. Алай болса да бу кёзюде тюргеме
тюшгенимден айтайым:

Хапчюкле урлаб, тюргеме тюшдюм да, азабымы че-
гиб чыкыгъанлай, кеси кесиме урламазгъа сёз бериб,
элимде бир бай тюкенчиге джалгъа джарашдым. Джал-
гъа кирген заманда сёзюбюз алай болду: мен хапчюк
ташыргъа, атларына кьараргъа, ол да, айына, кьарны-
ма кьарагъандан сора, эки сом берирге деб, аны тю-
кенини ичинде бегим этдик. Айым джетгенлей, эки сом-
ну да кьарт анамы кьолуна бериб, ач, джалангач бол-
сам да, тезерге кюрешиб турдум.

Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла кел-
тирдиле. Тюкенни неси, артыкъ капегим кьорайды деб,
манга болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре ту-
руб, «дженгил бол!» — дерге кьалгъанында, юч машок-
ну да бир-бири юсюне салыб, кёлтюрюб басыхчдан чы-
гъыб баргъанлай, этегими джылтыргъанына абыныб
джыгъылдым да негилерими сындырдым. Машокла
юсюмю басыб, кьобалмай тургъанлай, тюкенни не-

си, дженгил кьобмайса деб, чуругьуну бурну бла хам-хотума уруб, джарым ай джалымы да бермей кыстады. Къарт анам чапракъла сала, кьабыргьамы сау этгенинде, дагыда джалгъа джарашыр мурат бла тегерегиме кьарадым. Алай а тюкенчи мени юсюмден осал хапарла джайгъан эди да, ол тегерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Кьобуб аякъ юсюне мишигенинде, толу бир айы иш излеб айланьб турдум. Эртденбла кьобуб кетсем, ызыма кьайтыб, ачдан еле тургъан аямы кереме деб кьоркьуб, юйге кьайтмагъаным бола эди, кьайда болса да чалдыш джапында кече кьала, бир белек кюншо айлапдым.

Бир ишгирде, мени кыстагъан тюкенчиши тюкенши кёб адам басыныб тургъанлай, кысыла-кысыла бардым да, адамланы ичине кьатышыб, кез байлаб мамукъ чырмагъан джегсилени артына кысылдым да кьалдым.

Адам эслемесин деб, тылпыууму чыгъармазгъа кюрешиб, сатыугъа келген адамла чачылыб тюкен этилгичи турдум.

Тюкенин ичинде кьалайда не зат болгъанын билгеними себебинден, ууакъ-ууакъ тюртюле барыб, ачха джыйылгъан кюбюрчекни ичинде ачханы кьойшума кьотардым. Энди ол кёбден бери кёзюм кьараб тургъан халуадан бир аяусуз ашаб тояйым деб, тапхадан тутуб, ары атлайма дегенлей, тапханы кьыйыры ычкыныб, бир кьаууму да манга тие, мияла сауутла зынгырдаб джерге кьуюлдула. Джунчуб, кьалай этерге билмей, сюелиб тургъанлайыма, эшик ачылыб, кьолунда лампасы бла, кёкюрегинде базыкъ алтын сынджыры джылтырай, полнцейский негерлери бла тюкенчи юсюме кирди да кьалды.

Тюкенин несини алтын джюзюклерин бла семиз джумдуругъу бюгюнча кёзюме кёрюнеди. Андан сора не болгъан эсем да, билмейме. Аз, кёб заман кетген эсе да, уяныб кьарагъанымда, болгъаным кьан болуб, ма ол мюйюште эшикке чыкьгъан джыккыры джапында бауурланыб тура эдим, — деб хапарын бошаб, бойпун бир джанына салыб, джыккыр тургъан мюйюште кезлерин чыракъ ийди.

Абдул-Къадыр, хапарны аллындан артына дери аууз ача, эсней туруб, башы кесини сагъышына кетиб, хапарны тохтатханын эслемей, сакъалында юч-тёрт узун сары тюгю болгъанга айланыб:

— Сени хапарынг да джапынга кере болгъанын кьа-

рагъанлай да таныгъан эдим, — деб, кьобаргъа тебрели, алай болгъанлыкьгъа джырыкьэрин, бу хыны кьара сакъаллы не тукъум адам болгъанын кёбден бери билрге излеб, бюгюн таб тюшгенинде, этегинден тартыб, кьоймай тилеб олтуртду.

— Сен башынга бош болургъа кёб кьалмагъанды. Бир ай джарымдан бизден айырылыб кетериксе. Сени кьаллай адам болгъанынги билрге сюе эдик. Сен аманлыкъ этгенлершигден бизге бир хапар айтсанг, — деб ауузуна кьараб тохтады.

Не заманда да Абдул-Къадыр аманлыкъ этгенинде кишиге хапар айтыргъа ёч тюл эди, алай болса да бир белек джыллы биргесине джашагъан адамла тилгелеринде, айтмай болмады. Лягъына чыгъанакъ киргенча, джыйырылыб, хапарын башлады:

— Унутмагъан эсем, онбеш адамны тоноуун алгъанма, юй тонагъанымы санын эсеме тюшюраллыкъ тюлме. Аманлыкъ эте тургъанлай тутулуб, бир белек джолда кьыркьылгъанма, аны манга сормасагъыз да, мангъалайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргъа келгенин алты джыл бола эди, хар кечесине урлаб, топоу алыб тура эдим, алай болгъанлыкьгъа шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себебинден, аманлыкъ этгеними кёрген оноучу да, кёрмеген кибики этиб кьойгъан болмаса, кьатылмай эди. Айтханымча, алты джыллы табханым урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тенг этиб, сюйген ичгими ичиб, ашымы ашаб турдум. Бу пгилеклени барысыны юсюне шахар тамаданы кьатыны менсиз джашаб болмай эди. Чагъыр бёчке кибики, тууар бюрскелча, уууртлары дженге, кесин дух пйис этдириб мени таба тебресе, сарыубек келгенча кере эдим. Алай болгъанлыкьгъа, эши хатери бла шорпасын ич дегенлей, эрини манга джарагъаны ючюм тёзюб турдум. Башха джерге кетерге да былайыча джылы джер табыллыкъ тюл эди.

Хурджурум кьалын болгъанлай, мен тышына джайырмай болмай эдим, кьатын а, мен эшикке чыкьгъанлай, уугъа айланган итча, кьалайгъа барады деб, ызымдан кьарагъанлай айлана эди. Алай болгъанлыкьгъа, ол таш макъача джайрала тургъунчу, мен кьоян согъунчакъ этиб, ызымы аджашдырыб джанлай турдум.

Бир кече, бир юйден кюмош, алтын сауутла урлаб келиб, фатарымда кесим сюйген бир кьаракъашха башымы салыб тынчайыб тургъанлай, эшики гьырт деб

ачыб, сахар тамаданы къатыны юсюбюзге кириб кълды. Бир кесекни, кълзери тегерек айлана, къараб туруб, тое къуханча, бетибизге тюкюрюб, чыгыб кетди. Бу бечкелен бир заран джетмеге эди деб, джюрегим кърккъду, алай болгъанлыкыгъа, не юйю кзуругъанды, бир талай джылны мени «къл кыйынымы» кълрюб, джукъ этерик болмаз деб, кълйгысызыракъ болуб джукълладым.

Эртденбла хамхотума бир сууукъ зат тийиб, уяныб къарагъанымда, бир джез тиймелл ерге сюелиб, гёрхну бурнун хамхотума тиреб тура эди. Этичюмча, секириб кълбуб хамхотуна бериб джыгъайым деб, къарагъанымда, джез тиймеллле тёртёулен болуб, экиси тинтиуюл эте, экиси да къаракъашны, кийинирге да кълймай, ортагъа алыб, тюнене мен саугъагъа берген алтын бууунлукъну къллуидап сыдыра тура эдиле.

Кючде марда джоккъду, мени орнумда ким да не эталлыкъ эди? Полицейскилени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан тобукъ джете келиб, ма бу тюрге кирдим. Ол кюнден бери бир бёлек джылны сизни бла турама, ма алайды иш, — деб хапарын бошаб, джырыкълринни сыртындан кългыб кълбду.

— Хапарымы туура аламат джерин унутуб барама. Манга сют этилген заманда, бир кълрт прокурор, тёбен джаягъыны салынган тишлери тюше да ызына джыя, кълдалыб тюкюрюклерин чачыб манга дау айтхан заманда, сахар тамада бла кълатыны, эм алда олтуруб, бир бирине не затны эсе да шыбырдай эдиле. Кълтын, мен урлаб берген алтын кълзюлдюреуюкню кълзюне тартыб, манга-манга кълрай эди.

Сермеб башына сарх этген эски кёлегин джерге уруб, Абдул-Кълдыр, кълзери джана, кълчырды:

— Алада уят джоккъду! Энди мен да, кесями шийых этиб, акълллы уятсыз болургъа тебрегенме, — деб, джерге ургъан кёлегин ерге алыб, ызына къларагъанында, джасауай, эшикни ачыб, къллу бла эшикге джюрюген джыккырни кёргюзюб, ерге сюелиб тура эди.

Экинчи башы

Кёлден бери джангур болмай, кюпбетле, юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кёл, тау кёллече, кёлериб тургъан болмаса, кёл джетген джерде бир булут кёрюмейди. Эшик аллында кюнден кълчыб джатма тюбюне кирген эшекни чибиле, юсюне басы-

ныб, дыгалас этдиредиле. Тохтамай кълйругъу джетген джерден силкиб кълстаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкыгъа сыртындан учуб келиб кълрын тюбюне кълонуб басынсала, чибилени тохтамагъанларына сейирсингенча, башын силке амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кълзюу кългады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа тёлуб, Мёлехан, сен не заманда да алайса деб кеси кеси бла сёлеше, дженгил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагъада Темуркъл бир мырышкы агъачны, аякъ этеме деб, ичин кълза, Таулан да, аны онг джанында олтуруб, бычагъын кълра билеуге билей, Темуркъл, башын ерге кёлтюрюб, Тауланнга айланыб айтды:

— Сен да, бизни кибик, бир джарлыса, кесинг да узакъ адамбыз тюлсе, сау къллгъын, бизге бир тюз сют эт. Бу кълтын, юйюбюзде гырджынлыкъ болмагъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен а, сен аны афенди, кълды эталлыгъынг джоккъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдырайыкъ да, малгъа барсын деб, алай айтама.

Эски джюн ышымланы кзурутургъа джая, Мёлехан бетн кълзарыб айтды:

— Мени юйюмде бир джангыз балам къллгъанды да, ёлсем да, кесим кюреширикме, аны биреую къллуна атыб, джашлай унукъдурлукъ тюлме, сиз джалгъа айлана, ёмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырыны мен кёрмегенме, окъуса, ол да, къллгъанлача, сууукъгъа, ачха къллмай, башын...

— Кёлдю, эшитгенме, сени акълылынга къллгъанында, кълз сабийинги кълчхыпчы этиб тураса, — деб Темуркъл кертн кёлю бла кълзара тебрегенинде, Мёлехан, киши адам тургъанлай юйде дауур этмейик деб, кесин джарашдырыргъа кюрешиб тохтады.

Темуркъл, кълтыны къркълуханын таныгъанында, Тауланнга айланыб айтды:

— Ма сен да бизге набысха келгенча келгенсе, адам табмасанг, бёрк агъач бла да кенгеш деб, сёл барды. Аны айтханым, сен да джюрюген, кёлген адамса. Оноу бла болушурса, деб кёлюме келеди, кесим бир бёлек кюнден бери сагъыш этиб, табханым олду: Ибрагимни тамбладан оздурмай сени кълтыш Джуммакълга джалгъа джибериб, кесим кълртлыгъымда Ташчыгъа джарашыргъа мурат этеме. Кълалай кёлесе, кёлюне келгени айт, — деб Тауландан оноу излеб тохтады.

— Игиллик айтайым, сапауу тохтагъан мен бир къарт, сизден игиллиги айтырыкъма, алай болса да, Мёлехан, юнню тамадасы айтхан болса, иги болур, джашны элде тутуб хауле этгенден не файда барды? Къалай алай болса да, мал къыйырында болса, башып кечиндирир, — деб, кёзлерин сюртерге джюрютген бир эски бусхулчукъну къаза кетиб джан хурджуундан чыгъарыб, кеси аллына кёзюнде бурнуу сырты бла тёнгерек келген джыламукъну сюртдю. — Элни къутургъанына джылкы гёзет эте, боран кюйдюрюб, эки кёзюм ауруулу болгъандыла да, джыламукъ къуолады да турады, — деб, эски бусхулну джарашдырыб чырмаб биягъы хурджууна салды.

— Да, Таулан, джашчыкъны санга аманат этеме, тургъан джеринде кёз-къулакъ бола тур, мен бююн Ташчыгъа барыб ишге джарашыргъа тебегенме. Адам ортасы болгъунчу, бусурман байлада къуллапдым, энди джашагъанымдан кёбмю джашарыкъма, гяурланы байларын да бир сынаим, — деб, не айтырыкъды энди уа деб, Мёлеханга къыпгыр къарай, эшек джауурлукъну суйрей, юйден чыкъды.

Ол эшикке чыгыб, Таулан бла Мёлехан кеси къалгъанында, тилеб джыламсырай айтды:

— Ёлгешинг, къалгъанынг бла, сени къартлыгынг бла тилейме, ол джангыз сабийге кесинги балагга къарагъанча къара. Джашчыкъны атасы эршигенди да, тохтамайды, ансы Джуммакъланы мен билмейми! Аланы къолларына сабийин берген джыланы аллына макъаны атхан кибикиди. Ма, аурууунгу алайым, кеси, Ташчыда ишлейме деб, орус къолуна кетеди, бир сабийин къалгъан энди да, аны да къолумдан думп этиб барады. Сагъын эт кесинг, мен, джарлы къатып, къалай джашайым, къайры обагъа кетейим? — деб Таулан-ны аллын тыйыб джыларгъа болуб тургъанлай, Темуркъа, Тауланны къатында къатынына сау тур дей кетерге уялыб, эшикин туурасына келиб къычырды:

— Таулан эртденбла эртде къошха чыгъарыкъды, алай эте турма да джашчыкъны кереклисине къара. Мен да кёб турмай келликме, — деб, чымырта бла эшекни уруб, арбаздан чыкъды.

Эртденбла эртде, тауукъла арбазгъа джангы джыйылгъан заманда, Таулан келгенинде, Мёлехан от тамызыб какчыкъ булгъай, Ибрагим, тюгел кийиниб бошмай, сол чабырыны бауун къыса тура эди. Темур-

къаланы эшиклериндеп пийилмей киррге болмай эди. Алай а Тауланны къаудан къойла, джылкы гёзетле ийилтиб бошагъан эдиле да, келгенча юйге кириб, — «Юйююзге игиллик!» — деб, как чоюннга да кёз джетдире, олтурду.

— Джигит улап (къайсы джашха да Таулан алай айтады), къарт къобуб келгенинде да, сен чабыр бау къыса тура кёреме. Эй замап! Мен, сени кибики заманымда, «Багъатыр талагъа» эки кере таяныб келгенлигиме, арымай, дагъыда юйде не джумуш болса, аны эте эдим, — деб, къарт болгъанын бююн кёргенча, кюрек кибики акъ сакъалындан сылады.

Ибрагим чабыр тизген къолларын отджагъаны къыйырына джууа:

— Айыб этме бу джол кечге къалгъаныма, джата туруб чабырларымы тизмей джатхан эдим да, танг атханлы алагъа кюреше мычыганма. Къоркъма, Таулан, сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе уа, — деб, шиндигин Тауланны къатына тартыб, суу къошулгъан айрап бла какга джарашды.

Ала ашагъан заманда Мёлехан, этеги бла кёзлерин сюрте, Ибрагимни кийимлерин бир-бир джаягъына къысыб, машок артмакълагъа джыа эди. Анасы джангыз баласын кюйюнуна къысыб, джыламукъдан башын джибтиб дыгалас этгенин кёргенинде, кагы къалгъанына кёзю къараса да, Таулан, туруб таягъын алыб:

— Сен, къайнайса, джаш адам, къараб-къарагъынчы мени джетерсе, — деб, таягъын белине кёпделен салыб, къош азыкъ джюкленген эшекни табаны бла тюрте, арбаздан чыгыб кетди (хайуанны ачытыб ургъандан суймегенин джокъду Тауланни).

Кюнню кёзю чегетден чыгъаргъа, джолоучула, эшеклен джююн алыб, кёк талада тохтадыла. Қырдыкга олтуруб чабыр джангырта тургъанлай, Таулан-ны кёзлерин къамата, кюн чибинлени къозгъай тийди. Чабыр чыкланы тизгенни да къоймай кюнчыкъгъанга айланыб салам берди:

— Ассалам алейкум!

Ибрагим, Таулан кимге салам бергенин тегерегине къараб кёрмегенинде:

— Таулан, кимге салам бердинг, къарайма да адам кёрмейме? — деб сорду.

— Джигит джаш, кюн чыкъгъанга салам береме. Бир къауум аман адамгъа салам бергендеп эсе, кюннге

салам берген кѣб да игиди. Ол болмаса, бизни не джашауубуз боллукъ эди? Кюнню игилигин, кюнаман джунчутуб, сюрюу бла квалмасанг, билмезсе.

Таулан, чабыр тизгенин тохтатыб, джаш нѣгерини сейрсиниб тынгылагъанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгъанын билмейме, бир джай мен сени атанг тургъан Къыямытда къойчу эдим. Бюгюн кибик эсимдеди, кече къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хамап юркеге квалдыла, джамчы тюбюнден чыгыб къарагъанымда, кѣк алай кючлю джашнай эди, бир кесек тургъанлай, Минги Тауну башындан айырылыб бир къара булут тебреди, кеси тюгел джетгинчи, бугъоудан ычхынган итча, алай бир джел къобду, кшошда болгъанны хапа-сапа этиб, не къадар дыгалас этдим эсем да, къойланы тыялмай, башымдан да челек бла къуйгъанча джангур къяу, бир ѳзеннге къуюлдукъ.

— Санга болушлукъ этерге сени биргенге адам джокъму эди?—деб сорду Ибрагим.

— Не адам боллукъ эди! Къыямыт келтириб атыб кетген эди да, сенден гитчерек бир джашчыкъ тура эди. Джел алай къобханында, ауузундан сютю тѣгюле бир сабий, ол манга не къарыу эталлыкъ эди? Хо, аны айтханым...Сер болгъанма да квалгъанма, калайда тохтаган эдим?—деб сорду.

— «Джел къатыш джангур сюрюб, къойла бла ѳзеннге къуюлдукъ» деб, алайда тохтагъанса,—деб Ибрагим сагъыш этиб болушду.

— Керти айтаса, джашаулу бол. ѳзеннге къуюлгъанлай, тюбю тюшюб квалгъанча, джангур алай къуюлду, къойланы тыяргъа мадар болмай, ала да бар, мен да джанлыдан къоркъ да тууайла да бар, ѳзен тауусулуб, танг атаргъа бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Юсюмде бир халы квалмай джибиген эди. Танг аласына сууукъдан квалтыраб, от этерге мадарым болмай, мамукъча, джерге джагъылыб бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, сууукъ да болган эдим. Биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарынг бар эди. Алай бла юч кюнню талада къойланы тѣгерегине айлана турдум. Онгсуз болуб, танг аласына башымы таякъгъа салыб квалкъыдым. Бир заманда къой мангырагъанига уяныб къарагъанымда, къойланы джартысы, сыртлары тютюнлей, джайылыб, тубан да чачылыб, кюн тийиб тура эди. Кѣремисе, джигит джаш, кюнню неллай бир

хайыры барды, кюн алай тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим?—деб, Ибрагимден джууаб излегенча къарады. Ол а, сыртындан тюшюб, бѣркюн кѣлекке этиб, кѣкге къараб тура эди.

ѳшек, бир джанына джанлаб, сыртындан ауур джюгю кетиб, солуб, къуйругъу бла юсюнден чибинлени кыстай, ашыгыб джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртден азыкъгъа, джолдан соругъуб, эски джаммаулу кванчыкъдан кыйыры кюйген нартюх гырджынны ала тургъанлай, Ибрагим кѣкге кѣолун узатды.

— Таулан! Ол мазаллы къушну кѣремисе? Биз былайгъа келгенли, узакъ кетмей тѣгерекке айланады. Барыб къая башына кѣонуб, андан учуб нарат терекке кѣонуб, энди ашыкъмай, джамчы кибик, кванатларын силкиб тѣгерек айлана турады. Мен бусагъатда аны кибик болсам, дуняяны мюлкюнден сюер эдим,—деди Ибрагим.

— Къайдады къуш дегенинг, мени кѣзюм джетмейди,—деб кѣолун мангылайына кѣлекке этиб къарады.

— Нечик кѣрмейсе, ма былайгъа къара,—деб Ибрагим кѣолун садырла таба тутуб кѣргюздю, алай болса да Таулан кѣолтукъ тюбюнден эски быстырны чыгъарыб кѣзлерин сюртюб къарагъынчы, къуш тауну башындан аууб ташайды.

— Кѣрмейме, джигит джаш, кѣзлерим азгъандыла. Абадан къуш эсе, къайда болса да мыллык болуб, аны стымлай болур,—деб, кѣз сюртген эски быстырын кѣойнуна салды.

—Къайнайды къуш, къарай кетсе, бир мыллык табыб да ашар, сени бла мени мыллык табарыбыз джокъду, ма, джолда ѳз тутаргъа игиди, мени тишлеримден хайыр джокъду,—деб кватхан нартюх гырджынны Ибрагимге узатды.

Ибрагим къуш учхан джанына кѣзюм джибериб, гырджын джартыны таш юсюне салгъанын эслегенинде, Таулан разы болмады.

— Джигит джаш, къурудан къуйрукъ да игиди, энгда иги кесек джолоучу боллукъбуз, къуш да кесини кереклисине айланады, анга къараб турма да, гырджындан къаб, кесинги джел элтмезча, эт,—деб, ташны юсюнден гырджынны алыб Ибрагимге тутдурду.

Таулан гырджын умурланы сакъалына агъызыб, тюшмей аллында квалгъан эки тиши бла гырджынны кемпире тургъанлай, ѳшек отлагъанын кѣюб, шыкырт-

ха тышгылагъан кьойча, кьулакъларып аллына узатыб, тѣбен джашында кьулакъдан чыкыгъан джолгъа къарады.

Кѣб турмагъанлай тору аджирни къамчи таууш этдириб, алтын хазырлары кюнде джылтырай, онг кьолун джап сюегине салыб, кьулакъдан Джуммакышы джашы чыкыды.

Атдан тюшген огъай, салам да бермегенлей, къашын-башын туююб сорду:

— Къошха бармай, былайда сыртыгъыздан тюшюб нек турасыз?!

Бѣркую асыры ашыкыгъандан киялмай, тохтагъан джерлеринде кьоюб, кынгырбел къарт, сыртха джаны тюшген кьарча, башы агъара, атлыны аллына келиб:

— Не этейник, хап балам! Тиклеп ауур джюгю бла чыкыгъан эшекни былайда бир кесек солутурму эдик деб тохтагъанбыз. Бир кесек ауузлана эсек, бусагъатдан тебрыйбиз. Тюш, сен да атынгы бир аууз кинин алдыр, — деб ѳзенгисинден тутду.

Джуммакъ улу, турсунуб аны таба да къарамай, аджирни къабыргъасындан аягы бла тюртюб, аты ѳшюню бла Тауланны урдура, ташайыб кетди.

Ибрагим, атлы узайыб кетгичи, джумдуругъун кысыб, ызындан къараб турду, сора, дженгил-дженгил солуй, къартны кьатына келиб:

— Ол санга алай нек этди? — деб сорду.

— Да не билейим, джигит джаш, кьайнайды ол, къалай этсе да джилиги джауду, — деб эшекни джюгюн салыб, акъыртын-акъыртын, бир-бирде эшекге таууш эте, сыртдан аудула.

Кеч болуб кѣз байлана экисп да къошха джууукъ джетгеплеринде, бир бѣлек чырпа туюкю ит, бир-бирин озаргъа кюреше, ѳзенни тауушдан алдырыб джетдиле.

— Ай гяур парийле, не этесиз? — деб Таулан кьолун узатханлай, итле, юргенни кьоюб, кьуйрукъларын ары-берп силкиб, Тауланни юсюне секирирге кюрешиб, тансыкъладыла.

— Кѣремисе бу итлени, была кьаууму да кючюкле болуб, мен асыраб ѳсдюргенме. Аналары къарт болуб, сер болгъан эди да, кече стауатдан джанлаб, кесин бѣрюлеге чачдырыб кьойду. Мен быланы кѣрмегенли кѣб болмайды, — деб тѣгерегине басынган итлени кѣзюу башларын сылады.

— Аман адамгъа игилик этсенг, бурнуңу къан этер, арыкъ токълуну асырасанг, эриниги, бурнуңу май этер деб аны ючюн айтадыла. Бюгюн манга Джуммакъ улуңу этгенин кѣрдюңгю? Бу ит кючюклепи этгеплерин да кѣресе. Аны айтханым, джигит джаш, алай урунмагъан адамла итден эсе амандыла. Къоркъма, итле мени кьатымда санга чабарыкъ туюдюле, эшекни берп тый, — деб, итле да эркелетиб юсюне секире, экисп да къошха ташайыб кетдиле.

* * *

Кююрта болуб, кюн кыздиргъандан джанлаб, тау кырдыкдан тоюб, кьойла эримей къалгъан кюртлени тѣгерегин джити джашыл кырдыкда джер-джерде джопу-джонду болуб, кысха солуб, кюнню таякъларындан башларын джашырыргъа кюрешиб джатадыла.

Иссиден тѣзалмагъан кьой секириб кьобуб, кьуш джастыкыча, кьуйругъу къалтырай, чабыб барыб кюрте миниб, ѳрге сюслиб туруб, дагыда ызына айланыб, пѣгерлеринне кьошулуб джатады. Бютеу сыртны узуну къарамдан аууб кетгичи, тюрлю-тюрлю ханс чыкыгъан джерге омакъ согъулгъан кююз джайылгъанчады.

Бауурунган джатыб, таудан аяз ургъан заманда къарасанг, кюртню туююнден ычхынган кырдык, кыз сабийни башын джел тарагъанча, чайкъалыб джашнайды.

Кюн иги боллукъ болур, Минги Тауну, башы ачылыб, ѳмюрлюк бузлагъа кюн таякъла тийиб, биленген къама джылтырагъанча, джылтырайды.

Минги Тауну аягында таулагъа чыгыб тынгыласанг, бугъойладан таймай кѣк кюкюрегин таууш келеди. Малла бла бугъойлагъа джууукъ келсенг, асыры гюрюлдегенден, кьойла, юркуюб, отларгъа унамайдыла. Кюз арасында Минги Тауну тѣгерегинде таулада джити кырдыкны джашнаб тургъаны аны ючюн болур.

Ибрагим, кьойланы джая чыгыб, дуппурдан къараб, Тауланни олтуруб тургъанын кѣрюб:

— Мал кѣб болсун! — деб, кьатына келиб чѣкдю.

— Сау бол, джашаулу бол, кел, джигит джаш, джууукъ бол, мени «малларым» асыры кѣб болуб, сыртымы ашаргъа къалгъандыла да, кьойла джатханларында, алыб бир кьырайым деб, тешииб чѣк-

генме, — деб, баш бармакларына тюкюрюб, джерге сюртюб, имбашын къашый сорду:

— Къалайды къойчулугъунг, не эте айланаса? Джетгенлей къойчу болуб къалган кыйынды, мен да, сени кибики заманымда алгын таякъ атыб юркиюте, халилерине кючден тюзелген эдим.

Ибрагим, таягъы бла ташны къобарыб, сары къумурсхаланы тебеси бла ойнай айтды:

— Алкъын мени таякъ атханым да джокъду. Кенгден сени къойланы алларында баргъанынгы кёрюб, мен да алай этерге кюрешеме.

— Ой, сиз джашла бютюн хаталысыз! Къумурсха тебени кюзгъама, джаудураса.

Батыу джерде олтурганбыз деб, къобуб, экиси да сыртлыкъны джитисине келдиле.

— Кёремисе, къойчу болургъа тебеген эсенг, ма Хамитча кютчю къойланы, — деб къабыргъада къойланы джайыб келген сюрюучюню кёргюздю.

— Таууш этала эсенг, бир кёр, бери чакъырсаңг, къаура сыбызгъы бла бир-эки согъар эди, — деб, Таулан эски чепкенин джайыб олтурду. Ибрагим, Тауланны чепкенини кыйырына олтурургъа да намыс этиб, алай бир джанында ташха чёге сорду:

— Хамит сыбызгъыны алай игими согъады?

— Кимге къалай эсе да билмейме, ол, къатыма чёгюб, кесине этген кюулени къаура сыбызгъы бла согъуб тебресе, кёзлеримден къуолгъаң джыламукъла акъ сакъалымы джибитедиле.

Хамит, быланы эслеб, Ибрагим кычыргъынчы да, кенгден ышара келиб, салам бериб, сакъалын таягъына тиреб, къатларында ёрге сюелди.

Алгъы бурун Таулан «бир тартыу сокъ», — деб тиледи. Хамитни кёлю иги болур эди, мыдах кюулени орнуна, тепсеу тартыу согъуб, кеси тепседиди.

— Хамит, бюгече малмы къанатхансыз да, кёлюнги игиди! — деб ышарды Таулан, аны алай джарыкъ болгъанын кёргенинде.

— Къандаур болган джерде мал къанатырыгъынг джокъду. Мени къууанчым ол тюлдю, башхады. Мен Къыямытда турганлы, беш джыл тауусулуб, кетер болджалым джетгенди, бу бёлек кюнден, джалыма аллыкъ малланы да сатыб, къарт анамы къууанды-

рыргъа кетерикме — деб кёзлерин тебен джанына аралтыб, киши тилемегенлей, биягъы къаура сыбызгъысын тартыб, кеси тепсеб тебреди.

Не Таулан, не Ибрагим ангыламагъан бир сёзлени да айтыб, кычырыб тепсеб эрикгенинде, сыбызгъысын джерге атыб, ойнаргъа суйюб, Ибрагимни тегерек айландырыб: «Къарыулуамы, джолдаш?» — деб соруб, кёб кымылдагъандан бети агъарыб, ичин тарта, Тауланны къатына олтурду.

— Сен быллай бир къууанчыра, Къыямыт улу саңга неллай бир мал берликди? — деб сорду Таулан.

— Минги Тауну тубан басханча, Къандаур къашын-башын туююб, энишге къараб, сёлешмей турганлы юч кюн болады. Андан бусагъатда, не къадар кюрешсенг да, сёз эшиталлыкъ тюлсе. Мен къой джалгъа джарашхан заманда этген кесаматыбыз бла тергесем, манга бир джыйырма къой, эки ийнек джетерикди.

Таулан Хамит сёлешген заманда, аны джашлыкъына, къарыулулугъуна, джумукъ кёзлерине, чыммакъ-акъ тишлерине, бетини джез бетли терисинде, джангы тюкленген джуджек кибики, джумушакъ къара тюк уруб келгенине къараб, кесини джаш заманы эсине тюшюб, юч кере терен ахсынды.

«Бу къарыуу, къууанчы тышына тегиюле турган Хамитни тау башына атыб къойсанг да, башын тутарыкъды», — деб кёлюне келди.

— Ахырда да бизни кююб кетеринги аллында биягъы кюулерингден бир сокъсанг, джигит джаш, сени Ибрагим да, мен да эсибизге тюшюре, сагъына туруп эдик, — деб, Ибрагимге сыбызгъысын келтиртиб, кёлуна берди.

Хамит согъуб тебегенлей, Тауланны бети, чибин ау кибики, терен сызладан толуб, башын энишге тутуб тохтады. Олсагъатда къарт Таулан джаш болуб чабыр бау кыса тебегенден уллайгъынчы не кыйышлыкъны, не тукъум мыдахлыкъны келтюргени эсине келиб, кёзлеринден, мынчакъла кибики, джыламукъла джаягъын джууб, бурнуну сырты бла теңгереб, акъ сакъалына къуюлуб джибитдиле.

Джаш болса да, Ибрагим, Хамитни тартхан кюулеринден джюрегин, къум басханча, мыдахлыкъ басыб, аны Хамит эслемесин деб, джанлаб дуппурну бир джанына аууб, аллында кёрюнген таулагъа къараб тохтады.

Ибрагим, таякыга таяныб, кёзлери чыракъ бара турганлай, кая ортасындан тютюн ышан чыкыганын эслеб, кябыргъасындан ийне чанчылганча, илгенди. Джангыла болурмамы деб, башха тауланы да иги ышан этиб къараганында, тютюн этген Бадимат бла Къанамат турган дорбун болганына бир ишеги болмай ийнаныб тохтады.

Хамитни сыбызгы сокыганын аяз кзулагына келтире, кёзлери тютюн чыкыган каягга аралыб, иги кесек заманны турду.

Бир заманда Таулан, келиб имбашындан тутуб:

— Джигит джаш, не затха къарайса? — деб сорду. Кёргенин къартха билдирирге суймей, башын алыр джууаб этди:

— Бош, алай кесим. Таулагга къараб турама.

— Сени таулагга къараганынгы кереме, кыйларынг узайыб, кетиб барадыла, алагга къарамасаңг, Джуммакъ улу сыртындан къайиш алыр, — деб, таягын сыртына кенделен салыб, сырты энишге айланыб кетди.

Ибрагим, тютюн чыкыган каягга къараганы джюрегине джара салыб, ёзенге тюшюб барган кыйланы ызындан, туурадан ташайгынчы, ызына каягга къараганлай кетди.

Ючюнчо башы

Кёкден бир тамчы акъмай, болганны саргалтыб, кюйдюрюб барады. Малы кёбле къайнайдыла, башха джерге ётуб кетселе да, джазгга чыгарыргга кюллариныдан келликди. Къара кюн тууган аз малы болганладыла: джер иесинден, джазны бурну къараганы болганчыклары бериб, кеслери да джумушуна чабыучу болуб, арендге алган джерчиклери кюйюб, чалкы айланмазча болуб барады. Къургаклыкъ тутхашлы, тар тийрелеге тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкно басдырадыла. Ёлген кёб болганлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышарган адам джокъду. Алагга элге джетген кыйынлыкъ джетмейди. Афенди, эки-юч кере джаназыгга ётсе, кюмюшден хурджунун толтуруб, кябырладан кючден къайтады. Байлагга уа, джарлыла кырылганлыкыгга, бууну кзулагына джел ургган чаклы бир кёрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кыйынлыкъ басхандан, ораза болганлыкыгга, межгитге хазна адам келмейди. Байрам иргирде ёлгени болганла, артха асыраган бышлакчыклары салыб, нартох кышхырдан кябыргалары джылтырай джиберпучю хычыларын да иймей тохтагандыла.

Алгъаракъ афенди, саханны ачамаганлай, гугурук суратлы кир джанджаулукудан хычыла кимден келгенин билиб, эриплерин кымылдатыб, дуа этген кибик этиб, «ары элтгиз» деб межгитни аллын саклаган джамау къапталлылагга кюлу бла кёргюзюб кюя эди. Энди, хычин келген тохтаганлы, киши сахан келтирмеймиди деб, межгитни коридоруна кябланыб, тегерегине къараб, абдез алыргга да унутуб, межгитте тыгылыб кетеди.

Кыямыт, адам кёб джыйылган заманда болмаса, межгитте алай хазна джюрюмейди. Бюгюн иргирде аны намазгга келгенин кёрюб, артыксыз да джити-джити къараганында, не зат эсе да бир бек керекли затны айтырыкыды, деб келди афендини кёлюне. Намазын джарты-кюрту этдириб, Кыямыт бла мхрабны джанына бурулду. Адам эшитмесин деб, тамагын дженине арыта, Кыямыт башлады:

— Да, сау къаллыкъ, былай тургандан хайыр джокъду: джатхан ийнекни башына кюбхан бузоу...дегенлей, биз былай тынгылаб турганлай, бир кяуум тыгырыксызны айтханы болса, сакъалым агъаргынчы кюрешиб джыйган рысхымы кюлумдан алыб кетерикдиле.

Бизни хашкенлени да кюзггаб айланган, Семён дейдале, Ташчыда ишлей турган бир оруслуду. Ол аланы орталарына киргенли, ёмюрден бери стауатымлан чыкмаган адамла бурунлары тургузуб тебрендиле.

— Мен аланы кябларына джыярма, — деб Кыямыт джумдуругун чалдыш таба силкенлей, «мияу-мияу, гыыр-рр» деб эки киштик джаггалашыб, селеше турганланы илгендире, юй башына таяндыла.

Мухаммат-Аминни билегине кюлун сала, Кыямыт тохтаган джеринден башлады:

— Бир кюн, Темуркга деген хыбыртонну джанбаш юйюне джыйылыб, Семён да орталарында, селеше турганларын бизни тишируу, озуб бара ала таба бурулуб, тынгылаб эшитгенди.

Михрабха таяныб, мынчакъларын кызыу-кызыу тарта, къурмач чыкырдагъанча чыкырдата, афенди сорду:

— Семён дегенингден сора анда кимле болгъандыла?

— Ким боллукъ эди, ичлеринде бир чыры болгъан джокъду. Ма алайда сени хоншунг Биһнѳегер, андан бери келиб Къасым, Баттал, Ахмат, Темуркъаны джашы, сен Къуран окъута айланган, Ибрагим дейдиле, замансыз къарт болгъан бир суу джылан, Темуркъа кесч, Токъал деб да манга хоншу болгъан бир чакъмакътон.

Мухаммат-Амин Къыямытха джукъ айтмады, алай болса да Ибрагимни аты сагъынылгъанлай, ташланы тийгени эсине тюндю. Энди, бир ишексиз, ол этгенди деб кѳлюпе келиб, тарта тургъан мынчакъларын бууунуца атыб, балакъа ургъанын эсине тюшюрюб, джумдурургъун кысыды.

Кечеге сѳз кері барады деб, аякъ бюгюб, афенди къулагъына кысыла шыбырдады:

— Бизни аман къатын бютеу не айтханларын эшиталмагъанды, алай болса да джыйылгъан къауум экибизден башлаб, бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адамлашы сѳгюб, айтмагъанлары къалмагъанды.

Мухаммат-Амин, кесини аты сагъынылгъанында, мынчакъланы кызыу-кызыу тартыб сорду:

— Манга уа не айтыргъа къолларындан келликди? Мен аллахны юйон сакълагъан бир адам! — деб, ийилиб Къыямытны кѳзлерине къараргъа кюрешди.

Къыямыт, гулочун михрабха таяндырыб, афендини эки къолу бла билеклериндеп тутуб, къулагъына шыбырдай айтды:

— Байла джарлыланы терилерин алгъан заманда, сен да Къуранынг бла келиб анга болушаса, дейдиле.

— Манга алай айтыргъа къолундан келген кимди?

— Семѳнду!

— Аллай гяурла айтырыкъдыла ансы, манга ол затны менш ызымдан намаз къылгъан бир адамны айтыргъа мадары джокъду, — деб, сѳзюу узакъгъа кетерин таныб, джолда ары-бери озгъан адам джукъ эшитмесин деб къоркъуб, Къыямытны билегинден ту-

та, михрабха кириб, бир-бирине алларын айландырыб олтурдула.

Афендини кыркъдыргъаны Къыямытха ачыу болуб, михрабда адам эшитмекликден къоркъуусуз болуб:

— Мухаммат-Амин! Экибиз бир-бирибизни билмеген адамла тюлбюз, сен манга джумада ауаз айтханча сѳлешме да, ишни болушлусун ангылаб, санга, манга да келлик заранны ызына бир оноу бла къайтарыргъа керекбиз. Экибизден сора былайда киши джокъду. Сен, суу айланмача, кѳзлеринги сюзюб айланганлыкъгъа, чакъмакъ тонлула сени билмейдиле дебми турса? Ала билмей эселе да, алагъа юретирикле табыладыла. Ма, сѳз ючюн, ол Семѳн деген Ташчыдан бери келиб, не манга, не санга бармай, кесине ушаш Темуркъаны чириген юйюне кириб, элни хашикенин тѳгерегине джыйыб, ол алагъа дерс бериб турады. Сен, бош сѳзлени къой да, мени хапарыма тынгыла. Сиз, афендиле, ыргъажик этерге уста болуучансыз. Къалай этерибизге бир таб оноу эт, — деб, дагъыда эсине тюшген затланы къоша башлады:

— Семѳн деген дагъыда айтханды: «Сизни, джарлыланы, къанлы джауларыгъыз байла бла афендиле, джер пелеридиле. Джарлы къауум биригиб, ауруудан, ачдан къырыла турмай, ырджыланы бузуб, джер пелеринден джерлени сыйырыб, байладан малланы сыйырыб, ишни кеси къолугъузгъа алыргъа керексиз. Сиз былай турсагъыз, сизни джауларыгъыз семириб, кесигиз тыгъырыкъладан чыгъалмай, ѳмюрюгюз боюнсанханы тюбюнде кетерикди. Биз, ишчиле, фабриклече, заводлада биригиб, бизни къыйыныбызны урлаб семирген мюлк неле бла кюрешгенча, сиз да кесигизни байларыгъыз бла кюреширге керексиз. Бу затда биз, ишчиле, сизни аллыгъызда барыб болушурукъбуз», — деб, не айтырыкъларына тынгылаб тохтагъанында, аман Токъалдан къалгъанла, бири да къалмай: «Кертти айтаса, кюрешейик, кѳбдю термилгенибиз!» — деб, Семѳну бек уллу ийнакълагъандыла.

Къыямыт хапар айтхан заманда, афенди онг джанында, Къуран къалаулагъа къараб айтды:

— Шайтан хыйлалы болады деб, аллахны келамларында да барды. Ол Семѳн дегенинг, бир ишексиз...

Къыямыт, ийнеге олтургъанча, тынчлыкъсыз болуб, ары-бери бурула, афендини ауузуна чабыб:

— Келамладан хапар ауаз берген заманында айта туурса, бусагъатда ол керексиз затланы къой да, ишге джууукъ сѣлеш. Алай тюл эсе, мен кетеме,— деб къобхан киби къобхан этиб тебреди.

Керти да кетиб къалады деб къайгылы болуб, Къыямьтны этегинден тутуб, олтурта айтды:

— Айыб этме, мен афендилик этгенди, джыйырма джыл болады. Юренген сѣзлеринген бери бурулуб, кеси адамынга кесилингинг бла дженгил сѣлешиб тебрелямайса. Биз, афендиле, ауаз айтыргъа юрениб къалабыз да, къуру да ауузубузгъа эл къарайды деб турабыз. Ол Семѣн дегениги джерин башындан тас этерча, сен, оночула бла сѣлешиб, мадарын кѣрюрсе. Сагъыш этиб, мени кѣлюме келгени былайды: Токъалны къолгъа алыб, кесибизге джууукъ этиб, ишлерини тюбюн билиб туурургъа керекди. Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды. Андан сора бизни элге ауруу кириб, къургъакълыкъ къысыб, межгитге келгенлери бир кесек тохтаса да, бизни— афендилени— кѣб джылны къыйыныбыз зыраф болмагъанды, энтда таулула динге бек ийнанайды. Ол себеден, аланы Семѣн киби келе джюрютген ишден тыяр ючюн, дин джаны бла бир къаруу этерге керекди, сен къалай кѣресе?— деб Къыямьтны имбашындан тутуб сорду.

— Мен не заманда да, бизни ишге уста адамла болгъаныгъызыны билиб, айтхан затыгъызыны керти урмагъанма, кѣлюнге не келе эсе да, айт,— деб, шыкъыртха тынгылагъан тонгузча, тынгылаб тохтады.

— Кѣб айтырым джокъду, бизге шийых келирге керекди. Аллаи бир болушлукъ да болуб, биз экибиз къолгъа алсакъ, Семѣн деген не аламан адам эсе да, биз аны ызындан баргъанланы тыярбыз,— деб секириб ѳрге къобду.

Керти айтханыча, Къыямьт таргъа тюшген заманында, афендилени хыйлагъа уста болгъанларын эртдеден бери билиб, аладан болушлукъ излерге ѳч эди. Алай а бюгече Мухаммат-Амин, шийых келирге керекди деб, не затха айтды эсе да, аны дженгил ангылаялмай, бир кесек баш эншге къараб турду.

— Ангылаялмайма, шийых къайдан табыллыкъды?— деб сорду.

— Ачха болса, шийых табылыр, биягъы сен къара къобюрюню бир ачарынг тюлмюдю, бир ийыкъны

нчинде сен ѳмюрюнде кѣрмеген шийыхны келтирirme, мен къайтыргъа сен мында хар затны хазырлаб тур,— деб, экиси да бир-бирине къошбаш болгъанлай межгитден чыгыб кетдиле.

Тѳртюнчю башы

Кюнледен эсе бюгюн мутхузду. Мамукъну джукъа джайгъапча, акъ булутла кѣкню джартысын джабхандыла. Кюнбатхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле малгъа, адамгъа да, гыбы къадалгъанча, къадалгъандыла. Игле, чибинле басынгандан келерин къоруялмай, ал аякълары бла джелкелерин къашый, къош артында эшек джауурлукъну тюбюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында къая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртюр, дыбырдаб ѳрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай, юйдеги къошладан гугурукъну таушу бѣлюне-бѣлюне келеди.

Кѣк къой териден этилген чырма бѳркча, Минги Тау къашларын тюйюб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагъанды.

Къандаур бир бѳлек кюнден бери, кесини кереклиси болмаса, хазна киши бла сѣлешмейди. Бир сѣз айтса да, балтаны эмен дюккючге ургъан кибикиди. Бюгюн эртденли артыкъсыз да, къара тонгузну джелкесича, сакъалы джетиб, къысха мангылайы, къатхан гыбытча, джыйырылыб, гита балтагъа ушаш бурну, къой сохта киби, къалын тѳбен эрине салыныб джетгенди. Бир джанына къынгырына адамгъа къараса, тѳгсегини къызаргъан, къара боялыб онгиган чабыр бетли кѳзлери джашыртын къабаргъа тебреген самырны кѳзлерине ушайдыла.

Къайсы сюрючюнюкю эсе да, аркъаудан бир джангы къара чепкенни алыб, аны бла чурукъларын сюртюр, эки къолун джан сюегине салыб, атына джер салгъанларына къараб турады.

Хамит, джалчылыкъ болджалын бошаб элге тюшеригине къууаныб, Къандаурдан джанлаб, къош артына бзыр, бурну бла джырлай, чабырларын кпеди. Тер сингиб джагъасы саргъала, сюрюню ызындан джюрюген заманда кеси джуугъан акъ къапталын киийиб, эки

джылыны асыралгъан, сюзюкден этилген чепкенни хазыр орунларына чѣртлеуюк таякъчыкъланы джонуб тизиб, джолгъа чыкъгъынчы кшерге кѣзю кыймай, быкъыгъа такъгъанды. Сюйген къаура сыбызгъысын джылтыргъан кѣлегини ѳзюуюне чырмаб, унутуб кетмейим деб, къош аллында уллу ташны юсюне салгъанды.

Узакъда аны сакълагъан къарт анасын кѣрлюго эсине тюшюб, улакъча ойнаб, къошда Хамит эркелетмеген джан джокъду. Сюрюючюле бла бирер кере къучакълашыб, аланы сюрююге ашыргъанды, сюрююде биргесине айлашган итлени кѣзюулетиб къойнуна къысыб, башларын сылайды. Аладаи бошагъанында, къошха кнриб, эски тонну тюбюне кириб джукълаб тургъан, къабыргъасы юйюген къолаи киштикни къойнуна алыб эркелетди.

Хамитге сау къал дерге келгенча, къошну эшигинден къараб, бир шауракъ улакъчыкъ макъырды. Киштикни тонну тюбюне, джукълагъан джерине салыб, шауракъ улакъчыкъны тутуб, кѣзюн, башын уппа эте, къалгъан улакъла да тѣгерегине басыныб, юсюне секириб тургъанлай, Къандаур, къара къамасы атджер къашха тийиб дыкъырдай, атха миниб къычырды:

— Сен аман къазанлы, улакъланы джалай турма да, тебрерпк эсенг, тебре! — деб, атыны ауузун бир къарыш ачдырыб, стауатдан чыгъыб кетди.

Хамит, эрлай чепкенни кийиб, джаяулай стауатдан чыкъгъынчы, Къандаур узайгъан эди. Джолну билмеймени кесим, атлы джаяугъа джѳнгер тюлдю деб, эки этегин джанына къаблаб, дуппурдан аууб, чегетге кирди.

Хамит аякъ юсюне мингенли, чегетден сюйгени джокъду. Чегетге киргенинде, чыпчыкъла бир бутакъдан бир бутакъгъа секириб джырагъанларын эшитиб, дженгинден эски кѣлегке чырмалгъан къаура сыбызгъысын алыб, согъуб тебреди.

Чыпчыкълагъа къошулуб кюулерин сокъгъан заманда, къайын бутакъны юсюне къонуб, къымылдагъаны сайын сенкилчекдеча силкине, къартджыгъа парат терекни къуу бутагъына къонуб тургъан чыпчыкъланы марлаб турады.

Сыбызгъыгъа тынгылаб бир-бирде бурунчукълары бла къанат тюблерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте, джетиб, къартджыгъа бир чыпчыкъны сермеб къоратды.

Хамит, эски парат дюккючге олтуруб, сыбызгъысын согъа, кѣзлери чыракъ бара тургъанлай, джел тауушну эшитиб, ѳрге къарагъанында, чыпчыкъла къонуб джырлай тургъан бутакъда эки тюк айырылыб, хауада къалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.

Тюкленни тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир-эки джолда бетин сылаб, сыбызгъысыны кыйырыла чанчыб согъа тургъанлай, Къандаур, бети кѳгериб, къутургъан бѳрюню кѣзлерича, кѣзлери къызара,огъары джапындан илгендириб къычырды:

— Сен тууардан туугъан тууар, кесинг дюккючге чѳгюб, мени сакълатыбмы турлукъса, алай барсам, хамхотупгу бузарма,— деб къолунда къамчыси бла джаныулаб, атыны ауузун тарта тохтады.

Хамит, сыбызгъысын дженгине сугъа, башын эишгете тутуб, кѳмюк этиб тургъан атны тер джылыуу ура, къаты бла озгъанында, Къандаур къамчи бла урмай къалай къойду деб Хамитни кѳлюне келди.

Ол къаты бла озгъанында, Хамитни бойнуна да, кесини къара къамасына да къараб, ышаргъаннга ушаш, эрнин къынгыр этиб, Хамитни ызындаи къарагъан заманында башында къара тубапла къайнай эдиле.

Бара-бара секиртмеден озуб, тѳгерегине къараб, адам къымылдагъан кѳрмегенинде, агъачны къалынына джетме къоюб, Къандаур, акъыртын къамасын чыгъарыб, кѣзлери къызарыб чыгъаргъа джетиб, бети кѳгериб, Хамитге бериллик къойланы энлерин бузарыгъы кѳзюне кѳрюнюб, эсине джукъ да келмей, къарт анамы къачан джетиб кѳрейим деб баргъан джарлышы ызындаи джетиб, бойнуи къама бла сермеди.

Хамит, шыбыртсыз артындаи келгенин джюреги сюймей, къолларын кѳлтюрюб ызына айланыргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа къара къама андан эсе дженгил къымылдаб этерин этди...

Кюн аман боллугъун билдире, Хамит бастырылгъан тамырны дюккючюне миниб, «къа-къ-акъ, къа-акъ, къа-а-акъ» деб къундуз къычырды.

* * *

Ибрагим, тобукъларындаи джел ургъанны эски чепкенчинги этегин бла джабаргъа кюреше, къойла кюн аман боллугъуна къоркъуб отларгъа джабышханлай, Тауланни къатына келди.

— Мен кютгенли, къойланы джерге бюгюнден иин

джарашыб билмейме, — деб, таягына таяныб, бойну бир джанына салыб, Тауланни керкенине къарады.

Таулан, таякъ керкенин кююб, башын келтирюб, тегерегине къараб айтды:

— Таула джылайдыла, бир ишексиз, уллу кюн аман боллукъду, бююнлю бери тобукъларым джызылдайдыла, — деб, ышымларын тартыб джарашдырды.

— Бу иги джабышмакъ таякны былай керкиб зей нек этесе? — деб сорду Ибрагим, Тауланни таягын кюлуна алыб. Атасы берген кесини сюрюучю таягын арну тутханына махтана, Тауланни кюлуна берди.

— Джигит джаш, мени таягым сенден эсе тамадады. Кюн санны керке турмасам, мен, къара таныматган адам, кимде кбаллай бир тургъанымы билмейме. Джалда тургъан адамларымы джылкы таягъаларын башына салыб, аны тюбюне тургъан кюнлери ми керкиб барама. Таякъ керкилиб тауусулса, аны асырайма да дагъыда башха таякны алама. Аны да ма былай чанчакълагынчы джюрютеме. Таякълапы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб кюлунга тутдуurma, — деб, кюйланы ызларына бура тебреди.

— Кеч болуб джангур джетгинчи, аллыбызда калын чегетден ары чыгъайыкъ, сен да кюйларынгы ызына ышыра тебре, — деб бу джанына айланганлай, атын къара кюмор этиб, энишге къараганлай, джамчысы джел эте, Къандаур джортуб озуб кетди.

— Ай налат болсун сизге, тууар тууаргъа тюбесе да ёкореди, салам бермегенлей, кюй баугъа тюшюб кюйланы кесген берюча, сыртдан аууб барады, — деб джанына тийиб, бир кесекни мурулдаб анга урушханлай турду.

Кюйланы ууакъ-ууакъ ышыра барыб, чегетге киргенинде, таууш эшитиб, шыкыртха тынгылады. Алай болгъанлыкъгъа ачыкъ зат эшитмей, «эй къартлыкъ» деб, кеси кесинден келю чыгыб, ингирде кюшха келтирирге, тыбыначыгын ат джолгъа джайыб, кюргъакъ нарат чымыртачыкъла джыйыб тебреди.

Бир заманда, солуун алалмай, кюлуна да къан джугъу болгъан сынган къаурачыкыны алгъанлай, Ибрагим чабыб джетди. Сёзлерин беле-беле, кёзлери машылайына чыгъаргъа джетиб:

— Хамитни сыбызгысы сыныб, къан джугъу болуб, джолда табыб келеме, — деб, бир кыйырына да

чыпчыкъ тюкле чанчылгъан сынган къаураны Тауланга узатды.

Муккур къарт, сынган къаураны алыб, кюллары квалтырай, чымырталарын да кююб, Ибрагимни ызындан тебреди.

Сскиртмеден ётюб, къара чегетге киргенлеринде, кёк, тоб атылгъанча, кюкюреб, бир-бир тамчыла тамыб башладыла.

Ибрагим, Тауландан алгъа чабыб, аугъан нарат тамырны къатында, «ма былайда» деб, нёгери джетгинчи, бармагъы бла кёргюзюб тохтады.

Ибрагим кёргюзген джерде ат аякъ ызланы, къан тамчыланы эслеб, джюреги чанчыб, кырдык джангы тепленген ызы барыб къарагъанында, дюккючю тюбюнде бир кюл къараб тура эди. Дюккючлени ары-бери тюртюб къарагъанында, бутлары квалтыраб, артына туракълаб, бети агъарыб, Таулап, джыгъылягын биллиб, олтурду. Акъ къапталыны кёкюрегин къап джуууб, бир кёзю джабылмай, бетине топракъ себплиб, Хамит джатыб тура эди.

Кёк къаты-къаты джашнаб, тау суучукъну ол джашында битген бир паратны шыбла уруб, бутакъларын ёзешге кюйду. Кёкде булутлада джангур аны сакълаб тургъанча, шыбла ургъан таууш кетер-кетмез, челекден кюйгъанча, джангур кююб тебреди.

Хамитни ёлююн Ибрагим келтирген баласлагъа салыб, экиси да ёрге сюелиб, кёзлери элге баргъан джолгъа айланганлай бир кесек турдула, сора Таулан:

— Эитда бир джарлыны, кюйну кесгенча, кесиб бараса. Бу уа санга не хата этген эди, къан ичген джылап? — деб, Къандаур озган джолгъа къарады.

— Бююн бетинги адамлагъа кёргюзалмай аны ючюн бара болур эдинг. Тохтагъыз сиз, сизни артыкълыкъларыгъыз башыгъызгъа таякъ болур кюн табылыр. Бизни кюлубуздан келмей эсе да, бу джашнагъан сени алай джибериб нек кюяды — деб, кюллары квалтырай, таугъа демлешгенча, джангур бла джыламукъ къатыш джибиген сакъалын джел тарай, Минги Таугъа бурулду. Алай болгъанлыкъгъа сууукъ джел джангур къатыш бетине ургъан болмаса, ол умут этиб къарагъан джерден болушлукъ келиб кёрюнмей, башын энишге ийиб тохтады.

Таулан сагъышха болуб, таугъа айланыб, баш

энише къараб кѣб турлукъ болур эди, алай а Ибрагим этегинден тартыб:

— Хамит джибийди, кеч болгъунчу, къошха элтейик, — деб тартаргъа хазыр болуб, баласны бир кыйырына джабышды. Таулап бла Ибрагим баласны тартыб, чегет джолну энише айланганларында, таудан келген джел уруб тереклени ийилтиб, джапгур бекдеп бек къяуя эди...

Бешинчи башы

Тауукъла бир-бирине ал бермей кычырадыла. Танг джарый тебрегенлей, джулдузла бир-бири ызындап джукъланадыла. Кече джолда къалган арба болур, узакъда, сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Андамында эртденбла эрте эшикге чыкыганланы тамакъ арытхан тауушлары келеди.

Мухаммат-Амин, Къыямытны аджирине миниб, арбадан чыкыганында, кюн тийиб джарытыб, кюнбатхан джаны кябыргъаны белине джетген эди. Къапхакъдан тюшюб барганлай, бир къатын, башына чыпчыкъ къонганча, чохун тургъузуб, къяру челекни дынгырдата, джолну кесгенинде, афенди, ол джолну барыгъа ырыслаб, ызына бурулуб, башха джолну кетди.

Не заманда да афендини адети алайды, джолгъа чыкыган заманда, аллына урчукъ ийирген, къяру челекле бла келген къатын тюбесе, анга да дунияны аман сѣюн къяуб, ызына къяйтыб кетеди. Бююн да къатын къяру челекле бла аллына чыкыганында, урушургъа бир-эки кере ауузун ачды, алай а тохтаб аны бла уруша турургъа заманын аяб, бурулуб джукъ айтмай, аны ююн кетгенди.

Ораза болгъанлыкъгъа, афенди, бал бла басылгъан локъумланы ууакъ-ууакъ кяба барыб, экинчи кюнюнде элден узакъ болмай бир чегетни аягында атын кишенлеб, кыръдышха таянды. Бир заманда уяпыб къарагъанында, аты узайыб, кюн иги кызыб, джолну арасында бир акъ сархлы, джашил абалы адам онг бутундан ауур асхай келе тура эди. Ким болгъанын билирге сююб, атны бери тыйган сылтау бла келгени джолун кесе, аллына тюбоб, иги ышан этиб къараб сорду:

— Къайдан ашхы джолдан келесе, сен мубарек адам! Ауур асхагъанча кѣюнесе, былай тохта да солуй бар, мен атны бери къяйтарайым, ма ол алайда джамчы бла артмакъла меникледиле. Алай бар да олтур, мен бусагъатдан келейим, — деб аты таба кетди.

Ач болган болур эди, афенди атны ызындан къялакчыкъдан ташайганлай, джашил абалы, тѣгеренине къараб, адам кѣрмегенинде, асхагъанын да къяюб, дженгил-дженгил атлаб хапчюкlege джстиб, дагъыда, кячар къянча, тѣгеренине къараб, артмакълагъа узалды.

Афенди атны аллына сюре къапхакъдан бери чыкыгычы, джашил абалы, акъ сархлы, бишген тауукъну джартысы бла бир бѣлек локъумну тигелтиб, джел элтмез киби болду. Афенди туурагъа чыкыганында, эрини-бурну дженги бла сюртюб, эки аягынын тюбюне салыб олтуруб, мынчакъ тартаргъа джарашды.

Афенди, джашил абалыны къатына олтуруб, башындан аягына дери къараб сымарлагъанында, кѣлоне келди:

«Тум къара сакъалы, таймай джаныб турган къара кѣзлери, ичкиге иги болур, бурну кызарыб турады, аны алай болгъаны артыкъ да игиди, нюр басыб турады десем, бир адам сѣз табаллыкъ тюлдю. Мангылайы таблары бла кысыгыракъды, алай болса да башын дженгилрек джюлюй турса, алай хаталы тюлдю. Хар бир заты да, насыбха кѣре, джарашу, хазыр шийыха аллыма тюбоб къалганды. Бутуну асхагъаны шийыха асыры таб тюлдю, ансы таман излегеними табханма» — деб ичинден къяуана сорду:

— Хапар айт, оразалыкъда джаяулай къайдан келесе, кесинг да ауур асхагъанча кѣюнесе, айыб этме, мубарек, атынг да неди?

Афендиге, бир джанындан бир джанына тешиб ѳгенча, джити къараб:

— Мени атым Абдул-Къадырды. Гитче заманымда юйюбюз, «къадырны» къяюб, Абдул дей эдиле. Сабийле, къозургъа эслерине тюшсе, «Къадыр», «Къадыр» деучен эдиле. Мен эс билиб аякъ юсюне мингенли, уллу аллахны кючю бла (алай айтханлай, къолларын кенг джайыб, ѳрге-ѳрге къарады) атыма Абдул-Къадыр дейдиле. Аягымы асхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта турургъа заман джюкъ-

ду. Гитчеликден бери да, аллахны кьулдугъун этгенден сора, башха дуня ишлеге кьатышмай бусагъат-ха дери туруб, энди былай, бузулган джюрекленитюзеге, Меккагъа, Мединагъа тебрегенме,—деб хапары бошаб, кезлерин сюзюб энниште къараб, мынчакъ тартаргъа къадалды.

«Шийых кьауумну, алдаргъа тебреселе, халилери бирча кереме, мен да, мунуча, кезлерими сюзюлтюб, мынчакъны кызыу тартама,—деб эсине келиб анга сейирсиниб,—ораза тутуб кыйнала да болмаз, бир ауузлансын. Андан сора башларма сёзю»,—деб келюне келиб, артмакъгъа узалыб, локьумланы кырдышха тэкдю афенди.

Къараб кьагъыт чырмалганда сау тауукъну орнунда джарты тауукъну кёрюб, бек сейир болду. Алай болса да былай-алай деб джукъ айтмай, тауукъну кьалгъанын да чыгъарыб, чакъырды:

— Сен, узакъ джолоучу адам, сафар болурса, берлакъгъа олтур, бир кесек ауузланайыкъ,—деб, локьумланы аллына ышырды.

Джашил абалы, кьолларын силкиб, кесни итден кьоруулагъанча этиб:

— Ол керахат затны манга айтыргъа сеши кьолунгдан къалай келеди, мен, джылдан бир айны огъай, джылны асламысын гюнахлы муслиманла ючюн сууаб ораза тутуб турама,—деб, балчыкдан атлагъанча, этеклерин джыя, ашарыкдан арлакъгъа джаплаб тохтады.

— Да, ашамасанг да, иш сеникиди, алай мен, джолоучу адам ашаса, гюнах тюлдю деб, кёб афендиден эшите тургъанма,—деб тауукъ джартыны кьолуна алды.

Тауукъну бутун кемире, джашил абалыгъа джити къараб, келюне келди: «Тауукъну аслам джартысын тигелетсем, мен да ашамазма, былай алдай билгенинге затха къарасам, шийых болургъа излеб табмазча, аллай адам кереме. Муну хайырын алмай, кьолдан пимезге керекди»,—деб татлы ышарды.

— Мубарек, къайда да сен дин джанындан джюрюй эсенг, сени кирик адам мени элиме бек керекди, мени бла ызынга къайтырмы эдинг?—деб сорду.

Мынчакъланы чыкъырдатыб кызыу тартыб, джашил абалы башын эки джанына силке айтды:

— Къайда да мен адамланы джюреклерин тюзетир-

те кюрешеме, сени элинге мен керекли зат бар эсе, айтсанг, огъай деб артыма турмам.

— Да, алай эсе, ушатсанг, бюгюн элге барайыкъ да алайда кече кьалыб тынчайыкъ, эртденбла кьобарбыз да кетербиз,—деб ёрге кьобуб тебрегенинде, джашил абалыны бети бир кесекге тюрленди. Алай болса да, къайгылы болганын билдирмезге кюрешиб, афендини этегинден туты, олтуртду.

— Бусагъатда сен барыргъа тебреген элден мен бюгюн чыкыгъанма, эртдеден да мени адетим алайды, эртденбла чыкыгъан элиме экинчи ол кюн къайтыб кирмейме. Сен кёргюзген элге баргъандан эсе, былай ары барыб (кьолу бла кюнбатхан джанын кёргюздю), анда джолдан бир джанына джаяккълаб эл барды. Анда тохтаб, алай кетсек деб келеди мени келюме,—деб, узун къара къашларыны тюбюнден кезлерин джылтыратыб къарагъанында, афенди, ол айтханнга огъай деб айталмай: «Сен айтхан болсун» деген магъанада башын силкиди.

Джашил абалыны окьуун, билимин билирге сюйюб, арабча бир-эки сёз сорду. Алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны анасындан туугъанлы, гитче заманында Къуран окьургъа юрениген болмаса, араб тилден хапары болмагъанды. Алай афенди аны билимин билирге осмаккълаб соргъанын ангылаб, тауча джууаб этди:

— Бусагъатда кереклибизге тау тил джетиширикди, ушатсанг, экибиз да шагърей тил бла сёлшейик деб, мени келюме алай келеди,—деб къара сакъалын сылай, кезлерин ышарта, афендиге къарады.

Ол алай этгенинде, не айтыргъа билмей, джунчуб, аллына баш эниште къараб: «Уллу къазанда бишген эт чий кьалмаз» деб таулула билиб айтхан кереме. Менден эсе, бу гинасуууракъды, къайда эсе да хыйлагъа бир дементили джерде юренигенди. Кеси джунчур орнуна, мени джунчутургъа кюрешди»,—деб келюне келиб, кьамчини бурну бла ёлген касканы ары-бери ауната айтды:

— Тау тил бизге сёлеширге джетмейди деб айтханым тюлдю, мен эртде заманда сохта бола айланган эдим да, бу илмулу адам бла сёлешиб бир-эки араб сёзю эсине тюшюрейим деб айтханлыгъымды.

Абдул-Къадыр, хыликке этгенин ангылаб, джелкеси айлыкъ турмача кызарыб, джууаб этди:

— Тюшонгде кәрмеген эсенг, мен санга илмулу адамма деб айтхан болмазма да, сен манга тюбегенли сагъат кетмегенди, мени не тукъум адам болгъанымы къалай билдинг? — деб, аллын бурмагъанлай, кезюню къыйыры бла эрши къарады.

Мухаммат-Амин, сёзню къозгъаб эршиге кетерге суймей, кесин тюлкюча ышарта:

— Керексиз сёзню сёлеше тургъанны къоюб, джолубуз узакъды, акъыртын-акъыртын барсакъ игиди, — деб, этеклерин къагъа, ёрге къобду. Замаи не болгъанын билирге джанында сагъатына узалгъанында, алтын сагъат бау сынджыры къолуна тиймей, къойнуна от тюшген адамча, тегерек бурулуб, алтын сынджырны табмай айтды:

— Кертда дегенге, сен а аман оздунг да, тауукъ джартыны ашагъандан озуб, энди кесими тонаб теб-регенсе, бусагъатдан сынджырны бере эсенг, бер, бер-мей эсенг, былайдан ары атлатмай къабларма сен пох затны! — деб къамасыны башындан тутта, Абдул-Къадырны аллына барыб, джагъасындан тутуб тохтады.

Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юренген эди, алай болгъанлыкъгъа башында акъ сархы, юсюнде джашил абасы тургъанлай, туура сермеб адам джагъасындан тутарыкъды деб акъылы джокъ эди. Алгъынча, не полицейский, неда прустоп тутса, алай бек ачыу боллукъ тюл эди. Джолда тюбеген бир амап сюзюлмежкёз сермеб джагъасындан тутханында, бек ачыу болуб, къапталыны ичи бла къысылгъан къынгыр бычакъгъа узалды, алай болгъанлыкъгъа джагъасындан буугъанны хыре кибик кёрюб, орнундан къымылдамагъанлай, тюрмеде арестантланы тюртиюучюсюча, асхагъан аягъы бла киндигинден тюртгенинде, афенди, къоллары бла хауадан тутаргъа узала, чортлаб кетиб, эшек аунагъанча, букъулата, арба джолгъа сыртындан тюшдю.

Абдул-Къадыр, афендини джолда тынчаймагъа къоюб, атына миниб кетерге да тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамланы джюреклерин джумушакъ этерге барлыгъы эсине тюшюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъанны къатына келиб, ёрге къобарыргъа къолун узатыб:

— Бу джолдан сора тюз адамгъа керексиз затланы айтыб къадала турма, — деб болушду.

Ийилиб къолун узатханлай, алтын сынджыр Абдул-Къадырны джан хурджунундан сылджыраб джерге тюшдю, алай болгъанлыкъгъа афенди, джан сюегини аурутуб, къобар къайгъылы болгъан болмаса, алтын сынджырны букъулатыб джолгъа, узакъ болмай къатына тюшгенин эслемеди.

Джан сюегинден къадала, асхаб артмакъланы къатына келиб, Абдул-Къадыргъа къарамагъанлай ауур ынгычхаб:

— Кесинги супу этиб айланганлай, сен дюрген адам кёреме. Сенича болсам, абагъа кириб айланмай, къайда болса да гёджеб болуб турлукъ эдим. Мени бла тюйюшорге джетгенинде, асхагъан аягъын да сау болуб къалды дейме, — деб аны таба къынгырына къарады.

— Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар, дейди. Богъурдагъымдан буууб айлансанг, асхаб аякъ да меникиди, ол да къарыуундан келген бла мени къорууларгъа кюрешеди, — деб, эки къолун джан сюеклерине салыб, хыликке эте ышарыб айтды.

Джан сюегини ал ачыгъаны кетгенинде, афенди, чёгелерге кюрешиб, Абдул-Къадыргъа джити къараб айтды:

— Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбемегенбиз, къаллайла болса да бизни рысхыбыз бирге келлик болур. Сени къолунг бир кесек чибиди, алай болса да бир-бирибизни агъарта турмай, не адамла болгъаныбызны ачыкъ этиб билдирирге керекбиз. Сени къаллай адам болгъанынгы мен мангылайынгда табларынгы кёргенлей да таныгъанма, сагъат бауну къой, адамны джанын алыргъа да огъай демезлигинги билеме. Къалай-алай болса да мен кенгиге ташлар адам тюлсе, къылыгъынг, юсюнг, сыфатынг да мен излеген адамса, — деб, Абдул-Къадырны ол сёлешген заманда мангылайында таблары къызарыб, джаягъыны бир кесек териси къалтырагъанына кёзю джетиб, джити къарады.

Аллына къараб тынгылаб туруб, бетине къонган чибинни къыстагъанча, сагъышларындан башын силке айырылыб:

— Мени не адам болгъанымда сени къуллугъунг джокъду, санга менден не зат керек эсе, айт. Аны эшитейим. Экинчи санга айтырым, сен асыры кёб затны билирге сюесе, бюгюнден ары, биз бирге турлукъ эсек, мени ким болгъанымдан соруу алгъапынгы къой. Алай

болмаса, экибиз джарашмазбыз, — деб, эртде джууулгъан къолджаулукъ бла мангылайын сюртген кибикъ эте, эслетмей афенди таба къарады.

Аллына сюркеле, къолларын узатыб, эки кёзю джана, квычырыб:

— Сен шийых! Шийых болургъа керексе! — деди афенди.

— Ха-ха-ха, андагъылы мени да, кесинги да союб турмай, аны айтсанг а! Энди мен экибизни тирменибиз да бир джашына айланганын ангыладым. Кесинг билгенден, менден соруу алгъанны асыры сюймейме, алай болса да, айыб этме, сен кесинг афенди болурмуса?

— Алайма, нек сордунг?

— Ушаб тураса. Башха адам болса, мен шийыхха ушагъалымы эслемей кетер эди, сен а, хариб, тауукъ тюшю тары бюртиок дегенлей, джараулу адамны къараб кёргенлей таныдынг. Энди джыгъылгъанынга да разы бол, бир къол да тутдур, аны бла былайдан кетейик, — деб узалыб афендини къолун ачыта къысды.

Мухаммат-Амин бутун сюйреб алгъанын эслеб, «хыны тюртген кёре эдим, энтда ачылалмагъанды», — деб кёлоне келиб, аны асхагъанына джашыртын ышара:

— Сен менден эсе къарыусуз кёрюнесе, атха сен мин. Джолда адам тюбесе, кёзге эрииди, мени бу джашым бла кёрген, «шийыхны бу атлы къайры сюрюб барады» деб кёлоне келирге боллукъду, джорюрге да, бутларыма чырмалыб, асыры таб тюлдю, сен быланы артмагъынга сал, — деди Абдул-Къадыр.

Тешиниб, къапталы бла къалыб, хурджунундан чыгъарыб бетине да бир къабны къаблаб, тёппесине окъала тигилген бир боз бёркню кийиб, афендини сейирсиндире, джыйырма джыл болгъан джаш болуб, аллында силкиниб тебреди.

Мухаммат-Аминни аты онглу ат болса да, анга кесин оздурмагъанлай, нигир бола баргъан эллерине кирдиле.

Ийнекле, джелинлери толуб, бузоуларына ашыгъыб, башлары силкине, эл таба къарай да ёкюре, тиритири атлаб барадыла. Къарангы бола тебрегенинде, къоркъуб, тийреледе калак итле эриниб юредиле. Кечге къалгъан бир къатын, суу агъачы челеклерине тийиб дынгырдата, ашыгъыб, эки этеги джел эте, суу алыргъа чабыб кетди. Къайда эсе да баш-аякъ юйюген ийис келиб, артыкъсыз да Мухаммат-Аминни аууз суулары келтиреди. Кечге къалыб бугъунчакъ ойнагъан са-

бийлени чалдыш-чалдышда апалары юйге джыядыла. Ораза тугханлагъа ашаргъа эркинлик бере, кюнбатханда Сюрюучю джулдуз джарыкъ джанды.

— Мен чыкъгыпчы, сен былай тур, — деб Абдул-Къадыр, орамда итле тегерегине басыныб, бир эски чалмапдан секириб, драпбаш юйге ташайды.

Бир кесек тургъанлай, Абдул-Къадыр ызына чыгъыб, атны джюгенниден тута айтды:

— Манга джангы тюбеген замандача, соруу алгъанынгы къойсанг, былайда кече къалыргъа боллукъду.

Атны тегерегине басынган итлени ташла бла къоруй, бир тар арбазгъа джыйды.

— Сен бар да эшиги ачылыб чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келейим, — деб Мухаммат-Аминни сыртыдан тюрте, юйге ашырыб, кесин къарангыда ташайды. Джангыз агъач орунчукъ салышган, къабыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ, терезеге къысылыб, аракты ийис эте, юсюнде гырджын умурлары бла, джабыусуз кир столчукъ, аууб кетмесин деб орундукъгъа къысылыб бир аякъсыз шиндик. Къутургъан ийнек кирсе, мойюзюне шинирге джукъ табыллыкъ тюлдю деб, быллай юйге айта болурла. Терезе тюбюнде джалын оджакълы лампачыкъ, сынган оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасындан джел ургъаны сайын джукълашыргъа тебреб, дагыда джалын этиб мутхуз джанады.

Сынган шиндикге олтуралмай, афенди кир орунга таяныб тургъанлай, бир заманда Абдул-Къадыр, юч бишген тауукъну табакъда тютюнлете келиб, столгъа салды. Тегерегине къараб, джараулу шиндик кёрмегенинде, кёлтюрюб столну орундукъ таба къысды.

— Ачдап къырылдынг, хариб, аууз ач, — деб, Абдул-Къадыр юйюне арасында тохтады.

— Бюгюнлю, тауукъ джартымы ашагъанса деб, кёзюме къарай, джанымдан этгенсе. Юч сау тауукъ бир джартыны орну толтурлукъ болурла, манга къарама да олтур да аша, — деб чыгъыб кетди.

Бир кесек замандан, афенди тауукълагъа иги къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, бнягъы Абдул-Къадыр сауутланы джыяргъа келди. Сабийни къолунда алтын сагъат бауру эслеб, кёзю джаныб къарады, алай болгъанлыкъгъа аны амалтын джолгъа бир керексиз джыгъылгъаны эсине тюшюб, джукъ айтмай къойду.

Сабийге джити къарагъанын эслеб:

— Афенди алтын сынджыргъа бош къарайды, аныкындан сора да аллай сынджырла кѣб этилгендиле, — деб, бир кьолу бла сауутланы кѣлтюрюб, чыгъыб кетди.

Афенди ызындан, кеси кесине: «Аманлыкъчы болсанг, мупу кибик уятсыз болургъа керекди. Кѣз кѣргенни кѣтлек дженгер деб, сагъат бауну кѣре тургъанлай, дагъыда манга фатауала джарашдыра турады. Мени тонагъаны аманды ансы, алай болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди», — деб, кѣзлерин кысыб сагъыш эте тургъанлай, аякъ таууш этиб юйге бир джырыкъэрин кириб, кьутургъан тууарча, тѣгерегинне къараб чыкъды.

Джан хурджунуна кьоркъуб, афенди джукъламай таг атдырыгъа мурат этди, алай болгъанлыкъга юрнмеген адамны атда джюрюгени татыб, кирпичлери, кьоргъашын тагъылгъанча, джабылыргъа квалгъанларында, кесин тыялмай, бир кесекден юйде хурулдагъан таууш чыкъды.

Ексюзле джаны, суу кьошулгъан сютча, кѣгере теб-регенди. Гугурукла, кычыра-кычыра эригиб, тауукъ сюрюулерни бла арбазгъа чыгъыб, тышына джанларгъа тебеген тауукъну джетиб кьабыргъасындан бурунлары бла тюртюб, нѣгерлерине кьошадыла. Тауукъла таг атханнга кьозгъалгъан кьуртланы джайылыб чѣблейдиле. Къайда эсе да кюн чыкыгъанын белгиле эте, кызыл булутла кюнчыкыгъандан кюнбатхан джанына атлангандыла.

Мухаммат-Амин, джангы туугъан кючюк балача, кѣзлерин ачалмай, ары-бери аунай арбазгъа чыкыгъанында, Абдул-Къадыр ѳрге сюелиб тѣбен джанына къараб тура эди. Аякъ тауушха ызына къараб, Мухаммат-Аминни кѣргеннде:

— Таг ашхы болсун! Афенди къалай тынчайды? — деб, башха адамгъа сѣлешгенча, бир джанына къарай, къатына келди.

Аязыргъа кюрешиб кѣз хымиллерин ууа, къараб арбазда атын кѣрмегенине къайгылы болуб сорду:

— Арыгъан эдим да, иги джукълагъанма, кюн тийиб келеди, къараб атны кѣрмейме, къайдады?

Афенди, кьолун гылджа этиб, кѣзю къамагъанча, мангылайына тутуб, тѣгерегинне къарады.

— Керек болса, ат да табылыр, бир ауузланайыкъ да тебрейик, — деб Абдул-Къадыр, нѣгерини джапысызлыгына къараб, анга ышара, юйге кириб, биягъы стол-

ну терезе тюбюнден орундукъгъа тартды. Абдул-Къадыр юйге киргенлей, атны кѣрмегенине къайгылы болуб, тири атлаб, чепкени бутларына чырмала, арбазда тѣгерекге къарады афенди, алай болгъанлыкъгъа, джомакъда айтханларыча, учду, кюйдю, табылмады. Биягъы аманлыкъчы биреуню хаух берген атын джоймагъа эди деб кьоркьуулу болуб, этеклери сибиртги эте, юйге кириб сорду:

— Къараб атны кѣрмейме, меники тюлдю, башха адамныкыды, къайдады, нек кѣрюнмейди?

Афендини джукъусу дженгил аязыгъанына кюле, Абдул-Къадыр джууаб этди:

— Мен санга айтханма, ат керек болса, табылыр. Тѣгерекге чабыб айланма да, кетерге, кесинг айтханлай, заман болгъанды, олтур да бир джукъ ауузлан, марджа.

Абдул-Къадыр, сабий джылагъан бир башха юйге кириб бир кесек тургъанлай, сохан ийнс эте, бпшген семиз этлени келтириб афендини аллына салыб, хурджундан башына балаууз бла патчах мухур салынган аракы шышаны чыгъарыб столгъа салды.

— Мен былай эртден, ингир сайын бу кѣк суучукъдан ауузума къуя турмасам, джюрегим ауруйду да тебрейди. Чагъыр харамды, ансы сен да мындан тарта болурса, — деб, нинде ѳлген чибини болгъан бир кир стаканга къуюб, афендини кьолуна тутдурду.

Маулутда бал сууну алыргъа юренген кьоллары бла аракы стаканны белинден бууб, тартарыны аллында бир-ѳки ауаз сѣз айтыргъа эсине тюшюб, тебреди:

— Файгъамбар да (суратын аракы стаканда кѣргенча, джити къараб, салауат салды) чагъырны юсюнден болмаса, керги, сен айтханча, аракыны кепнгге ташламагъанды. Алай болгъанлыкъгъа биз, афендиле, къарангы адамланы къатында ичерге тартынабыз. Бирин кьоюб, бирин айтайым, файгъамбар кесини сюйген нѣгерлерни бла джолоучу болгъанында...

Афендини узакъгъа кетерий таныб:

— Сиз къауум бир джаншакъ боласыз, билеме айтырынгы, файгъамбар нѣгерлерни бла джолоучу болгъанында, тохтагъан джеринде николай аракыдан тартханды. Джаншаргъа башха заман табылыр, сени кьолундагъындан сора стакан джокъду, мен да аны сакълаб турама, тарт да бери кьолума джетмеге кьой, — деб, семиз негини кьолуна алыб хазырланды.

Стаканны тюбюн ёрге айландырыб, афенди, арактыдан джибиген чал мыйыкъларын да сюртмей, семиз этни джонуб тебреди.

Иги джел элтезча болуб, хамхотун даршй къолджаулукъ бла сюртюб, узун кекире, халал болсун деб, орундукъдан къобуб:

— Таг атмай бу татлы семиз этни къайдан табханса? — деб сорду.

— Берн къонакъгъа тюше тебрегенлей да менден соруу алгъанынгы тохтат деб тилеген эдим, алай болгъанлыкъгъа юрешген ауруу сени къояргъа унамайды. Оза, сагга озсуу, ашагъанынг былай тѳбен джагъада мычхы джаргъан орус джашны чочхасыны этиди. Сен бытай келиб тюшгенден ары, урланган мал болса да, сагга бир тыйышлы къурманлыкъ этмей пялмагъанма.

Не айтырыкъды деб, къуру шышаны да орундукъ тюбюне ата къарады.

— Сау бол, не зат эсе да, нги джарашуу эти болган хайуанды,—деб, тишлерин къаза, атха джюреги тынчлыкълы болмай, арбазгъа чыкъды.

Кѳзлери чарс кѳре, ат джыйылган джатманы тюбюне барыб къарагъанында, кесини аты джокъ, апы орнуна, къабыргъалары ашалган эшек киби, бир осал ат тагъылыб тура эди. Кѳзлерим чарс кѳрѳб эте болурмамы деб, кѳзлерин ууб, нги къарагъанында, бнягъы ат сюелиб, ѳзенгисине Абдул-Къадыр къадалыб тура эди.

— Афенди адамгъа оразада арактыдан тоюб тентирей айланыргъа айыбды, бу атха мин да уллу джонпу ёрге бар, мен ызынгдан джетерме,—деб, афенди джууаб этгинчи, ызына юйге ташайыб кетди.

Алтынчы башы

Къатына джетгинчи узакъдан огъуна къурч тѳшню зыгъардагъан тауушу келеди. Эртденбладан бери тохтамай джапгур джауб ачылгъанды да, чегет баурда джалан къаяланы кюн къыздырыб тютюплетеди. Тикге чыгъыб арыган ѳгюзча, таш ууатхан машина солуулаб, къара тютюню къаягъа къазан къара джагъа, къарнына темир джолчукъда тѳгереген арбачыкълада келген ташны къуюб, къараб-къарагъынчы кюмошлю ташын бир джанына къысыдырыб, керексиз ташын къотарады. Тѳбеге басынган къумурсхалача, машинадан чыкъган таш къалауну тѳгерегине басыныб, адамла, хар таш кесекни къолларына алыб, ары-бери бу-

руб, къыйырына кюмош джабышхан кѳрселе, бир джанына айырыб, агъач гырыллагъа саладыла. Джез бычагъы бутларына тне, бир кѳзлюкю, намазда салам берген афендича, кѳзюу-кѳзюу пмбашларыны джылтырагъанына къарай, чибин къоругъанча, къолунда сипсин ары-бери силке, ишлеген адамлагъа бир кѳзюню къыйыры бла къарагъанлай, ёрге-ѳнишге барады. Бир зыккыл сары иштин къарт, ѳнишге ийиле бели ауруб, бир кесекге солургъа чѳгелегенинде, джез бычакълы, эслетмей къартны артыдан келиб, табаны бла уруб, таш къалаугъа къаблады.

— Былайгъа тынчайыргъамы келгенсе, сен къарт ит тери!—деб, хурджуундан къагъытны чыгъарыб, кѳзлюклерин бурнууу къыйырына джетдириб, не зат эсе да бир затланы джазды.

Къартны бурну къанай, таш тѳбеден берн айырылыб, джез бычакълыны аллына тобукъланыб барыб тиледи:

— Он башлы юйдегим барды, джазма, джалымдан тыйсагъыз, ацдан къырыллыкълыбыз,—деб аягъына башын уругъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа хышы эте, артына туруб, бнягъы синиши силке, къалган ишлегенлеге къарай кетди.

Ол ары джацлагъанлай, джерни тюбюнден таш келтирген арбачыгъын машинагъа къотарыб, бир келбетли кѳккѳз джаш, сары чачы да тер бла мангылайына къатыб, таш тѳбеге миниб, тѳгерегине къараб, джез бычакълыны кѳрмегенинде, бурну къанагъан къартха къолу бла кѳргюзте айтды:

— Кѳремисиз, Ташчыны несини итлери энди бизни, ауузлары бла къыджырагъандан да озуб, аякълары бла уруб тебрегендиле! Айыб тюлмюдю, сен эски ишчисе, ол ит ургъанында, аны былайдан къоратдырыб джанындап къорешмей, сен, баш уруб, аны аякъ тюбюне джатаса.

Сары ишчи къарт къалтыраб, къобаргъа къорешиб, бурнундан келген къаны бир къолу бла сюрте, джылай-джылай:

— Мен не этейим, къарт къатын ауруб джатханлы ай болады, мен анга ашатыргъа джукъ табмайма,—деб кѳзлерин сюрте, кетиб тебреди.

Былайда ишлеген джюз джарым адамдан бир сѳз айтхан боямай, ишчи кююб, башларын ѳнишге тутуб, хар ким къалай ѳтерине сагъыш этиб тохтагъанлай,

машинадан бир къарт ишчи бери айырылыб, джау къолларын бусхулгъа сюрте айтды:

— Семён керти айтады, бюгюн ол итни къартха артыкълыкъ этгенин алай кечиб къойсакъ, тамбла ол андан аман да этер. Ишчиле барыбыз ишни къоюб, Ташчыны песине барыб айтыргъа керекбиз, ол кёзлюкляо итни былайдан къыстаб, джалыбызны ёсдюргюнчю, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди... Мен айтханнга разымысыз?

Къарт алай айтханлай, былайда болгъан ишчиле бары кюреклерин, гетменлерин алыб, Ташчыны мияла кёкбаш юю тургъан джерге айланыб тебретиле. Семён, таш къалаудан тюшмегенлей, картузун силкиб тохтатыб айтды:

— Бир бёлек адам алай баргъандап хайыр джокъду. Бютеу ишчи болгъанын къобарыб, иш этген адам къоймай, кюмюш къазылгъан тешикледе адамланы да чыгъарыб, не зат излегенибизни былай хар кимге билдириб, алай барыргъа керекди. Былайда мени аллымда сёлешген къарт айтханча, биз къараб тургъанлай къарт ишчиге артыкълыкъ этген итни алай къоймай, Ташчыны несини аллына, тешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб, алай элтирге керекди. Экипчиси, биз эртденбладан ишрге дери ишлейбиз, алгъан ачхабыз къарныбызгъа джетмейди, джалыбызгъа къошулуб, ишлеген сагъат саныбыз аз болмай, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Бу мен айтхан затлагъа разы эсегиз, машина тохтасын,—деб тегерегине къарагъанында, таш къалауну къаты адамдан тыкъ-тыкълама болуб, бир къаууму: «Керти айтаса, кёбдю тёзгенибиз»,—деб къолларын силке, бир бёлек джашыракъ ишчи да джез бычакълыны тешикте тутуб, аякъларын къалтырата, кёлтюрюб келе эдиле.

Къараб аны кёргенлей, бир аууздан къычыргъанча: «Таш ташыгъан арбагъа сыртындан салыгъыз!»—деб къычырыб, аны таба тебишиб, къолларын силкидиле.

Таш арытхан машина ишчилени джыяргъа, бугъа ёкюргенча, къаяланы зангырдата къычырыкъ этиб, къарылыб тохтады. Сууну шуулдагъаны, джыйылгъан адамланы дауурлары болмаса, ишлеген таууш тохтады.

Джез бычакълы таш ташыгъан арбагъа иги сыйымай, сыртындан тюшюб, кёзлюклерини бир мияласы да сыныб, этеклерин джерге сюйреле, ишчиле да ызындан, Ташчыны несине тебретиле...

Тёбентин къонакыгъа келген инаралла бла тюнене кече тюрлю-тюрлю чагъырланы иче кёб олтургъанына болур эди, бюгюн онеки сагъатда джумушчу къыз Вераны юсюне дарий чепкенин къаблата къобханында, башым ауруйду деб кесин хычы-хуну этиб, джумушчусуна буюрду:

— Адам келген болса, «мен бюгюн юйде джокъма!». Ангыладынгмы?—деб соруб, башха юйде акъ маскени къансыгъан тауушун эшитиб, джумушакъ башмакъларын къаблай, гузаба этиб, башха юйге кириб кетди.

Эртдеден бери бусагъатда Ташчы тургъан джер таууланакъты болуб, къайсы эсе да тау бийлени бирине джукъ джалатыб алыб, Ташчыны неси, кюмюш, къоргъашын чыгъартдырыб, энишге ташытады.

Ол, бир-эки джылдан бир айны, ай джарымны тургъан болмаса, мында кёб турмайды.

Ташчыда беш-алты джылны ишлеген адамла аны эки-юч джылдан бир-эки кюлда кюлден кёредиле, аны да файтон бла ары-бери озгъан заманда.

Алай кёб туруб Ташчыгъа бир кесек заманига келсе да, акъ чырга маскесини къайгысыни этген болмаса, башха зат къулагъына асыры кирмейди. Ташчыда ишлени джюрютген тюлкю къылыгы болгъан бир адам барды. Ол, аны орнуна не керекли оноуну да этиб, бютеу ишлени джюрютеди. Бери келген заманында, орунда джатыб къахауа иче неда акъ маскесини къойнуна алыб къозуй тургъанлай, иш джюрютген адам, бёркюн къолтугъуна къысхаплай, тёрт бюгюлюб, эшик артына сюелиб, Ташчыны ишлери къалай баргъанындан хапар айтса: «Кюмюш аз чыгъараса, кёб чыгъар»,—деб бир-эки сёзю айтиб, «бошса» деген магъаналы къолун силкеди, сора маскени эки ал аякъчыгындан тутуб, кёкюрегинде секирте ойнайды. Ишни джюрютген, Ташчыны несини, кёбген сют кибиб, акъ къолуну силкингенин кёргенлей, гудулукъ этерге келген адамча, таууш этеме деб къоркъуб, акъыртын аякъларыны бурну бла чыгыб, эшикни къайтарыб кетеди.

Вера, маскеси бла анга къарагъан джумушчу тиширну джатхап юйге кириб, акъ маскени аягъын эшик къысыб, тырнагъында кесек джарасын кёргенинде, къолларын силкени сайын уууртлары гыбытлача къалтырай, чыммакъ-акъ бети айлыкъ турмача къызарыб, джашил кёзлери орунларындап чыгъаргъа тебрегенча

джылтыраб, аузуна келген аман сёзю айтыб, маскеге къараб тургъан къызны бир къолу бла чачындап тутуб, бир къолу бла да алтын башлы гулоч таякъ бла туюб тебреди.

— Мен сени Жоржикге (маскени атыды) иги къарарса деб тутаман ансы, сени, ийнекни бакъгъанча, не этеме?

Джюн машокча, аякъларын джерге къакъгъап заманда силкиниб, туюб къоллары ауругъанында, сейирснниб орундукъгъа мшиб тургъан маскени къойпуна алыб, силегейлерин чача:

— Бусагъатдан дохтурну алыб кел! — деб кычырды.

Эшикни таууш этдириб уруб, маскени кълтиоргенлей кеси джатхан джерге кирди.

Сууагъач кирик, кынгыр, къуу дохтур, челек кирген чоюнча, кийиз бёркюн чюйге тагъа, мняла ящик бла бир дарманны эшик артына сюеб, ышарыргъа кюрешиб ат тишлерин кёргозе, ийлиб кирди.

— Кёремисе, дохтур, Жоржикни аягъын кысдыргъандыла, анга къайгъылы болгъандан къалайгъа кирирге билмей турама, — деб, стол тубюнде чибилени тутаргъа кюрешиб ойнай тургъан маскени къойнуна алыб, аягъын дохтурну кёзюне тутду.

Маскени аягъын тёрт джаына буруб къараб, бир джез таякъны кёкюрегине тиреб тынгылады дохтур.

— Джюреги, ёпкеси иги ишлейди, аягъыны да, тырнакъчыгъы кьобхан болмаса, башха хатасы джокъду, — деди.

Байлау сала тургъанлай, Ташчыны ишлерин джюрютген, бети-къуту кетиб, эшикни кыйырын ачыб сорду:

— Бек уллу ишни юсюнден кирирге боллукъмуду?

— Не уллу ишди ол? Жоржик ауругъан этеди, мен баш тюлма, артда келирсе! — деб, аягъы байланган маскени къойнуна кысханлай терезеге барыб, эслемей къая кыйырына джетиб чыгылгъа къарагъан адамча, артына туракълаб, киралмай, эшикни кыйырындан къараб тургъан кишиге сорду:

— Ишлемей, мени арбазыма нек басынгандыла? — деб сорду.

Къуйругъу сыниган итча, Ташчыны ишлерин джюрютген, муккур болгъанлай юйге кириб, эшик артында тохтады.

— Ишчиле не эсе да булт этиб басынгандыла, ишлегенлеге къараучуну да таш ташыгъан арбагъа салыб келиб, санга сёлешмей кетерик тюлбюз, деб басыныб турадыла, — деди.

— Мени къайры зыккылла чакъыргъанга чыгъаргъа заманым джокъду. Сен билемисе, мени Жоржикни къатындан кетерге мадарым джокъду. Ызынга къайт да, ишигизге барыгъыз де да, былайдан ары къорат, кетерге унамасала, стражниклени тамадалары абчарны манга чакъыр, — деди, акъ бети чибин ау джабынханча джыйырылыб.

— Бююнден къайгъылы кюн кёрмегеше, Жоржик ауруйду, арбазгъа бу зыккылла басынгандыла. Дохтур, джюрегими басар бир дарман ичир, — деди, бери дохтургъа айланыб.

Дохтур мняла кюбюрчегин къаза тургъанлай, зынгырдаб терезени бир кёзю ууалыб, боялгъан полгъа таш тюшдю. Аны кёргенлей, кюркзуб, Вера печ къаланганны мюйюшюне кысылыб тохтады.

Арбазгъа басынганла атхандыла деб кёлюне келиб, ачыу болгъандан бутлары къалтырай, маскени да кълтиоргенлей, балконга чыгъыб къарагъанында, атлы стражникле ишчилени тегереклерин алыб, ала да ортада бир-бири юсюне тыкъ басыныб: «Бери чыкъсын, айтырыбыз барды!» — деб дауур эте тура эдиле.

Акъ маскени Ташчыны неси къатынны кьолунда кёргенлей, бир-эки джаш ишчи бир-бирин тюртуб кюлдюле.

Семён, бир джассысырт ишчин имбашына миниб, кычырды:

— Сени ишге къарагъан къуллукъчуларын бизге джетдирмеген кыйынлыкъ къалмагъанды. Энди къартлапы туюб тебрегендиле. Бизни сенден излегенибиз: ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб джез бычакълыгъа бармагъы бла кёргоздю), джалыбыз къарныбызгъа джетмейди, сени акъ маскенг кёрген кюнню бизни эм уллу джал алгъан ишчибиз кёрмейди...

Маскени аты айтылгъанлай, сюек сакълагъан итлеча, къараб тургъан стражниклеге Вера балкондан кычырды:

— Мен быланы гырылдагъанларын эшитирге сюймейме. Бусагъатдан былайдан кыстагъыз! — деб, мас-

кени кьойнуна кьысханлай, ызына юйге ташайыб кетди.

Атланы ауузлары ачылыб, кьамчи тауушла чыгъа тебрегенлей... ишчиле, кимни кёз туюб кёбюб, кимни бёркю чартлаб башы кьанай, хар ким башын кьысдырыгъа кюрешиб, кёб турмагъанлай арбаз ариуланды...

Темуркьа, эшегин сууну бир джанына ташха татъыб, кёпюрден Ташчыгъа ётгенинде, артында, бир бёлек атлы гаммойлары бла, акъбет семиз тишируу, кьойнуна акъ маскеси бла, файтонну арасына олтуруб, аны аллында да, уллу бычакъларына таяпа, имбашлары джылтырагъанла олтуруб, кешден дух ийислери келе, джортуб Темуркьаны кьаты бла оздула. Алагъа кьарайма деб, чабырыны бурну ташха илишиб абына, кьачар кьоянча, тегерегине кьарай, кьалайгъа кирирге билмей, орамны арасында ёре сюелиб тургъанлай, кьаты бла бир келбетли ишчи озуб тебреди.

— Мен ишлерге келгенме, кимге барыгъа керекме, мында адам танымайма,— деб, кьолу бла кёргозе сорду анга Темуркьа.

Орус сёзледен эсе кёбюсюн кьолу бла кёргозе, кьарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи Темуркьа кьолу бла джерни кьазыб кёргозгенден айыргъан болур эди, кьартны не юсюн келгенин ангылады, джылы ышара, кьолундан тутуб, конторну аллына элтиб, былайгъа бар деб кьолу бла кёргозюб, биягъындай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб ары кирирге тебрегенлей, бир джез туюмели, аллын алыб, эрнин чюйюрюб, Темуркьаны аякъларын кёргозе, юйге джиберирге унамады. Темуркьа, келбетли ишчи туюб, ышарыб, кеси адамыча ашыргъанына батыр болуб, ёшон уруш этиб кирирге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа, джез туюмели эшикден башын кьаратыб сызгыргъанында, анга ушаш экеулеп джетиб, хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакъларыны кьыйыры бла тюрте, теш деген магъанада кьоллары бла кёргоздюле.

Темуркьа, юйге кьоймагъанларыны кьайгысы чабырлада болгъанын айырыб:

— Ой кьара кюн келсин сиз аманланы юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукъларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим,— деб, балчыкъ джугъу чабырларын тешиб арбазда кьоюб, джалан аякъ кон-

торгъа кирди. Джерни туюбюнде кююш кьазаргъа джарашыб, эшикге чыгъыб кьарагъанында, чабырлары салгъан джеринде джокъ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякъ кьалайгъа барайым деб, юйню бир джанына кьарагъанында, джез туюмелини экисн кьарышларын тутуб харх эте, бири, чабырланы таякъгъа чапчыб, бурнун да кьолу бла тутханлай, алыб барыб джагъада отлай тургъан тонгузланы алларына атды. Чабырладан илгениб, тонгузла бир джанына кьачхапларында, джез туюмелине ючюсю да кьолларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркьа, чабырларын тонгузланы алларындан кьалай алыргъа билмей, джалан аякъ орамда ёрге сюелиб тургъанлай, кьолтугъунда кьара ётмекчиги бла биягъы келбетли ишчи кёпюрден ётуб келе эди.

Кьатына джетиб, Темуркьаны джалан аякъ ёрге туруб нек тургъанын ангылаялмай, Темуркьагъа да, джез туюмелинге да кьараб сорду:

— Кьарт джалан аякъ нек турады?

Джез туюмелиле, бир-бирин тюртуб кюлюб, тонгузла отлагъан джагъаны кёргозюб айтдыла:

— Азиатны чабырлары ийис этгенден, тонгузла да джийиргениб кьачдыла.

Айтхан сёзлерин бир алапат накъырдагъа кёрюб, чёгслеб тобукъларын уруб кюлдюле.

Темуркьа келбетли ишчи да алагъа кьошулуб кюледи деб тургъанлай, былай тут деб, кьара ётмегин Темуркьагъа бериб, джез туюмелинге да кьашып-башын туююб, не затла эсе да Темуркьа айырмагъан бир затланы айта, багушладан секириб джагъагъа туюшуб, чабырланы алыб чыгъыб, Темуркьагъа берди. Ол чабырларын кийгичи, юсюне ёрге сюелгенлей туруб, кьолундан тута, биргесине алыб кетди. Ала кёзден ташагъандан сора да, джез туюмелилени кюлген тауушлары келе эди...

Кюн джарыкьдан чыгъыб, сууукъ аяз ура, кююш кьазылгъан кьарапгы тешикге киргенлеринде, оюлдукъ болур деб, Темуркьа артына туракълары. Алай а биргесине баргъан Семён, кьартны неден илгенингени эслеб:

— Кьоркьма, оюлдукъ тюлдю,— деб аркьауланы кёргозе, абына-сюрюне, кьолундан тутханлай, кююш кьазылгъан джерге дери элтиб, ишлей тургъан ишчиле

бла шагърей этди. Қъалай ишлеринги кѣргюзюб, ишге джарашдырды.

Темуркъа, джерни тюбюнде ишлеген кесп кибик къартланы да, джаш адамланы да кѣргенинде, оюлуб басар деген къоркъуу кетиб, ишге джарашды.

Темуркъа бери келиб ишчилеге тюбегинчи, къайсы да болсун, орус адамны кѣрюб болмай эди. Бери келиб ишле тебегенли, бир затны айыраламай, кѣб сагъыш этеди: «Ишчиле, артыкъсыз да Семѣн, кеслерини бирича кѣрюб, ананг этмезлик джумушакълыкъны этедиле, конторда тургъан джез тоймелиле уа, былача болмай, итге къарагъанча къарайдыла. Была да, ала да орусдула, дилери, тиллери бирди. Былай нек болады?» — деб, айыраламай, кѣб дыгалас этиб сагъышлана эди.

Семѣншу биргесине празник кюмледе ишчиле джыйылыб сѣлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юренигинде, бир кюн кетиб бара Семѣншу билегинден тутуб тохтатыб, ауузу джетидирмегениге къолларын къошыуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкъсыз да кесинг, сора ол конторда тургъанла да орусдуласыз, алай болгъанлыкъгъа сиз алада башха адамласыз. Ала тюртселе, урсала, сиз мени кесингизге къысасыз. Ол алай нек болады?

Семѣн, къартны айтханына ышарыб, тенгге кѣрюб, белинде тутуб кесине къыса:

— Орусдула болгъанлыкъгъа, биз, ишчиле, къол къыйыныбыз бла кечиндиребиз башыбызны, ала уа бизни къаныбызны ичиб, къыйыныбызда семириб турадыла. Сени элинге Қъыямыт деген бай бери мал сатаргъа келсе, сени чабырларынгы топгузланы аллына атхана аны тегерегине, не айтады деб, ит кибик айланадыла. Ташчыны ишин джюрютген, биз орусдула болгъанлыкъгъа, бизге къараргъа турсунмайды. Қъыямыт келсе, аны къолтугъундан кириб юйюне элтеди, биргесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын ангыладынгмы? — деб ышара, Темуркъагъа къарады.

Тыгылаб туруб, бир унутулгъан зат эсине тюшгенча, бети джарыб, кѣлтюрюб айтды:

— Қъарангыбыз, кѣб затны билмей, къарангы баугъа киргенча турабыз.

Семѣнда, кетеди деб къоркъгъанча, къаты тутхалай, барлыкъ джерлерине кетиб тебретиле...

Джетинчи башы

Кюн къысыб туруб, бир-эки кюнню джангур джаууб аязыгъанлы, юйлен башлары кѣгергенди. Кимледен эсе да афендиге келген къозула аналарындан замансыз айырылыб тансыкъ болуб, чалмандан башларын къаратыб макъырадыла. Кѣб болмай бир къозу кесилген джерге барыб, къанын ийисгеб, къуйрукълары къалтырай ызларына къачдыла. Дагъыда бир-бирини тюрте, чалманнга келиб, ары-бери озгъан адамлагъа къараб, бизни бошлагъыз дегенча, таралыб макъырадыла.

Эшек, сыртындан отун джюгю дыгъырдаб арбазгъа тюшгенлей, сырты тынчайгъанына къууаныб, къышхыр умут этиб, юйню эшигине айланыб окъуйду.

Тийреде бир эски юйню аллында къарт киши, этегинде джукълаб тургъан къолан киштикини, эшик къаты этилгенча чюкюрюб, илгендириб уятды. Хымил, сокъур кѣзлерин ачаргъа кюрешиб, кюннге айланыб заманы билерге мурат этиб къарайды. Улапындан тургъан джашчыкъ, ойнаргъа эсине тюшюб, акъыртын таягъын алды. Қъарт, таягъын табмай, тегерегин къармайды. Джашчыкъ, къарт таягъын излей тѣрт джанын сермегенин кѣрюб, кюллюгюн тыялмай, пырх-чырх эте, юй артына къачды.

Қъыямыт бла Абдул-Қъадыр Мухаммат-Аминни юйюнде, тезезе джабыуланы ийиб, къозу этден тоюб, тишлерин арыта, сырты шиндиклеге таяныб олтуруб тургъанлай, тамагъын арыта, алгъы бурун Қъыямыт башлады:

— Абдул-Қъадыр бизни элде джангы адамды, Мухаммат-Амин биледи, бизни элибиз аман къылыкълы болуб тебегенди. Оноу этгенбиз да, тот болуб тургъан джюрекленди дин иш бла джангыртургъа керекди деб, алайда тохтагъанбыз. Энди сен бюгече не аламан шийхлыгъынгы да кѣргюзюрге керексе. Бизни элибиз, къарангы эл болса да, иги шийхны бек сюеди. Бизни къолубузда келген зат бла санга болушурбуз, алай а сен билгенинги бир да къалдырма. Мени сенден тилегим олду. Сен бюгече трафы намазда джигит болсанг, Қъарачайда сени атынг окъ атылгъанлай айтыллыкъды. Да мени айтырым олду, — деб, Абдул-Қъадырны кѣзюне къараб тохтады.

Кѣзлери кемирленген къозу башха чыракъ барыб, Абдул-Қъадыр, ашыкъмай, тишлерин арыта айтды:

— Мен сизни элигиз кәрмегенча шийых болурма. Сиз билирге керексиз, хар бир ишни этген адамны кыйыны табылыргъа керекди. Артыксыз да мен сизни ючюн шийыхлыкь этерге тебрегендеп сора, манга не узатырыгъызны билирге сюеме.

Абдул-Къадыр, бир джанына полгъа тюкюре, ауузун хурджуундан чыгъарыб бир туз гыртны атды.

Мухаммат-Амин кезюнню кыйырын Къыямытха джетдире айтды:

— Ол зат ючюн сен къайгылы болма, биз сени къууандырырбыз.

— Мен къуру сёзге ийнанычу адам да тюлме, алай болса да сиз экигиз айтхан сёзге ийнаайым. Мени къол кыйынымы кёбле ашаб, кеслери тышында къалыб, башымы отха кёб джолда салгъандыла. Сиз алай этерге мурат этсегиз, мен сизни элден къачыб кетерча этерме. Энди манга джумуш этерге бир адам керекди, ким бола эсе да алай бир адамны табыб, ишгерге манга джиберигиз,— деб орнундан къобду.

— Бизни амай джашдан ышангылы адам табылыкь тюлдю, сен къалай кёресе? — деди Къыямыт, афендиге къарай.

— Аллах-аллах, Къандаурну табсакь, андан сора бир адам да керек тюлдю. Энди заман озуб барады, тегерегибизге къараб, хазыр болургъа керекбиз,— деб, тапхадан алыб сархын башына кийиб тебреди.

Абдул-Къадыр, ала таба къынгыр къараб, хыликке эте айтды:

— Сюртюлген тазча, эринлеригиз джау джугъудан джылтырай, элге чыкъсагъыз, шийых, не къаты кюреше да, сиз дин тутхан адамласыз деб кпшини ийнандыралмаз. Кёремсиз, мен ауузума ачутааш гыртны атыб ары-бери айландыргъанымда, ауузум юч кюнню ашамай тургъан адамча къургъакьсыб къалды. Сиз бир да къуруй эсе да хамхотларыгъызны ары ышыгъыз,— деб, джангы этилген сахтиян мессилери джырылдай, юйню бир мюйюшюне бурулду.

— Джашаулу бол акъыл юретгеннге,— деб, дженглерне бла хамхотларын сюрте, чыгъыб кетдиле, эссизликлерне джунчуб...

Байрам кече трафы намазда межгитге кёб адам басыныб, аллында эки джау чырагъы бла Мухаммат-Амин михрабны басхычына миниб, аллына букъу басхан бир уллу китабны алыб, ауаз айтады:

— Джамагъат осал болгъанды, аллахны джолун тут-

магъадан, адамланы джюреклери тот болуб, элни ичинде башчылыкь этген акъыллы адамланы айтханларын этмейдиле, аны ючюн аллах чамланыб, сабанларыбызны, биченликлерибизни къурутуб барады. Элде биреуню мюлкюне сукъланганла кёб болуб тебрегендиле. Ма аллахны келамында алай айтады:

«Бир эл афендилери, хаджилери, аллах сайлагъан онглу адамлары айтхандан чыгъыб, кеслери сюйгенни этиб, намазгъа джюрюмей, ораза тутмай, аллахны унутуб тебрегенлеринде, аллах, алагъа чамланыб, элге ырхы бара къаи, аны ызы бла гыбы джаудургъанды».

Ал тизгинде олтургъан бир къарт, кертти джагъа сындап гыбы киргенча, узалыб бойнуи къашыб, джау орун къалакъларын ары-бери ышыды.

— ...Алайды, мубарекле, аллахны джолун тутмагъанны бу дуняда иши къолайлы боллукь тюлдю. Былай къараб, элде бир къауум адам гяурла бла шох болуб, иш джюрютуб тебрегенин кёрюб, ала амалтын саулай элге аллах бир чамланмасын деб, мен оразаны аллында талай кюнню суаб ораза тутуб, оразадан берри да кече сайып таиг атхынчы намаз къылыб, дуа этиб турама. Бу кетген кече намаз къылыб таянганлай кёрген тюшлериме къарасам, мени тилеген дуамы аллах эшитген болур, деб мурат этеме. Байрым кече фыйгъамбарны джаны айланады, бир салауат салайыкь,— деб, муадзиннге джау чыракъланы джукълатдырыб, лампаланы энишге буруб къарангы этдириб, башын эки джанына атыб салауат салыб тебреди.

Къарангы межгитде джыйылгъан халкъ башларын эки джанына атыб салауат сала тургъанлай, межгитни арасындан бир джашил джанган зат адамланы башларындан салыныб, «аллах-аллах» деб къычырыб тебреди.

Къараб джашил джанганны кёргенлей, намазгъа келгенлени бир къаууму къоркъуб, эшикке къачар къайгылы болуб тебреди. Бир къаууму да зикир этгенин тохтатыб, сейирге къараб тургъанлай, афенди къычырды:

— Мухаммат фыйгъамбарны къабырындан шийых келгенди. Кёзлеригизни къысыб салауат этигиз! — деб, бнягъы зикирши кеси алчылыкь этиб башлады.

Адамла, къычыра-къычыра онгуз болуб тохтаб, кёзлерин ачыб къарагъанларында, лампала жарыкь джана, афенди да, исилеген атча, башын эки джанына

ата, къатында акъ сархы, джашил абасы бла бир адам, къара сакъалыны сылай, ёрге сюелиб тура эди.

— Кёбдю силкингенинг, боюн джигинги сындыра-са,— деб афедини къулагъына шыбырдай, джангы келген джашил абалы джамагъатха айланыб айтды,— мубарекле, бир дуа этейик! Уллу аллахны буйругъу бла (былай айтханлай, эки къолун ёрге джайыб, кёзле-рин кёкге аралтды) мен бююн ингирде Мединада аш-хам намаз къылыб, сизге изин берирге келеме. Бюгече трафы намазны оздурмагъыз да этигиз, мен былайдап чыкъгъанлай, ызыма къайтыб фыйгъамбарны (башын ёрге тутуб салауат сала) къабырына зияратха барыб къайтырыкъма, сизин арагъызда аллах сюйген бир му-барек адам барды, ол да мени джёнгерим боллукъду.

Джашил абасы джел эте, басхычдан тюшюб, ал сафны къыйырында кёзлерин джумуб, башын ары-бе-ри силке тургъан Къандаурну къолундан тутуб, бери афенди таба бурулуб, трафы къылдыр деб мынчакъ-ларын силке, Къандаурну сюйрегенлей межгитден чы-гыб кетди.

Эм арт сафда Ахмат, Бийнёгерни къабыргъасындап тюртюб:

— Мединагъа дери шийыхны ызындан джортарыкъ эсе, джайракъ, Къандаурну талагъы турлукъду,— деб, къоллюгюн тыялмай, чепкен дженгин аузуна къысды.

Абдул-Къадыр Къандаур бла межгитден чыкъгъан-лай, Къандаурну хамхотуна джумдургъун тутуб айтды:

— «Аллахны сюйген» тууары! Мен санга пенча джолда айтхан эдим? Мен «аллах» деб эки кере айт-ханлай, джибин бошлагъанынгы тохтатыб, мени ёрге тартыб чыгъар деб, сени къулакъларындап тутуб джыйырма джолда айтхан эдим да? Бюгече сени амал-тын бир къартны боюн джигин чыгъарыргъа аздан къалгъанма. Бу джолдан сора былай этгенинг болса, сени биргеме «фыйгъамбарны къабырына» элтген огъай, табанны бериб, ма бу къапхакъдан атарма,— деб сюй-рей барыб, межгитни аллында мийик хунаны кёргюздю.

— Бар энди, эртденбла, мен хапар бергинчи, юйдеп эшикке чыкъма,— деб, Мухаммат-Аминни юйю таба ай-ланыб кетди.

Кече иги кетиб, адамла намаздан чыкъгъанларын-да, бир бёлек къарт, Къыямытны тегерегине басыныб, кёзюу-кёзюу къолун тутуб айтдыла:

— Бизин балаларыбызгъа да сени баланга берген аллах берсин, не замаида да рысхы тохтагъан бир

адам эдинг, джаугъан кёлге джауады дейди, тейри эшиги ачылгъанча, шийых келгенлей, сени джашынгы къолундан тутуб зияратха алыб кетди.

Къайсы да билгенича сёлеше, Къыямытны юйюне дери ашырыб, хар ким юйю таба бурулуб кетди.

Ахмат, Къасым, Бийнёгер, Баттал Токъалны юйюню аллына джетиб, чачылыб кетерге кёллери бармай, «шийыхны» хыликке этиб башладыла.

— Ол шийых дегенлери къарасакъал, Къасымны къашха алашасындап джюрюк болур ансы, фыйгъам-барны къабыры узакъда хапары барды, бюгече эртден-благъа дери, Къандаурну да сюйрей, ары барыб келал-лыкъ болмаз эди,— деди Ахмат.

— Эки джылы мен Къыямытлада чалкъы тутхан эдим да, Къандаурну шийыхха ушагъан джерин бир да кёрмегенме. Аны шийых биргесине алыб кетгенин бир да айыралайма. Бизин Токъалны элтсе да бир ишге ушай эди,— деб къюлюб, Токъалны къабыргъасын-дап тюртюю Бийнёгер, Къасымны имбашына таяпа.

— Мени элтсе, бир да сейир болма. Мен, сизинча, аллахымы, адамымы тапмай айланмайма. Кесим те-ли эсем да, мен уллула айтханны этиб турама,— деб кёнчегин тарта, аладан бир джанына айырылды То-къал, Бийнёгерни хыликке этгени джанына тийиб.

Бийнёгер бюгече Токъалны сёзлю болгъанына сей-ирсинди:

— Айхай, сен а хариб, Къыямытны аякъ джолун джууаргъа табсанг, санга андан уллу игилик къайда! Эшикке чыкъса, ызындан къумгъанын джюрюте тур. Бюгече джашы да шийых болгъанды, санга да андан бир джукъ джетер. Бар, эшикке чыгъаргъа сени сакъ-лаб турады,— деб Къыямытны юйюню кёргюздю.

Къасым, бусагъатха дери тынгылаб туруб, тёзалмай Токъалны ызындан къычырды:

— Ол юйюнге от тюшген кече джагъагъа элтиб, бо-юн джигинге аз къагъыб къойгъанма, энди мындан кёб озсанг, мыйыкълы анапг тапшмазча этерме, андан эсе, аузуңгу тыя бар, сен, Къыямытны ит тегенесини къа-тында джатхан этети.

Токъал таба джумдурукъларын къыса тебреди, алай болгъанлыкъгъа нёгерлери тутуб джибермедиле. Къал-гъанла хар ким кёлюне келгенин айтыб бошагъанында, Баттал ортагъа чыгъа айтды:

— Токъалны халисин биле тургъанлай, биргебизге

кьошабыз да тебрейбиз, ол а бизден эшитгенин, базар бетин алмашдырмай, чабыб, бетиниб Къыяматха айтыб турады.

— Ким тагъады аны биргесине? Къарт кьойгъа мант башы джабышханча, киши аны чакъырмагъанлай, кьошулады да тебрейди. Атасыны аман кёзюне учурайым, аямасын да табханын айтсын, алай а экинчи кьолгъа тюшсе, мен аны бетин эзерме,— деб, тишлерин чыккырдата, кеси аллына джумдурукъларын къаты кысыб тохтады Къасым.

— Шийхны хапары эртденбла чыгъар, джюрююз, энди чачылайыкъ,— деб шыбырдады Бийнгер, эки кьучагъы бла нёгерлерин джоппу эте.— Юйю болгъан— юйюне, юйю болмагъан— башы тюбюне,— деб гитче заманында айтычуларына паккырда эте айтыб, къаууму да юйлерин таба бурулуб кетдиле.

Сегизинчи башы

Чымырта отун джана келиб, джилтин чартлаб Темуркъаны аууна тюшюб илгендирди. Эри келгенине кьууаныб, Мёлехан, юй тюбюнде урчукча айланыб, сауутланы дынгырдатыб, кьонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. Отха чоюн асханлай, Темуркъа келтирген къара ётмекни джартысын саханда туураб, кесек-кесегин агъач табакгъа салыб, хотасы бла башы джаба, тийреде кеси кибик джарлы хоншуларына ётмекден хоншулукъ элтеди.

Семён, Темуркъа нёгерини къарыусуз джашагъанын кёзю бла кёрюб, кызыу-кызыу жилка тютюнден тартыб, мыдах болуб, башыни энишге тутханлай, кысхач бла кюлде суратла салады.

Темуркъа, хошкелдиге келген хоншуларына бурулуб, хапарны джассы келтиреди:

— Мен, не кёб джерде тургъан эсем да, ма бу къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегеиме. Ол манга Ташчыда атам, амам этмезлик джумушакълыкъны этгенди. Къаны-дини бизден башха болгъанлыкъгъа, Къыямат кибик муслиманла аны чурукъ олтанына къурман болсуула. Сиз, орус барысы бирди деб, алай умут этмегиз, мен конторда тургъан бир къауумну кёрдюм, бир башхасы джокъду, тамам

Къыяматны бурнундан тюшген кибик, хар бир ишлерин, кыылыкълары шашмай ушайды. Ол къауумну къатындан кетиб, ишлеген адамлагъа къатышсанг, бойнундан бир ауур джюкню атыб тынчайгъан кибик боласа. Сёзлери да, ишлери да бир-бирине таянчакъ болгъанлай бир-бирин тутуб турадыла. Алгъын мен, картузлу адам кёрсем, гяурну аласы, къарасы джокъду деб къарай эдим, энди уа, кесим барыб ичлеринде тургъанымда, уллу джангылгъанымы таныгъанма. Алайда мен бир кесек тургъанма, ол кесек заманы ичинде ма бу джаш, башха адамлыгъында сора да, мен кёзюмю ачханы чакълы джашагъан ёмюрюбюзге билсек, джарлы къауум былай аман кюнге джетиб турмаз эдик. Ишчиле бизнича тюлдюле. Байла бизни бирибизини юсюне мишиб тургъанлыкъгъа, къалгъанла, джанлаб кетген болмаса, нёгерлерин биригиб кыйышлыкъдан алыргъа болушмайдыла. Ишчиледе алай тюлдю: бирине зор джетгенлей, барысы биригиб чабадыла. Джашымла, биз да алай болургъа керекбиз,— деб, орус тилге юренигенин хоншуларына билдире, бери бурулуб Семёнига не эсе да бир затланы айтды.

— Мен, къарт адам, кёргеними ондан бирини да джармалаймагъанма, бу сизни бла бир-эки сёлеширге сюеди,— деб кесин тымачха хазырлаб тохтады.

Семён, тил билмегенине бушуу эте, башлады:

— Кёлюме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаныма джюрюгим кыйналады. Алай болса да сизни эллигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкню келтиресиз: бир кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчисин орус патчахлыкъ юсюбюзге мишиб, сизни къарангылыкъда ташы тюбюне кысыдырыб турадыла. Мен айтырыкъ кёб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъгъа сиз аны кёб турмай айырысыз. Биз джарлы, ишлеген халкъ, оруслу, къарачайлы деб айырмай, бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы бир болмагъанча, оруслула да барысы бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникле да бизни джегиб, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай, ишчиле, кыйналгъанла биригиб силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джюрюген патчахлыкъны юсюбюзден атыб, кеси кюлубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Былай къарасанг,

аны сиз менден иги билесиз, сизде бир бёлек адамда болган джер, мал, рысхы бютеу элде джокъду. Ол барысы сизни кьолугъуз бла, сизни кыйыныгыыз аша-лыб джыйылгъанды.

Ишчиле, джарлыла биригиб, ёмюрден бери бойпу-бузну басыб солутмай турган боюпсханы атайыкъ,— деб, кызыб кетгенин эслеб ышара, Темуркъагъа,— асыры кёб айтдым, алай болса да кёчюр, мен да болушурма,— деб тохтады.

«Эджиги-стюю» бла айырмасала да, былайгъа джыйылганла Семён айтхан заты магъанасын ангы-лаб, Темуркъа кёчюрюрге тебрегенинде, аны аузуна чаба, Бийнёгер сорду:

— Мен ангылагъан бла, ол айтхан затланы бары-сын бек тюз айтады, алай болса да ол айтханча, би-реуно малын алган гюнах болмазмы? Бизде афецдй-ле ауаз бере, таймай аны айтханлай турадыла.

— Керексиз затны соргъандан не магъана барды, сени дининги, тилинги билмеген адам гюнахны, суа-бны къайдан биледи? Андан эсе ма бу прустопланы, старшиналаны артларын этер мадар бар эсе, аны со-рургъа керекди. Сор, марджа, Темуркъа,— деб олтур-ду Къасым.

Нёгерлери соргъаны Темуркъа аузуна кьолларын да кьошуб Семёнга кёчюре турганлай, Ахмат, кеси кесине сёлешгенча, орнундан кьобмагъанлай сёзге кьо-шулду:

— Бютеу аны айтханына мен кьол салыб тохтай-ма, мени аякъ джол къазаргъа бир эли джерим джокъ-ду, Къыямытны джер джаба малындан сора да, эли сабанларыны джартысы аныкыды. Аузубузну ачыб къараб турмай, джер, суу тенг болгъунчу кюреширге керекди.

— Онг джанынги айландыр да бир бар,— деди То-къал, ол алай айтханлай, тегерегине къарай.— Санга Къыямыт джерин берсе, кёрмезмисе! Джарамагъан сёзлени айтхандан не себеб барды?

Баттал Токъалгъа кыйыгына къарады.

— Токъал хариб,— деди ол,— Къыямытны джерин сыйыргъан огъай, джаратыб алса, эски джары тонун да берликди. «Телиге джол бош, айраннга суу кьош» — деб сени кибицлеге айтадыла. Былайда гыр-гыр эте турма да бар, Къыямытны къатыны отун джардыры-гъа сакълаб турады, дженгил бармасанг, тепси тюбден кьуру къалырса,— деб кьолу бла эшикни кёргюзтдю.

Тюпене Къасым Токъалгъа тиш кысыб кьалган эди да, аны юсюнден сёз кьозгъалгъанында, тёзалмай:

— Шийых Къандаур келе болур, бар, аллына къа-ра! — деб, джаркъалагъа абындыра, кьабыргъасындан тюртдю.

«Шийых Къандаур» деб эшитгенинде, Темуркъа, Се-мён бла сёлешгенин бёлюб:

— Ол кьан ичген джылан къачан шийых болгъан-ды? — деб сорду.

— Къандаур уллу аллахха джарагъан адам бол-гъанды, трафы намазда, изин берирге Мединадан кел-генме деб, бир къара сакъаллы адам, намаз эте тур-гъанлай, джашил джаныб, башыбыз бла бир-эки да учуб, Къандаурну файгъамбарны кьабырына элтеме деб, кьолундан тутханлай межгитден чыгыб кетген-ди,— деди Бийнёгер ышара-ышара

Бийнёгер сёлеше турганлай, Ибрагим, бойнунда ге-тен артмакъчыкълары бла акъыртын кирди да артла-рында олтуруб, тынгылаб турду. Сора Бийнёгер сёзюн бошагъанлай, секириб кьобуб, кьолуна эки сынган къаурачыкышы джумуб, кёзлери джана сёзге кьо-шулду:

— Къандаур шийых болган эсе, джылан боллукъ кимди? Джарлы Хамитни чегетде союб кетиб, мында шийых боламы айланады? — деб аллындан башлаб калай ёлтюрюб кетгенин айтды: — Ма бу да Хамитни кьан джугъу сыбзгысыды, — деб сынган къаура-чыкъланы атасына узатыб, джылагъанын тыялмай, би-лек агъачны артына къачды.

Джыйылган адамла отха суу къуйгъанча болуб тюрлендиле. Джашчыкыны джылаб къачханын кёрюб, къайгылы болуб, Семён Темуркъагъа «не болгъан-ды?» — деб сорду.

КъартТемуркъа, Къандаур кесине джетдирген кый-ынлыкъла да эсине тюшюб джыламукълары тегюле, сынган къаурачыкъланда кьан тамгъаланы кёргюзюб, не болгъанын айтханында, Семён, секириб ёрге кьобуб, баш энишге къараб турган адамлагъа айланыб сё-лешди:

— Байла, юреннгенлерича, энтда бир джарлыны джегиб туруб, кьойну кесгенча, кесдиле. Аны алай кьо-яргъа амал джокъду. Байланы бу зорлукъларын халкъ билирге керекди. Биригиб, суу кьобуб ургъанча, уруб ууатыргъа керекди...

Семён сёзюно артына джётгичи, Мёлехан, гузаба кириб:

— Дуния зикир этиб, шийыхны аллына барабыз деб, гитче, уллу да кьюлюб барадыла,— деб хапар бериб, шынтахы джаудугъун башына кыса, эшикге чыгъыб тебрегенлей, кёз сакълаб туруб, Токъал юйден жанлаб кетди.

Темуркъа пёгерлери бла арбазгъа чыгъыб къаракъанында, Мухаммат-Амин бла Къыямыт алларында, адамла тул-тубанча басыыб, «аллах, аллах» деб зикир айта, биченликле таба кетиб бара эдиле.

Алынганмы этгенди бизни элибиз, былай цек этиб айланадыла,— деб кеси кесине сёлеше, Семёнга айланыб:

— Сен «шийыхха» къараргъа сюе эсенг, бу юсюнг бла барыргъа джарарыкъ тюлду, джашланы бирини кийини кий. Бийнёгер, мынга юсюе къабларыкъ келтир, марджа! — деб Семёну къолундан тутта, юйге кирдиле.

Тогъузунчу башы

Отоуда Абдул-Къадыр бир джанындан олтуруб, къатапа джабыу джайылгъан столгъа къабланыб, Мухаммат-Амин да бармакъларын сылай, кёзюу-кёзюу басыб чыкъырдатады. Къыямыт, къаудан сакъалы бир къолу бла сылай, гулочуна таяна, тамагъын архта, Абдул-Къадыргъа къараб:

— Башлагъанынга бир сёзюм джокъду, алай энди дин джанындан бир-эки джараулу зат кёргюзюрге керексе,— деб мыйыкъларына ышарды.

Шиндикни дыкъырдата къобуб, бир мюйюшден бир мюйюше джорюй, аллына къарагъанлай, Абдул-Къадыр джууаб этди:

— Сиз манга динни бетин чыгъармай къояды деб асыры къоркъмагъыз, алай а сени джашынг, ол бир кече трафи намаздача, мен айтхан затланы «толтура» турса, кесигиз билгенден, мен къанатсыз шийыхма, кимни болса да белни аурутургъа болурма. Сен атасыа, джашынга кесилигинг бла бир сёлеш, ансы ол бир кесек тири болмаса, мен аны «аллах сюйген адамладан» чыгъарлыкъма.

Межгитде этиучюсюча, кёзлерин сюе, Мухаммат-Амин сёзге къошулду.

— Керти айтаса, хар бир ишде, артыкъсыз да динни джолунда, таблыкъ керекди. Джахил адамлагъа бир чийсил затны эслетсенг, экинчи аланы пипандырыргъа бек кыйынды. Абдул-Къадыр керти айтады. Къандаур бир кесек хомух болгъанды, алай болса да джашды, юреннр. Абдул-Къадыр! Сен да анангдан тутгъанлай шийых болуб къалмагъанса,— деб эки пёгерине кёзюу къарай, кесин ышартыргъа кюренди.

Афенди сёлешген заманда, Абдул-Къадыр ёргезниште бара, джаныуарны кёрген уучуча, терезеге къабланыб къараб турду, сора бир къолу бла Мухаммат-Аминни къабыргъасындан тюртюб чакъырды.

— Ол озуб баргъан «мёлек» кимникиди? — деб суу алыргъа баргъан бир узун, акъбет, къаракъаш кызыны кёргюзю.

Абдул-Къадыргъа кёзлерин ышарта, не мурат бла соргъанын билиб:

— Кёб болмай атасы тели ауруудан ёлген ёксюз кызыды. Шийых джумушакъ къабынны таныгъанына мен шагъатлыкъ этеме,— деб, эркелетиб имбашындан къакъды.

Афендини пакъырда этгенин джаратмай, кызы кёзден ташайгъанында, терезеден бери айырыла, мангылайын джыйырыб:

— Афендиледен сора игини таныгъан джокъду демми турса? — деди.

Къыямыт, гулочуна таяныб, сагъыш этиб туруб, сёзюно башха джанына буругъа скойюб:

— Мени тегерегимде джашагъан шхууурсузланы бу арт кёзюуден бери кылыкъларын къолай кёрмейме. Былагъа адам аслам джыйылгъан заманда джерни, мюлкино юсюнден Къуранда болгъан джараулу сёзледен бир-эки сёзюо айтыб къоркъутургъа керекди, ансы ала, кыш ач бёрюлеча, кири болгъан адамлагъа тишлерин чакъдыра, чабаргъа хазыр болуб айланадыла. Бир кюн Токъалгъа тюбеген эдим да, ол айтханнга тынгыласам, къулакъларым джызылдайдыла. Ала да кеслерине бир орус «шийых» табхандыла, ол сизни хорламагъа эди,— деб экисине да кёзюу къарады.

— Мен ауаз айтыргъа алай чемер тюлме, динни тюрлю ишлерин кёргюзюб, адамланы джореклерин джумушакъ этеме. Мен кызыдыргъан заманда, Мухаммат-Амин, иги темирчича, джарашдырыб темирни джа-

заргъа керекди. Афенди адам тюлмюдю, сѣз табарыкъды, не табханын да айтсын! — деди Абдул-Къадыр. Дагыда къошду:

— Сизни тиширюуларыгъыз бираз динден артха къалгъан халкъдыла, алагъа бир кесек изин берилмесе, аллахны унутуб къоярыкъдыла. Бюгюнден ары, къонакъбайла разы бола эселе, сизге ишлегеними тохтатмай, ол джаны бла да кюреширикме.

Эркинлик бергенлерин билдириб, бир-бирине къарай, башларын силкдиле. Хар кимни айтырыкъ сѣзю тауусулуб, кетерге тебреб тургъанлай, арт эшикни ачыб, Къандаур юйге кирди. Бочхасы тас болгъапча, башын энишге тутханлай, тегерегине къарай, хурджу-нундан бир къагъыт чырмалгъанны чыгъарыб, Абдул-Къадыргъа айланыб:

— Элде мен кирмеген джер къалмай айландым, быладан сора табмайма, — деб къагъыт чырмалгъанны узатды.

Абдул-Къадыр, хамхотун тургъузуб, нѣгерлерине айлана:

— Эртденбладан бери айланады, мындан сора кюкюрт башлы сернек табмай келеди. Сиз, мени да, кесигизни да бетигиз чыгъарын сюе эсегиз, мен излеген кереклени табаргъа керексиз. Не аламат «шийых» болсам да, къуру къолум бла джукъ эталмазма, — деб, бир бек унутхан заты эсине тюшгенча, бети джарыб, Къандаурну билегинден тутуб айтды:

— Бусагъатда, сен малкѣз адам, ачханы аямай бир абадан дух шышаны ал, ма бу сернеклени да хурджу-нунга сал, бюгюн ингирде адам аягъы тынганлай, ол къаракъаш къызы болгъан къартны къабырына барыб, эм алгъы бурун дух шышаны тауусулгъунчу къуй, экинчи, мен берген сернеклени башларын къолунга сыдырыб, узунуча, межгитде мени юсуме джакъгъанынча, къабыргъа джакъ, унутуб къойма, ызынга къайтыргъа тебресенг, къолларынгы топракъ бла ышы, — деб, афенди бла Къыямытха айланыб:

— Ангылаб къалыгъыз, тамбладан башлаб къаракъаш къызын атасыны къабыры нюр джапарыкъды. Ийнанмагъаннга афенди, эртденде джамагъат бла дуагъа барса, дух ийис этгенин джандетден келеди деб ангылатыргъа билликди. Ангыладыгъызмы? Абдул-Къадыр алай не да болсун деген бош шийых болмагъанын кѣресиз! — деб, къолларын уруб къолдю. Сейирсиниб ау-

узларын ачыб тургъан нѣгерлерин къоюб, джашил абасын къаблай эшикге чыгъа тебреб, эшик юсюнден Къандаургъа айланыб:

— Ауузунга чибинле къонадыла, ары джаб, къабакъча ачыб турма да! Сен тамбла файгъамбарны къабырына барыб келликсе, акъ аба этдириб хазыр бол, — деб эшиклени къаты этиб кетди.

Ол кетиб, аякъ тауушла, тохтагъанында, Къыямыт Мухаммат-Аминнге къысыла:

— Бу хазнаны къайда табхан эдинг? Кюн сайын тюрлюден тюрлюсюн чыгъара келеди, — деб сейирсинди.

— Мубарек! Мен табмагъанны ким табарыкъды! Ичингде къалгъан сѣз болсун, бир затында хата джокъду, алай а, къатынга джууукъ олтурса, хурджуналарынга сакъ бол, — деб, кюле-кюле, бир-бирине къысылгъанлай, юйден чыгъыб кетдиле.

Онунчу башы

Алларында шийых, джашил абасы джел эте, аны онг джанында Къыямыт, сууукъ болмагъанлай, бѣрю тонун кийиб, гулочун билегине илиндириб, мынчакъ тарта, аны ызындан Токъал къатапа кюйюзню кѣлтюрюб, сол джанында афенди, джангы сархы кюнде джылтырай, андан арлакъда Биймурза, орундан джангы къобханына бети агъарыб, келедиле. Мыртазакъланы бири ызындан Биймурзаны уллу бычагъын кѣлтюргенлей, аладан артха къалама деб къоркъуб, тенг барыргъа кюрешиб келеди.

Шийых аллын башлаб, къалгъанла зикирни кѣлтюртедиле. Токъал, зикир айтханымы Къыямыт кѣрсюн деб, кюйюзню кѣлтюргенлей туурасына барыб, къаннга къычыргъан тууарча, аузун кериб къычырыб зикир айтыргъа кюрешеди. Къыямыт, Токъалны алгъа озгъанын онгсунмай, кѣзюн, къашын туюуб, ызына къыстады.

Муадзин, халкъгъа ораза ачылгъанын билдире, «Байрам намазгъа джыйылыгъыз!» — деб, башын эки джанына атыб, тамагъын аямай, салах тартады.

Алгъа баргъанланы ызларындан къалгъан халкъ да басыныб, уллу джолну биченликле таба барадыла. Сабийле, шийых ким болгъанын билирге сюйюб, уллула-

лы аякъларына чырмала, алгъа озуб кетиб, ызларына шийых таба къараб, артларына къачадыла. Бир бѣлек къатып, къапхакъ башына басыныб, джаулукълары бла бетлерин джаба, шийыхха джити-джити карайдыла.

Намазгъа баргъанла туурадан озгъанларында, юсюне окъала тигилген тыйын тонлу къатын нѣгерлерине бурулуб айтды:

— Иги сагъан, аныча болуб къалыр эди, бетине нюр тѣгюлгенлей турады! Ол аллах суйген адамны элге келгени бизни бир насыбыбыз болур эди.

Езююю джылтыргъан бир алакъытай чепкенли къатын хамхотуп бир джанына буруб айтды:

— Не зат эсе да, меп аны къызлагъа джити къаргъанын асыры суймейме. Бир кюн Файруз озуб баргъанлай, аны анга къарагъанына ашаб къояды деб тура эдим.

Тыйын тонлу къатын, аны алай айтханын ушатмай:

— Кет-кет ары, насыбынг алай болсун, сени Файрузунг ючюн ъле болур! Ол дин тутхан, аллахха джууукъ адамны эсине аллай кир затла келмейдиде. Ол мени юйюмде тургъанлы неллай бир болады, тиширыугъа къараялмай, бети къызара турады. Ма аны дуасы амалтын Қъандаур шийых болуб айланады. Бюгюн Қъандаур файгъамбарны къабырына барыб келликди. Ол келгенлей, узаймай файгъамбарны джаны да джамагъатха саламташыргъа келликди.

Алакъытай чепкенли къатын, бир джанында кесича юсю аман нѣгерлерине кѣз къыса:

— Қъайнайса, сени эринг афендиди. Спз билмегени ким билликди. Қъандаур да шийых болгъан эсе, кѣкге учмазлыкъ адам джокъду. Келигиз, кетейик, — деб, нѣгерлери бла айырылыб кетди...

Бичени эки кере чалыныб джангы алысын ургъан биченликде джамагъат олтуруб, афендини ауазына тынгылайды. Шийых ал сафны ортасында «аллах, аллах» деб башын эки джанына атады. Хунаны тышында уча кирген къазанлада къурманлыкъла бишедиле. Намазгъа олтургъан джерден арлакъда, гѣбелекке къошганча, бай юйледен келген хычыла башлары акъ джанджаулукъла бла джабылыб агъара джатадыла.

Биймурза, къарыуун кѣргюзюрге келтиргенча, уллу бычакълары бла мырзаакъланы къатына джыйыб, бир къыйырда олтурады. Эм артларында, къолларын ары-

бери къынгыр эте, Темуркъа афендини айтханын Семѣнига айттыргъа кюрешеди. Айта келиб, къолу бла кѣргюзген хайыр болмай, айтханын Семѣн ангылама-са, ачыудан узалыб кырдыкны джулкъады. Ангылатыргъа суйюб, къалай этерге билмей, бир джанына къарагъанында, Токъал къатындан къобуб, акъыртын адамланы къыйырлары бла Биймурза таба кетди. Токъалны стымлаб айланганын суймедди, алай болса да къатында джаппададан адам кѣрмей, Семѣнну кесни къоюб кетерге мадары болмай, Токъалны къайгъысын кѣрюрге джукъ эталмай къойду.

Афенди, къолларын джайыб, башын ѳрге тутта, кѣзлерин энишге къаратыб айтды:

— Ма бу пчибизге Меккадан, Мединадан келген шийыхны къууатындан бюгюн бизге саламлашыргъа файгъамбарны джаны келликди. Ичигизде ѳсген бир джаш, Қъандаур мубарек, шийыхдан анга изни джетиб, насыблы болуб, бюгюн шийыхны буйругъу бла файгъамбарны къабырына зияратха кетиб, бусагъатда келеди деб аллына къараб турабыз. Мууал болмай, къаты зикир этигиз, — деб, келиб Абдул-Қъадырны къатына чѣгеледи.

Абдул-Қъадыр, кесни къалтыратыб, имбашларын силкиндириб, къычырыб зикир этиб тебреди. Джамагъат эки джанына кѣзюу чайкъалыб, зикирге къызыб тургъанлай, тѣбени артындан бир акъ кийген адам, ызындан да сабийле тизлиб, «аллах, аллах» деб зикир айта, джортуб келиб Абдул-Қъадырны аллына джыгъылды.

Акъ кийген адам Қъандаур болгъанын таныб, джамагъат, сейирсениб, ол джыгъылгъан джерге басыныб тебреди, алай болгъанлыкъгъа Биймурза бла мырза-закъла тѣгерекге чабыб, хар кимни алгъын олтургъан джерине джыйдыла.

Шийых, зикир этгенни тохтатмай, ийилиб, джыгъылыб тургъан Қъандаурну къулагъына шыбырдады:

— Джююн машокча, тѣнгереб турма да, кѣбдю энди, ѳрге къоб да зикирге къошул.

Джамагъат тынч болгъанында, Абдул-Қъадыр, секириб къобуб, къолларын джая, алгъа чыгъыб, башын эки джанына ата, «ассалам алейкум» деб юч кере хауаны къучакълады.

— Файгъамбарны джаны кетгинчи, башыгъызын энишге тутуб салауат салыгъыз, — деб, бери бурулуб, жеси эки къолун аллына узатханлай, ат тутаргъа чаб-

хап гезетчица, төбеге дери чабыб, ызына кьайтыб бияггы орнуна олтуруб, кьалтыраб зикир этиб башлады.

Джыйылгъан джамагъат «файгъамбарны джанын» кёрмей кьзуру кьалгъанын ушатмады, алай болгъанлыкьгъа джукъ айтыргъа мадар табмай, зикир этген мууал болду.

Ал сафда олтургъанладан кьалгъашла зикирни тохтатыб, кьурманлыкьла таба кетер кьайгъымы бола теб-регенлеринде, Биймурза, кысыла барыб, афендини кьулагъына шыбырдады.

Тири-тири атлай алгъа чыгъыб, афенди сёлешиб башлады:

— Биз харибле сизни гонахларыгъызы кетериб, тот басхан джиреклеригизни ачабыз деб, намаз эте башыбызны тешиб айланган заманда, сизни бир кьау-умугъуз, кесине муслиман атаб, орус гяурланы бу сыйлы кюнюгюзде ичигизге келтириб турадыла. Ичигизде аллай кяфырлыкь болмаса, файгъамбарны джаны сизге кёрюнюк эди деб, шийых бек уллу мыдах болуб турады. Ол артыгъызгъа келиб олтургъан гяурну да, аны бери алыб келген муслимандан гяур болгъанланы да бусагъатдан тишлик-тишлик этеригизни мен тутхан келам бла сизден тилейме,— деб, кёзлери джапа, кьолун кынгыр этиб, эм арт сафда Семён бла Темуркьа олтургъан джерге узатды.

Бютеу джыйылгъан халкыны аллы ары айланганлай, Бийнёгер, Къасымны сыртына миниб, халкьгъа айланыб айтды:

— Мен, бир сюрюучю джаш, не бплеме, алай болса да халкь кеси оноу этснн. Тюнеге чегетде джалчысын союб, бюгюн Къандаур кьалай шийых болгъанын афенди бир айтсын. Аны шийых этиб айланганла да анга ушашла болурла, ансы бу былай нек болады, джамагъат?

Халкь кьатышыб сёзюн эшитмей теб-регенлеринде, Къасымны сыртындан тюшюб, Семён таба айланыб кетди.

Афенди, алгъа чыгъыб, тамагъын джарыб кычыра эди:

— Муслиманла, арагъызгъа шайтанла киргендиле, ёлтюрюгюз, аягъыгъыз бла теблегиз!

Алай болгъанлыкьгъа, джамагъат кьатышыб, ындыр басхан ууаныкляча, бир джерни теблеб ары-бери чайкьала тургъан болмаса, бир адамны айтханын ангыламай эди.

Семён, адамланы тюрте джол айыра барыб, бир джанына чыгъыб, таш кьалауну юсуне миниб, сёлеширге мурат этиб:

— Джолдашла! Кесигизни алдатмагъыз... — деб башлагъаплай, Къыямыт, сакъалы кьалтырай, Токъал таба бурулуб, кьолун кынгыр эте, Семённу кёргюздю.

Семён сёзге кызыб теб-регенлей, Токъал, кысыла барыб, хунадап алгъан уллу акъ таш бла урду.

Акъ мангылайындан кызара кьан кьуюлуб, джыгъылыргъа кьалтырай теб-регенлей, Бийнёгер, адамланы тюрте келиб, сермеб Семённу кьучакьлаб бир джанына, аллына буруу болгъашланы тюрте, Семённу чыгъарды.

Бир заманда дауур бир кесек тохтаб, халкыны бир кьаууму да кьурманлыкь кьазанла таба джаплагъанларында, кийимлери сагал-сагал болуб, мыртазакьла алларына кьуууб Темуркьа, Бийнёгер, Семён, башларындап акъгъан кьан кёлеклери джибите, праулен таба айландыла.

Онбиринчи башы

Джарыкь кюн тийиб тургъанлай, кёк булутла тауну артындап чыгъыб, бир-бири ызындан тизлиб, бир-бирде этеклери кюнню джабыб мутхуз салкышылыкь сала, кюнбатханнга ташайдыла.

Кыш келирге кёб кьалмагъанын билдире, джайлыкьланы башы таула агъаргъацдыла. Тау суу, джай бокъланнганындан кьутулуб, бютеу джарлы таууланы кыйынлыкь кёргенлери джыламукуллары бир илипинге джыйылыб акъгъацча, джай ёхтемлиги тохтаб, бир-бир джерледе ташлагъа тюбөб кьайырылса да, чокъракь кибиб ариу сюзюлюб барады. Тереп джерлеринде кём-кём кегерсе да, тюбюнде болгъан тюрлю-тюрлю ташланы, кюп таягъы тийген сынган мяялача джылтырагъан кьумну, адам джууукь келиб кьарагъанлай, кьаралыб төрт джанына кьачхан кьарасырт чабакьланы джайдача джашырмай кёргюзеди.

Чегетни чырпы терек ёсген джерлери алтынча саргъалгъандыла, бир кьауум тал терек эртеде огъуна ашыгъыб чапракъларын тюбюне төгюб, джаланлаб, нарат тереклени кьатындан мыдах болуб кьарайды. Джаллап болуб тургъаплай да, джел ургъаплай, чапракълары кетген пичке бутакълары, бармакълары юзюлген

кьоллача, силкишедиле. Джерде кьургъакъсыб, кьарт кьатынны бетича джыйырылгъап чапракъланы юсю бла ары-бери шыбырдата джюрюб, чертлеуок тереклеш тюбюне акъгъан чёртлеуоклеш чычханла кыш азыкъгъа ашыгъыб бирем-бирем уяларына ташыйдыла.

Бир акъбоюн айю, балалары юсюне секире да бир джанына тёнгерей, хылымылы машокга кирген адамча, аунай, тегерегине кьарай да терсине джанлагъап мамурачны ал аягъы бла ура да кесине джууукъгъа джыя, такъюзюк терекни тюбюне келиб, ёрге кьарады. Кърау тюшюб, кызыл мынчакълача, кызарыб, салыныб тургъап такъюзюкlege узалыб джеталмазлыгъын бплиб, бир-эки тегерек айланыб, терекни огъары джанына барыб, бир бутакъгъын тюбюне басыб, юйдегиси бла ашаб тебреди. Кеси, безгек дарман ичген адамча, джыйырылса да, такъюзюккени джоппу-джоппу джибере эди. Балалары бююлген бутакъны кызаргъанына бир иги затды деб басындыла, алай болгъаплыкъгъа бир кьабханлай, джаратмай, хамхотларын чюйюре, бир джанына джанлаб, аналарыны эришлерин кёмюк этдире ашагъанына кьараб, сейирсиниб тохтадыла.

Ибрагим, элли кыйырына чыгъыб, чегет тюбю тюзде кимни эсе да бир эртде салынган сынына таяныб тохтады. Къачан эсе да кьардан, джангурдан сакъларгъа деб агъачдан этилген бурууу чириб, суу аслам тохтагъап джерлери кегериб, мамукъ тешелиб, чириб кьобхан джерлеринден гитче эшек джууала чыкъландыла.

Ибрагим, адамгъа эслетмей таугъа къалайтын таяныргъа билмей, къачыб сынны тюбюне уясына кирген джубрандан илгениб кьарагъанында, ол таяныб тургъан сынны сырт джанында таш джонулуб этилген къама, гёрох суратла кёрдю. Акъылы башха джанына кетиб, сыннга таяныб тургъашын аман этгенча ангылады. Артына туруб, сыннга джити кьараб, кёлюне былай келди: «Ким эсе да, бу элли кыйырында басдырылгъан, сынына салынган суратлагъа кёре, аз джити адам тюл эди».

Кёсюне Апанасны узун мыйыкълары бла мийиктабан джылтырауукъ чурукълары кёрюнюб, кеси эслемей тургъанлай, джумдурукъларын кьаты кысыб, эси сагъышха кетиб, кеси къаллай адам болургъа керек болгъанын суратлады: кьара мерекебге къамниш къаламны тийириб, акъ къагъытха гартханча, кьара къаш-

лары кенг акъ мангъалайында кыйылыб, башха баргъап кюмюш къаблы джити къамасы, алтын салынган тапанчасы ингичке белин бююб, джангы тюкленген кьуш балача, тюк джангы ургъап бетинде ингичке эришлери кьаты кысылыб. Ауузун бир кьарыш ачыб, ёшюню кёмюк этген тору аджирге миниб келгенлей, Апанас, Къыямыт бла Биймурза да аны ызындап келе тургъанлай, алларына чыгъады. Ат бир джерде тепсей, алларын алыб тохтайды. Апанасха атны ёшюню джетдире сорады:

— Болду сен терибзини сойгъанынг, таб джерде тюбеб къалдыгъыз да, энди борчуму кьайсыгъыздан алгъа алама, сенденми, огъесе сени биргенге айланган бу кьарт итледенми? — деб, кюннге джылтырата, къамасын чыгъарады. Соргъанына джууаб алгъынчы, Къыямытны боюн джигин къама бла сермеб, кюмюшбаш гулочу бир джанына чортлаб, эки кьолун, сермерге мурат этгенча, кынгыр этиб аллына узатханлай, башы кёкюрегине аууб, мырышкы парат терек аугъапча, джыгъылды. Аны алай кёрюб, Апанас бла Биймурза, тюрсюплери акъ топракъ бетли болуб, асыры кьоркълангъандан кёзлери мангъалайларына чыгъыб, кычырыкъ этиб джылаб тилейдиле:

— Тутулгъапланы да бусагъат джиберейик, мангатииме, — деб кёсю-кёсю тобукъланыб, джерде сюйреледиле.

Ибрагим, ораза ачылгъан кюн атасыны болгъаны джылтырыб, кёкюрегин бетинден акъгъан кьан джуууб баргъаны эсине тюшюб, къама бла уруб, Биймурзаны ёлтюреди. Апанасны иги рахат ёлтюрейим деб, бери айланганында, кьара боялгъан гёрохун Апанас огъары аягъына тарта тура эди.

— Ой, кьан ичген быдыр, кьайырылыргъамы кюрешесе! — деб къама бла сермеб, къама тылыны кесгенча, джумушакъ бара-барыб сюекге тирелгенлей, гёрох атылыб, тору аджирни ёшюнюне тийиб джыккъды. Ибрагимни аягъы атны тюбюнде къалыб, бери алыргъа кюреше тургъанлай, огъары джанында кьой мангырагъан таууш келиб, чибинни кьоруулагъанча, кёсюне кёрюне тургъан затланы башын силкиб чачыб, кьарагъанында, онг аягъын ёрге кёлтюрюб силке тура эди.

Кьой сюрюу букъудан тубан этдириб, эчкиле сюрюуден бир джанына джанлай да тюртю тереклеге узала, сюрюучюлени ызларындан, джабышмакъ таягъы

бойнунда, туюю алынмагъан ат териден этилген чабырлары аякъларына къатыб, эчкилени джолгъа тыяргъа чабханлай, чабырлары къатхан къулакълары бир-бирине тие дыкъырдаб келе эди.

Джюреги сыйген сагъыша кетиб тургъанлай, къойла заран болгъанына ачууланыб, сюрююню ызындан тиллерин чыгъарыб эриниб келген кёк парийлени уругъа деб ташха узалгъанында, къол аязларында къаны кёрдю. Итлени уругъа тебрегенин да унутуб, алгъан ташы къан джугъу болуб джерге тюшюб, къолларына къарагъанында, кёбден бери кесилмеген тырнакълары джумдурукъларын къаты къысхандан къол аязларына кириб джарала этиб тура эдиле.

Букъу киргенден сакъалы джер бетли болгъан бир чакъмакъ тонлу къарт сюрюючу, Ибрагимни сынны джанында сирелиб тургъанын кёрюб:

— Нек къанагъандыла, джигит, къолларынг? — деб сорду.

Не айтыргъа билмей, баш энишге къараб, бармагъы бла къолуну сыртында къан сызла эте:

— Таякъ этеме деб, къолума бычакъны азчыкъ чанчханма,— деди.

Джашчыкъны къатында таякъ джонулгъан кёрмей, айгъанына джюреги джугъож болуб, джашчыкъны къолларына къараб:

— Ай таланган, къартны алдасапг, къартлыкъгъа джетмезсе, бычакъ джара зат да тюлдю, эки къолунг да къанайдыла. Бери тут, байлайым! — деди къарт.

Эски къапталындан салыныб тургъан быстырны джыртыб, таягъы бла къазыб мылы топракъны чыгъарыб, Ибрагимни эки къолуна да тюкюрюк мылы этиб, джагъыб байлады. Дохтурлукъ этиб бошагъанлай, ашыгъыб чабыр саламлары шыбырдай, къойларыны ызындан чабыб кетди.

Кесини атасына ушатыб, Ибрагим, сюрюючу къартны ызындан къараб туруб, таугъа айланды. Джолгъа туура къабыргъада джол этмейим, адамла эслерле, деб кёлюне келиб, узакъ джанын согъунчакъ бурулуб кетди...

Тегерек айланыб, къаяны башына келиб сюелгенинде, ёзен аяз уруб, нарат отун кюйген ийис келди. Қъараб дорбуннга тюшер джол кёрмей, Ибрагим терс джанын келгенине сокъуранды. Алай болса да джалан аякъ болуб, чабырларын белибаууна тагъыб, къотур

къаяланы хырттыларына аягъыны бурнун илиндириб тюшюб тебреди. Бир кесек баргъанлай, онг джанындан хыны джел уруб башындан бёркюн тюшюрдю. Қъая джарылгъаннга аягъын бегитиб къарагъанында, бир мазаллы къуш, сермерге мурат этиб, джити тырнакъларын тюбюне джыя, къынгыр этиб, башында арыбери уча, тегерек айлана тура эди. Қъараб аны кёргенлей, Ибрагимни бутлары, безгеги тутхан адамча, къалтырадыла. Алай а тишлерин къысыб, кезлик бычакъын къолуна алгъанлай, баууру бла аз-аз сюркеле тюшюб, аягъы къаяда битген залыкъылдыгъа илиниб бир джанына къарагъанында, уллу къая тешик, аны ичи да тюкден, саламдан толуб, къуш балала ийис этген бир къояп мыллыкга басыныб тура эдиле.

Қоркъгъанын унутуб, сейрсикиб, къуш балалагъа къараб тургъанлай, джел эте сыртындан бир зат уруб дорбуннга къаблады. Бери бурулуб, къолунда бычакъы эсине тюшюб къарагъанында, къуш къараб-къарагъынчы джан сиегине миниб къычырыкъ эте, бетине узалыргъа тебреб тура эди. Қуш юсюн басхандан ёрге къобалмай, тюбюндеп бычакъы болгъан къолун чыгъарыб сермегенинде, къуш тырнакълары бла быстырла къобарыб, къанат таууш эте, къаядан кетди. Ёрге къобуб къарагъанында, дорбун къуш тюкден толуб, тегерегине къуш балала басыныб къычырыкъдан алдырыб, къабаргъа темирчилей тура эдиле.

Сиз аманла уа не этесиз деб, алагъа сан этмеген кёз бла къарай, къуш тырнакъла кирген бутундан асхай, биягъы къаядан бауурланыб тюшюб, дорбунну тюз туурасына келиб къарагъанында, Қъанамат бла Бадимат ёлген къушну тегерегине ёрге туруб сёлеше тура эдиле.

Қъанамат, къушну аягъы бла тюрте:

— Не эсе да бу онглу затха уллу зарауатлыкъ джетгенди, ансы бу былай боллукъ тюл эди. Муну бойнун, бычакъ бла сылгъанча, былай кесерге не къанатлы барды? Бу тегерекде аллай къанатлы болуб билмейме, сен а къалай айтаса, кёлюнге не келеди? — деб Бадиматха соруб къарады.

Ийилиб къушха узалыб, къолуна да бир кесек къара джурунну алыб, Бадимат:

— Бу тырнагъына илинген чепкен джурунну кёрмисе, бир ишексиз, адам бла кюрешиб болгъанды. Оу, мен джарлы, бу джамау мен Ибрагимни чепкенине салгъан джамаугъа ушайды,— деб, къолуна эски чепкен

джурунну кысханлай, дорбунда ёрге бла энишге барыб, джылаб тебреди.

Аны кёлюн басама деб, Къанамат:

— Къой, къой, аллай джараусуз затланы нечик айтаса! Ибрагимден сора джюн чепкен кийген джокъмуду! Къалай-алай болса да мен тегерекке бир къарайым,—деб дорбундан чыгыб, быкыны алыргъа бир джанына бурулганлай, къая джарылганнга кысылыб турган Ибрагим тюз аллындан чыкыды да къалды.

Къанамат, окъдан, отдан къоркъмаган джигит адам болса да, бир кесекни джунчуб туруб, керти сау Ибрагим болганын эсгергенлей, сермеб къойнуна кысыб, къаяны ташасына бугъунуб кычырды:

— Бусагъатда Ибрагимни алыб келсем, не этер эдинг?

Ол таууну эшитгенлей, Бадимат, уллу къара кёлери джана, джаякъларына джыламукъ агыб кир сызчыкъла этиб, чабыб чыгыб, дорбунну бир джанында Къанаматны къойнунда Ибрагимни аякълары салына, кюле турганын кёрюб, кесин атыб къарнашыны бойнуна джабышды.

Экиси да бир-бирине бермей, Ибрагимни къучаклаганлай, дорбуннга кириб тебретиле. Къанамат, къушха абыныб тохтаб, Ибрагимге къараб сорду:

— Бу мазаллы джабалакъ къушну сенми къырганса?

Джууаб этмей, алай болганын бегите, Ибрагим, аллына къараб, къушну кёрюб ышарды.

Бир кере тансыкъларын алганларында, экиси да джашчыкыны ортага алыб, элден хапар излеб кёзюне къарадыла. Ибрагим тюрю-тюрю кёб хапар айтды, артыкъсыз да элге шийых келгенин, алай а атын тутханларын Бадиматны къатында джашырыб айтмады. Сёлешген заманда эслемей Семён деб ычхындырганында: «Кимди ол, не адамды?»—деб экиси да кёзю-кёзю сюдебнача соруб тохтаганларында, тиш арасына сингир эт кирген адамча, амалсыздан тишлерин арытыргъа кюрешиб айтды:

— Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир иги адам келгенди. Къандаурну, Апанасны, ол къауум адамланы кёрюб болмайды. Бир кюн бизде джарлы хоншурларыбызны джыйыб сёлешгенинде: «Сиз, джарлы къауум, биригиб джер иелени джерлерин, байланы малла-

рын алыргъа керексиз, биз да, Ташчыда турган ишчиле, сизге болушлукъ этербиз,»—деб, иги сёлени айттыб сёлешди. Атам аны менден аз суймейди, не айтады деб аузуна къараганлай турады.

Джашчыкъ хапар айтхан заманда, Къанаматны къаш орталары туюлюб, къатхан гыбыт джыйырылганча, джыйырылыб:

— Ол иги адам таулу болмай, орусла болганы къалай аман болду. Мени аллай бир хали билген негерим болса, къан ичген гыбылагъа кёрюзюр эдим,—деб джумдуругъун дорбунну тышы къарангыгъа силкиб джаныулады.

Ибрагим Къанаматны Семёнга алай айтханын ушатмады.

— Атам Ташчыдан келгенинде, алай айтханды: «Оруслаула барысы бир тюлдюле. Алада да Къыямтыча кибикле орус джарлыланы туююб, къанларын ичиб турадыла». Бир кюн арт эшикден къараб турганлай, Къыямтычны озуб барганын кёрюб, атам алай айтды: «Ма бу барган кибик минг таулудан эсе, Семёну аузундан чыкыган бир джели кёб да игиди. Адам десеун, буду, асы Къыямтыланы бизни кибик джарлылагъа джыландан башхалыкълары джокъду».

Къанамат айтханыма къалай къарайды эке деб, кёзюне къараганында, мангылайында биягъы джыйырылганлары тура эдиле.

Къанаматны Семёнга алай къараганы джюрегин къыйнаб, Къанаматны кесине энчи айтырма деб къойган хапарыны кыйырын айтды:

— Семёну къаллай адам болганын сен бир кёрге эдинг, Апанасха аны бир джери ушамайды. Ораза байрам кюн, Биймурза атам тутарга тебегенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазга барыб, атам къоруйма деб кесини къанын къуйдурган адамдан багъалы ким болур?—деб Къанаматдан кёлю къалыб, бир джанына бурулуб тохтады.

Ибрагимни «атамы Биймурза тутарга тебегенинде» деб башлаган хапары Бадиматны джюрегине бузгыртча тюшюб:

— Атам бусагъатда къайдады?—деб къарнашына кысылыб сорду.

Керти болган затны атыб, эгечини джюрегин керексиз къыйнаргъа суймей, джанлатыб айтды:

— Турады юйде, бир зат болганы да джокъду.

Къанамат, баш эниште оджагъагъа къараб туруб, кеси аллына: мени орус тил билмегеним къалай аман-ды деб, джукълана тургъан отпу узалыб ышырды.

От нарат бутакъны чайырына джетиб джарыкъ джанганлай, Ибрагим, къараб Къанаматны мангылайында джыйырылгъанланы кёрмегенинде, къууаныб айтды:

— Мен бусагъатда джетишдириб айталмайма, сен, аны къараб кёргенлей, джанынгдан юлюш этерсе. Атам Ташчыгъа ишлерге кетгенинде, орусча бир сёз да билмей эди. Андан къайтханында, Семён не зат айтханын Бийнёгерге затха айтады. Мен да алай кёб сёз билмейме, алай болса да Семёну айтханын ангылаб къояма. Бир кюн ол: «Биз кесибиз къыйпалыб, аякъ тюбюнде ёсген эсек да, байланы ууатыб, ма муну киби (мени кёргюзюб) ёсюб келген сабийлеге джарыкъ дуния ишлерге керекди»,— деб бир алаамат затланы айтды. Анам орус тилден джукъ да билмейди, алай болса да аны айтханын ангылаб, гырджын эте тургъанлай, алайды деб башын силке эди.

Къанамат, Ибрагимни билегинден тутуб, ёрге къобарыб, бир джанына джанлаб айтды:

— Ким эсе да, ол адам менича унукъгъан адамладанды. Къайдады, аны бери келтирирге бир мадар джокъмуду?

Бадимат эшитмесин деб, Ибрагимни къулагъына шыбырдады.

Къанамат Семёнга иги кёзден къарагъанына къууаныб, Ибрагим аны белибаууна илиниб айтды:

— Атам да, Бийнёгер да, Семён да тутулуб турадыла, сенден бир къаруу чыгъарыкъ тюл эсе, джоюлуб кетедиле. «Бар да Къанаматха айт, элде джашла кеслерин тыялмай турадыла, бир къаруу этсин»,— деб ийгенди анам.

— Не болгъанды, нек тутулгъандыла? — деб, ачыу болуб къалтырагъандан тишлери чыкырмай, Ибрагимни дорбундан чыгъарыб сорду.

Ибрагим, ёлген къушха аягъыны бурну джете, кёкню тёбен джанында къалын чыкыгъан джулдузлагъа кёзлери аралыб, артындан аллына дери элде атасы бла аны нёгерлерини тутулгъан хапарларын айтыб ызына къарагъанында, Бадимат къаягъа джабланыб джылай тура эди.

Была, аны эслемеген кибиб этиб, къаты бла озгъанларында:

— Менден атамы тутулгъанын нек джашырасыз? — деб Къанаматны бойнундан къысыб, къычырыкъ этиб джылады.

Джылагъаны бла кетерге хазырланыргъа къоймай джунчутханында, Къанамат, ачыулааныб:

— Эшек улоуунг, къатын нёгеринг болмасын дегенлей, бери чырмалыб турма да ары тур,— деб тюртерек этиб юсюнден айырды.

Бадимат, джылагъанын тохтатыб, от джарыкъда джыламукъ джугъу уллу кёзлерин джылтыратды, со-ра башын ёрге тутуб, къайырылыб:

— Иги джаш, сен хылыкке этген къатын сеш нёгеринг болуб джунчутса, айыб эт!— деб, тартыб къая джарылгъандан къара къаманы алыб, белине тагъыб, этеклерин джанына къайырыб, эрлай быкъыны къаядан узатыб, тюбюне тошдю.

Джалап тауусулуб, чегетге кире, Къанамат бла Ибрагим Бадиматны ызындан джетгенлеринде, аякъ тюбюнде сышган чымырталаны тауушлары бла: «Бир джангылгъанын ким да кечеди дейди. Бу джолдан со-ра аллай сёз айтыб джанынгы къыйнамам, тилейме, кеч»,— деб Къанаматны шыбырдагъаны болмаса, бир джерде бир таууш джокъ эди.

— Къарт атам тюрге атылыб, мен сени бла былайда кёл къалгъан сёзлени айта турлукъ тюлме. Баргъап джерибизде адамлыгъынгы кёрсем, бу сёзю ол заманда башларбыз,— деб, ызына бурулмагъанлай, эксин да ызындан тизиб, эл таба айланыб кетди.

Онекинчи башы

Къышны къаруу кетиб, кюн джарыб бир кесек тургъанлай, салкъын мюйюшледе къалгъан эски къар эриб, шоркъачыкъла болуб, арбазладан кирни джууа, уллу суугъа къошуладыла.

— Уллу сууну эринлерине джабышхан бузла къо-раб бошагъандыла. Юйню артында гардош бачхада битген джангыз алма терекден тюшмей башында къалгъан чириген алмачыкъны эртде келген бир чыпчыкъ бутакъгъа къонуб ашайды. Бир мюйюзсюз кёк ийнек, арбазгъа чыгъыб кесин кюннге къыздыра, кече тууар орунда джибиген туякълары тютюнлейдиле. Эртдеракъ тонун атхан бир джалапчепкен джаш, атын арбазгъа

чыгъарыб, къадалыб сылаб сюртеди. Асыры бек сие болур, кыргызыч бла кырыб, аны ызыпдан салам буштукъ бла сылайды. Туурасындан къараб, кеси аллына ышарыб, атны бойнундан къучакълаб, кезлерин уппа этеди, дагыда бир джеринде кир къалгъанча кёрсе, къадалыб алайын ышыйды.

Суугъа баргъан джолну ортасында эки къатын тохтаб, къуру челеклени келтиргенлей, кёбден бери ушакъ эте болурла, не затны эсе да къоллары бла бир-бирине кёргюзюб, эки аякъларын кёзюу-кёзюу солутадыла. Къара кийген къатыш, эртденбла ашыгъыб кысхан чоху тешилиб, челеклерин джерге салыб, чохун джарашдыра, нёгерини кюлакъ джашына кысыла шыбырдады:

— Файруз ичли болуб айланганын кёргенмнсе? Ичингде къалгъан сёз болсуи, билген адамла Абдул-Къадырданды дейдиле.

Эки ал тиши тюшген къатын, нёгери алай айтханлай, сёзюу узакъгъа кетерин таныб, челеклерин джолну бир джанына салды. Тишсиз ауузун джабхан джаулугъун сактал тюбюне тартды. Нёгерине къараб, бир кесек заманны ышарыб туруб, эки эрнин оймакъча джоппу этиб:

— Оу, мен джазыкъ, мен къуруюм, аны эслемей тургъанма! Унутханмыса, шийых джангы келгенинде, къатынлагъа, бизни оточукъда джыйыб, изин бере эди. Тийреде къатын, кызы табылгъан джыйылыб, эшикни, терезени къаты бегитиб, Абдул-Къадыр изин бериб, биз да зикир этиб бошаб, эшикге чыкъсакъ, Файрузну чачы тозураб чыгъыучан эди. Аллай джерде ол тукъум кир затла боллукъдула деб, кимни келюне келлик эди, алай болгъанлыкъгъа кимни джюрегинде не зат болгъанын биз, къарангы адамла, къайдан билейик. Аллыбызда тургъан афендиле, онглула къалай кёргюзеле, алай этебиз,— деб, бютеу дуняны кыйышлыгына джаны ауругъанча, бойнун бир джанына салыб, нёгерине къараб тохтады.

Къарачепкен къатын, нёгери кёб селешгенни ушатмай туруб, бютеу хапарын айталмай къалама деб кюркюб, ол бошагъанлай, исилеген атча, башын эки джанына кёзюу силкиб, хапар айтыб башлады:

— Шийых Файрузну атасыны къабырына джюрюб, къабыры нюр джанады, земзем ийис этеди деб хапар чыгъаргъанлай огъуна, Файрузну халиси таб болма-

гъанын эслеген эдим. Сен нени айтаса, Мухаммат-Аминни юйюнден кечюб, эки-юч айны Файрузлада тургъанды. Энтда аладан джанларыкъ болмас эди, аны кърарны болгъанындан ырыслаб, элден кюркюб, биягъы афендиде тохтагъанды. Файрузну кърнашлары кюшда къалыб билмей турадыла ансы, ала аны чачындан тартыб эл аллына чыгъарыб, кърарын тартарыкъдыла.

Эки ал тиши тюшген къатын нёгерлеринден эшитген хапарны элге джаяргъа ашыгъыб, челеклерине узалгъанында, Файруз, бир къара тышлы тонну кийиб, бети агъарыб, суугъа келе тура эди.

Къараб аны кёргенлей, хапар айта тургъан, къарачепкен нёгерини аягында басыб, кёзю, къашы бла келе тургъан Файрузну кёргюздю. Экси да сёзюу тохтатыб, кызыгъа джити къараб туруб, ол ары озгъанлай, къарачепкен къатын анга эшитдире айтды:

— Кърарын тургъузуб чыкъмаса, къахмени бууаз болгъанын билмейдиле деб тура болур дейме. Быйыл сабанла сизни кибикле ючюн къаран къалгъандыла.

Тюкюрюклерин чача, кёб селешгенден ауузуну эки кыйыры кёгере, Файрузну ызындан къараб, эки джумдуругъун бир-бирине урду.

Унутуб, эсине тюшген хапарны айтайым деб, бир джанына къарагъанында, эки ал тиши тюшген нёгери тийреге хапар джаяргъа ашыгъыб, суугъа баргъанны да кююб, челеклерин дынгырдата, юйюне айланыб кетиб бара эди. Аны алай кёргенлей, менден алгъа ол айтады деб кюркюб, къарачепкен къатын да, суугъа баргъанын кююб, нёгерини ызындан, габашларым тюшеди деб кюркюб, чырт-чырт эте ёлом къара джумулду...

Кыйынылыгъы элге хапар болгъанын Файруз джолда тюбеген къатынладан эшитиб, къалай суу алгъанын билмей, джолда адам тюбесе да, манга къарайды деб, тонуну кыйыры бла кърарын джабаргъа кюреше, джыларыгъы тамагъын буугъаплай, юйлерине келиб, къарт анасы чоюнланы джууаргъа кюреше тургъанлай, тешилиб, ынгычхай, орунга кирди.

Къарт къатын, чоюнланы джуугъан кыыл буштугъун билек агъачны артына сала, орундукъну аллына келиб сорду:

— Не болгъанды санга, чапхынынг тутхан болурму? Тонну джабайым,— деб, Файруз тешиб атхан тонну агъач орундукъну кюлагъындан алыб, юсюне джаб-

ды. Аякъларып кысыдыра, тюбге салгъап кийизчикни орундукъ аллына атыб, кесп да олтурду.

Къара чепкенли къатын бла аны тишсиз нѣгери, джаз къургъакъ къауданны кыйырындап от салгъанча, экисп тийрени эки джанындан кириб, Файрузну юсюнден элге къара хапарны джайдыла. Алапы тирликлери бла, Файруз суудан келиб орундукъгъа джатынчы, хапарны чалдыш-чалдышдан бир-бирине узатыб, элли джартысы билди,

Тауда джашагъан кызы тиширугъа Файрузну кыйынлыгъыча, бу тукъум кыйынлыкъ бла бир тукъум бир къуудуз джапылы къатышланы ауузларына тюшгенден уллу насыбсызлыкъ джокъду. Бу тукъум тишируула, сабийлери джылагъаннга, юлеринде ишлери къалгъаннга къарамай, барысын атыб, ауузларына хапар тюшгенлей, аны бютеу элге джетдирмей тынчлыкъ табмайдыла.

Алапы былай кюрешген кыйышларына киши джукъ бермейди, алай болгъанлыкъгъа отджагъа бла суу ызы болмаса, джукъ кѣрмей тургъан адамла, бир ачы хапар эшитиб, аны джаяргъа табсала, аналарындан джапгы туугъанча болуб къаладыла. Не этсинле, хариб, хапарчы къатынла да джылдан, айдап бир дегенча хапарчы тиллерин татран тузлукъгъа уругъа табмасала, аланы джашауларында сангырау болуб да къалыр эдиле. Алай болса да биреуню, кеслернини кичи эгечлерини, кыйынлыгъында кѣз джандырмасала иги боллукъ эди — не этериксе, ала кызыб баргъап заманда алларып тыяма деб чабанг, бетинги союб кетерикдиле. Ол себебден аланы бир заманга дери джюрютген ишлеринде къоюб, бизни эртдеден шагърейлерибизге — Мухаммат-Амин бла Абдул-Къадыргъа кѣчейик. Ачы хапар чачылгъандан сора алапы не эте тургъанларына къабыргъа тешикден бир къарайыкъ.

Кертиси бла къарасанг, Файруздан эсе, артыкъсыз да къара чепкенли къатын бла аны нѣгери тишсиз къатындан эсе да, элге джайылгъан хапар афенди бла аны «шийх» нѣгерин кыйнаргъа керекди. Кесигиз билмеген зат тюлдо: Файрузну къарнында сабийни атасы тишируулары тѣгереди бегинен отоугъа джыйыб, алагъа «изни беруучю» Абдул-Къадырды.

Кеси да, унутмагъан эсегиз, тюрмеден чыкыгъанлай, афенди бла келиб, тау элдеде Къыямытны «джалчысы» болуб турады «шийх». Шийхлыкъ къуллугъун боша-

са, хакъыпа не аллыгъын билмейме, алай болса да бусагъатда асыры кыйналыб турмайды. Кете тебресе, блягъы Къыямыт къара кюбюрню бир ачары тюлмюдю, аны къуру кыймаз, межгитни башындан салынганын джаратыб, «унутмам сени кыйышынгы» деб, сыртындан сылагъанды. Къыямыт тели адам тюлдо, башха зат ючюн джукъ берлик тюл эсе да, джашы Къандаур «эртден намаздан кетиб, кюн тиерге фыйгъамбарны къабырына барыб келгени» ючюн да бир джукъ узатырыкъ болур — кѣрюрбюз!

Къыямыт бла нѣгерлери орта чотларын тюзете турурла, бусагъатда бизни кыйнагъан Файрузду. Сизни разылыгъыгъыз бла аны кыйгысына кѣчейик...

* * *

Кюн тийген заманда джылы болуб, апда-мыида къалгъан къарланы эритсе да, ингир болгъанлай, эриб, джоллагъа, арбазлагъа балчыкъ суу къабырчакъланыб, джолда джюрюсенг, артыкъсыз да къатхап чабырла бла, дыкырдагъап тауушунг бир тийреден бир тийреге барады.

Намаздан кечигиб чыкыгъап къартла, бир-бирине джулдзуланы кѣргюзюб, кюн кыйтхандан сора, мал не заманда тоярыгъын санаидыла. Кеслери къартлыкъдан юйде тургъанлыкъгъа, эки-юч тууары тау кышлыкълада джазгъа къалай чыгъарын чыртда эсен кетермейдиле. Намазлыкъда дуа тилеселе, эм алгъа; «Тууарчыкъла джазгъа чарпымай чыкыгъа эдиле» деб, аны тилейдиле. Артыкъсыз да быйыл къургъакъ джыл болуб, аз малы болгъанла толу бичен джыймагъандыла. Кюн аман боламыды деб, кече сайын эки-юч кере туруб къараб, кѣде булут кѣрселе, кыйгыдан башха мадар табмай, къатышларын къобарыб, «мал, баш не эте турады» деб аны билерге таш салдырадыла. Къарыуу болгъанлагъа къургъакъ джыл къулакъгъа кирмейди. Къайсы стансе болса да биринде атаманнга джалатыб, стансе джерин алыб, малларын кыйгысыз этгендиле.

Зекат къакъ къабыргъалагъа, тузлукъ челеклеге элде иш табмай дыгалас эте айланган бирер джарлыны джазгъа дери джалгъа тутуб, байла кеслери кѣрпе топлагъа кириб, бѣрклерин тик кийиб айланадыла. Афендиле уа, джангы эт тагъылгъан гѣзеннге тюшген киштиклеча, бир затха да кыйгы этмей, мелхумгъа батыб турадыла.

Мухаммат-Амин, Къыямыт, Абдул-Къадыр афендила-да олтуруб тургъанлай, ашарыкъ этген юйден сохан ийс уруб, джауну табада кюйюб чартлагъан тауушу келеди. Эт хычыны ийсин ангылаб, къара киштик ашыгъыб, макъырыб, юйде ары-бери джюрюйдю. Ашарыкъ этпле тургъан джерге барыб, сауутланы ийсгеб тебрегенлей, афендини къатыны уруб къыстаса, кеч, эртде болса да хычыны келир джерин биллиб, макъырыб отоугъа кириб, биягъынлай тегерекге айлана туруб, секириб столгъа минеди. Анда да афенди кимлеге эсе да джазыб юч бюклеб тургъан дуаланы ийсгеб, керексиз эртде ашыкъгъанын билгенча, орунга барыб, къуу джастыкълагъа аунаб хурулдайды.

Мухаммат-Амин мыйыкъларыны эрине салынган тюклерин гымых къыркыгъанлы, ышаргъаны бла джылагъанын адам танымазча, баш эрини къыйыкъ эте, Къыямытха кез къыса айтды:

— Сен да, мен да аллах чамланнгандан керн къалайыкъ. Изин берген къызларынг бууаз бола тебрегендиле. Шийыхны алагъа оноуу къалай болгъанын эшитирге сюе эдим, — деб, шиндикни чыкъырдата артына таяныб, Абдул-Къадыргъа къараб тохтады.

Къалын джамчы чачакъла киби салынган къашларыны тюбюнден кезлери джылтырай, Абдул-Къадыр, къамиш къалам бла ойнай:

— Мени бир тиширугъа зараным болмагъаны кесинге туурады. Сен, афенди адам, билирге керексе, зикир айтылгъан джерде, изин берилген джерде, артыкъсыз да юй къарангы болса, мелекленн кекден тюшюб келген адетлери барды. Аладан хыянат джетмеген эсе, мен бу затда сохандан, сарсмакъдан тазама...

Бусагъатха дери кеси сагъышына кетиб тынгылаб тургъан Къыямыт, ышаргъан киби эте, сёзге къошулду:

— Тейри, Мухаммат-Амин, сен Абдул-Къадырны сёзге дженгерсе деб танымайма. Андан эсе, бууаз болгъан къызны ийси чыкъгъынчы, къайгысын керсегиз нгиди. Абдул-Къадыр бюгюн мында изин береди, там-бла башха джерге кетер. Сен бла мен къаллыкъбыз. Быллай бир кесек зат кёб кюрешиб сюеген къалабызны оюб къояргъа боллукъду. Бу дуаларынгдан хайыр джокъмуду? — деб, столда эски сары тышлы китабы юсюне бюклениб, къаланыб тургъан дуаланы къошула алды.

Афенди, Абдул-Къадырны хыликкесине ачыууракъ болуб, алай болса да билдирмезге кюрешиб:

— Мелекле этгендиле деб, сен мени дженгеринг джокъду. Андан эсе, Къыямыт айтханлай, заманында къайгысын кёрюрге керекди. Элде мен эшитген хапарлагъа тынгыласам, мелекленн сагъынган адам джокъду, алай шийыхны аты уа хар мюйюшде айтылады. Не этергеди муратынг? — деб «шийыхны» кёсюне къарады.

Абдул-Къадыр афендини хыликке этди:

— Мелек хапарны да алгъы бурун афендиле чыгъаргъандыла. Сен анга нек чарлагъанынг мен бир да билалмайма. Унутмагъан эсем, мен гитче заманда, сени киби бир афенди, мени элимде ауаз берсе, упутханма, къайсы эсе да бир «тыйыншы» къатыны мелек межгитде «сыртын сылаб» бууаз этиб, экинчи андан бир фыйгъамбар туугъанды деб эшитгенме. Къайда эсе да бирде къатыны сыртын сылагъан мелек, бу тау хауагъа келиб сылаялмаймыды? — деб сорду.

Чарлаб Абдул-Къадырны тыялмазлыгъын ангылаб, афенди сёзю джумушатыр джанындан башлады:

— Керти сен айтхан къатын «мелекден сабий табханды», алай болгъанлыкъгъа анга эришиб Файруз сабий табханын кёрселе, биз ючюбюзге мында джашаргъа тар боллукъду. Андан эсе, бир аууздан оноу этиб, мадарын кёрюрге керекбиз. Элде джюрюген хапарла мени джукъларгъа къоймайдыла, — деб, болушлукъ излей, Къыямытха къарады.

Кюмюшбаш гулочун юй тюбюне къагъа, тамагъын арыта, аны бла иш къайгылы болгъанын таныта:

— Мелек, шийых сылагъан эсе да, джашыртын бугъагъа турса, туру къозлар, деб сёз барды, заманы джетгенлей, Файруз, артыкъсыз да апасына ушагъан эсе (ол, эри бла бир белек заманын тургъанлай, джети джаш бла бир къыз табханды), эки табмаса да, бирин табарына ишек джокъду. Ишге мен сизден уста тюлме, алай болса да ичин кетерир мадар этерге керекди — деди Къыямыт.

Мухаммат-Амин, шиндигин Къыямыт таба тартыб, айтхапымы юйюне къабыргъалары эшитирле деб къоркъгъанча, къулагъына къысылыб:

— Огъай, огъай, иш ол мадарладан озгъанды, башыбызда ай тауусула, Файрузну къарнына сегизинчи айы джетеди. Мен бюгюн къатынладан тюз хапар билгенме, андан хайыр джокъду, сабий дуияны кёргюн-

чю, башха мадар керекди,—деб, джелкесни керексиз кыашый, Абдул-Къадыргъа къарады.

Абдул-Къадыр, эмен чѣртлеуюкден тойгъан тогузча, баш энише къараб туруб, киштик чычханни маратгъанча, шыкыртсыз нѣгерлерини къатына кысылыб шыбырдады:

— Сизни элигизде «файгъамбар тууаргъа» мадары болмагъаны аман болду. «Файгъамбарны анасы» кыбыры нюр джанган атасын джанына кетмесе, боллукъ тюлдю. Дуа джазгъан сууну ичиргенча, ма бу акъ-саргъылдым ушну Файрузгъа ичириге керекди,—деб, бир зугул мияланы хурджунундан Мухаммат-Аминге узатды,—кѣолуна джетдирме, уи болгъанлыкъгъа, бек ачы къабады. Бир джолда, быллай унда бир кесекни атыб, бир адамгъа ичиргенimde, мен юйюме къайтхынчы, ол аякъларыи узатхан эди.

Мухаммат-Амин, Абдул-Къадыр берген мияла сауутну джан хурджууна сала, ѳрге кѣобуб, аш юйге кычырды:

— Мен джассы намазгъа деричи ауругъанни кѣре барлыкъма, хантыг хазыр болгъан эсе, келтир,—деб, нѣгерлерини да столгъа чакыра, ашха хазырланыб олтурду.

Онпючю башы

Отджагъада кюлге кириб, тѣрт аягыи тюбюне джыйыб, къарт киштик уяна да мурулдай джукълайды. Ингирде тамызылгъан отну кѣсеулери, отну арасына джетген кыйырлары джаныб бошаб джукъланганларын билдире, чыкырмайдыла. Чырахтада нарат чыракъдан кѣобхан эки-юч джонгурча,оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагыда балауузларын тѣгюб джанадыла. Файрузну къарт анасы, орундукъ аллына чѣгюб, баш кыагъады. Кызыны ынгычхагъаны джукъу арасында кѣулагъына келиб, башын кѣлтюрюб, узалыб ичирги джууургъанны ачыб, Файрузну агъарыб тургъан бетине къарайды. Уятмайым деб кѣоркѣуб, акъыртыи дагыда джууургъанны джабады. Файруз суудан келиб джатхандан бери орундан кѣобмагъанды.

Саплары сау болгъанлыкъгъа, замансызлай джаш башына кыйынлыкъ тюшгенине джюреги джарылыб, ауузу кѣургъакъсыб, бютеу саплары отда кыызгъанча, кызыб джатады. Инджиллиб, саплары мууал болуб,

кѣзлери джукъугъа кысылыб тебрегенлей, къара кѣаллы Абдул-Къадыр кѣзюне кѣрюнюб, илгениб уянады. Дагыда, ѳзенни джангур тубан басханча, сыйсыз, учуз болуб арбазгъа чыгъаргъа кыаруу болмай, кыйынлыкъгъа, тюрге джашауу башын басыб тургъанлай, джюджек анасыи тюбюнде кымылдагъанча, къарнында сабий кымылдагъанлай, кыабыргъасындан ийне чапчылгъанча, илгениб, кѣлек аллын кѣзлериинден кѣуолгъан джыламукъла джибитиб, кѣобуб орундукъда олтурады.

Не къадар кюрешсе да, тишсиз къатын бла аны нѣгери къара чепкенли къатын кѣзюнден кетмейдиле. Экии да ышара, кюле, чалдышлада хапар айтханлары кѣзюне кѣрюнюб, кыачаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа тишсиз къатын, кѣолларын узатыб, сюрюб келген болмаса, тохтамайды.

Аладан кыачама деб олтуруб тургъанлай, кѣолларына таяныб агъач орундукъну кѣулагъына башын ургъупчу барды. Джанындан тоюб, бир джанына къарагъанында, къарт анасы орундукъгъа башы тирелиб, кыакъыб тура эди.

Акъыртыи, къара чачы тобукъларына джете, орундукъдан кѣобуб, джалап аякълый, тауушсуз эшикни ачыб, арбазгъа чыккъды. Ай джарыкъ кече бир чалдышдан да тишсиз къатын бла нѣгери аллына чыккъанча кѣзюне кѣрюнюб: «Ой анам!» — деб кычырыкъ этиб, къара тышлы тонуну этеклерин джел сюзе, ызына къарай, джагъагъа кыачды.

Кѣб джылланы барыб тургъаныча, эски кѣпюрню тюбю бла уллу суу, ташлагъа тюбей да ызына кыайрыла, шуулдаб бара эди. Кѣпюрню кѣулагъы кѣлекке этген айланмада, ары-бери аунай, аны сураты чайкъала эди. Джюреги кыаты ургъандан, тылпыуун алалмай, Файруз, кѣпюрню ортасында тохтаб, тоун юсюнден атыб, суугъа къарагъанлай, тишсиз къатынны ышаргъаны суудан кѣзюне кѣрюнюб, кычырыкъ этиб, ызына къарай, юйге кыачды. Сууукъсурагъаны бла джюреги кѣорккъгъаны бир-бирине кѣошулуб, безгеги тутхан адамча, кыалтыраб, юйге киргенинде, биягъы чырахтада чыракъла джаныб, аны аякъ тауушуна киштик уяныб, кѣзлерин ачмагъанлай хурулдаб, кюлюн элеб башлады.

Джюрегим чартлаб кетеди дегенча болуб, кѣолу бла джюрегинден кысыб: «Не этейим, алачы кѣрмез джер

къайда табайым?» — деб, къабыргъада къарт атасын-дан къалгъан эски уллу къара бычакъгъа кезлери ары-лыб тургъанлай, эшик дыгъырдагъан таууш келиб, къарт анасын уятды.

— Кел, ауруунгу алайым, кел, афенди! — деб ана-сыны селешген тауушу къулагына келиб, къабыргъа-дан кезлерин айырыб къарагъанында, афенди, мын-чакъ тарта, орундукъну аллында, ай джарыкъ кече сынташны келеккесича, сюелиб тура эди.

— Ауругъанынги эшитген эдим да, джассы намаз-дан чыкъгъанлай, юйге бурулуб, ичерге дуа джазыб келтиргенме. Бир ишексиз, джаш адам, санга джин за-раны джетгенди, ма, бир дуа суу ич, тамбла да бир келирме, — деб, Файрузну къарт анасыны къолундай стаканны бели бла суу алыб, аллын къарангыгъа бу-руб, зугул мияланы ичинден унну къуйду. Къолунда стаканны ары-бери силкиб:

— Ма, хариб, санга аллахны келамындан джазыл-гъан дуаланы суулары джарасын, — деб, стаканны Фай-рузгъа узатды.

Къарт киштик, тыш адам келгенине къайгъылы бо-луб макъырыб, юйню тюбюнде ары-бери бара эди. Чы-рахтанда бир чыракъ кюйюб бошаб, къара кёмюрле-ри отджагъагъа таууш этиб тюшдюле. Огъаргъы джел келиб, ит улугъанча, оджакъда улуй эди.

Файрузну эрши джыйырылгъанын кёрюб, афенди:

— Дуа суугъа алай джыйырылгъан аллахха эрши кёрюнеди. Кесинги къатдыр, ол сени эртденблагъа джинлеринги чачар, — деб орундукъну къатындан ке-терге тебреб айырылыб, юй тюбюнде стаканны анасы-на узата, къулагына шыбырдады:

— Къызынга мен бек къоркъама, къара джинни за-раны уллу джетгенди, алай болса да аллахха аманат болсун, — деб, келеккеча, ташайыб кетди.

Ол кетиб бир кесек тургъанлай, Файруз, эки джа-нына башын атыб: «Анам, ёлеме!» — деб дыгалас этиб, башы джастыкъгъа джарашмай тебреди.

Сууукъ джыламукъ тамчыла къарт анасыны кезле-ринден Файрузну бетине агъа, юсюне къабланыб, джы-лагъанын къызына билдирмезге кюрешди:

— Елмезсе, балам, ёлмезсе! Ёлюм санга къарабмы турады! — деди.

Алай болгъанлыкъгъа башын ары-бери ата туруб, Файрузну бети акъ къагъыт кибиб агъарыб, ауузуну

эки мюйюшю кёмюкден толуб, къымылдар къарыуу къалмай, аз тылпыуу чыгъа тохтады.

Огъаргъы къаты джел келиб, оджакъда, ит улугъан-ча, улуй эди.

Къарт анасыны къулагына ит улугъан таууш ке-либ, эшикге къараб къычырды: «Хир, налат, мени ар-базыма келиб улума да, юйюнг къурусун, юйюнге бар!» — деб, къолу бла силкиб ызына къайтыргъа теб-регенлей, дагъыда ит улугъан таууш келиб, арбазгъа чыгъыб къарагъанында, юй аллында битген джангыз алма терекни огъаргъы джел къаты уруб, баш булчукъ-лары джерге джетдиргенча ийилте тура эди.

Терекчик бу къаты джелде сынмагъа эди, деб кё-люне келе, юйге киргенинде, «анам» деген таууш къу-лагына келиб, къызына ийилиб тынгылады, Файруз-ну эринлери бир кесек къымылдаб, тылпыуу чыкъмай тохтады.

Джел къатыдан къаты улуб, чырахтанда джана тургъан чыракъчыкълашы джукълатды. Къарт анасы юсюне къабланыб, джыламукълары бла джабагъы джууургъанны джибитиб тургъанлай, танг атханын билдириб, оджакъгъа кюн джарыкъ тийиб, тыбырны джарытды.

Онтёртючю башы

Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди. Кешенени ичин-де битген ит бурун терекни юсюне къонуб, гергеджыз, сенгкилчекча силкиниб, учалгъан да эталмай, джыр-лаб тохтаса, узалыб бурну бла кёкюрегин къашыйды. Къышны кегенине шагъатлыкъ эте, къалын къаудан-ны тюбюнден джанкъозла къарайдыла.

Мухаммат-Амин, Файрузну межгитден алынган эс-ки къатапа кюйюзге чырмагъан ёлюгюню башына ол-туруб, азбарлай «ясынны» созуб окъуйду. Файрузну къарнашларыны экиси, башдан-акъ къара кийиниб, сакъаллары да джетиб, кезлери къызарыб кёбюб, баш-ларыни эниште тутуб, къабыр къазылгъанынга къарай-дыла.

Къабыр, къаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джугар-гъа хазыр болгъанды. Файрузну къарнашлары, мал-чыкъларыны джартысын сатыб деурге чачаргъа кел-тирген кюмюш ачхаланы башлыкъгъа туюб, афенди-ни къолуна бердиле. Кирир джери болмай межгитде

джашагъан асхакъ къарт Мустафа, къумгъанланы келтириб, къазылгъан къабырны тѣбен джанына салыб, ёлюкню башына чѣгюб, тирмен къакъгъышча, дыгъырдаб, башын эки джанына атыб, кѣзлерин башлыкъ туюлгенден айырмай, мелтеге чырмалгъан кир хамайылчыкъгъа къараб «ясын» окъургъа кюрешеди.

Абдул-Къадыр, джашил абасын кийиб, чыммакъ акъ сархы бла, хаджилени ортасында олтуруб, мынчакъ тарта, имбашларын къалтырата, бир-бирде «аллах» деб таууш этиб, эки джанына силкинеди.

Джаназыны аллы бла Файрузну къарнашларыны бири, къолджаулукъгъа туююб келиб Абдул-Къадыргъа кююш сомланы узатыб: «Бу джарлы сабийни дуангдан унутма, шийых!» — деб, эски чепкенини къойнундан бир туююмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду.

Миши Тау, къараргъа джийиргениб башын байлагъанча, къара булутха башын чирмады. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкинди-ре, учуб кетди. Къабыргъа ашыгъыб къуюлгъан топракъ бла ташла туюшуб, кенге тоб атылгъанча, къабыр къангаланы дюнгордетдиле.

Абдул-Къадыр, кююш сомладан хурджуну дженге, къабыр къангаланы келтирген эшекни сюрюб, Къасым бла Ибрагимни къаты бла озуб тебегенлей, Къасым, дженгил атлай къатына джууукъ барыб:

— Сен итден туугъан итни джарлылагъа къыйылыкъ салгъанынг тохтарыкъ тюлдю, мен сени тохтайым! — деб гетмен бла керилгенлей, Абдул-Къадыр, этеклери джел эте, къачыб Къыямыт бла Мухаммат-Аминни ортасына кирди.

Биринчи китаб бошалды

ЭКИНЧИ КИТАБ

ЭКИНЧИ КИТАБ

Биринчи башы

Хуна, чалман ичлеринде терекле, бише тебregen кѣтлени кѣлтюралмай, башларын эишиге тутхандыла. Къызарыб бишген алмала кенгден къарагъанлай да аууз сууларынгы келтиредиле.

Терек тюблери бачхалада, хуна джанларына къысылыб, тауукъла, бѣлек-бѣлек болуб, кюннге тынгылаб джатадыла. Бир-бирде джел къагъыб, бишген кѣгет таууш этиб джерге тюшсе, илгениб ѳрге къобуб, къанатларын къагъыб букъу этдире, тѳгерекге къарайдыла. Ичлеринден къызыл гугурук, ѳхтем атлай алгъа чыгъыб, сан этмегенча, джерде къуртха-къамжакъгъа джубана, арлакъгъа барыб, тѳрт джанына сымарлаб къарайды. Сора, къоркъуулу зат болмагъанын билдире, бир-ѳки да къычырыб, къызыл къатапа сакъалын силкиндири, нѳгерлерине келиб къошулады.

Бююн, элде адам къалмагъанча, ким байрам намазгъа, ким шийыхха къараргъа деб, элни къыйырында гъайд намаз къылыныучу джерге кетгендиле. Бир къауум баралмай къалгъан къатынла, сапауу тауусулгъан къартла, къапхакъ башында чѳгюб, элни сѳзюн элек бла сюзедиле.

Бу элде болгъан бир иш неда къайгъы эм алгъын къапхакъ башына джетмей, башха джерге барыб болмайды. Хапарчылары къайсысы да болсун, джангы хапар эшитген, алгъы буруп къапхакъ башына чабыб айтмаса, не олтуруб, не туруб чыдаялмайды. Былайгъа

джетсе уа, уллу суудан айырылгъан ууакъ суулача, хапар джайылыб, къараб-къарагъынчы элни бир джанындан бир джанына ѳтеди. Къапхакъ башы аллай джер болгъаныны себебинден, хапар излеген башха джерге барыб неда адамгъа соруб кесин къыйнамайды.

Ююнген чыгъыб къапхакъ башына келгенлей, элде ким ѳлгенин, ким къатын келтиргенин, къайсы бай сѳгъумгъа къаллай бир мал кесгенин, Ликоланы тюкенинде черкесимни багъасы суу ачадан неллай бир болгъанын, элге неллай бир джасакъ келгенин билесе.

— Ёрюзбекин къызы Шахий тойда сол аягъын ичине алыб тепсей эди.

— Шийых келбетли адам кѳре эдим, бетинден нюрю тѳгюлюб турады... — дагъыда не билейим, бир ийыкъны ичинде былайда олтуруб, айтылынган сѳзлени джазыб турсанг, Къалагерийни тирменин айландыргъан суу да мерекеб болса, джетерми-джетмезми, алайды. Алай бла ол къыйынны башыма алмай, алайдан джанларгъа кѳлюме келеди. Сиз да, окъугъанла, эшта, огъай дерик болмазсыз. Алай болса да къапхакъ башыны юсюнден, (арт кѳзюуде бир-ѳки сѳймеген адам «амапланы ныгъышы» деб атаргъа да кюрешгендиле, алай болгъанлыкъгъа мени анга асыры разылыгъым джокъду) мен айтмай къоюб кетген бир зат барды: кюнню не заманында келсенг да, кѳб болсун, аз болсун, былайдан хаджи-ходжа, къарт-къурт къурумайды.

Элде адам чагъым болгъанын тапыб, сокъур Гыттан, къызчыгъыны къолундан тутханлай, ташлагъа абына да, джарыкъны анга къарангылыгъында кюнню терслиги болгъанча, абынганы сайын кюннге къарай, келиб къапхакъ башы бир къыйырына чѳгюб, сора бир къатынны башын тобугъуна салыб, чачын къазыб, тырнакъларын дыкъырдатыб тебреди.

Шийыхны байрамына иги танг хазырлана болурла, Къыямытны ююнден баш-аякъ юютюлген, джау кюйген ийис келиб, Гыттан да бир алада башха къарагъанын тохтатыб, джау ийисге бурнун тутады.

Алай а «бал, бал» деген бла ауузгъа татыу келмез деген кибики, Гыттан да, ийисеген бла ашагъанны башха болгъанын билиб, эринлерин къымылдатыб, тюкюрююн джутуб, бетин тобукъларында джатхан башха буруб, чач къазыуну бардырады.

Кюнню ортасы болгъан чакъда, чууакъ кѳкде кюн тиерсиз къыздыра, юй араларында джюрюб, иссиден

тылпыусуз болуб, уллу суугъа туурагъа чыкъсанг, салкъын аяз уруб, мууал болгъан санларынгы, ууалгъан арбаны джибле бла байлагъанча, бегитеди. Быллай исси кюн аллынга тюбеген хар зат джюрегинги аурутады. Атаб баргъанлай, ташха абысанг, ким болса да къачан эсе да ташны джолгъа тѣнгеретген адамны ичингден атасын, анасын тойдураса.

Кюн кюнортадан джанлаб, кѣлеккенг кесингден узун болуб башлагъанды. Джауаргъа тебегенча, темир бетли билезик булутла Минги Таугъа къонуб, джангы биленген къамача, кюнде джылтырагъан башына чырмалыб тебегендиле. Хауада чибинле къайгъылы къаннга кириб, ары-бери бетинге тие учадыла.

Джел уруб хапчюк къалауну чачханча, къапхакъ башында олтургъанла, «келедиле» деб таууш чыкъгъанлай, кими джаулугъун сюйрей, кимини габашлары тюше да, аланы къаблай, къапхакъны тюбю уллу джолгъа юрюлюб тюшдюле.

Къараб-къарагъынчы джолну эки джаны адамдан толду. Къайдан чыкъдыла эсе да, тыйын тонларыны этеклерин артларына къайырыб, исси кюннге къарамай, джылтырауукъ резин галошлары бла, кири болгъан юйлени къатынлары, бир-бирини къулагъына шыбырдай, джолну эки джанына таракъ тишлеча сюелдиле. Кѣрмей къалабыз дегенча, атны хамхотунда зынтхысы бошалгъан хызепча, сакъаллары силкине, бурунгу къартла, кеслерини орунларындан адамланы тюрте, алгъа ѳтдюле. Сабийле, быдырлары ачыла, борсукъ тешикден къарагъанча, аналарыны кир хоталарыны тюбюнден къараб тохтадыла.

Эм алларында Муртазны келгенин кѣрюб, джыйылгъан халкъ, къойла чалманда юргенча, чайкъалыб, хар ким къараргъа таб орун излеб, прауленни тѣгерегинде хунаны юсюне, къаргъала мыллыкка къонганча, миниб басындыла. Муртаз алгъын заманда Биймурзаны ызындан аны алтын бычагъын джюрютгенден озмай эди, бюгюн а, эки этегин джанына къайырыб, бычагъы сахтиян ышымларына тие, бир аламан иш этгенча омакъланыб, тутулгъанланы алларында келеди. Япон къазауатда алгъан джангыз медалына кѣзлерин къыйыгъына джибере да къарай, прауленни тѣгерегине этилген хунаны эшигине джетгенинде, адамла таба къараргъа да турсунмай, эки къолун сахтиян джамаулу бичимлерине салыб тохтады. Джыйылгъан джамагъат-

ны арасындан къайсы эсе да эшитдире-эшитдире: «Муртазны кюмиш бычагъы эшекге къууушхан джарашханча джарашады»,—деб ычхындыра, пырх-чырх эте, бир джанына джанлады.

Къутургъан тууарны кѣзлерича, кѣзлери къызарыб, Муртаз тѣгерегине къарады, алай болгъанлыкъгъа ким айтханын бир кишини бетинден да тангьялмады.

Алларында Темуркъа онг аягъын сюйрей, аны ызындан Семѣн бла Бийнѣгер, бетлеринде къан джугъугъа букъу чабыб, къаралыб, джюреклери сагъышха кетгенча, башларын энишге тутуб джетдиле. Джыйылгъан адамланы къаты бла озуб тебегенлей. Мѣлехан, тиширыуланы араларындан айырылыб, къычырыкъ этиб джылаб Темуркъа таба чабды. Муртаз, къартчыгъача, джетиб, Мѣлеханны кѣкюрегине хыны тюртюб, уллу джолгъа джыкъды. Семѣн, аны эслегенлей, тѣереги кѣбюб къаралгъан кѣзю мыдыхча джана, алгъа чыгъыб, джыйылгъан джамагъатха джити къарады, алай болгъанлыкъгъа, Мѣлеханны кѣлтюрюб джолдан бир джанына алгъан болмаса, ауузундан сѣз чыкъгъан неда Муртазгъа къол кѣлтюрген киши табылмады.

Муртаз, Семѣнну джамагъат таба къарагъанын эслеб, къысыла келиб, стражниклени бирини шкогун алыб, аны арты бла бетине уруб джыкъды, ол ызына къобхунчу, стражникле басыныб тутулгъанланы тюрте-согъа, праулен аллында тюрмеге джыйдыла.

Бусагъатха дери шум тутуб тургъан джамагъат андан-мындан сѣз къоша тебреди.

Алтын хазырлары бла, бир джанында акъ саблы гѣроху салына, къара бухар бѣркюн къолуна къагъыб джелпегейине кие, биреулен:

— Туз ашагъан суу ичеди, джюр, Зулкъарнай, кетейик!—деб, кесине ушаш бирни биргесине тагъыб, джолну ѳрге айланды.

Бир сепкилбет къатын, джаягъында да бурнуну джартысы тенгли уллу гуммосу бла, къолларын тѣрт джанына чибин къоругъанча силкиб, хапарны келтире эди:

— Барысындан да терс ол оруслуду дейдиле, къаны келлик! Темуркъа да къартлыкъында, Ташчыда ишлейме деб, орус къолуна барды да, билген адамла алай айтадыла, оруслула тонгуз эт ашатыб, тонгуз шорпада джууундургъандыла. Андан бери Темуркъа аланы динлерине кириб къалгъанды. Динин сатхан аман адам-

ланы артлары болгъа эди, ала болмасала, бюгон Меккадан, Мединадан келген шийхны кёрлюк эдик.

Кёб болмай отундан келген болур, имбашларына нарат къабукъла илиниб, эски чепкеннини хазыр орунлары батыб, хапарчы къатынны къаты бла оза, биреу:

— Шийхланы келгенлеринде хата джокъ эди, къатынланы къарангы юйге джыйгъапларын аман этедиле ансы, — деди.

Сепкилбет къатын, хапарын тохтатыб, кёб сёлешгенден кёгериб, шмир къатхан эринлерин къол аязы бла сылай, джолда тюбеген калак итча, къайырылды:

— Дунияны бокълаб айланганла сени кибик хашкенледиле, — деб, ол чепкенли узайгъанында, гюх тюйгенча, эки къолун бир-бирине уруб, тегерегине басынган къатынлагъа джууукъ къысылыб, башлагъан ханына къызды.

Мёлаханны этеклери букъу болуб, хоншу къатынла къолтугъундан кириб озгъанларын кёрюб, джыйылыб тургъан халкъны асламысы, башларын энишге тутуб, джюреклерин басхан ачыуну чырпа берклерини тюбюнде джашыра чачылдыла.

Тюрмени аллында Бийнегер, керекли адамын излеб къарагъанча, тегерегине къараб мурукку болгъанында, эслемей тургъанлай белине стражникни базыкъбаш чюйле урулгъан чуругъу шатык тийиб, Темуркъагъа ёшюнюн джетдире, тюрмени босагъасына джыкъды. Темуркъа, Бийнегерни ёшюню джетгенлей, тюбюнден кесилген къарт нарат терекча, билеги печ оюлгъанга джете джыгъылды. Чачылыб кетиб баргъан адамланы тауушларын джукълата, тюрмени эшиги къаты джабылыб, кирит этилген темир таууш келди.

Семён, Темуркъагъа къобаргъа болушуб, тегерегине къарагъанында, кёрдю: тёрт-беш адам сыйынныкъ тюрме юй, печ къаланганны джартысы оюлуб энишге тюшюб, отда кюйген къызыл кирпичле джер-джерге атылыб, мияласы болмагъан бир джангыз терезеси. Ол да эшилген темир таякъла бла бегитилиб. Къайсы эсе да тюрмеге тюшген адам кюрешген болур, темир таякъланы бир-бир джерлеринде эски эгеу ызлары бла.

Бу терезеден къарасанг, кёкню бир кесеги, школ хунаны джартысы, дагъыда бир терезеси бла школну мюйюшю кёрюнедиле.

Майда чыкъгъан къамжакъны мыйыкъларыча, мыйыкълары болгъан батыкъбурун къагъытчыны тюрмеде

адам болмагъан заманда къазлары, тауукълары джыйыла, тюрмени полун тазгекден толтургъандыла. Таймай сюелиб турмасанг, полгъа джатханлай, ийисден чыдааллыкъ тюлсе, андан сора да юсюнго халек этериксе.

Семён киргенлей да тынчайыр джер болмагъанын эсledi. Алай болгъанлыкъгъа эзилгенден чыдаалмай, негерлери таянганлай, печ къаланганга ол да таянды. Бир кесек тургъанлай Семён, аны ызы бла Бийнегер, ийисден чыдаалмай, къобуб, терезени темирлерине къабландыла. Темуркъа, киштик кюн аманига чулгъанганча, чырмалыб, башын кёлтюрмей джатады. Бир-бирде «о-о-х» деб таууш этеди, андан сора баш кёлтюрмей неда негерлери бла сёлешмей джатады.

Тюрмени сакълагъан джасауай, берданны имбашына атыб, юлле бла тартхан махоркасыны тютюн ийисин урдур, ёрге бла энишге джюрюйдю. Бир-бирде тохтаб терезеге кёз джетдириб, юллесин къолуна алыб, ауузуну мюйюшю бла сары тюкюрюб, дагъыда биягъы юллени аузуна чанчыб, тюрмени терезесини аллын теблейди.

Уллу сууну тауушу бир-бирде кючлюрек, арпа суургъанча, бир-бирде акъырын таймай къулакъгъа келеди.

Шорбат чыпчыкъла школну хунасыны чыгъаналарына къонуб, бир чыгъанадан секире келиб, таууш этиб, юрюлюб къаууму да бирча джерге тюшедиле. Джерде не затланы эсе да чёблеб, дагъыда юрюлюб биягъы чыгъанагъа минедиле. Шорбат чыпчыкъла биягъынлай чыгъанадан джерге учаргъа тебрегенлей, тал терекни башында мараб туруб, къартчыгъа, таш атылгъанча, атылыб джетиб, чыпчыкъланы ичине кирди. Чыгъанадан джерге учаргъа тебрегенлерин къоюб, чыпчыкъла бирден учуб школну башы бла аудула. Ала кетер-кетмез, джерге тюшюб, чёблеген джерлеринде хауада ары-бери бурула, юч-тёрт джер бетли тюкюкле тюшдюле.

Семён, мангылайына сууукъ тер къагъыб, урулгъан кёзюню ауругъаны джюрегине джете, къартчыгъа элтген шорбат чыпчыкъны джерге тюшген тюкюклерин джасауай басыб озгъанында, кёлю сагъышха кетиб, «да алайды» деб кеси кеси бла сёлеше, бутлары къалтырагъандан ары-бери ауа келиб, оюлгъан печ къаланганга таяныргъа кюреше олтурду.

Бийнѳгерни кѳзлери арбазны терезеден кѳрюннген джартысына чыракъ барыб туруб, Семѳнну кеси кесине сѳлешгенине сейирсине, бир джанына бурулуб къарагъанында, Темуркъа алгъын джатхан халисинден тюрленмей джата, Семѳн да, бетин акъ саз басыб, къабыргъагъа таяныб тура эди.

— Нек агъаргъанды бетинг? — деб къатына къысыла, ауузуна къолларын да къоша сорду.

— Агъармай не этерикди, эртденбла кюн тийгенден берн тѳюйюлгенден озмайбыз. Къалай эсе да учхара тийгенди ансы, Токъал джиберген таш тюз тийсе, башымы чачарыкъ болур эди...

Бийнѳгер айтылгъан затланы асламысын ангыламагъанын эслеб, инджитген джери къалайы болгъанын кѳргюзте, кѳбген джаягъына, джыйырыла, къолун салды.

Бийнѳгер гитче заманында, джыгъылыб башына догъура чыгъарса, кѳбгенин чѳкдюрюрге анасы не темир неда сууукъ таш салыучан эди. Ол эсине тѳшюб, атылыб тургъан кирпичлени бирин алыб, этегине сюрте, джаягъына салайым деб, кирпични кесни джаягъына тута келтириб, Семѳнну бетини кѳбген джанына салды. Сууукъ кирпични джаягъына салыныб тургъаны джанына себеп болуб, кирпични тутуб тургъан Бийнѳгерни белибаууна орта бармагъын илиндире, кѳзлери айлана келиб Темуркъаны чабыр баууну къысылгъанында тохтаб, кѳлюне быллай сагъыш келди: «Асыры таб башламагъанма. Ишчиле заводну арбазына джыйылгъан заманда юй башындан акъгъан суу шоркъагъа салынган бѳчкени юсюне миниб сѳлешгенча, патчахлыкъ да, кеслерини байлары да биригиб, джюз джылланы дин бла сокъур этиб тургъан халкъны ичине келиб, иги тѳгерегинге къарамай, шийыхны аллын сакълаб тургъанлагъа сѳлешеме десенг, башынгы тешген огъай, андан аман да этерле. Чартлаб чыгъыб бир бѳлек сѳзю айтханлыгъынга, артыкъ да асламысы сени тилинги айырмагъан халкъгъа, хайыры тенгизге таш атхандан кѳб боллукъ тѳлдю. Къумурсха къышха хазырланганча, къадалыб юрешиб, джарлыланы, джерсизлени кѳзлерин ачаргъа керекди. Къалай алай болду эсе да, бу тауукъ орундан ары къорар мадар этерге керекди», — деб кеси аллына сѳлешгенин тохтатыб, джаягъындан кирпични алыб, Бийнѳгерни кѳзюне къараб, разы болгъанын кѳргюзте ышарды.

Аны тилин аз билген, бир бѳлек джолда Темуркъаны юйюнде болмаса, башха шагърейлиги болмагъанын ючюн алай къыйналыб, джюреги ауругъанын кѳрюб, Семѳнну кѳлюне келди:

«Бу джуртлада къыйынынг тас боллукъ тѳлдю, имбашлары джылтырагъанла, бѳрю толлула, джашил абалыла боюнларына миниб, унугъуб тургъан халкъгъа тюз джолну кѳргюзтѳб, не этерге керек болгъанын ангылатсанг, сыртларына къонуб тургъанланы атарыкъдыла».

Ол затла алай акъылына келиб, кеси халат этген затла да иги кѳрюнюб сагъышланды.

«Къайгъырмаз, джукълаб тургъан халкъ бююн болгъан ишни кѳрюб, бир кесек уяныр эсе уа», — деб кеси кесини кѳлюн басды. Башыны ауругъаны таркъайыб, секириб къобуб, къабыргъагъа таяныб тургъан Бийнѳгерни имбашына къолун салыб, эшикни кѳргюзте:

— Былайдан къораргъа керекди, — деди.

Бийнѳгер, аны айтханын ангылагъанлай, къачаргъа тебреген кийикча, санларын тюзетиб, кѳзлери джаныб, тѳгерегине къарады. Бусагъатха дери къымылдамай чырмалыб джатыб тургъан Темуркъа, ынгычаб, бир джанындан бир джанына бурулду. Бийнѳгер, терезе темирлени къарыуларын сымарлаб, алагъа джити къараб, Семѳнну къулагъына къысылыб, орус тилден табхан сѳзлерине кесини тилинден да къошуб, къоллары бла хауада не затланы эсе да кѳргюзте айтды:

— Къарангы болгъанлай, терезени темирлерин къобарыб, тюрмени сакълагъан джасауайны ѳлтюрѳб, аны сауутлары къолгъа тѳшгенлей, барыб прустопну, старшинаны, энсиз Муртазны, Къыямытны къаушатыб кетерге керекди, — деб, айтханымы ангыладымы, араби, деб, Семѳнну кѳзюне джити къарады. Бийнѳгер, имбашларын кѳргюзтѳб, бир кѳзюн къысыб, къабыргъаны марагъанлай да ангылады Семѳн нѳгерлерини джюрегинде къаллай къазан къайнагъанын.

Сѳлешгенибизни тюрмени тышында адам эшитмесин деб, Семѳн, Бийнѳгерни тюрмени арт мѳйюшюне тартыб, не мадар бла да ангылаталгъанына кѳре айтды:

— Тюрмеден къачайыкъ дегенин тюз айтаса, прустопну затны ѳлтюрейик дегенинги джангыласа. Бир прустопну ѳлтюрсенг, дагъыда аны орнуна башханы джиберирле. Аман ханс кибики, ала не къадар керек болса да табыллыкъдыла. Аланы ѳлтюргенлей, сен къа-

чарса да кетерсе, элге уллу кыйынлык салырла. Андан эсе, байла да, афендиле да, прустопла да бир терекни бутаклары болганын кесинг кибик джарлыла-гъа, джерсизлеге ашгылатыр-гъа керекди. Инджилиб тургъан халкъ, этер затын билиб, юрюлюб къобса, ол заманда бу ариу тау хауаны кир этиб, сизни къаны-гъызны ичиб тургъанланы, ауур джюкню атханча, юсю-гюзден атарсыз!—деб, андан ары терениге кирирге ангыламазча кѣрюб, тау тилни билмегенине бушуу эте тохтады.

Чабыб кызыб келген атны ауузун кысха тартыб тохтатханча, Бийнегер тохтады, алай болгъанлыкъ-гъа, Семѣну айтханына джюреги хош болмай, печ къаланган чалмап болгъанча, анга узала, джууаб этерге кюрешди:

— Бусагъатха дери хомух болуб тургъапбыз асы, мен кѣруу кесим чалмандан бир деменгили къазыкъ алыб сермей тебресем, аланы, итлени къыргъанча, дырын этиб чыгъарма,—деб асыры къызгъандан билгем орус сѣзлеринден къошар-гъа да унутуб:

— Ичибизде тургъанланы къаушатханлай, бир-эки деменгили джашны алыб барыб, «Аман ныхытны» ойсам, бизге, прустоп келген огъай, бир чыпчыкъ да ѳтмез,—деди тауча.

Бир таб джол табханма деб кѣууаныб туруб, бусагъатда къачар-гъа тебрегенча, терезеге барыб, эки къолу бла темирледен тартыб кѣрдю.

—Къалайды, къобараллыкъмыса? — деб сорду Семѣн, къатына келиб ышара.

Ол соргъаннга джууаб этмей, тюремеден чыгъар джанына акъылы дженгил ишлеб, кеси кесине кѣл эте:

— Тейри, къысханлай къочхар джиликлени сындыргъан джаш темирчи Хангелди этген темирлени къобарыр амалтын тауукъ оруннга кириб турмаз,—деб, темирлени ингир болгъанлай къобарлыгъына ишексиз болуб, джасауайны терезе таба келгенин эслеб, артына турду.

Бусагъатха дери башын кѣлтюрюб къарамай тургъан Темуркъа, бир-эки терен ынгычхаб, чыначыгына таяна келиб, олтуруб, Бийнегер таба къараб:

— Ауузунга бал там-гъа эди, сен бек татлы сѣзлени айтханын-гъа дар. Алай болгъанлыкъ-гъа андагъылы бери сени сѣлешгенинге тынгылаб сагъыш этеме да, ала бизге джарарча танымайма. Мен, насыбсыз къарт,

пени биле болурма, къайнайса, сени къанын-гы къыз-гъан заманыды. Алай болса да былай джашаб келген дуняма къарасам, сен мурат этген затладан сеbeb чыгъар деб бир да билмейме,—деди.

Семѣн да, Бийнегер да, Темуркъа кѣб тынгылаб туруб, не зат айтыр-гъа тебрегенди деб, экиси эки джанына чѣгеледиле.

Темуркъа, ауругъан бутун кесине тартыб солтур-гъа кюреше, тохтагъан джеринден башлады:

— Атам хариб айтхан хапардан, орус оноучула тау ичине киргичи да, халкъны бир къаууму башын ѳрге туталмай, белин тюзеталмай джашагъанды. Тауланы орус патчах алгъанлы, ары дери кѣлтюрюб тургъан джюгюбюзге джангы джюк къошулгъанды. Джатхан джери мамукъ болсун, атам хариб ѳмюрю джашагъан дунясында тары-гъа кетди. Ол алай айта эди, насыбсыз: «Къулла башларына бош болгъандыла» деген сѣзден не хайыр барды, мен бийимден кетиб башха тютюн чыгъаргъанлыгъыма, аны къуллугъун эте, башымы къашыргъа бошамайма. Бий былай эт деген затны этмейме дегенлейишге, ол заманда къараб-къарагъынчы джарыкъ кююн-гю къарангы кече этер. Аладан мен не кѣргенме, аланы артлары бол-гъа эди. Бир джолда, хуна-гъа кюреше тургъанлайыма, Къаншаубийни атасы Ислам-гъа чакъырдыла.

Бийинге бармай не мадарын-гъа бар эди, ишими ат-дым да келиб арбазда сюелдим. Къыш сууукъда мен да, юйге кирирге мадарым болмай, гыз-гыз эте тур-гъанлай, бир заманда бий Ислам бѣрю тонун къаблаб чыкъды. Мени таба да къарамай: «Бар, къошха таян да айран келтир!»—деб, ызындан да джумушчулары-ны бири къумгъанны кѣлтюрюб, хахтана-гъа кетди. Тюкюрюгю джерге тюшмеген бийге огъай дерге не мадарым бар эди, ишими къойдум да, кѣк эшегими сюрюб, бий Исламны къошуна чыкъдым.

Сууукъдан, ачдан, къалтырай, къыш чилледе экиндиге эшек бла айран алыб арбаз-гъа киргенимде, къарауашларыны бири юй аллында джамчыны чакъмакъ-лары ариулай тура эди. Мени кѣргенлей, юйге ташайды да кетди. Мен буюк-гъан къолларым бла гыбытланы теше тургъанлай, эшикден гитче нох (Исламны къатыны, бийче), бери къараб: «О-о-у! Мен эшек-де келген айранны ичмейме»,—деб, къусар-гъа тартыш-ханча, бетин джыйыра, юйге ташайды, алай этиб эшек-

ни джюгюн тюшпуртмей къойсала, юйдегими аузуна бир акъ суу къуяр эдим деген акъыллы болуб, джиблени тешерге бла тешмезге билмей тургъанлайыма, бёрю тонну джеллегей къаблаб, Ислам чыкъды.

Сени джауунга аллай бий къутурсун, ташны, агъачны чакъдырыб, келтирген айранымы ит тегенеге къуйдурду. Итле басыныб, бир-бирине къайырылыб иче тургъанлай, Ислам, гулоч таягъы бла къабыргъамдан тюртюб:

— Джат да тегенеден ич, сени да аладан не башханг барды,—деб юсюме туруб тохтагъанында, башым андан аманнга къалмасын деб, джатыб, тегенени бир къыйырындан мен да айранны джалай тургъанлай, къараууз гаджи, тоймазына къоркъуб, къулагъымдан сермеди да, мен ташха узалгъынчы, сол къулагъымы джартысы гаджини тамагъындан тигеледи. Ислам, сюелиб къараб туруб, джумушчусуна къычырды:

— Чамук, итле талашдыла, тыш итни ары къыста!—деб, кеси юйюне кириб кетди.

Чамук мени къыстагъынчы, бир къулагъымы бийни итине къабдырыб, эски тонуму къан джууа, эшегими сюрюб тыгъырыгъыма кирдим»,—деб хапар айтыучан эди.

Атам хариб ёлюб кетгинчи, ит къабхан къулагъыны джыйрыкъ табын кёргюзте, кюнде, кечеде кёлтирген зорлукъларына джарыла, кюе кетди. Аны айтханым, сен айтхан прустопла келгинчи да джарлы къара халкъны кечеси да кече, кюню да кече болуб тургъанды. Тауланы орус патчах алгъанлы уа, ол да алагъа къошулуб, юсюбюзге мингенди да, энди тылпыубуз чыкъмайды.

— Эй, иги джаш,—деб Бийнёгерге артыкъ джити къараб,—сен «Аман ныхытны» оярбыз дейсе. Андан не хайыр барды? Сен аны оюб бир джанынга джанларгъа, Биймурзала, Къыямытла аны къараб-къарагъынчы дагъыда санга, манга ишлетиб, эки арба бир-бирине чюйлюгюн джетдирмей озарча этдириле.

Алгъын, орус патчахны аскерлери таугъа киргинчи, урунган къара халкъны ёхтем адамларында атхан заманда шокну эки тютюнюн бир этиб тургъанла болмагъанмыдыла? Къаяланы оюб, тар джолланы сакълаб, бу тауланы ичин киритли кюбюр этиб тургъанлай да, къуру аны бла зорлукъну аллын тыялмагъандыла, сен айтханланы барысындан да не келсин...

Темуркъа, не затха эсе да кёлю сагъышха кетиб, кесек туруб, башын энишге тутханлай, бир эжиуню башлаб, аны джаратмай, дагъыда бирни мурулдай келиб, джыйырылыб, ауругъан аягъын узатыргъа кюеше, башын эки джанына силкиб, акъыртын джырлаб тебреди...

Темуркъа, джырын бошаб, бир кесекни тынгылаб туруб, юсюне джагъылгъан тауукъ, къаз тазгекни ариулай, кёзюню къыйыры бла нёгерлерине къарай, башлады:

— ...Къыямыт да, Биймурза да, прустоп да бирге болуб, къаныбызны эмиб бошаб, сюеклерибизге джегиб барадыла. Ол да кёллерине джетмей, ма тауукъ орунга джыйыб турадыла.

Сен айтхандан хайыр джокъду, аланы, ит джанлылашы, артларын этерге кюч керекди. Сен джюрюген эсенг, кёрген болурса, Бийнёгер, чагъым чегетли мийик джерде, къарангы кечеде, челек бла къуйгъанча, джылы джангур къуя, джангур асыры бек къуйгъандан парат терекле шуулдай, кёк джашнай да кюндюзго кюнча джарыта келиб, джаз кюрт оюлгъанча, гюрюлдеб, тюбюнден къарасанг, бёркюнг тюшген эски парат терекни шыбла ургъанлай, бир къара кёсеу этеди, мени тюшюмде, тюшюмде излегеним да — ма бизни бу кюнлеге къалдыргъанлагъа аланы къаушатырча быллай кючдю.

Толу айырмаса да, Темуркъаны бетини тюрленгеннинден не затны юсюнден сёлешгенин билиб, Семён сёзге къошулургъа аузуни ачды, алай болгъанлыкъгъа кирит дыкъырдаб ачылыб тебрегенинде, Темуркъаны къатындан къобуб, оюлгъан печ къаланганны къатына сюелди.

* * *

Тутулгъанлагъа къараргъа басынган халкъны асламысы чачылыб, праулен аллы арбазда анда-мында бир бёлек адам къошбаш болуб, кёрген затларын сюйгенлерича чемерлейдиле. Тутмакъланы джангы келтирген заманда джигер сёлешгенлерича сёлешалмасала да, бир эрикмеген, талмагъан таягъы бла джерде ат тамгъа суратла сала кетиб, эсине бир джапгы зат тюшюрюб айтса, аны юсюнде дагъыда хапар джангырады.

Къошбаш къауумланы бири, аякъ юсюнде тура эригиб, хапарны джукълатыб къоймай, бир-бирин ышыра, тал тереклени тубюне чёкдюле. Сакъалы джетген бир къошкъаш джаш, эскирек чепкенини сёгюлген джерлеринден шынтахылары къараб, таянчакъгъа белибау орнуна къысхан эски джиб къыйыргъа сол къолун сугъуб, прауленден бир джанына джаякълагъанына уллу кёллю болуб, нёгерлерине сорду:

— Мен элден эртден къурумму бла кетсем, «Элия ургъангъа» ингирге, ийнек сауаргъа кючден джетеме. Мекка, Медина дегенлени андан да узакъ хапары барды. Къандаур, ары эртденбла кетиб, къалай къайтды?

Къартыракъ нёгери, джабышмакъ таякъны къыйыры бла тал терекни тамырларыны бирини тубюнде къумурсха уяны къозгъай, къалгъанла тынгылагъанларында, сорууну джууабсыз къояргъа болмай, эрине эрине айтды:

— Биз, къарангы адамла, не билейик, «шыйыхдан» изни алгъанды, дейдиле. Къалай болса да ол анга бир зат джудургъан болур ансы, мен не джаш, не тирг заманында да ол джолну джартысына да баралмагъанма...

Ол сёзю артына джетгинчи, олтуруб тургъанланы бири, секириб къобуб, къолун терезе таба узата, силкиниб къычырды:

— М-а-а, алыб барадыла!

Олтургъанла, кюз чалкъыда хыны тамада «туругъуз» дегенлей къобханча, къобуб къарагъанларында, кертиси бла да тутулгъанланы къарангы юйден джасауайла праулен таба алыб бара эдиле...

Аслам адам Къыямыт бла Мухаммат-Аминни тегерегине басыныб, хапарны тереңден тутхандыла. Къыямыт, чабаргъа юрешген ит стауатны тегерегине айланыб ийисегенча, ишни артына дери къарамай кетерге кёлю бармады. Ким не айтады деб, прауленни тегерегин стымлайды. Былайда да Мухаммат-Аминни кесипе болушха тартыб, экиси да тегереклерине джыйылгъанлагъа мыдых атыб, энди кимни къалай джанганына къарайдыла.

Аланы тегереклерине басынган къауум тюкюрюклерин тегюб, Къыямыт былайда тургъанлай, кетиб къалыргъа тартыныб, эригиб, къулакъларына дери кериб, бир-бирине джукъдуруб, ауузларын ачадыла. Къалгъанла тохтагъанларында да, бир да тынмагъан асхакъ

Мустафады, деуюр алгъан бла, Мухаммат-Аминни тегерегинден тюшгенин чёблеген бла джашаб, афендини ууакъ джумушларын толтурургъа алай юренигенди. Афенди сёз айтмаса да, не зат этеригин къолун кёл-тюргенлей биледи.

Афенди кири болгъан адамны джууса, ёлюк къабырлагъа джетер-джетмез, Мустафа, джабыугъа чырмаб аны джууумчусун алыб, гюх ура, афендилагъа тыгъылады. Ёлюкню басдырыргъа тебеген заманда, афенди ёлюкню юсюнден ёлю джабыуун сыдырыб бир джанына къараргъа, Мустафа, тигимге чабхан итча, дарий къумачны афендини къолундан сылдыратыб, къабыргъасын дукъур эте, къойнуна тыгъады.

Аны алай юрешгенин афенди да унутмайды, деуюрде кюююш сомланы чача келиб, Мустафагъа джетсе:

— Бу мубарек факъыр адамды, ясын окъуй туруп!— деб ёлгенин адамларына соргъан атлы этиб, Мустафаны къол аязына къалгъанладан артыкъ бир-эки сом тюшюреди. Аны бла къалмайды, элде кири болгъан адам ёлсе, Мустафа, аны къайгъы сёзю тынгышчы, аягъыны тубюнде чёб сынмай, ёлюк чыкъгъан юй бла афендини юйюню арасында джол салгъанлай турады. Афендилагъа кебинни маджал лаудандан, ийирилген пайдан неда джараулу джууумчу келтирсе, ол кюн афендини къатыны Мустафаны къалгъан-булгъандан тойдуруб, тауусулмагъан джумушларыны бирине салды.

Бююнлю джаякъ джабмай тутулгъанлагъа аман табханын къуяды, ала прауленге озуб тебегенлей, тамырдан тойгъан къарт эшекча, секириб, Мухаммат-Амин бла Къыямытны кёз туураларында кюрешиб, кимден эсе да афендиге тюшген эски къутуне къапталны бичимлери куйрукъ башына тюшюб, асхакъ аягъындан сау аягъына секире да гюх ура, тутулгъанла таба джаныулаб къычырады:

— Муслимандан гяур болгъанла, сиз ёлгенликге, сизни джаазыгъызгъа бармам. Ол сарыны уа тишлик-тишлик этиб къояргъа керекди!— деб темирчилейди, алай болгъанлыкъгъа, къызбай ит стауатда юргенча, Мухаммат-Аминни къатындан узакъ кеталмайды. Тутулгъанла прауленге ташайгъанларында да, Мустафа тохтаялмайды. Шериатны, законну да чакъырыб, юч тутулгъан адамгъа ол излемеген азаб джокъду. Алай болгъанлыкъгъа аны айтханы бусагъатда кишини къу-

лагына кирмейди: тутулганла прауленге ташайганлай, хар кимши эси ары кетгенди.

Тышындан кирген адамга прауленден бир тукъум бир эрши ийис урады. Ийисни кючлю ангылагъан адам эски къагъыт ийис бла тютюн ийис бир-бирине къошулгъанды дерикди. Алай болгъанлыкыга ол да тюз боллукъ тюлдю. Таулада прауленге къуралгъанлы алааны ичинде тегюлген джыламукъ, старшина джарлыланы юслерине секириб, аякъ къакъгъан заманда аладан сыгъылыб чыкъгъан тер, былайда айтылгъан джалгъан шагъатлыкыла, стол тюбю бла алынган улху, старшиналаны, прустопланы къычыркъларындан ичлери кетген бууаз къатынланы инджилгенлери бу праулен аты болгъан тертмюйюш, кекбаш юйге суюм-сюзлюк мухур салыб къойгъандыла.

Повесткасы болуб урунган халкъдан бери чакъырылган адамла бу юйден, аман ауруудан джанлагъанча, джанлаб, башларын тазирге къалдырыб, кече бла къошха къачыб кетдиле.

Темуркъаны джаратылгъанлы прауленге келгенден суюмези джокъ эди, джашагъан дунясында былайгъа ненча киргенин санаса, санын табарыкъды. Бюгюн суюлюб Бийнегер бла Семёну арасында былайгъа киргенинде, ачыкъ болмагъан бир затдан къоркъгъаны бла джыладан джийиргенгенча джийиргенгени бир-бирине къошулуб алай кирди.

Терезени къатында къыйрларына окъа чалыула тигилген чепкени бла, имбашларында джангы окъа пагонлары джылтырай, кюмюшчю къумукълу этген боялгъан муштугундан тютюн чыгъара, эки-бут-арасында къысхан кюмюш бычагыны башына тагъылгъан кюмюш халыдан этилген тухтуйла бла ойнай, прустоп, столну къыйырына таяныб, гурт тауукъ джайылгъанча, джайылыб олтурады. Рюмкага дженгил-дженгил къарай болур, учу ёрге айланган батыкъ бурну, джангы бишиб къабугъу сыдырылгъан цюгондюрча, къызарады. Хыбыл ууртларына ууакъ къан тамырчыкъла чибин ауча джайылгъандыла. Кёз чунгурларындан эки джашил миялачык джылтырайдыла. Тау тиширыуаланы къол чемерликлери таныла, къара дарий къапталыны джагъасы къысыб, бурнундан алгъа чыгъаргъа къорешгенча, джау къонкъасы джастыкъча аллына тургъанды. Прустопну сол джанында, джаз киштикни мыйыкъларыча, мыйыкълары туруб, тюгел кюйюб бошама-

гъан папирос тюбю тюб эрине джабышыб, къулагыны джанында къаламы бла, прустопну айтханын толтурургъа хазырланыб, къагъытчы олтурады. Прустопну туурасында мюйюшде, эки къолу бла бычагына таяныб, Биймурза чёкгенди. Эшкден киргенлей, бёркюн къулагына къысыб, ийилерек, Муртаз, ауаргъа тебреген сын ташча, ёрге сюелгенди. Атангы ур да ёлтюр десе да, прустопну айтханын этерге хазырлангандан сора бусагъатда аны башха сагышы джокъду.

Тутулгъанланы алларында кириб, Семён, прустопну эслегенинде, джангы кесилген малы джигине тюртенча, силкиниб артына туракълады, алай болгъанлыкыга джунчугъанын прустопха эслетмез юцион, кесин джюгениге джыйыб тохтады. Прустоп, Семёнига джити къараб, джунчутургъа мурат этди, алай болгъанлыкыга Семёну кёзлери къарангы кече болуб, прустопха джукъ танытыргъа унамадыла. Джити къараб туруб къаматалмагъанында, прустоп къарагъанын къагъытчыны къулакъ джанында къаламга кечюрдю:

— Тукъумунг, атынг неди? — деб сорду.

Семён эркин, джунчумай, ауазын да тюрлендирмей джууаб этди:

— Асташенко Семён!

— Диниң неди?

Семён, къалай джууаб этерге ауузуна таб сёз тюшмей, бир кесек туруб айтды:

— Туугъан заманымда клисага элтиб джууундургъанма деб, атам алай айта эди.

Хылликке джууаб этгени, прустопну къабыргъасындан миз чанчылгъанча, ачыу тийиб, Семён таба джити къараб сорду:

— Муслиман болгъан хапарың барды, алаймыды?

— Огъай, аллай муратым джокъду.

Киштик чычханны тутаргъа марагъанча, шиндикни тюбюне тартыб, иги олтуруб, осмакълаб сорду:

— Алай тюл эсе, муслиманланы дин тутханларына бурнунгу уруб нек айланаса?

Былайда Грауну атказын басаргъа мадары болмай, огъай десем да, негерлерини кёллерине не келир деб аны сагышынын этиб, тюзюн айтды:

— Кёб болмай джалчысын ёлтюрген бир байны джашы, шийих болуб, Мекка бла Мединага зияратха барыб, юч сагъатха Мухаммат файгъамбары джанын да биргесине алыб элге киргенди деб, аллын сакъ-

лаб тургъанлагъа, кертиди, «джангыласыз, аллай зат болмайды»—деб айтханма!..

Эрнин кыйыгына ийиб, хыликке этерге кюреше, прустоп сорду:

— Сен бери къайдан келген къанатлыса?

Алай соргъаны Семённга ачы болуб, ачы джууаб этерге тебреди, алай болса да ишге заран болмайым деб, кесин тыя айтды:

— Мен Ташчыда ишлейме.

Соруу башланганлай, къагъытчы, къулакъ джанындан къаламын тюшюрюб, джезин бычакъ бла кыр-гъанча, таууш этдириб джазыб тебреди. Прустоп, къагъытланы ичинде къаза кетиб, бир суратны къолуна алыб, ынгычаб ёрге къобуб, джашил мияла кёзчюклерин джандырыб, суратны Семённу кёзюне тутта сорду:

— Бу адам ким болгъанын таныймыса?

Къарагъанлай, тюрмеде олтургъаны, ишчилени къураб завод иеси бла кюрешгени, бу соруу ала тургъан прустоп эм алгы бурун тутханы, тюрмеде нёгерлери болушлукъ этиб къачханы эсине тюшюб, бусагъатха дери къара кече болуб тургъан кёзлери бир кесек замандан биягъы къарангы джабыуну джабдыла. Джити къараб тургъан прустоп, бир кесекге Семённу кёзлеринде джылтырагъан джилтинлени эслеб, сурат бла кёзлерине тюрте сорду:

— Патчахлыкъны джауу Семён Данилни джашы Асташенко, тюрмеден къачхан сен тюлмюсе, айт?!—деб, тешиб бир джанындан бир джанына ётерге тебрегенча, джити къараб тохтады.

Семён суратны кёргенлей да аугъа тюшгенин билди, алай болса да энтда ызымы терсине салырма эдим деб мурат этиб:

— Сен айтхан адам мен тюлме!—деди.

Кёбден бери излеб айланган адам тынч огъуна къолгъа тюшюб къалгъанына къууаныб:

— Къайсы къанатлыны джырын джарата эсенг, энди аны джырла!—деб, къарны къалтырай, къабакъ эшик ачылгъанча, къюлюб тюкюрюклерин чача, шиндикге биягъынлай джайылды.

Прустоп алай силегейлерин чачыб къюлген заманда Бийнёгерни эрнине тюкюрюк чачылды.

Бийнёгер, эрнине силегей тамчы чартлагъанлай, аркъандан илгенген атча, ёрге секириб, полгъа дженгил

тюкюрюб, эски чепкенини кыйыры бла эрнин сыдырыб сюртгенин прустоп эслеб, кесин кърим тауукъча кёбдюрюб, олтургъан джеринден ёрге къоба келиб джекирди:

— Бу тууар неге тюкюреди, бусагъат тюкюрюгюн этеги бла ариулатдыр!—деб Биймурза таба къараб, бир къола бла бычагына таяна тохтады.

Прустопну айтханын Биймурза буйрукъ эте Бийнёгерге айтханында, Бийнёгерни бети кёгериб, ауузундан сёз чыгъаралмай бир кесек туруб, тамагъы кър-гъакъсыгъандан джёткюре-джёткюре, Биймурзагъа кёзлерини бир кыйыры бла джийиргениб къарай:

— Аланы эгетлери сенсе, сен ариула, андан сора бу сары тонгузгъа: «Адамлагъа тюкюрюгюнню чача турма»,—деб алай айт,—деди.

Темуркъа, Бийнёгерни кесин эркин джюрютгенине къууаныб, кеси аллына ышарыб, джауоруларын кымылдатды.

Биймурза, Бийнёгер айтхан «джылы» сёзлени прустопха айтыргъа тартыныб, ауаргъа хазырланган сын ташча тургъан Муртазгъа кёз кысыды.

Прустопха не бла кесин ариу кёргюзюрге билмей дыгалас этиб тургъан Муртаз кёз кысылгъанны эседди. Аны неге кысылгъанын тюгел ангылаб да бошмай, джашыртын къабхан калак итча, кысыла келиб, сермеб Бийнёгерни башындан беркюн алыб, эрлай полу сюртюб, беркню ызына Бийнёгерни башына узатды. Олсагъатлай, къарнына таш тийгенча, табан тийиб, хауагъа узалыргъа кюреше, джюн машокча, чырмалыб прустопну аякъларыны тюбюне тюшдю.

Инджилтгенлери, хыликке, самаркъау этгенлери Бийнёгерни санларына сингиб тургъанлай, болджар саламны отха атханча, Муртаз беркюн алгъанлай, джаныб, кёзлери чартлаб чыгъаргъа джетди. Джюреги тирмен къакъгышча къалтырай, Бийнёгер, Муртазны чергегенлей, тегерегине къараб, къолуна шиндик тюшгенлей, прустопха джиберди. Буруу бла столну арасында къалыб, джанлар джери болмай, юйню кычырыкъдан алдырыб, прустоп башын энишге тутаргъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа шиндикни аягъы джетиб сылагъанында, къоба тебреген Муртазны юсюне туз машокча аунады.

Кычырыкъгъа чабхан джасауайла джетиб Бийнёгерни тутуб, къолларын артына байлагъанларында,

джашил мияла кѣзчюклері джана, бети к̄аралдым кызыл болуб, прустоп, тѣгерегине к̄арай, к̄обуб Бийнѣгерни кѣзлерине джити к̄араб, аллына сюелди.

Бийнѣгерни джюрегини к̄озг̄алг̄аны кѣжюрегин кѣрюкча джюрютеди. Прустоп аллына сюелгенинде, бети акъ топракча агъарыб, к̄айырылг̄ан джыланны уруб башын эзерге талпыг̄анча, прустопну тылы бетине уруг̄а к̄оллары кичиди, алай болг̄анлык̄г̄а не к̄орешди эсе да, к̄олларын кысыхчладан ычхындыралмады.

Прустопну бетине чирчик-чирчик тамчыла чыгыб, ала толуб бир-бирине к̄ошулг̄анлары сайын бетини узунуча сыз этиб аг̄а, Бийнѣгерни к̄оллары бла к̄орешгени тохтаг̄анлай, ауузун джумдуруг̄у бла джепгил-дженгил уруб, не зат бла термилтейим деген сагышда артына турак̄лаб тохтады.

Бийнѣгер, джаралы юйюча, кесип атыб джасауайланы к̄олларындан ычхыналмаг̄анында, болг̄ан к̄очючю салыб аллына тебиниб, к̄ан к̄атыш прустопну бетине тюкюрдю. Атха к̄амчи ург̄анча, к̄ан к̄атыш тюкюрюк прустопну бетине таууш этиб тийгенинде, сюртеме деб бетине к̄апны джаг̄ыб, не этерге билмей, медаллары зынгырдаб, тѣгерек бурулуб, Муртазг̄а:

— Нек к̄араб тураса, итден тууг̄ан! — деб чуруг̄уну бурну бла артындан тюртдю. Ол, Бийнѣгерни аллына барырг̄а к̄оркѣуб, джасауайланы тѣгереклерине айлангынчы, Биймурза, уллу бычаг̄ын чыг̄арыб, аны к̄алаг̄ы бла керилиб урду. Тутуб тург̄ан джасауайла да к̄атындан джанлаб, Бийнѣгер, к̄оллары бла хауаг̄а таянырг̄а к̄орешиб к̄алтырай келиб, тюбюнден кесилген субай тал терекча, ауузундан, бурнундан к̄аны келе, полг̄а джыг̄ылды.

Семѣн да, к̄арт Темурк̄а да тутарг̄а узалыр мурат бла алларына силкиндиле, алай болг̄анлык̄г̄а джасауайла, темир кысхач бла кысханча, кысыб, джибермедиле. Бийнѣгерни к̄аны келе тург̄анлай, кѣлтюрюб, тюрте-сог̄а олтуртдула.

К̄орк̄г̄андан бети кетиб, джазг̄анын тохтатхан к̄аг̄ытчы, джезни к̄ырг̄анча, таууш этдириб тутулг̄анланы джояр джанындан к̄аг̄ытланы толтуруб тебеди.

Мынчак̄лары бууунунда силкине, к̄ара абасыны этеклери джел эте, ай джарык̄ кечени кѣлеккесича,

Мухаммат-Амин эшикден кириб, тутулг̄анла таба эрши к̄арай барыб, пйилиб эки к̄олу бла тюлкюсениб прустопну к̄алтыраг̄аны кетмеген к̄олун тутду. Акъ хазырла кибиб, прустопха чал мыйык̄ларыны тюбюнден тишлерин ышарта, Биймурзаг̄а джууук̄ олтуруб, бѣрю джаралы этген к̄оюна к̄араг̄анча, тутмак̄ла таба к̄арады:

— Бизни келамыбыз бла, бу джаханимши джилтинлерини башлары кесилиб тюшерге керекди, сыйлы орус патчахны оноучусу былаг̄а не этерге мурат этеди? — деб тутулг̄анланы таяг̄ы бла кѣргюзтдю.

Алай сѣлешгени прустопну джюрегине джарашы тийиб, джумушак̄ джууаб этди:

— Динни к̄уллук̄чусу к̄айг̄ылы болмасын, ала-ны, даг̄ыда ала кибиклени мен... — деб, джюрексингенден сѣзю тамаг̄ына беклениб, джумдуруг̄у бла тишлери бирден кысылыб, кѣк мияла кѣзлерини кызыл чабхан к̄ыйырларын эрши халда тутмак̄ла таба к̄аратды.

Афенди, мынчак̄ларын бууунундан к̄олуна алыб чык̄ырдата:

— Сен баг̄алы опоучубузг̄а мени элни игилери, ашхылары джибергендиле. Айтханымча, былаг̄а шерият сюд этилсе, ючюсюн да ѣлтюрюрге керек эди. Ала-ны орунлары джаханимде хазыр болуб бошаг̄анды. Ишлери сени к̄олунга тюшгенден ары, биз быланы энди к̄айтыб К̄обан суудан ичмезча этеринги тилейбиз.

Темурк̄а мюйюшге кысылыб, кѣрген, кѣлтюрген затындан джюреги ауруб, ауузу к̄ург̄ак̄сыб, к̄улак̄лары дууулдай, афендини прустоп бла алай кука саламлашханын кѣргенинде, айтхан затларын толу айырмаса да, ачыудан тамаг̄ы бууулг̄анча болуб, айтханымы эшитмей к̄алмасынла деб к̄оркѣуб, басдырык̄ланиган адамча, хырылдай кычырыб айтды:

— К̄алай уллу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланны ызындан намаз кылыб, аны гырылдаг̄анына ийнаныб тург̄ан!..

Афенди, Темурк̄а таба к̄ыйыг̄ына к̄араб:

— Была к̄ачмасынла, бу к̄арт итден башлаб шаманланы буг̄оуну салдыр,— деб прустопну к̄улаг̄ына шыбырдады.

Прустоп к̄олун кѣлтюргенлей, Муртаз тутулг̄анланы буг̄оуларг̄а башха юйге чыг̄арды.

Афенди Биймурзагъа тауча бир-эки сѣз айтыб, кѣзлерин этнучюсюча джумукъкѣз этиб, ууакъ, татлы ышара келиб, прустопха:

— Бизни къайгыларыбыздан эл бла бир къыйналдыг, энди тынчайыр заман болгъанды. Ушатсанг, бизге къонакъ бол! Къыямыт да, мен да тилейбиз,—деб ышаргъан эринлерин къулагъына дери джетдирди.

Мухаммат-Амин, Къыямыт, Биймурза, прустопну ортагъа алыб, аладан таймай джюрюген кѣлеккелери Муртаз да ызларыдан тагъылыб, арбазгъа чыкыгъанларында, тутулгъанла, бугъоулары зынгырдай, тегереклерин джасауайла алыб, тюрмеге оздула...

Бююн бу тар ѳзенде болгъан затлагъа ѳлмез шагъатлыкъ этерик кюн, тауну эки таракъ тишини арасы бла ызына къарай да джилтинлерин тѣге, ташайды. Апы узакъ джолунда ашыра баргъанча, акъ кѣксюл булутла, бир-бири юсюне къалана, ашыгыб кюнбатханыга айландыла. Хансны, кѣгетци, паратны чууакъ исси кюн джыйгъан тюрлю-тюрлю ийнслерин ингир салкыны башына чабдыра, ызына къайтарады. Кѣгет терекле, бир-бирде аяз уруб эшитир-эшитмез бир шуулдасала да, рахатланыб чапракларына чырмалгъандыла. Кюнчыкыгъан джаны таулада, кюн бекден бек ташайгъаны къадар, сары бояу кѣлтюрюлгенден кѣлтюрюле барыб, Минги Тауну тѣппесинде къызарыб ташайды. Ёзенлеге кече къара джабыуну джайды. Бир-бири ызындан топракъбаш юйледен кѣз къыса, от джарыкъла чыгъадыла.

Экинчи башы

Джуддузла, бир-бири ызындан джапыб чыгыб, кѣкню айбат кюйюз джайгъанча толтурдула. Сюрюучю джуддуз, къалгъанлагъа кѣз къыса, батаргъа аллын айландырыб, парат чегетни башындан къарады.

Замансыз заманда, ауур джашаууна тарыкыгъанча, баудан эшек созуб окъуду.

Ныгышыда олтуруб кечге къалгъан къартла, джылны, кюнню къалай боллугъун санай эригиб, джолда алларына тюртюрюлген ташланы таяклары бла дыкырдата, арбазларына чачыладыла. Юйге киргинчи джуддузлагъа бир-эки кѣз джетдире, эшикте къалгъан эшек

джауурлукъну, батхан эски тазны, сууукъ къол джетмесин деген къоркъууда, джыйыб, эшиклени джызылдата, юйлерине джыйыладыла.

Къыямыт, бир-бири башында эки къатлы уллу кѣкбаш юйю болгъанлыкыгъа, атасындан къалгъан уллу топракъбаш юйге кюн сайын бир-эки урунмаса, тынчылыкъ табмайды. Къонакъ юйде прустопну тынчайтыб, эшикге къараб, уллу юйю оджагындан тютюн къатыш джилтинле чыгыб хауада джукълапганларын эслегенинде, от салады деб къоркъуулу болуб, ичинден къатынына замансыз от этгенине уруша, топракъбаш юйге кирди.

Чырахтаңда, джалышы юй оджакъ бла чыгъа, башсыз фатеген лампа джанады. Къыйырлары къууушлагъа тирелиб, эки нарат джаркъа тютюнлейдиле. Джантемир къызы, тѣрде джабагъы джастыкыгъа олтуруб, джолоучу эшекни къулагыча, башы силкине, от артында да Токъал бла анасы, алларында ичи бошалгъан къанджал табакъ бла, бир-бирине ал бермей хапаргъа къызгъандыла. Ингирли бери Токъал, анасы да анга болушуб, Семѣнну таш бла ургъан хапарны беш-алты кере айландырыб айтхандыла. Алай болгъанлыкыгъа хапарны бошагъанлай, Джантемир къызы гѣзеннге барыргъа тебремегенча кѣрселе, дагыда бир бѣлек айтылгъан хапаргъа сармакъ-сохан къошуб джангыртыб, джасаб келтиредиле. Токъал, хапарны бошаб:

— Тур, анам, кетейик,—деб анасына къарайды, алай болгъанлыкыгъа, чалмыйыкъ, къызылкѣз къатын, Джантемир къызы орпундан кѣлтюрюлмегенча кѣрсе, къайдан болса да Къыямытлагъа джарашыу бир хапарны башындан чыгъарыб, къургъакъсыгъан ауузуна къолларын да къошуб айтады.

Къыямыт киргешинде, къаууму да секириб ѳрге къобуб, тѣрню бердиле. Къыямыт Токъалгъа «атаңг джууукъ джете» эди дегенли, алгыныча да болмай, керти Къыямытны джашы болуб къалгъанча, ол болгъан джерде къангишча сюелиб тохтагъан болмаса, олтурмайды.

Токъалны анасы, джелкесин къаза кетиб, не зат тутхан эсе да аны отха атыб чыкырдатыб, биягъы орнуну чѣкдю.

Бир кесек тургъандан сора, къалгъанла ол тургъанлай сѣз башламазлыклары билиб, Къыямыт, сакъа-

лын сылай да кьолуна тюшген тюкленн отха ата, Токьал таба кьараб, джумушакъ айтды:

— Сен джигит болгъанса, ол ит гяурну алай ургъанында, башым кекге джетген чакълы бир кьууанганма.

Джантемир кьызына кьараб, кесин ышартыргъа кюрешиб айтды:

— Кёремсе, бизни сийдигибиз джетген аман болмаз деб, мен санга айтхан эдим да! Кьалгъанла барысы Токьалча болгъа эдиле.

Джашын Кьыямыт махтагъанында, джелкесн бла отну арасында кьолун джюрютгенин тохтатыб, ауузуну эки мюйюшюн кьол аязы бла сюрте айтды:

— Атасы хариб, кесинг айтханлай, ёле тебегенниде, афенди джазгъан осиятында да: «Сени этегингден узакъ кетмегиз» деб айтхан эди. Сен бизни кьалабызса, санга джарагъан затны бауурубуз бла да этерикбиз. Джашчыкъ кечедс, кюнде да секи атынгы ауузундан тюшюрмейди.

Артына кьараб, джашыны юй арасында сирелиб тургъанын ушатмай, Кьыямытны кез туурасында турлугъун суюдю.

— Кьаранчха болуб турма да берлакъгъа кел, кесибизни адамыбызгъа айтырыбыз, селенирибиз барды, кечегн сёз керн барады.

Бнягъы Семёну таш бла ургъан хапары башланады да энди Кьыямытны кьатында аны чемерлейме деб, аунай келиб, олтурмай, анасыны артындан сюелди, алай болгъанлыкъгъа апасы, кезюу джетдирмей, акьыртын башлады:

— Аурууунгу алайым, бу аман джаш бу ишге кьатышханлы, тийремде манга киши от суаб бермейди. Бизден адам кёрюнгешлей, кичиуден, кьотурдан джаглагъанча джаглайдыла. Мен сезген сезген эсе, алай кёреме: барысын этиб айлашган Темуркьаны кьатыны Мёлеханды. Кесинг билмеймисе, ол обур тиширью хоншуларына кириб джылагъан кирик этсе, кертда дейдиле да бизден кёредиле. Темуркьа юйюрю бла туз ашагъан эсе, суу ичеди, мени неда джангыз баламы анда не терслигибиз барды? Алтын этегинге башыбыз кьонакъды, ёксюз балама бир хыянат джетмесин, бизни кьалай атларыбызны бир юрет.

Чалмыйыкъ кьатын сёзге кьызыб тургъанлай, арбазда эшикке айлануб кьарт ит улуду.

Ит Кьыямытны ити болгъанын ушутуб, табсыз ычхындырды:

— Юйюнг тартылсын, юйюнге улу!

Джантемир кьызы кесин эрши-буршу этгенинде, джангылгъанын эслеб, ариуларгъа кюрешиди.

— Темуркьаны аты шхуур артында айтылсын, ол сагъышылгъан джерде толу кьазан кьурур,— деб аны таба кюрерге кюрешиди. Алай а сёзге итни улугъаны кьошулгъанында, Кьыямыт бла кьатыныны кефлери бузулду.

Кьыямыт, кертда юйюм тартылыб кьалады дегенча, баш энишге кьараб, сагъышлы болуб туруб, башын кёлтюре:

— Келним, баш пенги осиятын толтургъаныгъызын джашын да, сен да иги этесиз. Токьал аман, иги болса да, ол мени бир билегимди, аны кесиб атаргъа амамым джокъду. Иги болса, кесине, манга да, мени кирик джууукъларына да иги. Мен Токьалны кесими балаларымы биринден айырмайма,— деди.

Алай айтханында, Кьандаурну кичи кьарнашы болгъанча, эшек айылны башындан кьарнын салындырыб, Токьал кьууанигандан джауоруларын билек агъачханышыды.

— Хайырым болмаса, джаратылгъанлы мени Темуркьа джанына бир мисхал чакълы зараным тийменди. Кьартлыгъында юйюне сары гяурланы джыйыб, Кьуранны, китабны теблерге тебегенинде, мен да дин борчуму этиб бир-эки сёз кьошханма. Джамагъат ишыхны аллына кьараргъа джыйылгъан заманда мен тыймасам, аны халкъ тишлик-тишлик этиб да кетерик эди. Алай болгъанлыкъгъа бизни таулу адамгъа игилик этсенг да, аманга элтеди.

— Келишим, керекли кюнюнде мени юйюмю эшиги таймай санга ачылыбды. Кесинги юйюнге киргенча кир, бир да соруб кирлигинг джокъду.

Джастыкьны кьыйырында джукълагъан киштик эшитир деб кьоркьгъанча, эки кьолу бла ауузуну тебегегине буруу этиб, акьыртын селеше, кьошду дагъыда:

— Башын тутхан адамны сиймегени кёб болады, тийренге, хоншунга айтыргъа керексе. Темуркьа элибизни сары гяурлагъа сатаргъа тебегенлей, Кьыямыт билгенди да, аны межгитде айтханлай, кьайсы эсе да Темуркьаны адамларындан орусха билдиргенди. Энди

Темуркѡа бла нѣгерлерин усталыкѡгѡа тутуб турадыла. Келиним, аллах кѣреди бу затны керти болгѡанын! Ол Мѣлехан деген кѡатын, керти сен айтханча, алай киштик кѡуйругѡу бла от салгѡанча этиб айлана эсе, сиз, мени эт джууукѡларым, неге кѡараб турасыз, тѣгерекге урчукѡа айланыб аланы джеллерин ачаргѡа керексиз.

Токѡал бурнуну ичин дженгил-дженгил кѡаза тебегенин эслеб:

— Тур, Джантемир кѡызы, гѣзенинге бир кир, быланы керекли затларына кѡарай тур, санга киши эт джууугѡун бермес. Бир-бирибизге темир багѡана болайыкѡ,—деб, чыкѡырдаб джилтинлери юзюле тебеген джаркѡаланы бир-бирине ышырды.

Джантемир кѡызы, джюн хызен кѣлтюрюлгенча, орундукѡ билегинден тутта, дыкѡырдатыб кѡобуб, табанына кѡаблагѡан чарыкѡларып суйрей, башсыз лампаны джалын этдире, гѣзеннге ташайды.

Тот болгѡан бышлакѡ гыртны саулай берирге кѣзю кѡыймай, эки сындырыб, абадан джартысын бир ызына джыккыргѡа салыб, бир бери алыб, эм артында абаданны берирге кѣзю кѡыймай, ызына салыб, джыккырны башын джабды. Бермей кѡояргѡа болалмай, бергешне ичи кѡара кюе, бир заманда Джантемир кѡызы табакѡчыкѡлагѡа бирер кесек зат салыб чыкѡгѡанында, Токѡал бла анасы кетерге юй тюбюнде сюелиб тура эдиле.

Ала гѣзенни ичин кѣредиле деб кѡоркѡуб, лампаланы джукѡлатыб чыгѡарыб, отну мутхуз джарыгѡы болмаса чыракѡ джанмагѡан кѡарангы юйде гѣзенден чыгѡаргѡанларын чалмыйыкѡ кѡатынга узатыб, тюйюмчекле этдирди.

Джалан, мийик дуппурну ѣзенден чыкѡгѡан тубан басханча, Кѡыямытны башын сагѡыш басыб тургѡанлай, акѡылына не зат эсе да келиб:

— Темуркѡаны юйюне кѣз-кѡулакѡ болугѡуз,—деб, тубаннга киргенча, биягѡы сагѡышына кирди.

Аз-кѣб болса да, Джантемир кѡызыны гѣзенинден джукѡ чыкѡгѡандан суймегени джокѡду. Токѡалны анасына берген кесеги тамагѡына таш болуб беклениб, эри таба кѡарамай, отджагѡагѡа чѣгелей:

— Элни ачдан ѣлгенин юйюме тахтандырыб, болгѡанымы суу джуугѡанлай этесе. Токѡал а санга кѡай-

дан джууукѡ болуб чыкѡды? Аны джууукѡлугѡу манга керек тюлдю,—деди.

Токѡал бла анасы ызларына кѡайтыб келирле да деб кѡоркѡгѡанча, кѡобуб, аунай барыб, дыкѡырдатыб эшикни кѡылычын салды.

— Дженгил аякѡ кир басар дейди, Джантемир кѡызы, дженгил болма, Токѡалны бусагѡатда джууукѡлугѡу керекли болады. Эшек кѡала ишлеб кѡуйругѡу бла ойгѡанча этерге керек тюлдю. Алагѡа сен бир кѣзюуде бир тигим эте тургѡанлыкѡгѡа, биз аны юйюн джарлы боллукѡ тюлбюз. Элни арыгѡаны бусагѡатда манга ѣчюгюб турадыла, аланы ишлерин, сѣзлерин билирге Токѡалдан маджал, кюндюз чыракѡ этиб излесенг да, табарыкѡ тюлсе. Ол амап оруслу сѣлешеме деб тебегенинде, мен башымы слякгенлей, Токѡал уруб джыгѡыб кѡойду. Сени джууукѡларынга да Токѡалгѡа ушагѡан адам бар эсе, аруу бла кѡолгѡа джыаргѡа керекди,—деди Кѡыямыт.

Отну джилтини юзюлюб, джарытыргѡа башсыз лампачыкѡ бла эришгенча, оджакѡдан бир бѣлек джулдюз кѡарады. Джантемир кѡызы эрши айтханы магѡаналы болгѡанына кѡулакѡ тиксе да, Токѡалны анасы киби бир бѣлек кѡатын басыныб, аланы барысына гѣзенин ачыллыгѡын эрши тюшча кѣрюб басдырыкѡланганча, кѡоркѡуб, эрине джууаб этерге да болмай, ийнек мангѡылайындан чибинни кѡоругѡанча, кеси аллына башын слякди. Хар ким кеси сагѡышына болуб, оджакѡны аяз уруб шууулдагѡан тауушу бла чырмалыб джатхан киштикни хурулдагѡаны болмаса, юй шыкѡыртсыз болуб тургѡанлай, «ойт» деген ауаз келди.

Кече арасында келген ким болду деб, эшикни ачаргѡа да таукел болалмай, эри да, кѡатыны да кѡулакѡ тигиб тургѡанлай, биягѡы таууш келди. Кѡыямыт, андан ары тѣзалмай ашыгѡыб, терен галошларып аягѡына тартыб, джунчугѡандан кѡылычны дженгил ачалмай, бир кесек мурукку болуб чыкѡды. Кѡарангыда аллында сюелген ким болгѡанын таныялмай:

— Не адамса, бу заманда не керекди? — деб соруб, тейри джарыгѡы бла ийлиб кѡараргѡа кюрешди, алай болгѡанлыкѡгѡа чырпа бѣркиню тюбюндеги ким болгѡанын таныялмады.

Чырпа бѣркиню песп, юйге кирирге аллына тебине, кѣлю кѡалгѡанын билдире айтды:

— Кѡонакѡ суймеген кѡонакѡбайча, эшик аллы-

да соруу ала турма да, юйге кирейик, анда танырса,— деб, Къыямьтны юсю бла ёшюн уруш этиб, кимни ауазыды бу деб ол сагыш этгинчи, юйге тыгылды. Кеси да, чёрчек къонакны ызында юйюне киргенден со-ра башха зат къалмагъанына ийпаныб, бу кимни ауазы болуучан эди деб, ол сагышда ызында юйюне кирди.

Башсыз лампачкыны джарыгы бла келген къонакны таныялмазлыгын ангылаб, къонакъ келсе джандырыучу уллу лампаларыны бирин алыб, сындыра-ма деб къоркъгъандан къоллары къалтырай, джандырыб ёрге бура къарагъанында, аллында бир чырпабёрк садакчачы сюелиб тура эди.

Эркиликсиз сылджыраб киргени ачыу болуб, къыджырай сорду.

— Не адамса, не атангы кёрю барды мында?

Садакчачы, ашыкъмай, артмакъларын джерге салыб, бёркюн да джелкесине турте айтды:

— Кёзден кетген кёлден кетеди деб, сен адамын дженгил унута кёреме. Джашынгы «шийых» этиб, юч сагыатха Меккагъа, Мединагъа джетдириб, бу тар ёзсинге файгъамбарны джанын ашырта келтиргенимде да, сен мени таныялмайса. Къызла «энтда эт аллай аккагъа джюн тартма» деб сени кибиacleге айта булурла.

Къыямьтны асыры сейирсингенден босагъа тюбюнде сюелмеге къююб, отджагъагъа келиб, эринден да бек сейирсиниб тургъан Джантемир къызыны къолун тутуб айтды:

— Къыямьт унутургъа ёч болуучанды. Ол танымай эсе да, Абдул-Къадыр «шийыхны» сен таный болурса,— деб, тюбюне джастыкыны эки къат бюклеб салыб, тёрге ётюб олтурду.

Лампа джарыгы бла Къыямьт, садакчачыны мангылайында табын эслеб, джукълаб туруб кюн джарыкъгъа чыкъгъан адамча, кёзлерин ууа келиб, бёрю тюрсюнюн тюлкю ышарыугъа айландырыб сорду:

— Абдул-Къадыр «шийыхны» бу джапыда кёрлюкме деб турмай эдим. Былай нек абзырагъанса, къайры ашхы джолгъа тебегенсе?— деб «шийых» орнуна олтургъанына джюреги хош болмады, алай болгъанлыкыгъа аны, чахтананы къозгъагъанча, къозгъаргъа суюмей, тюбюне алаша шиндикши тарта, туурасында олтурду.

«Шийых», отджагъада баш къагъа тургъан Джантемир къызына къараб:

— Мени джапымда сен сейирсинник зат джокъду, алай а, кертиди, юсюм бираз аман болгъанды,— деди.

Джантемир къызыны башы тобукъларына тюшгенинде, эркинширек айтды:

— Изин бере, былай сизни хоншуларыгъыз тау эл-леге джайылгъан эдим да, аллында хар затым джарашыб тебегенлей, бир къауум озгъун тишируула бу-уаз бола башлагъанлай, была аллахны чамландырма-сышла деб, къонакъбайымда маджал кийимлерими алыргъа унутуб, эски джууукъларыма бир барайым деб, таудан ауа келеме.

Къыямьт, бармакъларын тарагъан маталлы сакъалына батдырыб, «шийых» таба къарамагъанлай айтды:

— Аллахны чамланганындан жанлаб бери келтешиги асыры таб этмегенсе. Бизде этгенлеринге аллах чамлапыргъа унутхан да болур, алай а Къасым, Ахмат деб мында бир шхуурсузла бардыла, ала сени унутмагъандыла. Мында болгъанынги билселе, неги сюеклеринги санаргъа огъай демезле. Экибизни джууугъубуз Мухаммат-Амин бир айны хар джума намазда «шийых джамагъатха чамланыб кетгенди, элге бир ауруу кирмеге эди» деб сагына да дуа этдире тургъанды. Энди бир кесек унутула тебегенлей, бу мен кёрген джапынг бла джамагъатха кёрюннюгюню ушатмайма, энди мында сен ызынга къарар зат да къалмагъан эди, бу джуртладан къора дерикме, кёб къалгъан къонакъ кёпчек къалдырады дейди,— деб сёзюню тауусулганын билдире, ёрге къобду.

Абдул-Къадыр, тёппеси бла Къыямьтха кёз къысмагъанлай къынгырына къараб туруб, балта бла кесгенча, хар бир сёзю башхартыб айтды:

— Сени джашынгы Меккагъа, Мединагъа джаяу джибергенлигиме, кесим, джаяу джюрюгенден эсе, ат белинде барсам сюеме. Экинчиси, хурджунум джукъаргъанды, мен афендиден къайтыргъа, алтын излеб да кюрешме, къагъыт ачха болса да къайгъырмаз, минг сом бла бир атны джерин салыб хазырлаб тур! Афендиде джууумчуладан бир джукъ къалгъан болур, мен анга тюбеб келейим,— деб, отха кёмюлген гаккы атылгъанча, секириб хыны къобуб тебреди.

Къыямьтны бети акъ къагъыт киби акъгарыб, тюб эрни энишге салыныб, кирпиклерин дженгил-дженгил

къагъа, къалтырагъан къолу бла кетиб тебреген «шийыхны» дженгинден тутду.

— Отму ашагъанса сен, мен кече арасында минг сом къайдан табарыкъма!— деб кюлбет ачха къагъытла къара кюбюрден «шийыхны» зыккыл къапталыны хурджупуна киргенча, кезюне алай керюнюб, къолун башыны аллына силке:

— Кет, кет, чыгыб кет!— деб къычырыб, сылхыр кюйча, юйню тюбюнде тегерек бурулду.

— Мен, бюгече сени къызгъанчлыгынг амалтын кеталмай къалсам, элли къалын джыйылгъан джерине барыб, Къандаурну «шийых» болгъанындан бир-эки халлар айтырма, — деб, дыкъырматыб эшикни ачыб чыкъды.

Къыямыт, «шийыхны» айтыб чыкъгъан сёзлери джюрек джарасына туз себгенлей ачыта, тегерек айланганын тохтатыб, кёзлери от джарыкъгъа арала, сын ташча, ёрге сюелди.

Абдул-Къадырны ауузундан ачха излеген таууш чыкъгъанында, уяныб, къайгылы болуб, дыгалас этиб тургъан Джантемир къызы, эрини бети кетиб ёрге сюелиб къарышханына къоркъаракъ болуб, къатына келиб, не айтыргъа билмей джармалады:

— Иги, аман джюрюйдю, кече арасында ол къаны келликге эшикни ачмазгъа керек эдинг,— деб баш энишге къараб, эки къолун къайры салыргъа билмей, хотасыны тюбюне джашырыб, эрини сол джанында ёрге сюелди.

Ючюнчю башы

Бадиматны сахтиян чарыкълары тюше да, аланы кнерге къыйналыб узала, алларында, Къанамат бла Ибрагим да аны ызындан, юс кийимлериин мыллыкны джанлы талагъанча этиб, чегетден чыкъдыла. Элге айланган джолгъа мингенлеринде, Ёксюзледен къарангыны джарыб тангны бурну къарады. Кюню аллында къарангы кечеледе джылтырауукъ къамжакъла джылтыраб ташайгъанча, ашыгыб джылдузла бир-бири ызындан джукъландыла. Кёкню къан-къызыл кюнчыкъгъан бёлмесинден, къурум чабхан акъ булутланы артында кюнню аллына озуб, ашалгъан оракъча, ай къарады.

Джолоучула эл башы дуппургъа миниб энишге къа-

рагъанларында, ёзен тубан элден этегин айырыб, къулакъланы ёрге таянды. Элде топракъбаш юйле, шорбатлагъа тизилген къарылгъач уялача, къабыргъалагъа джабышыб баш къагъадыла. Бир-бир юйлени уллаууз оджакъларындан чыкъгъан къаралдым-кёк тютюн, тегерекге нарат кюйген ийисни джая, ызыпа къайтыргъа туракълагъанча, оджакъланы тегереклерине бир-эки чырмалыб, хауагъа чачылады. Кечени къалай ашыргъанларындан бир-бирине хапар бергенча, эл итле тийре-тийредеп юредиле.

Бадимат эки аягын, къара джерде боюн агъачны сюйрегенча, сюйрей, бир-бирде, суу ашагъан джаргамладан атласа, хатхусундан тута, дуппурда сабийле сыйпалакъ ойнаучу ташха олтургъанында, эл къол аязында кёрюнюб, аяз ургъан кезюуде тары сууургъанча, уллу сууну тауушу келеди. Къанамат Бадимат бла дорбунда кёлкъалды болгъандан бери, джолоучулукъда бетден бетге сёлеширге мадары болмай, къатына келирге тартыныб, арлакъда бир къолун Ибрагимни имбашына салыб, эки кезюон элге аралтыб тохтады. Бадиматны керексизге бу къыйын, узакъ джолгъа къыйналгъанына, дагыда осал сёз айтыб, дорбунда аны джапына тийгенине, ийне чанчылгъанча, джюреги ауруйду. Алай болгъанлыкъгъа Бадимат кеси сёлешиб башлагъынчы, башлаб сёз къозгъаргъа ийлыгыб, тохтады.

Ибрагим, кюеуюню мыдах сирелгенини къайгысы не болгъанын ангылаб, Къанаматны ауур къолун имбашындан тюшюрюб, къатхан чабыр къулакълары бир-бирине тие да дыкъырдай, къысыла келиб эгечини артындан сюелди. Бадиматны кёзлери элге аралгъанын эслеб, сюелиб бираз турду. Алай болгъанлыкъгъа узакъ джолоучу болгъанына, тобукълары кеслери алларына пийлиб келиб, Ибрагим, къуу джастыкъгъа олтургъанча, сыйпалакъ ташха эгечини къатына чегеледи.

Бадимат, кёзлерииден мынчакълача джыламукъла тегерей, къатына Ибрагимни чёкгенин эслеб, къыйналыб ёрге кюбуб, ауур атлай, эл таба тебреди.

Эгечини кесин кёбдюргени ачыу болуб, секире-секире аллына ётюб, адамла ырыслагъан суудан пчерге тебреб бауурланды. Аны эслеб, Бадимат, ауазы къалтырай, къычырды:

— Ичме, башында шайтанла джууунадыла!

Ол айтмаса да, усталыкъгъа бауурланган Ибрагим,

секириб кьобуб, чабыб келиб эгечини аллына сюелиб айтды:

— Аташгы атасыны, анангы анасыны джанлары бла тилейме, элге барма! — деб, мыдах кёзлери эки мыдых болуб эгечине кьарадыла.

Бадиматны эки кьашыны ортасына сызла тюшюб, эринлери кьалтыраб тебрегенинде, Ибрагимни башы кёкюрегине салыныб, не зат айтырга билмей, ауузуна келгенни кьатышдырды:

— Кесим айтхан деб тургъан болмаса, Къанаматны да, мени да эркишиге санамайса, — деб, керти бир джылы келген адамча, эки кьолун джансюеклерине орналтыб, эгечине кьыгырына кьарады.

Къыйын джерни узакъ джолоучу болгъаны, артыкъсыз да дуппурдан кьараб юйюн кёрюб джюреги кьыйналгъаны джаш санларына зарауатлыкъ джетдиргенди. Кёзлери элге баргъан джолгъа кьатыб тургъанлай, бети агъара келиб, Ибрагим узалыб тутхунчу, томурулгъан бусакъ терекча, джыгьылды.

Ибрагим «ой» деб чабханлай, кёлю сагъышха кетиб нарат чымыртагъа таяныб тургъан Къанамат, шыбла атылгъанча, кёлюе чабыб тургъан Бадиматны кьатына джетди.

Гудучу биреуно чалманына кирирге тебregen заманда тегерегине кьарагъанча, тёрт джанын кёзлери бла кьармаб, кючлю кьоллары бла сермеб кьойнуна алыб, чегетден тынчлыкълы джер эсине келмей, чегет таба кьарады. Кёкюрегине кьысыб тургъанлай, джангы туугъан кьагъанакъ эмчек излеб анасын тюртгенча, Бадиматны джюреги уруб, бу багъалы адамгъа бир хыянат джетмеге эди деген кьоркьууда, бурулуб эл таба кьараб, джюгюн кёлтюргенлей, мукъут болуб чегетге айланды.

Сюйген адамы бла кёлкьалды болуб туруб, энди аны кьучагъына кьысханында, аны сакълар, кьоркьуусуз этер кьайгъыда, кьоркьгъаны бла кьууаниганы бир-бирине кьошулгъандан, арыгъанын унутду. Джаш нарат тереклени ийнелери бетине чанчыла, кьургъакъ чымырталагъа абына, кьара тер басыб, чегет талагъа джетди. Бадиматны джерге салыргъа кёзю кьыймай, бир кесек сюелиб туруб, саргъала тебregen джумушакъ кьырдышха салды. Кёзлери Бадиматха кьатыб туруб, бир джанына бурулгъанында, Ибрагим, терен солуй, ёрге сюелиб тура эди.

Къанамат, джашчыкъдан уялыб, джерге кьарады. Бир кесек тургъанлай, чегет хауа ургъаныны себебинден, Бадиматны акъсыл бетине, тую бюртюк себгенча, тер уруб, кьызарыб тебреди. Сейирсиниб кьарагъан уллу кьара кёзлери, темирчи кёрюкча, дженгил-дженгил кёлтюрюлген кёкюреги аязыгъанын белгили этдиле.

Бадимат энди кьоркьуусуз джерде эди. Бусагъатха дери кьайын атасын кьутхарыргъа элге бармай тургъанына бир аманлыкъ этгенча уяла эди. Бадиматны кёзюне кьараргъа кюсеб тургъанлай, кьараялмай, акьыртын бурулуб тебреди. Ызына кьараялмай, Къанамат талачыкьны тауусуб чегетни кьыйырына киргенинде, Бадимат башын кёлтюрюб ызындан кьычырды: — Атамы кьоюб, бери кьайтма!

Ол алай айтыб кьычырмаса да, Къанамат чегетни кьыйырына джетер-джетмез, эси кьайын атасын дженгил кьутхарыр кьайгъыда болуб, эки этегин джанына сугъуб, баралгъан кьарыуу бла джолгъа кесин салды. Кьаты баргъанына тёппесинден кьачхы кюнню кьыздыргъаны кьошулуб, суугъа тюшгенча, джибиб, кийимлери юсюне джабышдыла. Башындан кьуюлуб бетин кьаладжюк ызча сызгъан терин, тохтамагъанлай, чепкенини кьыйыры бла сюрте, Минги Таугъа туура ёзеннге тюшдю. Акъбаш тауну салкьын аязындан дженгил-дженгил солуб, башын кьайгъы кючлегенден джолгъа тюшген ташлагъа абына, элге бурулгъан джолгъа айланды. Бадимат айтхан сёзле кьулагъындан кетмегенлей, не ёлюрме, неда Темуркьаны Биймурзаны тырнакъларындан бери ычхындырма, деген сагъыш башын басханлай, ачытыб кесин илкич буруугъа ургъунчу барды.

Кюн ачыкъ джерде аяусуз кьыздырады. Кьулакьдан тюшген суу, сютден тойгъан улакъ текеча, ташдан ташха секире, уллу суугъа эришгенча, шууулдаргъа кюреше, тегерегинде битген джашил кырдыкга суукъ тамчыларын чача, ёзеннге тюшюб, уллу суугъа кьошулургъа ашыгъыб, баш эннише джоргъалайды.

Кьол аяз кибиб, гитче, орулгъан сабанлада каскала бир-бирине ал бермей сызгъырадыла.

Къанамат, аякъларын чабырлары кьысыб, эки аягъын бурууну джаны бла баргъан илипин суугъа салыб, ташха олтурду. Былайдан кьарасанг а, элни джарлылары сабаннга хайырландыргъан джерни бютеу кёресе. Атадан балагъа дери, кьоллары ташдан айырмай

чауулланы къазыб, ташын арытыб, урунганладан бир къауумланы юй тубюча бирер сабан ызы барды. Таш бла къазауат этиб алгъан къол аязлашы да тегереклерине хуна этебиз деб, джерни джартысын хайырсыз тутадыла. Къанамат, бурууну ичинде Джантемир арпачыгына ашыгыб ындыр басханына къараб туруб, ишдеи айырылгъанына ишлерге термилб, терен ахсынды.

Джантемир, джаздан къачха дерн кюрешиб, таш тубюнде битдирген арпачыгын эки джаш ууаныкчык бла кек эшекни аяк тубюне атды. Бир-бирде мангылайын эски тери берк бла сюрте да беркюн белне сугъа, агъач сенекни бойпундан тюшюргеменлей, ындырны тегерегине айланады. Бара-бара да сенек аууз бла саламны къагъа джырлайды:

Кюрекдеги меникиди,
Сенекдеги сенкиди,
Эрийт, эрийт, Эрийей...

Ол джыргъа болганлай, кзулакъларын джибериб тохтаргъа туракълагъан эшекни сенек бла сыртын сылаб, салам буштукъну алыб, бюртиюклерин ууады. Биягы сенегин бойпуна салыб, бугъоугъа салынган адам кююп джырагъанча, тауушу чыгъа башлайды:

Кзулакъларынг таймаз отоуунг,
Чунгур стауатла джокълауунг,
Эрийт, эрийт, Эрийей...

Джырны айта келиб, узалыб туяк чунгурлада арпа бюртиюкчюклени къл аязына джыйыб, эшекни аягына налат бере, таууш-туйюш эте кетиб, хайуанланы тири сюреди. Бир белек сенек ыз эшекни саурусунан тюшгенден сора, эшек, амалсыздан куйругъун булгъай, джортаргъа кюрешсе, Джантемир джумушаб джырлайды:

Мени бек сюйген джанымсыз,
Хайдаласам, барырсыз...

Джантемир джырны артына тюгел джетгинчи, эшек, сенекден квайгысыз болуб, джортханын кысха тохтатыб, куйругъун булгъай, эринерек саламгъа узалады. Алай болганлыкъгъа, къабыргълары сенекни бутакъларыны джитилиги бла шагърей болуб, ындыр

агъачха тагъылгъан джиб джызылдай, тобукъларына дерн саламгъа ташайыб джюрюгенине асыры разы болмаса да, ууаныклагъа алчылыкъ этиб, тегерек айланады.

Элге джууукъ кириб, узакъ болмай къатында да эртдеден бери татлы джашагъан адамы уруна тургъанын керюб, кбдеп бери абрекликде ишге тансыкъ болгъаны, бегенесп озгъан бозача, башына чабыб, Джантемирни ындыр басхапындан кезюн айырмай, чабыр кысыб кызгъан аякъларын илипин суугъа салыб, бир белек заманын турду. Кезлери кек эшекни эриниб атлагъанына чыракъ барыб турганлай, Бадиматны келюпе чабхапындан аязыгъан заманда ачылгъан уллу къара кезлери узакъдан тебреб джууукъдан джууукъ къарай келедиле. Джыламукуллары агъа къарагъанча керюшоб, кзулагъына «атамы кююб квайтма!» дсген тауушу келиб, джюреги дженгил-дженгил уруб, кюз сокъур чибни къабханча, секириб ёрге кюбду.

Буруу джанында керексиз кб олтуруб кюноп кеч этгенше бушуу, эте, бир кълуна таяна, этеклери бла джел этдире, бурууну бир джанындан бир джанына тюшдю. Саламда тюрт-мюрт эте турган Джантемирни артындан кысха кириб илгендире, кычыраракъ айтды:

— Иш кълалай болсун!

Джантемир, сенегине таяна, ёрге кюбуб, къатында Къанаматны кергенше сейирсине, артына туракълады. Джары беркю бла кезлери ууа, керти Къанамат болгъанын таныды. Атламай тохтагъан эшекке сенекни джетдирер орнуна, кышгыр къараб, сенегин ындырны кыйырына чанчыб, бетин джылы ышарыу басыб:

— Сау бол, сау кел, Къанамат! Атам хариб къабырдап кюбуб келген чаклы бир кердюм,— деб, къатхап чабыр бау кысханча, кюн сайын бир-бири юсюне хыппилле кюшулуб къаты болгъан къллары бла Къанаматны кълун къаты кысыб, эски ёгюз арбасыны къатына чактырды.

Тыджын болуб турган, тешлиб джер-джер гуммосча кысылгъан гыбытдан джарылыб тоз бла тигилген къара агъач аякгъа суу асыры дженгенден кексюл чайкъамдыны кююб, аякны тегерегин къл аязы бла сюрте, «тут!» — деб Къанаматха узатды.

Кюн кыздыргъан заманда ындырда дженгил айланганлары ючюн ичлерин кызыу ургъан ууаныкла-

ны да, кёк эшекни да кыбыргъаларын сенек джокъ-лагъандан тынчайыргъа кыойду Джантемир. Кыонагъын арба чархны кыатына олтуртуб, кеси да бир-эки джолда сескекениб элге баргъан джолгъа кыараб, джары бёркюн эки бюклеб тёлпесине джабышдырыб олтурду.

— Не хапар сен айланган, джюрюген джерледен?— деб сорду.

— Не хапарым болсун, кече бёрю, кюндюз ит болуб айланама. Кыямыт, парийлерин джайыб, адам зягъы джетерик джерге кыабхан салыб, мен да, парий-леге тюбегеним болса, кыайырыла, кыабхан салынган джерден жанлаб оза айланама.

— Джамагъат, тийре, мен сорлукъ адамла не эте турадыла?— деб сорду Кыанамат, джюрегин аурутхан сёздеп жанлай.

— Да, не этейик, ары абынсакъ, бери сюрюне турабыз. Ол Кыямыт деген джелимаууз онгсузлагъа тишлерин кыадагъанды да, Темуркыаны, хариб, кыартлыгъында...— Сёзюню артын бошамай, баш энишге кыараб, джерден таякъ сынганны алыб, сыртын кыашыргъа узалды.

Кыанаматны бети тюрленгенин эслеб, сёзюне кыайтды:

— Туугъан кюнюнде мангылайына джазылгъан затха тюбей болур, кыартлыгъында орус кыолуна тюшгенине бушуу этгенбиз, алай болса да, мен джарарыкъ джер болса, бауурунг бла бар десенг да, огъай дерик тюлме.

Джантемирни джарыкъ джюрек бла сёлешгенине кыараб, не затха келгенин айтыргъа тебреди, алай а алгъын ауузуна келе тебреген сёзлени джутуб, анга джити кыараб айтды:

— Сау бол джумушакъ сёлешгенинге. Сен керекли джерде бир багъана боллугъунга мен ийнаныбма. Ишинден тыйгъаныма айыб этме, бир-эки ичги сёзюню айтыргъа манга Кыасымны бир тюбетсенг, уллу ашхылыкъ этесе. Мен да аны игилик бла джетдирейим!— деб, кёзлерин Джантемирни бетинден элге тюшген джолгъа кёчюрдю. Кыанамат айтхан затны толтурургъа чурум чыкыгъанына кыууаныб:

— Кыасымны чакыргъан не лазимди, башха зат керекли эсе да, кыаягъа таянганча, ийнаныб айт!— деб, эшекни арпа саламдан ашагъанына тёзалмай ту-

руб, ындырдан чыгъарыб, арбаны чархына кыысха тагъыб, олтурду.

— Сау бол, сен манга тенглик этеринге ийнанама, алай а бусагъатда башха кереклим джокъду,— деб, кёзю Джантемирни черкесим кёнчегини тобугъуна шынтахы бла табсыз салынган джамаугъа илиниб, кёлюне келди: «Джантемир кеси чемерлеген болур ансы, Тауджан болса, хариб, аны джамауду деб адам танымазча этер эди».

Бусагъатда Кыанаматны кёлюне келгени билгенча, тобугъун чепкенини кыыйыры бла джаба, джюрегин кыыйнаб, тёллюр адам табмай туруб, Кыанаматха тюбегенинде, тёзалмады.

— Кыасабчыгъа мал кыайгъы, джарлы эчкиге джан кыайгъы дегенлей, башынгы кыайгъы басыб тургъанлай, кесини джарлылыгъын айтады, деб кёлюнге келмесин. Ол аман кыатындан айырылгъанлай, болгъанчыгъым суугъа кыуюлгъанча болуб, юйюм артына кетди. Мен, аллах эки кыолу бла ургъан адам, кызыб харам талах салама дедим да, оюлгъан ишни энди кыалай сюерге билмейме. Сен менден джаш болсанг да, сыйынг уллу болсун, айланган, джюрюген адамса. Биз былай кыайгъысыз ызыбызгъа джарашыб кыалырча, бир мадар билмеймисе?— деб, кыаядан джыгылыргъа тебреген кыолуна алгъын тюшген чырпыдан тутханча, ол сёзю эрлай айтыб, Кыанаматны кёзюне кыарады.

Кыанамат, аны таза инджилиб соргъанын ангылаб, алай болса да не затха юретиб болушлукъ этерге билмей, ауузуна келгенин айтды:

— Хар тыбырны бир джылауу барды дегенлей, ууакъ гыыр-мыр болмагъан юйдегими болады?! Сайны терен этиб бир-бирингден суусумай, эртде этеригизни кеч этмей, эски стауатха джыйылсагъыз иги эди.

Кыанаматны айтханы Джантемир излеген затха туура джууаб болмагъанында:

— Бир кере харам талах бла айырылсанг, экинчи кыалай кыошулургъа боллукъду?— деб сорду.

Кыанамат бу иште, не кюрешсе да, болушлукъ эталмазлыгъын ангылай эди.

— Афендиге сорургъа керекди, кыарны бурса, анга бир фатауа табар,— деб, мычыгъанына кыайгылы болуб, кыолуна тюшген кыайын чыбыкыны ууата, Джантемирни башы бла элге тюшген джолгъа эки кёзю аралтды.

Джантемир, кесни эски джюрек джарасын кьоз-
гъаб мычыгыаны эслеб, секириб кьобду.

— Къасым сени къалайгъа келсе табарыкъды? —
деб сорду.

— Огъары сын ташны къаты тюртюлеге келсин, —
деб, сенекни кьолуна алыб, ындырда сирелиб кюуше-
не тургъан ууаныклагъа эшекни кьошуб, абрек чыкъ-
гъанлы термилиб тургъан ишге киришти. Сенек бла
саламны келтире да къагъа, юч кере ындырны теге-
регине айлашыб башын келтиргенинде, Джантемир,
кенгден кёрюпе, кезден ташайды.

Тёртючю башы

Тауджанны юйюню ичи сюртюлюб таза болса да,
тышындан къарасап, чырпа бёркию джелпегей кий-
генча, ауаргъа хазыр болуб турады. Таймай эки кьо-
лун Тауджан топракъдан айырмай сюртгени бла юйге
ушаб турады ансы, эски чабырны чыклары чачылгъан-
ча, чачыллыкъ эди. Юйюню тышы, ичи къалай эсе да,
Муртаз юй башындан джасакъ джыя келсе, тюртюп
чыкъгъанын кёрюб, Тауджанны юйюне кирирге да унут-
майды. Бу юйюню ичинде не къарыу болгъанында Мур-
тазны иши джокъду. Айлана келиб кирсе, ачылгъан
аяз кьуру джабылмаз дегенлей, шыбырдатыб къагъыт
ачхаланы бюклемесе да, аякларын къагъа кетсе, Тау-
джанны биреуге урчукъ ийириб алгъан сом джарымы
джаулукъну кыйырында тюртюмчекден джылтыраб чы-
гыб, Муртазны хурджунуна ташаяды. Ачха табылма-
са да, ол кирген юйюнден кьуру чыгъа юренмегенди.
Таз, чоюн болса да, ызындан айланган самырланы би-
рине келтирлюб чыгъады.

Ол кюн чоюнну несини шхуур къайнатыргъа баш-
ха джугъу болмай къалгъаны Муртазны джугъутурпу
къулагъына джел ургъан чакълы да къайгъыртмайды.
Аныкъы аты «закон» болгъан, джарлылагъа джылан-
дан эрши кёрюнген бир къамчыге таяныб, аны кююю
бла кесине кюнде, кечеде гыл тюртюргенден озмайды.
Тюртююн закон деген не зат болгъанын Биймурзадан
ары озуб билмейди, билрге да керекли болмайды.
Кимге къалай кёрюне эсе да, закон аны кереклисине
таймай джарайды. Муртаз «закон не затды» деб сор-
гъаннга «Биймурзаны буйругъу» деб бурмай айты-
рыкъды. Бек къоркъутургъа керек болса, «прустон бу-
юргъанды» деб, алай айтырыкъды.

Къазан тутса да, адамны тюртюб, кьойну атханча,
баугъа атса да, улху алса да (аны алмагъан кюнюнде
безгегн тутуб джатады) — барысында законну сагъын-
май болмайды. Кёзлерин джандырыб, аякларын
къакъгъаныца «закон» кьошулса, айтханын этдирир-
ге таб болады. Джасакъ тэле деб ол бойнундан бу-
угъан адам, «закон» дегенлей, кёзюне картуз, аны тю-
бюнде эки семиз ууртну ортасында, экиджашар гы-
лыуну кьуйругъуца, эки мыйыкъ, имбашларында да
джылтырагъан чынла кёрюнюб, бир аякъ тирегени бол-
са да, «дефтерге» тюртюмейим деб, джылан эмген макъа-
ча, мууал болуб къалады. «Законну» аллай къарыуун
ангылаб, Муртаз керекли джерде аны болушлукъгъа
чакъырыргъа юренигенди. Бир-бирде «законну» сагъын-
ганны аякъ къакъгъандан кёб этсе да, бир къауум
адам къарамай ангырчакъ ууатадыла. Ол заманда «за-
кон» сёзден ишге кёчеди.

Ангырчакъ ууатхан, джагъасын да Муртазны бир-
гесине айланган самырланы бирине джыртдырыб,
ёнгелеген кьой юзгереге атылгъанча, «къарангы юйге»
атылады. Ол бир бёлек кюнню къарангы юйде кьонакъ
болуб чыкъгъыны, Муртаз аны юйюнде «артыкъ» къа-
занын, чоюнун прауленнге ташытдырады.

Муртазны бу «дюрген» кылыклары ююн болур,
андан бир кере ауузу кюйген неда ауузу кюйгенин хон-
шусу, кенгден къараб келгенин кёргенлей, юй сауут-
лагъа бир хыянат джетмесин деб, эшикlege кирит са-
лыб, «къайгъы сёзге тёбен элге кетедиле».

Унутмагъан эсем, аллында хапарны Тауджанны
юсюнден башлагъан эдим. Алай болгъанлыкъгъа Аман
Ныхытда арба оза, артыкъсыз да ёгюзлени башларын
аргъышха джангы баргъан адам тутса, къаягъа, таш-
ха чюйлюгю тиймей хазна озмайды. Аллаын, мен да
Муртазны джигине тюртмей озалмайма. Ол «джаш-
лыкъны» сиз манга кечерсиз деб муратлыма, кечмесе-
гиз да, ол эркинлик сиздеди.

Сиз да, мен да туугъан элден хапар айтыб, Муртаз
заман-замандан кёрюне турмаса, айтхан хапарыбыз то-
лу боллукъ тюлдю. Къалай алай бола эсе да, окъу-
гъанла, узакъ создунг деб бир чамланыб, китабны асы-
ры узакъ силдемесинле деген къоркъууда, Тауджанны
къайгъыларына кёчеме. Библиб къалыгъыз, мында да
Муртаз кьошулмай болмайды.

Муртазны тюклю бурнуну тюбюнде, джабагъы стук-

кула кибик, мыйыкълары бла, сахтиян тигилген бичим-лери кыйругъуна тюшерге сымарлаб, манга аны ёрге-энишге тартыб айланган алай татлы да кёрюнмейди, алай болса да башлагъандан сора артына джетдирирге керекди.

Тауджанга Джантемир харам талах салгъаныны юсюнден элде кёб тюрлю хапар джюрюйдю. Алай болса да аланы орталарында джюрюген кыйгыгыга бир кесек шагърей болгъанымы себебинден, сыртмы отха кыыздырсала да, айтырым: элде джюрюген осал хапар ол эки адамны юсюнде болмагъанды. Джантемир «бир кесек ауузу ачыды, кеси да къаратонду» деб ичги сёзюн тенглерине айта, тарыгъа туруучан эди. Айырылгъанларыны, артыксыз да харам талах бла, баш чуруму олду деб мен кьол салама.

Къалай-алай болгъан эселе да, ала айырылыб тургъанлы бир бёлек заман болады. Ала айырылгъандан бери, ичигизде къалгъан сёз болсун, бир кесек заман кетгенлей, ташкёмюрлери сууб, бир-бирине тансыкълау кёзден къарай тебргендиле. Ётюрюкден хайыр джокъду, келейик, барайыкъ деб бир-бирине джукъ айттыб эшитмегенме, бир-бирине ышырылыргъа кюрешген адамланы халилери алай а белгисизмиди?

Джантемир отунга тебргенлей, Тауджан «эслемей» аны аллына урчугъу бла чыкъды, ол да, озуб баргъанлай, «эслемей» джелкесин къашыгъан сылтау бла, анга кынгырына къарайды. Тауджан, Джантемир ючюн къаты агъач отда кюйсе да, башлаб айталлыкъ тюлдю, Джантемир а харам талахны юсю бла къалай атларгъа билмейди ансы, сёзню кыйырдап-бучхакъдан башларгъа огъайы джокъду. Алкъын къаты агъач отда кюйген да, харам талахны юсю бла секирген да болмай турады.

Эртде, кеч болса да, Джантемир бир кыйтырыкъ болур деген муратда, Тауджан, Кыямытланы джюнлерин ишлеб бир ёксюз кюзуну алыб, къарай кетиб, кыйругъун кючден-бутдан кёлтюрюб джюрюген уллу мал этгенди. Тёппесинде акъ тюклерин кыйл бояу бла бояб, бойнуна да кьонгураучукъ тагъыб, таймай биргесине джюрютеди. Тауджанны асыралгъан ирки бусатда мараз болуб, бир кесек азгъан да этгенди, алгъаракъ кыйругъун джюрюталмай, чархчыкъла тагъылыб джюрюгенди.

Тауджанны мураты Джантемир бла джарашхан ке-

чесинде ирки кыйрыгъады, алай болгъанлыкъгъа Муртазны ирге кёзю эртдеден илингенди.

Тауджан юй башында ирки кюте, кьолунда да урчугъу бла оджакъ джанына чёгюб тургъанлай, Муртаз арбазгъа кирди. Эшикте къарынлы киритни кёрюб, кыйтыргъа тебргенлей, Тауджан намыс этиб ёрге тургъанын кёрюб, кьууаннгандан джабагъы стуккулары бир-эки сылаб, бармагъын къармакъ этиб булгъады. Тауджан, бир джанындан бу соймеген адамы келгенне, экинчи да андан чакъырыу алгъанына асыры кьоркыгъандан джюреги сенгилдеб, дженгил-дженгил уруб, алгъасаб, шынтахы джаулугъуну бир мюйюшю бла ауузун джаба, юй башындан арбазгъа тигелеб келди.

Япон къазауатда берилген, тюклерин кюбюрде кёб джатхандан кюе кесген, тёппесине окъа тигилген бёркюн кьулакъ джанына джабышдырыб, кыйнуна узалыб бир къагъытны чыгъарыб, кёзлерин къагъытдап айырмай, бёлюб-бёлюб айтды Муртаз:

— Тёбентин санга эки тюмен джасакъ келгенди, аны бермей боллукъ тюлсе. Сени джазыкъсыныб, бир-эки кере да тёбентин келген къагъытланы кыйтара тургъанбыз, энди келген къагъытны башыма кьоркъмай кыйтараллыкъ тюлме, узал кюбюрчегинге! — деб, эмец къазыкъ урулгъанча, арбазгъа сюелди.

Кёб болмай джасакъ төлегенини ачыуу бурнундан кетмей тургъанлай, джаратылгъанлы бир кере джанына тюшмеген ачханы айтханында, кьоркыгъаны бла ачыуланнганы бир-бирине кьошулуб, къалтырай:

— Кюн сайын не джасакъды ол, сен келирге эринмегенликге, бериб турургъа, мен бир джарлы тиширыу, басдырылгъан ачхам джокъду. Эки тюменни бети къаллай болгъанын туугъанлы да кёрмегенме, — деди.

Иесини къатында ирки төгерек айланыб кыйрукъ учусуну къалтырагъанына аууз суулары келе, къатын хорлай эсе, джауорунну джоналмай къалама деб кьорккуб, къарыусуз кёзююне сакълагъан сёзюн алгъа чыгъарыб:

— Эгечим, сен манга джекирме, оночу бла алай темир бет алыб сёлеширге полно прауанг джокъду. Алай а законнга сыйынмайма десенг, биз, патчахны

столунда олтурганла, ишинге чакъырыб кьарарбыз,— деб, чыгъарыб кьараган кьагъытны бегимли болгъанын ташыта, мелте чырмалгъанны ичине салыб, сыртын муккур эте, джан хурджуна сукуду.

«Закон», «чакъырылыу» деген сёзле сагъынылгъаңлай, балтасы ташха тийгенча болуб, дыгаласдан тегерегине кьарады.

— Аллай бир ачханы мен кьайдан табайым,— деб, кёзлеринден кьуюлуб тебреген джыламукъланы сюртерге шынтахы джаулугъуну кьыйыры бла бетине узалды Тауджан.

Чабакъны аугъа тюшгенин эсгериб, акъбаш кьамасыны башы бла ойнай, бир уллу хатер этерге тебреген адамча сёлешди Муртаз.

— Джылагъаңдан хайыр джокъду, эгечим, тиширыу башың бла сен кьыйналмаз ючюн, джасагъыңгы берирме, менден келген адамгъа, тыбыначыгъын да бойнуна салыб, бу асыраган малчыгъыңгы бизге джибер! — деб, базарда сатыб аллыкъ малына кьарагъаңча, ирки саурусуну узалама деб, кьатындан юркуюдо. Ирк, сёзю башланганы аны юсюнден болгъанын билиб сескекленгенча, Муртаздан джанлаб, аунай-аунай келиб, Тауджанны этегини тюбюне башың джашырды.

Атаб сакълагъан малыны кьолундан кетерге тебрегенине ырыслаб, ол кетгенлей Джантемирге бир пелах боллукъча, кычырыкъ этиб джылаб, ирки бойнундан кьучакълай, Муртазны арбазда сын болмагъа кьоюб, юйге ташайды.

Муртаз, ууакъ кемликлери болса да, кесини багъасын билмеген оночуладан тюлдо. Алай болгъанлыкъгъа багъылгъан ирки баш джартысы, джауоруну дегенча, бу тукъум сыйлы сюеклерине нафсысы тартыб, кьатын сёзю кесаматха джетидиргинчи юйге ташайгъанын ушатмай, бара-барыб эшикден кьараб:

— Мен, элни оноуу кьолунда болган адам, сен аязыгъынчы сакъларыкъ тюлме. Менден келген адамгъа, кютю болса да, чартламасын, бойнуна тыбыначыгъын тагъыб бериб джибер,— деб, уллу бычагъы, джаркъача, бутуна тие, кьайда не бар, не джокъ деб бурнун хауагъа тутта, тийреден ташайды.

Муртаз кеси кьой кютмегенликге, бауу малдан кьуру болмайды. Былайгъа мал келтириб кёб адам келеди, кими «кеси» келтиреди, кимине келтиртеди. Кёб

турмагъаңлай Муртазны джер башлы баууна Тауджанны ирки да кирди. Аны ючюн ол джасакъ телерикмиди, огъесе телерик тюлмюдо, биз, мелтеге чырмалгъан кьагъытны ичиде не зат джазылгъанын билмегенибизча, аны да билмейбиз. Ачыкъ айтыб кьойыкъ: Муртаз биреу ючюн ачха телей юренмегенди. «Закон» бла Муртаз кьаллайла этселе да бир-бирин апчытмай джараша бары эдиле, алай а Тауджанны аууз кьабыны бла багъылыб, алгъын эрим бла джарашсам деб атаб тургъан малыны «законга» джоюлгъанына бушуу этдик. Кьуру бушуудан не келсин, биз бушуу эте тургъан замаңда, Муртаз джауорунга сиңиб тура болур.

Ирки кьорагъанын экинчи кюннге дерн Тауджанны тийреси, хоншусу, биз да алапы ичиде болуб, билалмагъанбыз. Муртаз кемриб бошаса да, Тауджан, бети-кьуту кетиб, эшик аллында кеси джангыз олтуруб тургъанын кёрмесек, билалмай турлукъ болур эдик. Бу джарлы тиширыуну бусагъатда башында не кьайгыыла кьайнай болурла? Кими кёлюнде не болгъанын биз кьайдан билейки? Алай болгъанлыкъгъа сабийни ёсдюргенча асыраб тургъан малы кетгенли, кьуру таш салдырыб тургъан болмаса, тиширыу иш этгенин да кьойгъанды, не ашаб джашай эсе да, оджыгъында тютюн чыкмайды. Тауджан кеси сагъышына болуб тургъанлай, кёз байлаб юйге кирген кычырыучу, кьайда тургъанын унутханча, ауузун джарыб кычыргъанына илгениб кьарагъанында, аллында Джантемир ёрге сюелиб, темирчинн кёрюгюча, кёкюреги джепгил-дженгил кёбе да чёге, кёзлери мыдыхлача джапа тура эди. Тауджан, Джантемирге былай тюбер умуту болмай, секириб кьобуб, джунчугъандан джелкесине дерн кызарыб, баш энишге кьарады.

Джантемирин ауузу кьургъакъсыб, тамагъы буулуб, бир кесек заманга дерн джукъланган соймеклиги, кьургъакъ нарат отунча, джаныб, тылпысузлугъун хорлай, ауузуна келгенни ычхындырды:

— Къасымны кёрмеймисе?

Джунчугъандан бир кесек ычхыныб, ёрге туруб, керекспз затны соргъанына ачыу тиерек болуб:

— Мен аны кютюбю айланама! — деди.

Къабыргъасын ышыб джарашыргъа мурат этиб келгенлей, кьойгъан кьатыны дюрген джууаб этгени, миз

чанчылгъанча, джюрегине чанчылды. Алай болгъанлыкъгъа эртдеги хайуан къала ишлей келиб къуйругуу бла ойгъанча, чала келиб, чалкъысы ташха тийгенлей, джюроден чыкъмай, Тауджанны джууабын, шибжини джухтанча, кесин къатдыра джугуб, ауазын накъырдагъа бура:

— Эптда ууунг тюгел кетиб бошамагъан кёреме,— деб, къайын къабукъ чырмалгъан къамасына керексиз джабышыб, дуппурда битиб, огъаргъы джелден бюгюлген джангыз терекча, аллына беченги бола, тёппеси бла къарады Джантемир.

Айырылыб туруб джангы тюбегенлей, къайнагъан суугъа буз гыртны атханча джууаб этгенине сокъураныб, асырагъан къою къолундан къорагъанына ырыслаб, Тауджан, къоллары артыкъ болуб, къайры сугъаргъа билмегенча, къызарыб, джерге къараб, кеслери алларына къалтырагъан къоллары бла шынтахы джаулугъууу чачакъларына къадалды.

Окъ тийген къашха эчкини уучуну аллында джыгъылыб джан тартхан заманда джауорун башы къалтырагъанча, Тауджанны имбашлары къалтырай, кезлеринден, мияла мынчакълача, джыламукъла тегюлдюле. Аны къыйналгъаныны чуруму неден болгъанын кесине джараулу айырыб, эски джюрек джаралары ачылыб, уянган къаблаң джаныуарны мараб, анга чабаргъа хазырланганча, санлары къалтыраб, джылай тургъан Тауджанны сермеб бойнуна атыб юйге къачарча болду. Алай а магъанасын аз билген шернат деген сёзшо, биреу къычыргъанча, эшитиб, къызгъан табаны суу къююб сууутханча, сууукъсурады Джантемир.

Эмплик ууаныкны бурпуна чомача бла уруб тохтанханча, тохтаб, шерпатны юсю бла атлаймай, джюрегинде къайнагъан затла шернат атлы бир къаягъа гаккы тийгенча тийиб, не этерге билмей, джары бёркюп мангылайына тюрте, къулакъ джанын къашый:

— Не заманга дери турлукъбуз былай ауузлукъ чайнай?— деб, соргъанына джараулу джууаб излей, Тауджанны башы бла эски юйшо чалдышына къарады.

Шынтахы джаулугъууу чачакъларын седиретиб, джангыдан эшерге тебегенча, ала бла кюреширге болуб, башын келтюрмей айтды:

— Не заманга дери турлугъубузну мен къайдан

билейим? Чабыб харам талах салгъан сенсе, аны билтенча, къалгъанын да сен билирге керексе.

— Иш манга джетиб тохтагъан эсе, афендиге барыргъа керекди.

— Аллындан башлаб да афендиге джол салыб айлашган сенсе, сен барыргъа керексе, кимге барлыгъынгы манга песин сораса. «Кеси амаллы — балталы» дегенлей, этеринги этиб, манга неге айтаса?

— Иш манга джетиб тохтагъан эсе... — деб кесин аллына шыбырдай, хотасыны къыйыры бла кезлерин сюрте, ол сёзге болгъанын мараб юйге кириб, тырхыкда чоюланы дыкъырдата айлашган тауукълагъа нарат джаркъаны силдеди.

Къойгъан къатыны бла селеше тургъанын адам кёрюр деген кюркюуда тегерегине къараб:

— Сен кесинги сохандан, сармакъдан ариу этерге кюрешигенлигинге, тюсюн айтсакъ, сабда, балтада да барды. Сени, мени дженгиллигиниз да болгъан болур, къарын къарынга да хурулдайды, бир-бирибизден кел къалдырууу къоюб, джарлы юйюбюзге джарашайыкъ,— деб тююг баргъан джанына сылады Джантемир.

Джантемир харам талах салыб къойгъанлы Тауджан джюрегине тюйюлген затланы ачысы бла тешерте тебреди, алай болгъанлыкъгъа аны черкесим кенчетини тобугъунда шынтахы бла салынган джарашуусуз джамаууу эслеб, бу да менден къолай джашай болмаз, деб келюне келиб, джумушады.

— Биз башыбызгъа бир насыбсыз кюн иш этген болур эдик, санга атагъан затымы от кюйдюреди, суу элтеди. Джарлы юйюбюзге джыйылсакъ деб кюрманлыкъгъа сакълагъан, багъылгъан иркими «энсиз», джеллимауузча, алгъанды да кетгенди. Аны ашагъан тамагына эшек гуммос чыкъгъа эди... — деб аууз къабынын къабдырыб сакълагъан малын, тёппеси къыл бояу бла боялыб, бусагъатда, Джантемир бла селешген заманда, къатында болмагъаны эсине тюсюб, джаулугууу къыйыры бла кезлерин джаба, тауушсуз джылады.

«Энсиз» деб кимге айтылгъанын сормагъанлай да биле эди. Къайын къабукъ чырмалгъан къамасындан къаты къыхацлай, Муртазны излеб къарагъанча, тегерегине къараб, кел басаргъа кюрешиб:

— Атасы, анасы да бир къагъанакъ тюлюдю, ёлжесек, бир мал табарбыз,— деб, Тауджанны джылауун

тыяр муратлы джаулукъ къатыш кезлерин ууа тургъан къолуна узалды.

— А-а-а! Эм артында эски стауатны джокълагъанынгы инг этесе. Ат айланса — къазыкъгъа, дейди, не кюрешсенг да, сен Тауджан кибик адам табмаз эдинг, — деб Къасым, чалдышдан чыгыб, юслерине къарады.

Тюртю бутакъгъа узалгъанлай бармагъына чыгъанакъ чанчылыб къычыргъанча, Тауджан таба узалгъан къолун кесине тартыб, джунчуб, не этерге билмей къалды Джантемир. Къанапатны аманаты эсине тюшюб, къысха бурулуб, Къасым таба атлады. Къызарыб, баш эпинге къарай туруб, не этерге билмей, юйге къачхан Тауджанига:

— Бюгюн афендиге бармай къалмам, — деб босагдап къычыра, ууакъ-ууакъ атлай келген Къасымны аллына сюелди.

— Ындыр басхан хапарынгы эшитген эдим да, сабийле келиб, «Джантемир Тауджан бла селеше турды» деб бир-бирине хапар айтханларын эшитиб, джаршхан эселе, къолун бир тутайым деб келе эдим.

Джантемирни джунчугъанын эслеб, дагъыда къошду:

— Юйюнгю чачыб айлангандан не хайыр барды? Эртде этеринги кеч этдинг эсе да, бир къол бер, — деб, баш эпинге къарагъан Джантемирни сермеб къолун къысды.

— Асыры джарашыб да бошамагъанбыз. Къаллайла эсе да адамла къыздырыб, теңрей кетгенбиз. Харам талах салама деб терсейгенми энди афенди бир тюзетмей эсе, уллу чырмалабыз, — деди Джантемир, джунчугъанындан ачылыб.

— Сиз кесигиз бир акъылгъа джыйылсагъыз, афенди несине къайгырады, къол азына бир-эки сомну сылджыратсанг, джангыдан неках этер да къояр. Джараша киргиз, къурманлыкъгъа биз да бир келирбиз.

Къурманлыкъ сагъынылгъанлай, Тауджанын багъылгъан ирки къорагъаны эсине тюшюб:

— «Энисз» сау болса, джасакъ бла малсыз огъай, джансыз этерикди. Тиширыуу атаб тургъан иркин би-ягъы Муртаз къоратханды да кетгенди. Баш кюн бла бош кюн бир джасакъ джыядыла. Джыйгъанларын тюбсюз келге къуймай эселе, не этедиле? Бу тар ёзенни былагъа къоюб, башыбизны алыб къачмай эсек, бойнубузну ёрге келтиралмай, къырылыб къалабыз.

Джантемирни къатына къысылыб:

— Ала тюлмюдюле Къанапатны хаджирет этиб, джарлы Темуркъаны юйюч чачыб айланганла. Ол адамла асыралгъан иркин алгъандыла деб бир да сейирсинме.

Къанапатны аты айтылгъанлай, аманаты эсине тюшюб, Къасымны чалдыш къыйырына тарта, къулагъына шыбырдады:

— Бу джараусуз къайгыгъа болуб, айталмай турама. Бюгюн, ишими къоюб, сени излей тюшгенме, мен излегинчи, кесинг тюбег къалдынг.

Юй башында адам болуб эшитмесин деб, чалдышдан берлакъгъа туруб, ары къарай, Къасымны бойнундан тутуб кесине тарта, къулагъына шыбырдады:

— Къанапат келиб мени антаучугъуму къатында къалгъанды. Бар да Къасымгъа тюбеге, менден тынчылыкъ эсенлик хапар айт, андан сора, кез байланганлай, «сын ташны» къаты тюртюлеге келсин, алайда сакъларыкъма деб, бек къаты айтханды. Бу хайырсыз къатынны къайгысына болуб, келгенлей санга чабмагъаныма бек уялама. Алай болса да мен толтурлукъ джумуш бар эсе, айт, марджа, тындырайым, — деб, Къасымны бойнун ычындырыб, кезюне къарады.

Къанапатны аты сагъынылгъанлай, Къасымны кезкъабакълары керилиб, бир белек замандан бери хапарын эшитмей, къоркъуулу болуб туруб, элни къыйырында тургъанын эшитгенинде, чабыб барыб кёрюрге эсине тюшдю. Алай болгъанлыкъгъа Къанапат башлагъан ишге заран болурма деб къоркъуб, кесни басыб, эшитгенине ышанмай, айландырыб сорду:

— Керти тюртюледеми боллукъду?

— Анда боллукъма деб, айтханы алайды. — Къанапатны нек келгенин ангылай тебреб, келюне келди: «Бир ишексиз, тутулгъанланы эшитиб, энди алачы бошларгъа тюшгенди. Элден тас болгъанча, Ибрагим да кёрюнемеди. Аллай бир уллу къайгысы болмаса, мени кес келиб нек излейди? Барыб прауленде бир тахса билейим» деб сагъыш эте, Джантемирни имбашындап къолун ызына алыб, аягъына-башына къараргъа юйлери таба бурула:

— Сау бол, сен борчунгдан къутулдунг, — деди, Джантемирге джити къараб.

— Мен керекли зат бар эсе, айт, бауурум бла эт десенг да, этерикме, — деди Джантемир, Къанапатны

аманатын айтханлай, Қъасымны сагъыш басханын эслеб.

— Джарлы кёлю джарыкъ дегенлей, тенглеринге керек болса, джанынгы аямазлыгъынгы билеме. Алай болса да бусагъатда сени кыйнар зат да джокъду,— деб юйюне бурулду.

Қъанаматха болушлугъу аз тийгенине бушуу эте, кыйгъан къатынына тюбегенли джюреги кюзгъалгъанды. Ишин Қъанаматха кююб келгени башындан чыгъыб, Тауджанны юйюне дженгил джыяр кыйгъыда, афендини юйюнде табмай, аууз сюдде олтургъан хапарын эшитиб, тири-тири атлаб, прауленнге айланды.

Джантемир прауленнге джетгинчи башына не сагъышла къаланиганларын былайда тохтаб айтмасам да, кесини башына аллай кыйгъы джетген эркиши айыра билликди...

Сернек тобну орнатханча сюелген, аууз сюд олтургъан юйню адам кёб джюрюгенден босагъасыны ортасы терен ашалгъанды. Қъартлыкъ джетгенин билдире, арбазгъа ачылгъан джангыз эшигинде, джангы сыгъылгъан бышлакъдача, къурт тешген ууакъ тешикле къараладыла. Юлле тютюн ийис, эски къагъыт ийис бла сюдюлени джалдан кекирген ийислери бир-бирине кюшулуб, тышындан кирген адамны бурнуна уруб, кёлюн булгъайды. Эшик артында боза челекни къатында къабыргъаларына боза къышхыр джабышыб беллау кружка джатады. Столгъа джайылгъан джабыуну боза бла тюрлю-тюрлю мерекеб тамгъадан джабылыб, къачан эсе да болгъан джашил бети кюру кыйырларында къалгъанды. Терезеге чыначыгъы джете, къалкый келе да, башы кёкюрегине аунаса, сюдю Қъалагерий кёзлерин ачмагъанлай, башын бнягъынлай имбашларына орналтыргъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа бегенеси озгъан боза дженгиб, тубандан чыгъаргъа кыймайды.

Қъалагерийни онг джанында, гулочуна таяныб, сюдю Қърымгерий олтурады. Терек тюбюнде чибин кюрулагъан эшекча, бир-бирде гулочун полгъа къагъа да Қъалагерийни уята, кёзлерини джанында эки уллу сары хымил джыйылыб, ау чабхан кёзлери бла сюдге келгенлеге къарайды. Столну эшик таба джанында, юйню башын джалын этмей кыймазгъа ант этгенча, силегейлери сакъалына агъа, сюдю Шахымгерий къалыянны тартады.

Столну бир кыйырын кеси алыб, аууз сюдю къагъытчысы Тохтар, арыкъ эчкини джамызыча, джукъа бурнундап джарыкъ ура, кёзлюклерин бурнуну ортасына тюшюрюб, баш кёлтюрмей джазады.

Мухаммат-Амин, къара чибинле хатерсиз чёгиоб къаралтхан патчах суратны тюбюне олтуруб, Қъуранны ант этдирирге ортасын ачыб, чыкырдатыб мынчакъ тартыб, гурт тауукъ джапгурдан кюркюб джюджеклерине къанатларын джибергенча, кёз къабакъларын энишге джибериб къарайды.

Тохтар, джазгъанын тохтатыб, кёзлюклерини башы бла тегерегине бир-эки къарады. Афендини сол джанында олтургъан Тогузакъны эслеб, ышарыргъа кюрешиб, тютюн кюйдюрген сары-къаралдым, санауу тауусулгъан аты тишлерича тишлерин ачыб:

— Джазгъанымда джангылычлыкъ болмасын, иш-ни къалай болгъанын аллындан бир айтсанг,— деб тиледи.

Бий Қъаншаубийни эгетн, аны орнуна сюдде дау айтыргъа келиб, кесини багъасы уллу болмаса да, Қъаншаубийни сырты бла сюдде келиб чёкгенди. Бийни эниклей, башын къазча кёлтюрюб, тегерегине къарай, арам-къарам этмей, афендини къатына олтургъанды. Бийни эскиси болгъанын билдире, темир бетли чепкенини илгиклери къарнын кёлтюралмай, бир бёлек джеринде юзюлгендиле. Қъалгъанлары уа, Тогузакъны гыбытын ачыб кюяргъа тартыниганча, къадалыб тутаргъа кюрешедиле. Алай болса да къарыуларына асыры базгъанча кёрюнмейдиле.

Тохтар ышарыб, аны таба къараб соргъанлай, бийча, ашыкъмай акъыртын кюбуб, сол кюлу бла кюмош артлы къамасындан тутду. Кыйырларында айран къатхан ызлары бла, тютюн кюйдюрюб саргалтхан мыйыкъларын сылай, сюдюлеге аллын буруб, сюдге келген эллилеге бармагъы бла кёргюзте башлады:

— Была аллах, адам да уялтмагъан бир адамладыла. Джаз болуб кырдык бурну къарагъандан башлаб къачха дерн была амалтын сыртымда терим кебмейди. Аллах айыб этмесин алай айтханыма, кюл аяз киби берер биченликлери хан баланы (бий Қъаншаубийге айтады алай) джерлерини ортасына тюшгендиле да, кюруучула бир джанына кеси джарауларына ташайгъанлай, джерден чыкыгъанча, мараб туруб чыгъыб, хан баланы биченликлерине келген суудан кес-

лерине беледиле. Биченликлеге суу салган кѳоруучу-ла уа сокѳурмудула! Илипинни таркѳайганын эслеб кѳарасала, быланы биченликлери болган джерге суу бѳлюнѳб тура. Была итле кибик басына да суу салган кѳоруучуну кѳоркѳута, ол да манга тарыгѳа да келе, ариу джарлы джанымдан тойдурдула. Бир бѳлек джолда хан балагѳа айтырма деб да кѳоркѳутуб тѳйд-дым, алай болганлыкѳгѳа бу адамла не затдан уял-лыкѳдыла, былагѳа налат болсун!

Хапаргѳа кѳызыб кетиб, бойнун бир джанына эшик-ден киргенлей басыныб турган эллиле таба буруб, тѳе кѳусханча, тѳюкѳюрѳб, юзюлген джеринден хапар-ны башлаб тебреди:

— Бир кюн хан баланы огѳары ѳезинге ашырыб, ызыма арбазгѳа кѳайтханлай, биченликлени кѳоруучу, талагѳы туруб, солуун алалмай чабды да джетди. Ке-рек болса, ол, мен былайда айтханны, аллахны аллы-да айтырыча, айтыр.

Афенди, башын кѳлтѳюрѳб, Кѳуранны джаба:

— Сени хилаф сѳлешмегенинге мен шагѳатма, айт, сен айтхан сѳз ишни ачыкѳ этеди,— деб столну джа-нында чѳкген кѳарт сюдюлеге кѳарады.

Шахымгерий, юллесин баш бармагѳыны тырнагѳы-на кѳагѳыб, дагѳыда ауузундан юллени тѳюшѳюрѳрге кѳзю кѳыймай, ауузуну кѳыйырында юллеси кѳалты-рай мурулдады:

— Сен, хан баланы кѳатында ѳсген адам, джал-ган сѳлеширик тѳолсе, айт кѳарама да,— деб, айтха-нына бегим излей, Кѳрымгерийге кѳарады.

Кѳрымгерий, сюдю юнню эки бѳлген бурууну эши-гинден кѳзлерин айыралмай, Шахымгерийни айтханы-на кѳол салганын билдире, иги таууш этдириб гу-лочу бла полну кѳакѳды. Кѳалагерий уяныб башын кѳлтѳюрѳю. Кѳызарган кѳзлери бла тѳегерегине кѳа-раб, а-а-акѳ деб узун кекирди. Айтылган затдан джукѳ ангыламаса да, хоншусу таягѳы бла бошун-гѳа аны алай уятырча уллу таууш этмезлигине эртде-ден бери бирге кѳуллукѳ эте юрениб, башын кѳлтѳюр-гени бла:

— Алайды, алай,— деб биягѳы терезеге таяныб, баш кѳагѳа келиб, хурулдаб кѳалкѳыды.

Сюдюледен кѳл табханында, Тогѳузакѳ, бурууну ты-шында басынган эллилеге хыликке кѳз бла кѳарай, башлады:

— Кѳоруучуну алай кѳргенимде, не зат эсе да бир пелах болду деб, кѳоркѳуб сордум. Кесин тѳялмай джылаб, тешиниб, юсюнде ма бу итле уруб салган кѳорек джараланы кѳргѳюзтѳю.

Аны эшитгенлей, эллиле, бал чибинле ау кийиб та-нымаган адам ичлерине бал алыргѳа киргендеча, бу-сагѳатха дери кѳымылдамай турганла, бир-бирин тѳюр-тѳб, кѳайгѳылы болуб, кѳаугѳагѳа кирдиле. Ала алай кѳатышханлай, орталарындан бир морчепкен, алаша, кѳара шинли адам чартлаб чыгѳыб, кѳзлери джана, тѳюишѳюрѳге чабханча, онг кѳолун силке айтды:

— Биз тѳолбюз, ит сенсе! Кѳаншаубийни ит теге-несинде семириб, кѳол аяз кибик бирер биченликчиги-бизни, суубашын кесген эмегенча, кѳаран кѳюлѳб, энди былайда джалган шагѳатлыкѳ бериб, кесинг этген затланы бизге кѳорерге мурат этме, биз сени...

Андан ары не зат айтырыкѳ эсе да, Кѳрымгерийни таягѳы полгѳа дженгил-дженгил кѳагѳылыргѳа кѳа-лыб, сѳзню артына джетерге кѳоймады. Кѳозгѳалган эллилени тохтамазлыкѳларын таныб, афенди, кѳобуб, онг кѳолун эллиле таба узатыб айтды:

— Мени аллымда турган келамда: «Аллаху тагѳа-ла сабырлыкѳны сюеди»,— деб алай джазылыб тура-ды. Кѳарнашларым, кесигизни шайтаннга хорлатма-гѳыз. Сизни аллай кѳайгыгѳа салган шайтанды. Ол, сизни ичигизге кириб, иги адамларыгѳызгѳа юсѳюрѳб, кеси, нагѳалат, эшикден кѳараб, кѳюлѳб, кѳууана ту-рады.

Афенди алай айтханлай, эллиле, бурулуб эшик та-ба кѳараб, джукѳ кѳрмегенлеринде, кѳараганларына сокѳурана, бир-бирине кѳысылыб джоппу болдула.

— Былайда олтурган сюдюле хар бир ишни, ай-тылган затны элек бла сюзгенча сюзедиле. Шайтан кѳозгѳаган джѳореклеге сабырлыкѳ салыгѳыз,— деб аны айтханын бегите, кийиз бѳрк кебча, башларын сил-ке турган сюдюлеге кѳлю бла ышарыб олтурду.

Кѳалагерий уяныб бошаб, хоншусу Кѳрымгерийни узун кекириб тылпыуу бла сакѳалын кѳымылдата, кѳу-лагѳына:

— Чырчаппа Забитхан бозасына кѳурум кѳошхан болур эди, эртденбла кѳошун бла бир ичгенем да, бы-лай кѳлюм булганганлай турады,— деб, айтханы кер-ти болганын билдире, айландырыб нѳгерини хамхоту-на джалдан ийс этдире, узун кекирди.

Дауур тохтагъанында, Тохтар, джазаргъа ууланыб, Тогъузакъгъа татлы ышара сорду:

— Андан ары къалай болду?

Тогъузакъ, басыныб джити къараб тургъап элли-леге хыны къараб, аягъаракъда тохтагъап джеринден сѣзюн башлады:

— Ол адамны хатасы, къыйыны болмагъап джерде алай туююб, джарала салыб джибергенлерин кѣргенимде, аны къорумай къояргъа аллахдан къоркъдум. Чабьб келгенимде, ма бу къара шылабчыкъ (биягъында чартлаб чыгъыб сѣз къошхап эллини бармагъы бла кѣргюзтдю), бери басыныб тургъап, ант-кърал тыймагъап хашкепелени тѣгерегине джыйыб, бойцуна кюрекни салыб, кѣкюрегин тургъузуб, кесин къалтакъчыкъ этиб, хап балаы биченликлерине баргъап сууну кеслерине буруб тура эди. Джапыларында сѣз ашгыла-мазча тапыб, тѣре аллына чакъыргъанымда, кюрек-лери бла темирчилеб юсюме басындыла. Башымы алыб кюцен къутулдум.

Къара шинли шылаб киши, аякъ бюгюб бурулуб, Тогъузакъны алдагъанына не айтадыла деб, нѣгерлерине къараб, ызына сюдюлеге айланды. Асыры къызгъандан, бурууну башы бла тюшерге мурат этиб секиргенча, ѳрге-ѳрге чыгаб, онг къолу бла Тогъузакъгъа джануулай, тылпыуу тыйыла:

— Ант эт, Къуран бла ант эт, ол сени джалгъан сѣлешгеншиг юцион чапчакъ кибик кѣбдюрю! — деб, нѣгерлеринден болушлукъ излеб къарагъанында, барысы бир аууздан къычырдыла:

— Ант этсин, къалай кѣбгенине бир къарайыкъ, — деб, бир-бирин теблей, сюдюле бла алашы ортасында сюелген буруугъа басындыла.

Сюдюле, Тогъузакъ сѣлешген заманда аны айтханын бегите, башларын артына-аллына силкгенни тохтатыб, эллилеге хыны кѣз джетдире, не этерге билмей, армау болуб, бирден афендиге къарадыла.

Ант этдирмей къояргъа эллилени аллында дараджам тюшер деген къоркъууда афенди, ѳрге къобуб, Къуранны къолуна алыб, эллилеге айлапа айтды:

— Кесигизни бир дин къарнашыгъыз сѣлешген заманда, кѣлюгюзге бу тукъум кир затланы келгенине бек уллу бушуу этеме, алай болса да, сизни шайтан терилт-

генин ачыкъ этер юцион, аллаху тагъаланы келамын бу Тогъузакъны къолуна береме, — деб чубар тышлы Къуранны узатды. Тогъузакъны ант сѣзлери бла Къуранны уппа этген тауушу, андан сора Къалагерийини мушулдагъаны болмаса, сюд юнио ичи тауушсуз болду.

Адети бла Тогъузакъ ант этиб, Къуранны афендиге узатыб, бютеу юнио ичи тауушсуз болуб бир кесек тургъаплай, эллилени артларында таууш чыкъды:

— Аланла! Бу кѣберик эсе, нек кѣбмейди?

Къалгъап эллилеча, сейирсишиб, Къасым ызына къарагъанында, Джаптемирин кѣзлери Тогъузакъгъа къатыб, адамланы артларында ѳрге сюелиб тура эди.

Аны къараб кѣргенлей, Къасымны джюреги ийне тюртгенча чанчды, алай болгъацлыкъгъа башха не зат этерге билмей, эслемей тургъаплай Джаптемир чыгъыб кетмесин деб, эшикни юсюн алды.

Алдаб джалгъан ант этгени юцион кѣберик болур деб туруб, Тогъузакъны бир да кѣбер джапысы болмай, афендини туурасына олтургъанында, эллилени бир къаууму къайгъылы болуб, къычырыб тебредиле:

— Къуран бла ант этмегенди, китаб бла этгенди, ансы кѣбмей нек къалгъанды, афенди Къуранны берсин!

Ийнамсызлыкъ, суу кулданы тубюп урлаб джайылгъапча, джамагъатны ичинде джайылыб тебреринден къоркъуб, афенди, секириб къобуб, кесин мыдах кибик этиб айтды:

— Ай джазыкъ адамла, мен сизни тюз джолгъа салдырыргъа аллахдан тилей, мангылайымы тешмесем, бирер агъач джапыуар болуб чегетге кирпир эдигиз. Сиз манга ийнанмай эсегиз, аллахха да ийнанмайсыз, сизни кибик аллахха ийнанмагъан миллетлеге аллах чамлашыб, къап, аны кибик гыбы джаудургъаны болмагъанмыды? Сизни амалтын бу тар ѳзеннге бир пелах тюшеди деб, къоркъгъандан кѣзюме джукъу кирмейди. Сизни ичигизде менден окъуб Къуран чыкъгъанла бардыла, ма ийнанмагъанла келсинле да къарасыла. Къуран болгъаны бла Къуран болмагъанын ол заманда кѣрюрле, — деб, олтуруб бетин къоллары бла джабды.

Афендини сѣзлери эллилени, джаннан отха суу къуйгъан кибик джукълатхаилларында, сюдю Кърымгерий, гулочун полгъа къагъыб сѣз бергенин билдире, къара шинли алаша элли таба бармагъын узатды.

Афендини сѣзлеринден джунчугъаны толу кетиб да бошамай, тартынаракъ алгъа чыгъыб, башлады:

— Джарлы эсек да, бизни да аллах джаратханды, бу Тогузакъ кыйыш адам болгъаныны себебинден, бирер кесек джерчигибиз джыл сайын къаран къалады да кетеди. Аны себебли бу тар ёзеши ичинде биз алай джазыкъ болабыз, юйюбюзно тутхан бирер эшегибизни аллына атаргъа джукъ табмайбыз. Джазны джаз узуну, Къаншаубийни гедлеш сабанлары, биченликлери сугъарылыб джашиагъынчы, тѣзюб, къараб турдукъ. Джайны ортасында къол аяз кибиб бирер джерчигибиз къаран къалыб кетерге тебрегенинде, кимге да тенг суудан кѣбге кѣб джетсе да, бизни азыбызгъа да бир джукъ джетерик болур деб, барыб бир кесек суу джибергенлей, шугут джылан хунадап чыкъгъанча, Тогузакъ бир джаныбыздан чыкъды да...

Кърымгерий таягъын полгъа кючлю къагъыб кычырды:

— Не похланы сѣлешесе сен былайда, патчакны столунда! Джылан, кеселекке хапарны кьой да, не зат эсе да излегенинг, аны айт,—деб, сюд нѣгерлерине къарады. Ала да, аны айтханын бегимлей, бирден башларын силкгенлеринде, сѣлеширге эркинлик бергенин билдире, къара шинли алаша элли таба къолун узатды.

Тогузакъ сѣлешген заманда сюдоле анга башларын силкиб, бу сѣлешген заманда хыны къарагъанлары, сѣлеше келген заманда тыйгъанлары, джюрегине буз салгъанча, сууукъсуратды. Алай болгъанлыкъгъа кѣбден бери джыйыб, кѣлтюрюб тургъан кыйынлыкъгъын тѣкмей къояргъа болмай башлады:

— Айтханымча, алай чыкъды да, кычырыкъ-хахай этиб, арам-къарам этмей, кюрек бла ма бу сакъат адамны урду,—деб къатында ёрге сюелиб тургъан адам ортасы болгъан чырпа бѣрклюню кѣргюздю.

Тогузакъ, кесин ышартхан кибиб этиб:

— Эки джыйырма адам болуб мапга чабхан заманда, мен аны къалай урдум? Ол ётюрюкдю, бир къарагъыз,—деб, кесин тюлкюча ышартыргъа кюреше, эки кѣзюн сюдолеге джити аралтды.

Чырпа бѣркню неси, сюдоле Тогузакъны айтханына биягъынлай разы болуб башларын силкгенлерине къараб туруб, бурууну эшигини юсюнде сюелген элли нѣгерин бир джанына тюрте, ёшюню бла уруб эшик-

ни чюйюн къобарыб кириб, сюдолене алларына сюелиб:

— Та-та-ры-гъы-гъы-угъа ты-ты-нгы-ла-гъыз, ба-башы-шы-гъызны То-т-о-гъу-з-закъ-н-ны а-а-айтха-ха-нынына си-си-сил-ки-киб ту-ту-тур-ма-магъыз да,—деб, тилкъаулугъуна да джюреги къобханы къошулуб, сѣзюню артына бети кѣгергинчи кюрешиб кючден джетди. Башындан чырпа беркюю полгъа букъу этдире быргъаб, ийилиб тѣпесинде джарасы джангы битген акъсыл кызыл узун табын кѣргюзтюб, бѣркюне илинген къагъыт джиртылгъан кесеклени бутуна къагъыб ариулай, ызына чыкъды.

Тохтарны замансыз бурун сууу келе, джазалмай, къаламы къагъытха тирелди. Бурнунда кѣзлюкле мекям табмай, бир-эки джолда да бурнуу сыртында аякъ орунсуз болуб, мерекеб орунну къатына джатдыла.

Къалагерий, таягъын къакъгъанын тохтатыб, къармай кетиб хурджунундан къочхар джарыны чыгъарыб ичине узалды, алай болгъанлыкъгъа джарыны ичинде тююн табмай, узалыб кыйыры чайналгъан узун къара дугъум сабы бла Шахымгерийни юллесин кесини аузуна кѣчюрюб, «па-па-па» деб таууш этдире, дженгил-дженгил тартды. Афенди, башын энише тутуб, къачда кѣк агъачны чапракълары агъыб таууш этгенча, ууакъ-ууакъ Къуранны къагъытларын шыбырматыб аудурургъа джарашды. Къалагерий, кѣзлерин ууа, Тохтарны къаламы, эшек бузгъа тирелгенча, тирелгенин ушатмай, узун кекирге да унутмай, бармагъын гулоч маталлы кынгыр этиб:

— Керти башынгы сыдыргъан Тогузакъ болгъанын шагъат кѣргенмиди?—деб сорду, эллиге къараб.

Башы тешилгенин ауузундан сѣз чыкъгъынчы, бурууну джанына басынган эллиле, бир аууздан кычыргъанча, кычырдыла:

— Барыбыз шагъатбыз! Къуранны джуууб ич сегиз да, тюз, бурмай кѣргенибизни айтырыкъбыз!—деб, киши антха чакъырмагъанлай, Къуран таба басыныб тебретиле, алай болгъанлыкъгъа афенди къолун кѣлтюрюб тыйды.

Тогузакъ, сюдолене джунчугъанларын эслеб, бармагъында аты салынган джюзюгю бла ойнагъанын къоюб, бети мор болуб, олтургъан шиндигин дыкъырматыб аудура, ёрге къобуб айтды:

— Была эки джыйырма адам болуб, бир-бирин арнуларгъа тиллешиб келгендиле. Аманлыкчыла бир-бирине шагъат болургъа табсала, андан сора алагъа не керекди? Уллу аллах кесп болмаса, была этген артыкчылыкны кѳрген, быланы таякчылары кѳлтюрген эки адам барды, аланы бири менме, туугъапы джалгъан сѳлешмегениме кесигиз шагъатлык этерсиз. Экинчиси, была туюлюб джиберген джашды. Аны хан бала малгъа джибергенди, бююн былайгъа табыллык тюлдю. Керек болса, чакчырыргъа боллукъду. Мен ант бла айтханым толуду деб танымасагъыз, хан балагъа айтырма, ол кесп опоуун этер,— деб кроркъута, мыйыкчылары сылаб, олтурду.

— Къайры керексиз затха да биз джюйюсханна чакчырыб къыйнаргъа амалыбыз джокъду, ол келмесе да, патчаны столунда болгъанча ишге къарарбыз,— деб Кърымгерий таягын полгъа къагъыб, тегерегине къарагъанында, Шахымгерий, Къалагерий, афенди, разы болгъаплары билдире, башлары сикдиле. Тохтары къаламы, тирелген джеринден ычхыныб, джазыб тебреди.

— Эртденли джаншайса, айтырып бошалмадымы? — деб сорду Кърымгерий, ишгерлеринден разылык табыб, алашаракъ къара ишили эллиге айлана.

Болушлукъ излегенча, бурулуб элли негерлерине къараб, ала, бир-бирин тюрте, алгъа тебингенлеринде, ѳхтемлигише батырлыкъ къошулуб, башлады:

— Былайда Тогъузакъны къамчиси бюклениб тиймеген хазна адам къалгъан болмаз. Ол ачитханланы бири аллыгъызгъа чыгъыб табын кѳргюзтдю. Энди сиз кѳрюрге керек болса, пчибизде аны кирик саны ачыгъан адамла бардыла,— деб, аякъ бююб, негерлерини башы бла къарай, кымчырды:

— Аслап, бери чыкъ! Тогъузакъ сындыргъан билегинги кѳргюз.

Аны эшитгенлей, Тогъузакъ, сюдюлеге джити къараб, шидигин хыны дынгырдата, бир джанына бурулуб, джаягъына таянды.

Кърымгерий, сюртеме деб хымчилин бурнуу джанына джагъа, эллилеге эрши къараб:

— Бу дохтур юй тюлдю, былайда аууз сюд олтурады,— деб кымчырды.— Башха излеген затыгъызны айтгъыз, алай болмаса, сѳз берлик тюлме,— деб, айтхан сѳюне къарыу къоша, гулочун полгъа турушдурду.

Тиякъау элли, эллиени аты бла дау айтхан алаша къара шилиши туракълагъанча кѳрюб, кѳзлерин джандырыб, ауузун суудан къумгъа джангы чыкыгъан чабакъча ача, сѳлеширге хазырлашыб, негерлерин джанлата, алгъа чыкды. Алай болгъанлыкыгъа Кърымгерий, аны муратын эслеб, таягын полгъа уруб, секириб ѳрге туруб:

— Иш бизге ачыкъ болгъанды, сюд кенгешге кетеди,— деб, атауул къочхарча, эки джанына ауа, сюдюлени аллында кенгеш юйге джѳбеледи.

Ишини юсюнден сѳлеширге термиле, Джантемир, афендини ызындап аралыб, кенгеш юйден чыкыгъынчы кеспи къайгысында сѳлеширге мадар болмазча кѳргенинде, джары бѳркин мангылайына тюнпоре, джелкесин къашый, артына турду. Сюдюле кенгеш юйге киргенлей, сюд юйде дауур уллу болуб, эллиле, бир-бирин ышыра, арбазгъа тѳгюлюб тебреди.

Таулан, Къасымны эшик юсюнде нек сюелгеннен ханлары болмай:

— Джигит джаш, къой сапамай эсенг, эшик юсюнде оба къазыгъы болуб турма да, бу джаханимден ары бир чыкъмагъа къой! — деди.

Кѳзлери Джантемирден айырымлай, анга эсп кетиб, керти эшикге чыгъаргъа эллиге чырмау болгъанын эслеб, бир джанына тургъанлай, шындыкны алгын ачыб ычхындыргъанча, эшикни юсюне басынганла арбазгъа къотарылдыла.

«Араби, Къанаматны тургъан джеринден тил этерге келген болурму, огъесе башха къайгысы болурму? Алай болса да бери сюде келиб сирелирге, ишини къоюб, не къайгысы болур? Бир ишексиз, тахса берирге келгенди. Тийиб тургъан джарыкъ кюн бла ант этеме, сени ызынгдан да айырымлам, сен барыб окъатѳпелеге Къанаматдан сѳзюнгю артын чыгъаргъынчы, мен ичегилеринг бла джерни сибиртдирирме», — деб, бу къайгыыла, ырхы джарны ашагъанча, джюрегини кемце тургъанлай, мыдах башын энишге тутуб, Джантемир озуб тебреди. Аны кѳргенлей, Къасым, малы джигине тюртгенча, илгениб, аллына сюелди. Джантемир кесип къайгысында аллында Къасымны элемей, келиб ѳшюнюн уруб, Къасым таба эссиз къарай, арбазгъа чыкды.

«Бу аман Джантемир, сылхыр къойча, тѳгерек бурула нек айланады? Бир ишексиз, Къанаматны тахса-

сын берейимми, огъесе бермейми къояйым деб сагъышлы болуб, къалай этерге билмей дыгалас эте айлана болур... Кеси кибик бир джарлы чегет бѣрю болуб айланганлай, аны тахсасын берген адам, таб тышсе, кимши да къанын ичнуден джанламаз. Ма мени кѣргеними эслеб, адамлагъа къатышыб, къоян согъунчакъ этиб, ызын аджашдырыргъа кюрешгенлигиди. Сенден аз хыйла билгенни сен ёлююн кѣр, къайры барлыгъыгы мен сени бек уста билеме»,—деб Къасым, сагъыш эте, бир-эки атламдан эллиле басынганны къыйырыца чыгъыб, праулениге баргъан орам туура болурча, суу акъгъан быргъыгъа таяна, мюйюшге сюелди.

Эллиле, арбазгъа тѣгюлюб, бир сѣлешген адамны тѣгерегине кутам-кутам болдула. Аланы аты бла сюлде сѣлешген къара шинли алаша киши, ауузун ачаны сайын тишлери акъбаш хазырлача агъара, аууз сюдию не кесерин билмей дыгалас этиб, эл устазны—Ташалдарны—къатына сюелиб, муну таба бурулгъунчу, бир-эки джолда дженгине тийиб бурургъа кѣлюне келди. Алай болса да ийнек саууб ашыгъышдан джууулмай къалгъан кир къоллары бла къара схарла дженгине тиерге базмай туруб, Ташалдар кеси муну таба бурулгъанында:

— Сен, къара тапыгъан адам, биле болурса, бизни ишибизни сюд къалай кесер деб мурат этесе? —деб сорду.

Бери, соргъаннга къараргъа да турсунмай, джыйы агъылагъан кийикча, хамхотун кѣкге тутуб, джай чибинде иссилеген алашача, башын ары-бери силке, къуйругъу джыйырылгъан къара схарла габрайыны дженгинден къайсы элиден эсе да джабышхан баппаханны баш къылчыгъын ариулай, эллилени башлары бла къарай:

— Сюдге, джолгъа келиб айланмай, Къаншаубий джюйюсханни кесине барыб сѣлешгенигиз иги боллукъ эди,—деди.

Устазны тѣгерегине басынган эллилени ортасындан, къая джарылгъанча, тилкъау элли чыгъыб, иш бла дукъур-мукъур болгъан къолун аллына узата тизди:

— С-с-сен, о-о-оку-гъ-гъан а-ад-ам, а-лай а-а-ай-тыр-гъ-гъа а-а-айыб тю-тю-тюл-м-мюдю! Дж-дж-джыл-л-лан ду-ду-дугъу-гъу-гъу-маны сю-сю-сюй-м-мей эди, о-о-ол да а-а-а-аны те-те-теши-гини а-аа-аллында бите

э-э-эди д-д-эг-геи-лей, с-с-сен а-а-аны ю-ю-юр-ет-тм-мей...

Элни даучулары, тилкъау сѣзню узакъгъа созарын сезиб, устазны тепчилдеб тѣгерегине къарай тѣрегенинден, бериб кетмесин деб къоркъуб, билеги бла нѣгерини къарнына тюрте:

— Сабыр эт, Исмаил! Бир сѣз ангыламагъа къой,—деб, тынгылагъанын билдире, устазны ауузуна къарады.

Беллиле манс байланыб, айю чач бичен кирген къара кийиз бѣркню аллын къайыра, адам ортасы болгъан элли бир джанына бурулуб сѣзге къошулду.

— Тейри, бизден адам сѣлешген заманда Къалагерий узун-узун кекиргенин джаратмагъаима. Ол бизни асыры джылытырыкъ болмаз, андан эсе, джыйын болуб айланмай, хар ким джарлылыгъына чачылса игиди,—деб кеси аллына сѣлеше, тѣгерекден чыгъыб, тюкю, къатхан чабырларындан баш бармакълары къарай, сюд юйно тѣбен джанына ташайды.

Сакъал-мыйыкъ джангы ургъан къара шинли, уллу къаракѣз джаш, онг билеги къыйырларына хар тигилген джанджаулукъгъа тагъылыб, тѣгерекни джарыб устазны туурасына чыгъалмазлыгъын билгенниде, сюд юйге кирген таш басхычха миниб къычырды:

— Сюдю да болсун, джолу, закону да болсун, онглу онгсузну ашагъанлыкъгъа, «алай этме» деген джокъду. Къашаубийни эгети хакъымы юсюнде уруб билегими ууатыб, тѣреге келгенимде, тюзюн не болгъанды деб да сормай, кенгеш юйге ташайыб кетедиле. Энди Ташалдарны тѣгерегине басынганда не хайыр барды, ол, онглу джанында болмай, бизни джаныбызда боллукъ тюлдю. Джюрюгюз, кетейик. Сюд этилирге керек болса, чалманда сынган къазыкъдан иги бизге киши сюд этерик тюлдю.

Устаз бла сѣлешгенин къоюб, эллилени даучусу, нѣгери Аслан праулен аллында бир пелах этмесин деб къоркъуб, артыкъсыз да Биймурза бла Тогъузакъны бирге кѣргенинде, къатына келиб, айтханын оюучула эшитириклерин сюйюб, къычыраракъ айтды:

— Аслан, дженгил болма! Саынг ууалыб къыйналгъанынги ким да биледи. Ишибизге къарагъан адамланы ауазлары чыкъгъынчы, асыры дженгил боласа, бир сабыр эт,—деб, сау къолуну дженгинден тутханлай таш басхычдан тюшюрюб, къулагъына не эсе да бир затны шыбырдаб, нѣгерлерине къошду.

Устаз, Асланы айтханын джаратмай, джырыкъ-

къуйрукъ къара схарла габрасында туймелери мут-хуз болган джерлери къол джаулугъу бла ышыб джылтырата, праулен аллында Биймурза бла Тогъузакъгъа кёз джетдире, эллилени алчысына, алаша къара шили кншиге айланьб:

— Манга соргъаныгъызда, кёлюме келгени айтдым,— деди.— Энтда айтама: сюдге-джолгъа джюрюй айлангандан эсе, Къаншаубий джюйюсханны кесине барыб айтсагъыз, ол джумушакъ адам, сиз айтхан затны къабыл этер эди. Аны юсю бла ишигизни сюдге бергенден сора, кычырыкъны къюуб, сюдно айтыргъын сакъларгъа керексиз. Сюдюле тюз адамладыла, ала иши бир джанына адурурла, ол заманда, сюд кесген бармакъдан къан чыкъмаз дейди, сиз да закон, сюд бичген затда тохтаргъа керексиз,— деб, джангыртыб бир зат сорурла деген кторкъууда, ортадан чыгъыб тебреди. Алай болгъанлыкъгъа бусагъатха дери таягъына таяныб, баш эшиге къараб, тынгылаб тургъан Таулан, Ташалдарны арадан чыгъаргъа къоймай, аллына туруб:

— Джигит джаш, айыб этме айтханыма,— деди,— сен бешикте заманда мен сени атанг харибде джалчы эдим. Сени атанг, къолуна бек адам болса да, эл багъасы бир эди. Атанг хариб старшина болган джылларында сени да элни ачхасына окъутуб адам этгенди.

Ташалдарны бети тюрлениб, тепчилдеб келиб, Тауланни ауузун чаба:

— Къарт, асыры узакъдан тутхауса, сен ким эсенг да, мен таныган адам тюлсе, не зат айтырыкъ эсенг да, айт да боша! — деди.

Басынганланы бирини ауузундан джел чыкъмай, тынч болуб, Таулан джууаб этди:

— Мени танымазгъа да болурса, сен курсауай ёсген бир джаш,— деди.— Анда хата джокъду. Мен хыршыны узакъдан салсам да, бау орунга джетдирмей къоярыкъ тюлме. Ма мен, джашдан башлаб, санауум тауусулган бир къарт болдум. Ол заманы ичинде не бу сюдю юйде, не ма бу прауленде тюзлюк болуб бир зат кёрмегенме. Кимни джагъы болса, кимни хурджуну къалы болса, сюдю да, оноучу да аны джанына ауады. Менден не табарыкъды оноучу, эски тонуму джыйргенмей стауатында къарапчха этерик да тюлдю. Кири болган адамдан бир гыл тюшеди. Джигит джаш! Айтдырмай къоймай эсенг, джалчылары сыйгашла,

кеслери шийых кибиб этиб, фитнеса къураб айланганла, хурджуулары къалы болгъаныны себебинден, мыйыкъ тюбюнде къюуб айланадыла. Бирер джарлы уа бутбоугъа, киритге салыныб турады. Сен, къара таныган адам, былай нек болгъанын бизге анылат,— деб, керкилген таягъына бир къолу бла таяна, бир къолу бла да чырпа беркюн алыб, бюклеб мангылайын сюртдю.

Ташалдар, кёзлери Биймурзадан айырмай, тепчилдей туруб, кесин къолдюрюрге къорешди:

— Сер болганса, акка,— деди ол,— ёлю гёбелек кеча, джер-джерге кесини уруб айланмай, ыгъышха джарашанг игиди,— деб, накъырда сылтау бла Тауланчы зыккыл чепкешни дженгин силке, тегеркен чыгъыб, джылтырауукъ чурукъларын джыр-джыр этдире, барыб Биймурза бла Тогъузакъгъа къошулду.

Эллилени даучусу, Ташалдар кесин эллилени ортасына къошаргъа къорешгенине, бир тюз джол юретирми эди деген мураты толмагъанында, аны бла сёзю башлагъанына сокъурана, къолу бла Ташалдарны кёртюзте айтды:

— Ит телиси суудан бёрек излегенча, бу газ-газгъа оноу сора келген, бизден телн болурму? Не этейик, бир абынган минг сюрюнеди, бизни кибиб джакъсызланчы аякълары тая тебресе, ёзеннге тюшгюнчю, аякъ оруп табмай барадыла. Къалай-алай бола эсе да сюдно кесенин да бир кёрейик. Хакъы ашалган да биз, туйюлген да биз. Не юйю къуругъанды, аны кёре турганлай, сюд бизге бир чюйре зат этерик болмаз. Насыбха, элни раис афендиси сюдно юсюнде болгъанды,— деб тегерегине оноу соргъанча къарады.

Билеги байланган джаш ардан, кншиге да айланмай айтды:

— Къуран бла ант этиб Тогъузакъ кёбмей къалганлай огъуна, афендини да Тогъузакъны базманына мингенин билгенме. Ол анга адамыча ант этдирсе, кёбмей не мадары бар эди, афенди, къаллайла эсе да ичинден дуа окъуб, бир хый-мый иш этгенди. Биз, къарангы адамла, аланы къайдан билейик, онглула сие да, кебдире да биледиле. Биз а, ындыр басхан ууанык-лача, тегереклери айлана турабыз. Мени...

Ол сёзю артына джетгинчи, нёгерлериинден айрылыб Биймурза, алтын бла боялган уллу бычагъы

бутуна тне, сюдно юйюне бара, селешген джаш таба кёзюп кынгыр джетдирди:

— Къуру айланган тирменча, джаш, дыгырдаб тургандан сора, башха ишиг болур демейме,— деб бармагы бла джангулаб, кенгеш юйге ташайды.

Таулап, белип иги да тюзеталмай, керкилген таягын джерге хыны уруб, Биймурзаны ызындан ачы къарады:

— Сизни зорлугъугъузну кёрюб, ташла, таула джылай болурла, сизге мени бир кёлюм кенгмей кёрюме кирмейим,— деб таягын сюйрей, чабыр саламлары бир-бирине тне да шыбырдай, тюрмеден кёзюп бурмагъанлай, праулеп арбаздан чыгыб кетди.

Таулап айтыб кетген сёз кызыб джанган отха джау къуйгъанча этиб, джыйылгъанла, уллу джел келрини аллында шаушалгъанча, шум болдула. Сюдно юйюно эшигине джуукъ тургъап бир къауум юрюлюб кирдиле. Аны кёрюб, къалгъанла да басыныб кириб, бир кесекни ичине арбазны бош этдиле. Адамланы ызындан Джантемирни юйге тыгъылгъанын кёрюб, Къасым, мийюшде бетджанын къюб, келиб биягы эшик юсюне сюелди.

Юйге басынган аякъ таууш тохтагъанында, сюдо Кърымгерий, кюнбетни экнджыллыкъ къауданыча сакъалып сылай:

— Былайгъа джыйылгъан сюдоле, афецди да юсюбюзде болуб,— деди,— ишни, элек бла сюзгенча, сюзюб, былай кесгенбиз: илиппи Къаншаубий джюйюсханни джерини юсю бла баргъаныны себинден, Тогъузакъны сизге суу бермегини биз къабыл этебиз.

Ауузундан ол сёз чыкъгъынчы шум болуб тургъан эллиле, аны эшитгенлей, бал чибинле джызылдагъанча, джызылдаб, Къалагерийни ауузундан сёзюп алдыла. Эллилени алчысы алаша къара шинли киши, бурпуна чирчик-чирчик тер чыкъгъынчы алгъа ётерге кюрешиб, къоллары бла пёгерлерни тюртюб джол айыргъанын тохтатмай, эллилеш араларында аякъ бюге, мангылайында къан тамырлары джыджымча кёрюнгючю кычырды:

— Сууну, джерни юсю бла элтмей, кёкнюмю элтирикбиз? Огъаргъы ёзен, Къобан бизни джерибиз бла барады деб, уллу сууну аллып тыймай иги да турады. Алай къалай болады? Сизни...

Сёзюно артына джеттичи, Биймурза, къолун имбашына салыб, кёзюне, уу джыланча, джити къарагъашында, джюрегин сууукъ сууча сууукъсуратыб, джелкесни керексиз къашый, башын энишге тутду. Джунчугъаны бир кесек ачылгъанында:

— Биймурза! Былай нек этиледи бизге? — деб сорду.

Сол къолу бла алтып боялгъан бычагыны башындан къадалгъанлай, тилини учу бла ычхындырды:

— Законну этгенине, къарын бокгъа кычыргъан тууарча, кычырмай, тынгыларгъа керекди,— деб, юйню бир мийюшюнде бир да тохтамай дауур этгенлеге бурулду.

Эллилени даучусу, бир да кёлю къаналмай, кыкыпкъа кириб, ёшюно бла джол айыра барыб, сюдолеге туурагъа чыкъгъанында, афецдиге айланыб:

— Бу тюзлюкмюдо? — деб сорду.

Джангурдан сора джолда тохтагъан балчыкъ сууча, афецди, кёзлерин сюзюлтюб, ат-тахнат окъугъап замандача, бармагыни келтюрюб, столда Къуранны кёргозте айтды:

— Джерни, сууну, хауаны аллах кеси юлешгенди, ол этген затны тюрлендирирге мени къолумдан келлик тюлдо,— деб, гюх келтюрюлюб ычхынганча, къолу Къуранны джанына тюшдю.

Афецдини ауазын бир эшитейик деб тынгылаб тургъан эллиле бир-бир сюд юйден чыгыб тебретдиле. Адамланы арты чыгъар-чыкъмаз, Тогъузакъ, бети тауукъ шорпача джылтырай, кысыла келиб, Кърымгерийни къулагъына шыбырдады:

— Бюгюню бери эл бла бир къыйналдыгъыз. Ишни бошасагъыз, мени бла тепсиге олтурургъа бир келсинле дегенди хап бала. Нёгерлерини ал да келмей къалма, боза асыры къайнагъандан джыккыры ууагыб кетеди,— деб, къалгъан сюдолеге да къараб, кюлюрге кюреше, юйден чыкъды.

Бозаны хапарын эшитгенлей, Къалагерий, Кърымгерий, Шахымгерий, атауул къочхарлача, бир-бири ызындан тизилиб, эм артларында, бурун сууу джылтырай, къагытны къыйыры да къолтугъундан къарай, Тохтар — къаууму да тири-тири атлагъандан джолда ууакъ ташланы чартлата, Къаншаубийни арбазына ташайдыла.

Эллиле сюден чачылгъанлай, джюреклерин къай-

тгы кемире, не этерге табмай, бир кѳаууму, кѳоргѳашын кѳуюлгѳанча, башларын энниге тутуб, бир кѳаууму да ачыуларын эспеген бла тумаларгѳа кюреше, ышырыла, бир-бир, кутам-кутам праулен арбаздан чытгыб, кеслери алларына хунаны джапына джоппу болдула. Хунаны ичнде Ташалдар бла даучуну кенгеш этгенлерин кѳрюб, Аслаң, ауругѳан билегин пѳгерн эс-лемей тюртгенннен джыйырыла, хунагѳа кѳаблаңыб кѳычырды:

— Бери кел, Шамаңл, ол генезирге селешгеннен бизге хайыр джокѳду,— деб, булут басыб тургѳан бет-леге ышаргѳан джылыу урдура, ауругѳан кѳолун кѳоруулай, хунадаң айырылыб пѳгерлерини ортасына кир-рирге кѳолу ючюн тартышыб, кѳыйыргѳа чыкѳды.

Шамаңл артха кѳалыб Ташалдар бла сѳлешгенне пѳгерлерини джюректери кѳыйналыбмы кѳычырды Аслаң, деген кѳоркѳууда джунчугѳандан башын ѳрге кѳлтюралмай, келиб пѳгерлерини кѳошулду. Исмаил, хыликке этиб ышаргѳанын мыйыгыны тюрбюнде джа-шыра, Шамаңл таба бурулуб сорду:

— О-о-ол га-га-газ с-с-с-а-нга не-е акѳ-акѳ-акѳыл ю-ю-юре-т-тди?

Кѳалгѳаңла, бир-бири бла сѳлешгенлерин тохтатыб, не айтырыкѳды деб, Шамаилгѳа кѳарадыла. Башын кѳлтюрюб кѳарамаса да, пѳгерлерини анга кѳарагѳан-ларын эслеб, джунчугѳандаң бетин тер джууа, башын кѳлтюралмай башлады:

— Мен Ташалдар бла сѳлешгенге сизни кѳлюгюз-ге джукѳ келмесин, кѳара таныгѳан адам не десенг да бир тюз джолгѳа юретирми эди, деб тохтагѳан эдим.

— Тепчилдей турма да не айтханын бери силде,— деб Аслаң, кѳолун кѳоруулай, кесин алгѳа урду.

— Шамаилны аллыбызгѳа салгѳан эсек, аузуна чабмай, айтмагѳа кѳой,— деб джоппу ортасындан башын сугѳа биреулен кѳычырды.

— Алайды, алайды!— деб бир бѳлек тамакѳ анга кѳошулгѳаңында, Шамаилны кѳлю бир кесек басы-лыб, сѳзно башлады:

— Мен да сизни биригиз кибик бирме, ышанмагѳан-лыгѳыгѳыз бар эсе, бир джанына турайым...

— Анда джаш бир сѳз айтады деб, сабийча, кес-синги ѳкелете турма да, айтырыгѳ бар эсе, айт да боша. Былайгѳа басыныб турургѳа бизни заманыбыз джокѳду,— деб, белине манс байлагѳан элли, аллы

бюкленген кийиз бѳркюн кѳолуна алыб, айю чач чан-чылгѳанланы арыта, кеси аллына сѳлеше, джоппудан чыгѳыб, бир джанына бурулду.

— Мени ѳпкелегеним, затым да джокѳду, алай а... Айтханымча, бнягѳында Ташалдаргѳа сѳлешген зама-нымда, ол алай айтды: сюд, джол деб кюрешгеннигиз-ни аман этгенсиз, алай болса да энгда барыб Кѳан-шаубийни кесине джалбарыргѳа керексиз. Ол, сизни кѳыйналгѳаңыгѳызны кѳрсе, бир адиллик этер деб, бы-лай юретгенди. Кѳалай этилирге керек эсе да, кѳбно акѳылы да кѳб, сиз айтханча этейик,— деб, кѳара джерде Шхайтыдан бойну бла агѳач тартханча, бетин-ден тери кѳуюлуб, эриплери кѳургѳакѳсыб тохтады. Аслаңны бети кетиб, кѳолу ауругѳанына да кѳарамай, джоппуну ичине джарыб кириб, кѳычырды:

— Ит телиси суудан бѳрек умут эте эди дегенлей, «кесими хакѳым ючюн эгетинг ургѳанды да билегими сундыргѳанды, аны ючюн санга, хан бала, джалбара келгенме» деб мен барлыкѳ тюрме. Барыргѳа суйген кеси барсын. Кѳаншаубийге баш урлукѳ болуб, андан тарыгѳа, сюдге-джолгѳа кире айланыргѳа керек тюр эди. Сюд да, аллыбызда тургѳан оноучула да, афен-ди да, Кѳаншаубийге джан басыб, ишни ол суйгенча кесгенден сора, биз башыбызны сугѳарыкѳ джер кѳал-магѳанды. Андан эсе, кѳбден кѳб ѳлюр, аздан аз ѳлюр, биз алай кѳаңыбызны тѳкдюрюб кѳыймазбыз,— деб асыры кѳызгѳандан ауругѳан кѳолун джанджаулукѳ-дан чыгѳарыб силкиб, кѳзлери эрши джылтырай, бе-ти кѳгериб, солууун дженгил-дженгил ала тохтады.

Аны айтханын эшитгенлей, хар ким бирден сѳле-шип, бири айтханын бири ангыламай, дауур болуб, бир бѳлек заманы турдула. Дауур бир кесек шош болгѳа-нында, бетинде тер джуугѳан ызлары кѳуруб, кир там-гѳала тюрюрюб, Шамаил айтханын сингдиррге кю-решди:

— Биз тарыкѳгѳан эсек, Кѳаншаубийден тарыкѳ-магѳанбыз. Артыкѳлыкѳ джетдирген Тогѳузакѳды. Та-рыкѳгѳаныбыз анданды. Аслаң айтханча, бирер кѳа-зыкѳ алыб тебресек, оноучула тюрюшюгюз деб кѳой-мазла. Алыб барырла да Темуркѳа пѳгерлери бла ол-тургѳан гѳезенге атарла. Былайгѳа джыйылгѳанлада юй бла бир юйдегиси болмагѳан хазна адам джокѳду. Биз джююлуб кетсек, аланы ким тутар? Кѳайнайды Аслаң, бир джалан джаш, кѳалай этсе да, ызындан

джылар онгсуз адамы джокъду. Керексиз бош къайгъыланы башыбызгъа тартыб айлангандан эсе, барыб Къаншаубийге сѣлешсек, джумушакълыкъ этер деб, мен бек ышапама. Барлыкъ адам мени ызымдан тебре, кюн кеч болгъунчу, барыргъа керекди, — деб джоппуну бир джанына чыкъды.

Аслан, ачыудан чабар атча къалтырай, ауругъан къолун силкиб къычырды:

— Адамлыгъы, ётю, эркишилги болгъан бери бурул! — деб, джолну букъу этдире, чарглаб джолну бир джанындан бир джанына чыгъыб, джыйы аңгылаб дуппурга чыкъгъан кийикча, пѣгерлерине къараб тохтады.

Эллиле, джоппу болгъанлай, джолну эки джанында эки теңгерине къараб, къалайгъа айырылыргъа билмей, Шамаил таба чайкъалыб, дагъыда бери къараб кѣзлери джапа, кѣкюреги гюрбеджи кѣрюкча кѣбе тургъан Асланны кѣрселе, бери чайкъала, алай эте бир бѣлек замааны, сууда кѣмок чайкъалгъанча, чайкъала турдула. Эм артында джоппу, эки жарылыб, джолну эки джанына айырылды. Асламысы Шамаилны джанына айырылыб, аны ызындан, бу джанына къараргъа уялыб, башларын эниште тутханлай кетдиле. Аслан, бѣлек пѣгерин ызындан тизиб, къан чыкъгъынчы эки эрши къаты къысханлай, туурадан ташайды.

Мен кесим къараб туруб, эллилени бир тилли болмай алай эки жарылыгъашларына бек уллу бунуу болуб, джюрегим ауруду. Асланны джанындан бир-эки къычырыргъа кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа мени къычырыгъымы эшитген болмады. Тамакълары менден абаданланы къатында мени тауушуму эшитилмегени уллу сейир тюлдю. Былайда Шамаил хомух да, терс да болду. Аллындан огъуна аны, къайы чыбыкъча, ары-бери майрышханын суймеген эдим, алай болгъанлыкъгъа, джарарыкъды деб, бир къауум адам алгъа тутханларында, сѣз къошханым джарарыкъ тюл эди да, аны ючюн тюкюрюгюмю джутуб къойгъан эдим.

Ишни арты къалай болгъанын мен кѣзюм бла кѣрмегенме. Барыб хан бала Къаншаубийге джалбаргъанларына къараргъа бек разы эдим, ол да алагъа не айтырыкъ эсе да. Алай болгъанлыкъгъа мени Шамаилны ызындан нек баргъанымы билмей, «ѣтсюз», «адамлыкъсыз» деб, бир джаныма тиер сѣз эшитирме деб къоркъуб, Асланны ызындан кетдим. Шамаилны ызын-

дан бир уллу таш атыб къойгъан болмаса, бурулуб да къарамадым. Эртденбла къобуб Шамаилладан хапар билгиччи, кече кѣз къысалмай танг атдырдым. Къобуб элге чыкъгъанымда, эм алгъы бурун аллыма Харшым тюбеди. Ол бла мен уллу татахла эдик. Бир-бирибизге ауруу болсун демегенлей бир элни ичинде ёсюб, чалкъы тутхап джашла болгъан эдик. Тюнене менден айырылыб Шамаил бла кетгени ючюн, ышарыб, къайры бараса дегенине да джууаб этмей, джугъутурча, къынгырыма къараб, озуб тебреним. Алай болгъанлыкъгъа, хапар билирге термилгеними хорлаялмай, ызыма бурулуб, сейирсингенден ауузун ачыб манга къараб тургъан Харшымны имбанындан къагъыб:

— Эслемей барама, къайдан келесе? — деб субайлыкъ этиб сордум.

— Джетген къыз джерли эшекши танымаз деб, къызлагъа айтадыла. Аллынга тюртюлгени да танымагъанын уллу сейирди. Къайры барама барыб, бусагъатда отун джарыб бошаб, санга атылыб келеме. Тюнене бизни болгъаныбызны адам не кѣрмесни, не да эшитмесни, нилькъгъандан башымы ѳрге кѣлтюралмайма. Сен джыгырам болмасанг, айтырыкъ да тюл эдим. Алай болса да санга айтмасам, ауур джюк басханча болуб турлукъма, — деб, белибауума къолун сугъуб, джелкесин къашыды.

Хапарны джассысын келтирирге тебрегенин эслеб, кѣлкълды болгъанымы унутуб бошаб, алгъынча, бойнуна къолуму суу агъач этиб узатыб, ныгъышха келтирдим. Насыбха кѣре, ныгъышда бир сангырау хаджиден сора адам болмай, эки къулагъымы да джибериб Харшымны хапарына тынгыладым. Башха джеттишимсизликлери болса да, мени бу нѣгерим джаратылгъанлы ётюрюгю болмагъанды. Ол къалай айтхан эсе, мен былайда аны джазама. Мен джетдирмей къоймасам, бир да ётюрюк сѣз къошулгъанды деб акъылым джокъду. Харшым хапар айтхан заманда джазыб алыргъа керек эди. Алай болгъанлыкъгъа мен ол заманда къара танымай эдим. Ол себебден бютеулей эсиме, унутмай тургъаныма ышаныб башлайма. Харшым, сангырау хаджи эшитмесин деб, къулагъым таба къысылыб, хаджиге да былайгъа келиб чѣкгени ючюн бир-эки джолда хыны къараб: «Хаджи, кюнорта болгъанды», — деб, хаджи аны эшитиб къорамагъашында, джюреги рахат болуб тебретди.

— Сени Асланны ызындан бурулгъапынгы эслемей, Шамаил таба бурулуб кетдим да, экинчи ызыма къайтыргъа уялыб, къошулуб къапхакъгъа дери чыкъдым. Сизни таба къараргъа ийлыкъгъанлай, башымы энишге тутуб, Къаншаубийни къабакъ эшигине тирелгинчи бардым. Сизден айырылгъандан ары джетгинчи Шамаил Асланнга атайпысны басханлай барды. Ол, эти ачыгъан адам, кызыб, башын да, элли да бир пелаха къоймагъа эди. Бир алада къалай боллукъду деб сёз чыкъгъан неда бир ахсынган таууш болмаса, Шамаилны ызындан баргъанла джолну узуну сёзге къатышмай бардыла. Сора къабакъ аллына сирелиб, иги кесек заманы турдукъ. Чанкаланы кылыкъларын билмеймисе, артыкъсыз да Къаншаубийден эркинликсиз джарлы адам арбазгъа кирсе, эгетлерне айтыб къыстатыб джибередиле. Бир заманда, биз да эшик юсюне басыныб тургъанлай, Тогъузакъ Къыямытны да, Биймурзаны да алыб къатыбыз бла озду.

Аланы гитче эшик бла ашырыб, бизге бурулуб:

— Ыхы, тохтамай эдигиз да, бнягъы сиз бойну-гъузну узатыб келдигизми? — деди. — Эшек таякъ да кёлтюрюр, джюк да келтирив деб сизни кибиклеге айтадыла. Эрикгинчи туругъуз былай, — деб гитче эшикни къаты уруб кетди. Бир къауум нёгерибизни ачудан боюн тамырлары турдула. Алай болгъанлыкъгъа, стауатында батыр болгъан итча, Тогъузакъны бизге джекиргенне киши джууаб этмедиле. «Аны бла гыр-мыр болуб, ишге заран салмайыкъ деб къойгъанма», — дей эди артда Шамаил. Къалай-алай болду эсе да, хуппегиден тойгъан итча, бизге юрюб, ташайыб кетди. Мен узалыб бир деменгили ташны къолума джумдум. Алай, джашлыкъ этиб, къалгъанлагъа мени амалтын бир от джанмасын деб къойдум ансы. Ол таш бла ургъанлай, гаккы башын чачарыкъ эдим. Биз да, сакълай эригиб, адам джокълмагъанында, хар ким эригиб, ауузун ача тебрегенинде, нёгерлерибизни бири:

— Былай турсакъ, бизге киши келлик тюлдю. Андай эсе, келчиге ёлюм джожьду, Шамаил барсын да былай-былай, джамагъат хан балагъа сёлеширге сакълаб турады десин да айтсын, — деди.

Ол адам (ким болгъанын эслеялмадым, къабакъ таба къарагъан болмаса, башха джанына къарамай эдим) алай акъыл сёз айтхацлай, ол айтхан сёзге разы болуб, бир бёлек тамакъ да къошулду. Адамны ас-

ламысы Шамаилгъа къараб тохтагъанында, бети-къуту да кетди, алай болса да къолуна тюшген чыбыкъ кесекчикни ууата, акъыртын гитче эшикден арбазгъа кирди.

Не болду деб, биз да къайгъылы болуб тургъанлай, бир заманда Шамаил, бети агъарыб, ичин уруб дже-тиб, шыбырдай айтды:

— Къаншаубий кеси джарауна чыкъгъанды, Тогъузакъ аякъ джолну аллында къумгъаны бла сакълаб турады, ол бери чыгъаргъа, биз арбазда сюелирге керекбиз, мени ызымдан бир-бир киригиз, — деб аллыбызда тебреди.

Биз да юйню аллында сюелиб тургъанлай, Къаншаубий аякъ джолдан чыгыб, Тогъузакъ да къумгъанын кёлтюрюб ызындан, имбашлары джылтырай, бизге кёсюню къыйырын джетдире, юйге ташайды. Эшигибиз къуруду, бизни бла сёлеширге суймей кетди деб салпыланыб тургъанлай, ортабыздан биреу кычырды:

— Ой алаила! Къалагерийни башын кёреме, ары терезеге къарачыгъыз, Ма! Ма! Бир мазаллы гоппаны тутуб турады, — деб, къургъакъсыгъан эринлерин джалай, Азрет терезеге бармагъын узатыб тура эди. Мени сартын, къалгъанла да менден быттыр болгъан болур эдиле, Къалагерийни эслегенлейиме, Къаншаубийни арбазына бош келгенибизни таныб, мыдах болдум. Шамаил биз Къаншаубийден тарыкъмагъанбыз, Тогъузакъдан тарыкъгъанбыз дегенликге, сагъыш эт кесинг, Тогъузакъ кимни джерин, суун къорууду. Джер, суу Къаншаубийникиди. Тогъузакъ аны бир эгетиди. Таб эидан тарыкъгъан эсек да, ол анга разы болмагъанды. Къалагерий а сюдде айтылгъан затланы айтхан эсе, сени джауунг бизлей болсун. Бир къауумубуз келгенибизге сокъураныб, бериб кетерге да бөлалмай, арсар болуб тургъанлай, бир заманда, имбашлары пагонладан джылтырай, кёюрегинде да бир джылтырауукъ те-гереклери бла, къолунда къамчиси бла, Тогъузакъ да ызындан, самыр маскеча тагъылыб, Къаншаубий бо-сагъадан бери чыгыб, коридорну багъанасына таяна тохтады. Ётюрюкден не хайыр, къолунда къамчисин кёргенлей, уругъамы тебреди деб, акъыртын адамла-ны артларына сылджырадым.

Сен анга бир да къолме, джай джыландан къоркъгъан кыш аркъандан юркеди дейди. Бир джыл бузоучулукъда къалай эсе да мен къошха чымырта джыяр-

гъа кетдим. Бузоула эмдиле да, ол заманда мал несини джашы къамчи бла мени сыртымы бир шагърей этгенди да, андан бери къамчыни экипчи къат сынар-гъа, мадарын табыб, унарыкъ тюлме.

Бир кесек матухлукъ этгенми Къаншаубий бизни таба келмей, коридорда тохтагъанлай билиб, адамланы артларында биягъы орнума келдим. Сени тенглингге ышаныб айтма, артыкъсыз да былай чыгъыб кишиге айтма, ёлсенг да, сени бла чириб къалсын. Келиб алай сын ташча сюелиб, онг къолу бла къамчисин аллына тутуб:

— Нек айланасыз, не излейсиз? — деб сорду.

Бу эки-юч сёз чыкъгъанлай, джалап кёкюрегиме къар джуммакъны къысханча сууутду.

Шаманлчыкъ, алашалыгъындан да озуб, тобукъларына дери джерге ташайгъанча, шылабчыкъ болуб, бойну имбашларына ташайыб, аллына бир эки-юч кере атларгъа кюрешиб, тёбен эрни къалтырай айтды:

— Алтын этегинге башыбызны урабыз, хан бала, не эте эсенг да, джазыкъсын бизни. Биз да сени арбазында чыкъгъан адамлабыз. Бу Тогъузакъ бизни джашаргъа къоймай, къол аяз кирик бирер джерчи-гиз джыл сайын къаран къалады. Суу башын кесген эмгенча, кырдыкы бурну къарагъандап чапракъ акъгъынчы, бизге бир мылы джибермейди. Былай этме десенг, урады да саныбызны сындырады. Не бу, не биз къорамай, бу элде бизге джашау къалмагъанды. Хан бала, бююн сюде да андан кечиусюз болуб баргъан эдик. Бир джерде да тюзлюк табмай, энди санга джалбара келгенбиз. Биз — къой, сен — къыпты. Сюегенинги эт. Алаймыды, джамагъат? — деб Шамаил, бети къагъыт кирик агъарыб, бизге бурулгъанында, биз да бир тамакъдан:

— Алайды, алайды, джюйюсхан! — деб къычырыргъа кюрешидик. Шамаил сёлешиб бошагъынчы, ызына ашыгъа болур эди, таугъа айланыб бир-эки кере да эснеб, биягъы къамчисин аллына тутуб, анга сёлешгенча айтды:

— Арбасы болгъан кесини арбасы бла, болмагъаннга да Тогъузакъ арба табар, тирликни бауларыма ташыгъыз, ишни юсюнден андан сора сёлеширбиз, — деб къамчисин артында сирелиб тургъан Тогъузакъгъа узатды.

Аны эшитгенлей, боюн сулдаларыбыз керкилгенча,

башларыбыз кёкюреклерибизге салынды. Бир кесек тургъанлай арабызда, къызгъан чоюнда чартлагъан къурмашча, белине манс байланган бир киши (атын билмейме, къайдап эсе да къыйыр тийреденди) чартлаб чыгъыб:

— Алай къалай болады, таякъ тийген да биз, джерчиклерибиз къуру къалгъан да, джегилген да биз, — деди, кийиз бёркюн силке. — Бойнуму тёрт джеринден кесдирсенг да, бараллыкъ тюлме. Мандалакъла кирик ууакъ юйдегими таш тюбюне къуюб келгенме. Чычхан да, къышдан къоркъуб, джылы къолдан башына мадар этеди, былайда санга бичен ташый, юйдегими къыраллыкъ тюлме. Мен, аллах къаргъагъан адам, бу затха къайдап къатышдым эсе да, джаратылгъанлы повестка къолума тиймеген эди. Кетеме, асмакъгъа ассанг да, къаллыкъ тюлме, — деб бармагъы бла богъурдагъын кёргозте, джоргъалаб къабакъ эшик таба джанлады.

Шамаил, кесин къарыусуз ышартыргъа кюрешиб, къатхач гыбытча, бетин джыйыра, не эсе да айтыргъа башлагъанын эслеб, Къаншаубий, къолун бизни таба силкиб, юйге ташайды.

Арта къалгъаннга Тогъузакъны таягъы джете, арбаздан чыкъгъаныкъда, боза синген къарт сюдюленни джырлагъан ауазлары къулагъыбызгъа келди. Арбаздан чыгъар-чыкъмаз, бир-бирибизге тик сёз айтыб тебретдик, артыкъсыз да бек хар ким Шамаилгъа илинди. Асланны ызындан кетмегенибизге барыбыз бушуу этдик, алай болгъанлыкъгъа, озгъан джангурну джамчы алыб сюргешликге, къайдап джетгин. Сырты кичиген бийни босагъасына бар, деб быллай бир затны сынаб айтхан болурла.

— Шамаил, тёрт малчы гырджынны ашаб кюз чалкъыда тамадалыкъ этгенликге, быллай ишге джарамазлыгъы белгили болду, — деди негерлерибизден бири.

— Къой-къой, Шамаилны аллыбызгъа салгъанлай да ишни арты былай боллугъун билген эдим, кесин къалтакъчыкъ этгени ючюн, ишге тирелсе, джюнге тюшген тауукъча, къатышыб къалады. Бююн Къаншаубийни аллына чыкъгъанында, башы имбашына ташыйыб кетеди деб тура эдим. Быллай джерде ауузунда къылычы болгъан адам керекди, — деди дагъыда бири.

— Къарайма да, Шамаилны артыкъ сёгюнюю да билмейме, аны ызындан баргъанла анга ушаш къауумлабыз. Тышында кесибизни джигитчикле этгенлик-

ге, бююн кёзюне джетген заманда, кьауумубузгу да, Кьаншаубийни кьаз бойнун кёргенлей, ётюбюз ауубузгьа тегюлюб кьалды. Керексиз сёзле бла бир-бири-бизни джюрегин аурута турмай, тамбла Кьаншаубийни биченни кьалай ташыр оноун этерге керекди,— деди ызыбыздан келген бир негерибиз.

Аны эшитгенлей, бююнлю бери ауузундан сёз чыгармай тургьан сени кьабыргьа хоншунг Идрис хыны джууаб атди:

— Алай селешген ауузунгу джылан урсун дерик эдим, алай а джазыкьсынама ансы. Не бичен ташыгьан хапарды ол? Аны ючюн деб ууаныгымы ёрге кьобармам. Керек эсе, бичени худжу кьалсын, ташыта билр. Ишими атыб былайда бичен ташый турлугьум джокьду.

— Сен ташымайма дегенлигинге, кьоймаз ансы, алай барыбыз да айтыр эдик,— деб дагьыда биреулен сёз кьошду.

Идрисге керти ётген болур эди, кьулакь артыга дери кьызарыб:

— Тар ёзенде бизге джашау тауусулгьан эсе, Кьанамат элни тегерегинде айланган хапар барды, анга кьошулдум да кетдим,— деди.— Бу тукьум артыкьлыкьны кюнде, кечде кёлтюрюб, тирмен кьакьгьышча туйюле тургьандан эсе, бёрю болуб кетген да игиди. Ары атласанг, бий хамхотунга урады, бери атласанг, байла джегиб джилигинги суу этедиле. Алай этилмесин, кьоруулагьыз деб, оноучуну аллына барсанг, дагьыда сен терс боласа. Бу тукьум джашаудан эсе, джашамагьан кёб да игиди. Ёмюрлюкге бизми джашарыкьбыз, бир кюн туугьанбыз, бир кюн ёллюкьбюз. Кьоркьсанг, кьоркьмасаанг да, боллугьу бирди,— деб Идрис сёзге кьызыб тургьанлай, Кьалагерий, Шахымгерий, Кьрымгерий, аланы ызындан да Тохтар, бир-бири ызындан кекире, суусар мыллыкьча, бетлери кьызарыб, аякьлары ары-бери чала оздула.

— Сюдюлеге Кьаншаубийни джалданы иги сингген кёреме, аякьлары тыбыл басады,— деди ичибизден биреулен эшитдире-эшитдире.

— Джалдандан иги керилиб кьалгьанлары игиди, Тогьузакь энтда бир бёлек билек ууатса, сюд этерге керек боллукьду,— деб кьошду дагьыда биреулен.

Кьалагерий мурукку этиб бери бурулгьанында, биреулен иги кьычырыб:

— Кьалагерий, хариб, бююн да бир «иги» сюд этгенсе, джолда кьалкьыб кьалмагьа эдинг, ашырырмы эдик? — деди.

Кьалагерий, не эсе да бир затланы мурулдай, ызындап келген Тохтаргьа джабышханлай, уллу джолгьа кесин салды.

Идрис, джити кьараб туруб, сюдюле аякь чала мойюшден ташайгьанларында, негерлерине бурулуб:

— Сиз кьалай сюйсегиз алай кьарагьыз,— деди,— мени кёлюме келген былайды: Темуркьа бла тюремеле олтургьан орус джаш биз бир адамдан эшитмеген джараулу, керти сёзлени айтханды. Ол, элге киргенлей огьуна, алай айтханды: «Бийлеригизни, байларыгьызыны, залимлеригизни уругьуз да кьара кёсеу этигиз, ол заманда кесигиз рахат джашарсыз». Аны ол сёзюне кюнде, кечде да тюшюлюб барама. Ол кьалай эсе да бир уллу окьугьан адам болуб, тау тюбюнде джашагьан бир насыбсызла бардыла деб эшитиб, бизге болушургьа келгенлей, бизни залимлерибиз урдула да тюремеге атдыла да кьойдула. Кьайда джюрюсе да, джашауу узакь болсун, аны бир сёзюн эшитген ёмюрюне унутмаз кирик, алай селеше эди. Адам десенг, алайды ансы, биздеги бир кьауум чарт-гуртланы не адамлыкьлары барды! Тёбентин имбашлары джылтыраб бир базыкькьарын келсе, джубран тешикке киргенча, кьоркьуб, бирер джерге кьысылададыла да кьалададыла.

— Тейри, ол а ётгюр адам кёре эдим. Кесин кёрмегенме, хапары бек иги чыгьады,— деди анга кьошула дагьыда биреулен.

— Дини башха болса да, садагьа болайым аллай адамгьа. Бизни тилибизни билген аллай бир адамыбыз болгьа эди. Шамаил да, хариб, кьайсы генезир не айтса, анга ауузун ача айланады. Алай эте келеди да, доф деб сыртындан тюшюб кьалады,— деди дагьыда биреулен.

Кьаншаубийни арбазындан чыкьгьанлай, тик сёледен кёлю кьалыб, кёбюб туруб, былайда да аты сэгьынылгьанында, тёзалмай, кьатхан тулукьдан ашылыкь тегюлгенча, тебретди Шамаил:

— Кьоюгуз, аланла, керексиз сёзюне тёнгерете тургьандан бир эрикмеймисиз? Сизни ортагьыздан мени

кибик биригиз этерикчи мен да этдим. Сюдге дедигиз да, сюдге бардым, элни аллында оноучулагъа, афендиге, барысындан да озуб Къаншаубийини кесине бардым. Ала барысы бизни терс кёре эселе, мен не кычырыкъ этейим. Юй бла бир юйдегими атыб, хаджирет чыгыб къалай айланайым?

Идрис Шамаилгъа кынгырына къараб айтды:

— Бёрю атарни бёркюнден белгиледи, хаджирет чыгыб айланганла санга ушамайдыла. Юйдегине да, тыбырда гыджынга да къоркъа эсенг, ёлю гёбелек-кеча, кесинги алгъа уруб, элни чайкъаб айланмай, орпунгда турсанг а!

— Мен керекли тюл эсем, орпунда тохтай билirme,— деди Шамаил, джанына тийгенин кёзлерини джылтырагъаны белгиле эте.

— Ёмюрюнде да андан иги иш этерик тюлсе. Энди былайда тургъандан хайыр джокъду, хар бирибизни джарлылыкъ бойнубуздан басыб турады, юйюбюзге чачылайыкъ. Мени ахыр сёзюм олду. Чанкагъа бичен келтиррге ким барыр, аны анасындан ичген сютю харамды,— деб Идрис, юйюне баргъан джолгъа бурулуб, ызына къарамай ташайыб кетди. Аны ызындан бир-бир, эки-эки къалгъанла да чачылдыла. Эм артха Шамаил, салпыланыб, кеси кесине мурулдай кетди.

Сизден айырылыб Къаншаубийге баргъаныбызны арты ма былай болгъанды. Бюгюн эртденбла къобуб къапхакъ башындан къарагъанымда, Шамаил болмаса, Къаншаубий джюйюсханнга бичен ташыгъан адам кёрмедим. Эшта, къалгъанланы аякъ тирегниклери болур,— деб, Харшым, хапарын бошаб, ууаныкчыкларын элден къоратыр къайгыда ашыгыш къобуб кетди.

Къатымда олтургъан къарт хаджи, сюнгю таягыш джерге чапчыб, келеккеси таякъ бла теиг болгъанында, бир-эки кере да силкиниб аякъ юсюне тюшюб, белин тюзеталмай, ынгычхай-ынгычхай, эртде этерин кеч этиб, юйю таба къорады.

Бешинчи башы

Джантемир сюд этилгениге къараса да, башына сакъгыш тубан чабыб, эси кесини къайгысы бла Къанаматны аманаты, джыккыргъа темир къуршоу салгъанча, къабыргъаларын кысыдырыб, дыгалас этдиргенлей

турду. Бир-эки джолда да сюд юйде Къасымны кёргенине, бир аманлыкъ этгенча, уллу джунчуду. Ары къайтыб, Къанаматха аманатын толтургъан хапарымы айтмагъаныма Къасымны кёлюне не келе болур деб, сюдно соргъанларыца, сюдюлеге да, афендиге да ичинден уллу атайпысны берди.

Эсине алай келди: «Андагылы бери бу кюн кибик джарыкъ, ачыкъ ишин ары-бери теңгерете турмай, ары бир джанына кесиб пек къоймайдыла. Неси барды му-ну, аллай бир созарча? Мен алай эсине алыб да тынгыламайма, алай болса да бир-бир къулагъым тутхан сёзледен ангылайма: Къаншаубийини эгети, онгсузгъа кёрюб, бир бёлек джарлыны кеслерини хакълары ючюб башларын тешиб, кьолларын сындырыб, артыкълыкъ этиб айланады. Сюдде мен олтурсам, алай сюд этерик эдим: Тогъузакъны эл джыйылгъан кюн арбазгъа чыгъарыб бир-эки деменгили джашны кьолуна бериб, ол къалгъанлагъа салгъан сакъатлыкъны анга салдырылыкъ эдим. Кёремисе аны, палатны, сууну башын алыб, дагыда адамланы санларын ууата тургъанын? Къаншаубийини тепси тюбюнде семиргенди да, кесинден залимге тюбөб бутакълары бир урулмаса, къутуруб кетерикди. Кърымгерий тилин чайнай тургъунчу, кеч болуб къалады. Къанамат мени былай кечге къалгъаныма къайгылы болуб тура болур. Къалай этейим, кьобюму кетейим, огъесе сакълагъандан ары, сюд бошалгынычы, турайыммы? — деб, джити эгеу чий темирин ашагъанча, джюрегин къайгы ашаб, сюелген джеринден башха джары атламагъанлай тепчилдеди.

Иш узакъгъа созула тебрегенинде, кетерге да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа прауленни хунасына джетиб, бюгюн Тауджаннга тюбөб кёбден бери айырылыб туруб сёлешгени эсине тюшюб, афенди ары джанындан цекях этиб кьойса, джаздан бери кьолун айырмай битдирген арпачыкыны да эшекге джюклеб келлик эдим, Тауджан мыдах болуб тургъаны бла бир кьууаныр эди деб, ол затла кёзюне суратланыргъа къалыб, кетиб тебрегенине сокъураныб, башын сагышдан ёрге туталмай, ызына къайтыб, биягы сюд юйде адамланы орталарында сюелди.

Адамланы артларында аякъ орун табмай, джелкесин керексиз къашый, джауорунларын къабыргъагъа ышый келиб, чыдаалмай мадарсыз болгъанында, эшик юсюнде сюелген Къасымгъа ёшон уруш эте, чыгыб

джагъагъа барды. Къатхан чабырларын суугъа узатыб, джагъада суу джайылгъан кѣлчюкге басынган макъаланы илгендире, сыйдам къара ташха чѣкдю.

Кѣзлери толкъунланыб келген суу шоркъалагъа чыракъ бара туруб, ташха къонган суу чыпчыкъда тохтады. Чыпчыкъны ташдан ташха секириб, суугъа кѣмилюб чыгъыб, дагъыда учуб айрымканинга ѳтуб, сора къайтыб келиб биягъы ташха къонуб сенгкилчек ойнагъанына, бюгюн кѣргенча, джюреги уллу сюйуб къарады. Аны кѣргенинде, кѣлюне алай келди: «Менден эсе бу кѣб да акъыллыды, керекли болса, суугъа киреди, учаргъа эсице тюшсе, кишиге сормай-ормай, аллы айланган джерге учады. Адамланы арасында болгъанча, халал, харам талах деген затла болмазла былада. Джетген джерде къурт, къамжакъ чѣблей, къарышлары токъ, къайгъылары джокъ, хауада учуб айланадыла. Бусагъатда мен да, Тауджан да суу чыпчыкъла болуб къалсакъ, афендини, ходжаны къайгъысын да излемей, учуб къайры болса да бир мийик дуппургъа чыгъыб кетерик эдик. Къойгъан да мен, аллыкъ да мен, кишиге да сормай, барыб джарашыб къалсам, не болукъ болур? Манга прият бергенден озуб, не этерик болурла? Тауджанны эшекге затха миндириб, къазан къара джагъыб сындырлыкъдыла ансы... аны тиширыу башы бла ол къыйылыкъда кѣргенден эсе, ѳмюрюм тиширыу туймесиц тешмей да турсун... ѳлсем да, мен ол затха джетдирмем, сюзюлмекѳз Мухаммат-Амин бери чыгъа эсе, шериятха ушашлы джарашдырыб, джарлы юйюме джыйылайым. Башынг тели болса, аякъларынга кюч джетеди. Тауджанны къаратон болгъаны менденмиди, аны кесинденмиди, ол белгили тюлдю. Таб къайгъы менде болургъа да болур. Ол къаратон эсе да, сабийи болгъан игиди, болмаса да, мен ѳлсем, тоханаларым, джылкы, тууар къошларым худжуму къаллыкъ эдиле? Чабыб, харам талах салгъанымы бек аман дженгиллик этдим. Кертиди, Тауджанны аузу бир кесек шибижиге тартады. Алай болгъанлыкъгъа бир джартылыгъы болмагъан кимди? Къыз заманында бир бѣлек джылшы сюйуб туруб, алай алгъандан сора, джетинимсиз затларын да кѣлтюрюб джашаргъа керек эдим...».

Сагъышы аязыб, огъары джанына къарагъанында, Къасым, муну таба кѳзюню къыйыры бла къарай, озуб бара эди. Аны кѣргенлей, къойнуца от тюшгенча, се-

кириб къобуб, суу кирген чабырлары чыкъырдай, сюд юй таба мыллыгын атды. Ол прауленден озгунчу, Мухаммат-Амин, сары, базыкъ бюртиюкю мынчакъларын бууунуна джибериб, пил сюек башлы гулочун, ыргъакъны плиндиригенча, имбашына плиндириб, арбаздан чыгъыб бара эди. Ёрю сюрем ѳтгенден аллына сюелиб бир джанына къараб тургъан Къасымны ѳшюню бла уруб джыгъаргъа джетдириб, бир-эки секиргенлей, афендини къатына джетиб, ичи ургъанын тьялмай, зытчымытчы бола:

— Афенди, сени бла бир-эки сѳзюм бар эди, ушатсанг, былай буруу джанында, адам болмагъан джерде, айтырыкъ эдим,— деб къолу бла къанга бурууну кѣргюзтдю. Экиси да буруугъа къысылгъанларында, Джантемир, тыриагъы бла къанганы къагъаргъа кюреше, джунчугъандан бурнуна, туй бюртиюклекча, тер чирчикле чыгъыб, башын энишге тутханлай, сыйыртхычдан бармакъ ташны ычхындыргъанча:

— Къойгъан юйдегим бла джарашыргъа сюеме! — деди.

— Э-э-э, ол харам талах салгъан къатынынг бламы? — деб афенди, партохден тойгъан къарт ѳгюзча, ыгычхаб, башын бир джанына тутуб, Джантемири кѳзлерин кѳралмай, онг джаягъына къарады.

Джантемир, джунчугъандан ачыла, башын кѣлтюрюб джууаб этди:

— Алайды.

Афенди, исси кюн балчыкъгъа джатхан къабанча, бир кесекни тынгылаб туруб, бууунудан мынчакъланы къолуна алыб, чыкъырматыб къызыу тарта, Джантемири башы бла арбазгъа кѳзлерин сюзюлтюб:

— Санга джангы неких этерин аллы бла бир башха эркиши бла кече къалдырыргъа керекди,— деди.

Эсин къайры эсе да джибериб, тынгылаб тургъан Джантемир сюелиб тургъан джеринде ѳрге секирди, адам къоркъарча, бети тюрленди, эки кѳзю къызарыб, джаныб:

— Не дейсе? — деб сорду.

Джантемир безгекдеча къалтырай тургъанлай, афенди ашыкъмай, рахат мынчакъларын тарта:

— Харам талах салынган тиширыу, башха адам бла кече къалмай, айланыб, къойгъан эрине барса, зинагъа тергеледи,— деди.

Джантемири кѳзлери орунларында чыгъыб кетер-

ге тебрегенча джаныб, бети, артыкъсыз да бурнуу учу, саз топракъ бетли болду. Кеси аллына эки къолю къаты джумулуб, адамгъа секирирге тебреген джаралы къаплапча, аллына беченги болуб, тамагъы бууулду.

— Аллай кир зат неге керек болады? — деб сорду.

Афенди, кетерге тебреб, биягъы таягъын имбашына илиндириб, джолгъа къарай, джууаб этди.

— Шериат алай буорады, — деди.

Ерге сюелгенлей, кезлери праулен арбазда къошбаш болгъан адамлагъа аралыб, отда кюйген мыдыхча, саилары къызыб, уюб, къурушуб къалгъанча, къолун, аягъын къымылдатамай тохтады Джантемир. Бир кесек заманы аллында сюелген афенди къалтырай келиб, кезюлдореуюкино артып аллына тугуб къарагъанча, узакъгъа кетиб, бети гитче ксрююб, дагъыда къалтырай да экли бола, аллына келиб, башы тюбюне айланыб тебреди. Бир кесекге кезюнден ташайыб, дагъыда айланыб джити кюн таякъгъа къарагъан замандача, кек, джашыл, къызыл кесекле болуб къалтырай тебреди. Джантемир, келю аман этгени эслеб, ауур джаралы болгъан джаныуар къобаргъа кюренгенча, бир талай силкиниб, къурушуб тургъан джеринден айырылды. Кезлери ууаргъа кюрене къарагъанында, афенди, къара абасы джел эте, къарамдан ташайыб бара этди. Ычхыныб кетеди деген къоркбууда, къараб-къарагъынчы чабыб джетиб, аллын алыб, джюреги чегюч бла тюйгенча ура тургъанлай, тылпыуун джарты-къурту ала:

— Алайсыз мадар джокъмуду? — деб сорду.

— Къарнашым, мен санга бир кере айтханма, ненча кере сорсанг да, айтырым олду!

— Бир китаб ачаргъа боллукъ тюлмюдю?

— Аллай затха китаб ачылмайды.

— Юйюнде ол къадар къаланган китабда анга джарарыкъ бир сёз печик джокъду?

— Китабларымда не болгъанын мен кесип билеме, аллай зат джокъду.

— Джан ауруса, сокъур кезден джаш чыгъар, дейдиле, манга бир джан аурут, мени термилгенимден не хайыр барды?

— Шериат айтхан затха термилрге керек тюлдю, аны къууаныб толтурургъа керекди.

— Шериат мени кибик бир джарлыны кесеу этер-

ге джазылгъан болмаз, кел, афенди, бир къаруу эт, унутмам!

— Не къаруу этерикме мен, шериат буюргъан затлары бузаргъа мени къарууум джокъду.

— Экибизден сора киши джокъду, афенди, этерге сюйсенг, сен этмезлик зат джокъду.

— Алай болса да?

— Да не билейим: бююн Тогъузакъ Къуран бла джалгъан ант этген заманда да, ичинген дуа окъуб, кёберик джеринде кёбдюрмей къалдырынг, шийыхдан бууаз болгъан къызы дуа ичириб, алындырыб ёлтюрдюнг. Дагъыда болурла сен шериат бла джарашдыра билген затла, аланы барысын мен къайда сапайым? Мени халымда ол керек да тюлдю. Барысын кёй да, мени джарлы юйюме джыйылырча бир эт, — деб Джантемир, ахырда да боллугъу бирди деб, афендини кезюне джити къарады.

Афенди, имбашына илиниб тургъан таягъын къолупа алыб, тюб эрни къалтырай, таягъыны бурну бла джолгъа тюшген ташны тюе:

— Мен окъугъан келам бла мен ант этеме, сен адам тюрсюнге кириб айланган шайтан болгъанынга, кет къатымдан, къафир! — деб, этеклери джолну букъу этдире, юйю таба айланыб, ашыгъыш тебреди.

Джантемир, афендиден сют чыкъмазлыгъын ангылаб, ызындан къычырды:

— Манга этесе алай ансы, Къыямыт неда Биймурза бармагъы бла кёргюзгенлей, алагъа джыйырма шериат да табар эдинг.

Узакъ джолну ортасында атдан джыгылыб, аты къачыб мадарсыз болуб тегерегине къарагъан адамча, не этерге билмей келюне келди: «Афенди саякъ адамды. Тауджан бла кеси джюрюрге умут эте болур ансы, ол къадар къара тюшген китаблада манга джараулу бир зат табаргъа аны къолундан келмеймиди? Ичи суйсе, къараб-къарагъынчы аллах, файгъамбар былай айтханды деб, китаблагъа къарай кетиб, табыб къояды. Файрузну ёлтюрюрге тебрегенинде, бууаз болгъаны халкъгъа баям болады деб къоркъуб, бир кесекге дуа ичириб, ёлтюрюб къойду. Керекли болуб излегиинде, керекли дуаны табыб къойду да! Былайда бир затны ангылаялмайма: кертти, афендиде болгъан китаблада джазылыб тура болурму? Файруз Абдул-Къадырдан таша джюрюб бууаз болса, аны адам кёрмез ючюн,

улла межгитни афендис дуа сууну ичирсин да алындырыб ёлтюрсюн деб, китабда алай джазылган эсе, сора ол китабланы кючю бла этилмезлик аманлык джокъду. Алай болганы ючюн джазылыргъа да болур, бу къадар хый-мыйны афендиле аллай бир затдан табыб эте болурла ансы, ала бир кюннге этген аманлыкны мени кибик бир адам этсе, зинданнга атыб ёлтюрсюн эдиле. Алагъа уа аманлыкъ, къумгъа суу сингнетча, сингеди да кетеди».

Джантемирни башы бла ол сагъышла озуб, афенди Тауджан тургъан тийреге бурулганча кёрюб, тиритри тебреди. Кёзюне тюрлю-тюрлю ачы затла кёрюнгени сайын, къызыудан къызыу атлаб, эм артында уятны, хаятны да ташлаб, Тауджанны юйюне чабыб кприб, юйюне тёрт къабыргъасын сымарлаб къарай:

— Немени къояма десенг, ёлтюрюрме, бойнунгу таргарма,— деб, бети алынган адамча, Тауджан ёрге къобхучу, чартлаб чыгыб, ындыр таба айланды.

Джантемир, бети тюрлене чабыб кириб, къараб-къарагъынчы къаралдысы кёрюнмей тас болганына, артыкъсыз да «неме» не зат болганын айырмай, Тауджан, джюрегине къоркъуу кириб, дыгалас этди, джюн тарагъын къуушха салыб, чабыб орамшы аягына дери ызындай къарады. Алай болганлыкъгъа узакъдан кёралмай, уллу къайгыда ызыпа къайтды. Не болганды Джантемирге деб, сабийге-балыкъгъа сорургъа кёлюпе келди. Алай болганлыкъгъа узун тилледен къоркъуб, къайгысын юсюне кийген алакъытай чепкенини ичинде терен джашырыб, гурт тауукъну тюбюнде джюджекча, джюреги тыпырдай, эшиклерин къаты этиб, юйде, оджакъдан ургъан джарыкъ болмаса, джарыкъ къалмай, джюн тарагъын алыб, габашлары парат кюлге джете, оджагъагъа джарашды.

Джантемир, тауланы тутхан джангур тубанча, мыдакланыб, мангылайын терен сызла тартыб, кёз тюблери, багыр тартхан айран къасмакъча, кёгере, джакълары ичине ташайыб, тери бёркюн къолуна джуммакъ этиб, дуппургъа чыкъгъанында, Къанамат, ындырчыгъын басыб, чыкъган арпаны эки тулукъгъа къуюб хазырлаб, саламчыгъын да уллу ташны юсюне къалаб, ууапклары къатында таяныб тура эди.

Джантемир, тулукъланы сюелиб, хар заты джарашыб тургъанын кёргеннде: «Къанамат не заманда да ишге таджал кибик бир адам эди, ол бёрюлени къо-

луна тюшмеге эди!— деб, джудуз учханча, эсине келиб ташайыб, дагыда башына къаланыб басхан къайгылары къуршоуладыла. Тёгерегине къарай, къысыла келиб, ташха башын салыб таяныб тургъан Къанаматны къатына, тюбюнден кесилген терекча, ынгычаб аунаб, Къанаматны имбашындай тутду.

— Керексиз къайгылагъа болдум да, аманатынгы заманында толтуралмадым. Сен айтхан затланы Къасымгъа айтханма, энди рахат бол. Дженгил къайтмады деб, джанынга тиймесин, мен санга этген джумушдан эсе, сен манга кёб хайыр этдинг. Къараб-къарагынычы сен, ишлерге юренген джаш, арпачыкны тулукъгъа джыйдын, сен болмасаи, тюрт-мюрт эте турлукъ эдим,— деб, секириб къобуб, илипин суудан агъач аякъ бла юч кере толтуруб ичди.

— Не джаннга тийген хапар айтаса сен? Бююнлю бери ох деб ишледим.

— Да, бизнича къара адамгъа ишлегенден сора не барды, тюрт-мюрт эте турсакъ, не къыйынлыкны да унутургъа кюрешибиз,— деб Джантемир бнягъы илипинден эки аякъ сууну къоратды.

— Тейри, къайда эсе да сыйланганса, суугъа кючлю къадаласа!

— Бююн мени сыйланганымы излеринг джокъду...

Джантемир, афендиге тюбеген хапарын Къанаматха тёгюб, джюрегин бир сёнгдююрме мурат этди, алай болганлыкъгъа, сагъыш этиб, башы къайгылыкъ болуб айланган бир адамгъа мен да кеси къайгымы къошмайым деб, Къанамат соргъан затланы башха джанына бурдуруб къойду.

Кюн тауланы башына саргъалыб джабышханды. Кёксюл-къараууз булутла, кюннге туура джанлары, от тюшген юйюне чалдышыча, къызара, бир-бирин къууа, кюнбатханнга айланыб барадыла. Таудан ургъан аязгъа ингир сууукълукъ къошулуб, ачыкъ джагъалылары тюрмелерине къадалтады. Ёхтем келген къол сууланы тауушуна чегет чайкъалган къошулуб, ёзен шууудан тауушдан толганды.

Джантемирни эшеги юйге ашыгыб, тулукъланы къысыдырыргъа къоймай тепчилдеди. Ауузу бла джиб къыйырны тутханлай, бир-бирде анга къычыра, ууакъ тепчилдей, эшек буруугъа тирелиб тохтагъанында, арт айылын къаты тарта, геджебсиниб айтды:

— Насыбынг алай болсун, алай келгенлейинге, юй бийченг гардош къабукъланы, арпа къышхырны алыб, аллынга къараб тура болур, эшикге атылган эски чабыр салам ючию асыры ашыкъмасанг да боллукъ эди. Бар энди, джанынги алма да,— деб артындан табаны джетдире, аллын хунаны оюлгъанына буруб къыстады.

Джантемир келлик джолуну тарлыгъындан, боюсханы бойнуша алыб, белибаууна тагыылган агъач аягы джан сюегине тие, ууаныкланы сюрюб джолгъа чыкъгъанында, Қыанаматны къаралдысы тейри джарыгы бла кёрюшоб ташайды.

— Баргъан джолунг мамукъдан тешелсин, — деб эшегин джете, арыган ууаныкланы джиб къыйыры бла ура да къамчи таууш этдире къууалады Джантемир. Арыгъандан аякълары чалыб атлай, джолгъа джарашханында, исси кюн ханслы джерде сокъур чибни къадалгъанча, къайгы-сагъыш башына къадалды. Джантемир, джюрек джараларын ачмазгъа сюшюб, сагышладап башын силкиб айырылыргъа мурат этди, алай болса да сакъалын боюнсагъа уруб ачитханында, башы къайгыдан къуршоуланыб бошаган эди.

Чабхан атны ауузун тартыб тыялмай, ташдан, агъачдан да секир деб, джалына къадалыб, кеси аллыша бошлаб къойгъанча, Джантемир да, сагышланы къуюлгъанын тохтатыр мадары болмай, къолу ауругъунчу боюнсадан къадалыб, сагышпы-къайгыны, къулакъгъа ёзен тубан къуюлгъанча, къуюлмагъа къойду. Алгы бурун къарангыны джарыб от джарыкъ чыкъгъанча, Тауджанны, маралны кёзлерича, кёмюр къара кёзлери мыдахлангандыла. Қыамни къалам сызгъанча, къашлары кенг тартылыб, бети дарийча тюрленгенди. Акъ билезикни билегине чырмаб ийире тургъаны кёзюне кёрюндю. Юй аллы тырхыкга чёгюб урчукъ ийире тургъанлай, тохтаган сууча, кёзлери сюзюле, Мухаммат-Амин, мынчакъ тарта келиб, кюн ашхы бере, Тауджанны аллына сюелиб, былай айтханча къулагына келди:

— Сени алгын эринг, диниден чыгыб, шернат айтханны этмей, сени джазыкъ этиб турады. Аны къарасын кийиб турма да, башынга шернат иш эт. Сархын байлаб тургъаннга китабда бек уллу азаб чыгъады, келчи юйге, мен аны санга кёргозейим,— деб Тауджанны къучакълай, юйге ташайды!

— Сен аны излегенинги мен биле эдим, бабас! —

деб, эшик аллында нарат джаркъаны алыб учханлай, абыныб джыгъылды...

Джантемир бир заманда эс джыйыб къарагъанында, чомачала чырмалган джоппудан къаты къысыб, юй бачхалагъа барган илипиннге джыгъылыб тура эди. Тобугъун деменгили сыдыргъанына да къарамай, джюрегин дженгил-дженгил уруб, кёрюниген эрши затлагъа къайгылы болуб, ууаныкланы къаты къууалаб, мылыгып атыб элге кирди.

Арбазда, сылхыр адамча, бир-эки тегерек бурулуб, хамхотун эшикге тиреб сюелиб турган эшекни джюгюн алыр къайгылы болмай, тирн-тирн атлаб барыб, Тауджанны юйюню тегерегине айланыб, арбазда джукъ кёрмей, афендини юйюне тёртгюлledi.

Афендини арбазыны ортасында Қыямыт бла афендини къошбаш болуб тургъанлары кёрюб, бир кесек джюрегин басылыб, юйю таба бурулду. Тийреде тар орамлада джайылыб, ызларындап хауле итле чаба айланган ууаныкланы чалманга уруб, къараб боюнсахасын кёрмей, биягы эшекни босагъа юсюне «чыракъ тутмагъа» къоюб, кюндюз ындыр басхан джерине айланды. Қыара тер басыб келиб, дуркъуда аякъ басар бир джерин къоймай къармаб, бир ишексиз, боюнсагъа сууукъ къол джетди деб кёлюне келе, ичинден хатчыланы аталарын, аналарын эсине тюшюрдю. Қыайтыб арбазына келиб, боюнса излегени бла башха къайгысы болганын кеси да тюзеталмады. Арбазда биягы къоян согъунчакъ этиб, Тауджанны эшигинден от джарыкъ чыкъгъанын кёрюб, къысыла барыб къарады.

Юйю ичинде адам тауушла къулагына келиб, юй тюбюнде келеккеле кёргеннде, къулакълары шууулдаб, кёзлери алас-булас кёрдюле. Бютеу санларын безгек къалтырау тутуб, эшикге джууукъдан джууукъ барды. Юй тюбюнде келеккеле дженгил къымылдаргъа къалгъанларында, кёз къарангы этиб, юйге атылды. Боюнса, эшик башына тийиб, тыкъырдаб арбазгъа тюшдю. Джантемир, кесин тыялмай, юйге тыгылыб, босагъа тюбюнде армау болуб, бир кесек сирелиб туруб, акъыртын адам эшитир-эшитмез:

— Былай мында боюнса кёрмегенмисиз? — деб сорду.

Тауджан бла олтурган къатынланы бири, кюллю:

гюн кючдеп тыя, ауузун джаулуць бла джаба, кьалгъанла кьатыш ёрге кьобуб:

— Кел, джууукъ бол, боюпсха да табылыр,— деб, Тауджанны кьабыргъасындан чыпасы бла тюрте, бетине джити кьарады. Замансыз, кесни тыялмай, эшикден табсыз тюшгенине джунчуду. Аллына сюелген тиширула от жарыкьда кёзюне экили кёрюне, джууукъ бол дегенлерине да тюз джууаб эталмады. Адам айырмаз затланы мурулдай, арты бла чыгыб, босагъа аллында джатхан боюнхасын сюйрей, чабырлыкъ басханча, санлары мууал болдула. Тауджанны кьайгысына да кьайгы кьошуб, аны пёгерлерине уа тишлерин билерге кьайракъ бериб, эки джанына кьарыусуз аунай, юйю таба бурулду.

Иеснин келлигинден тюнгюлюб джатхан эшекни джюгюн тюшюре, тулукъларын юй тюбюне тёнгеретди Джантемир. Кьарангы юйде тюртюле барыб, эртден-бладан кёмюлюб кьалгъан мыдыхладап отчукъ тамызды. Ач болса да, тапхада кьалгъан бир джаны кюйген нартюх гырджын джартыгъа да кьараялмай, ичиргилери бла атасындан кьалгъан эски агъач орундукъгъа аунады.

Кёзлерин кьысыб, унутулуугъа кетиб тургъанлай, топрак оюлгъан тауушха кёз ачыб кьарагъанында, аркъауда бир агъаз ары-бери бара тура эди. Агъазны хата этиб айланганы ачыу болса да, тиерге ырыслаб, бир кесек кьараб тургъанлай, кирпичлери кьоргъанын тагъылгъанча ауурланыб, кёзлери джабылдыла. Джукъу арасында Тауджанны эшиги тыкьырдаб ачылыб, андан Мухаммат-Амин ышара чыкьгъанча кёзюне кёрюнюб, плгениб уянды. Джастыкьпы ичиргилерин кьармай кетиб кьамасын кьолуна ала, чыкьырдай тургъан отну джингкиси юзюле, юйден чыгыб, эшигине кьадау салды. Акъырын кьысыла келиб, кьабланыб Тауджанны юйюне тынгылады. Къулагъына шыкьырт келмей, тауушсуз, аякъ бюкгенлей арбазда ары-бери бир-эки барыб, тегерегине кьарай кетиб, Тауджанны юйюне туура бир эски юйню башына мипди. Оджакъ джанын бетджан этиб, кьамасын кьолуна кьысханлай, эски чепкенине чьрмалыргъа кьорешиб чегеледи. Оджакъдан чыкьгъан тюгюн кьатыш гырджын кюйген ийс бурнуна киреди. Джатмай кечге кьалгъан юйдегнини селешген тауушлары тунакы мурулдаб чыгъады. Эки киштик, шорбатда джагъалаша келиб, бир-бирине

кьайырылыб, джылагъан маталлы узун кьычырыкъ этедиле. Кёкге ала кийиз джайылгъанча, джулдзула кьотарылыб чыкьгъандыла. Бир-бирде джулддуз, ызындап узун акъ тамгъа кьоюб, сылджыраб барыб кёкню джарыта ташаяды. Орамлада адам аягъы тыныб, таймай сууну шууулдагъаны, узакъ тийреледе тына билмеген итни юргени болмаса, эл шыкьыртсыз болгъанды. Кюндюз ишден, кьайгыдан ычышыб, элни асламы тыпчайыргъа джарашханды. Джантемир, санлары арыгъандап оюлуб баргъанлай, шернатны эсенлигинден, кёзлерин Тауджанны эшигинден айырмай, оджакъ джанына кьысдырылыб, мугур болуб кьарайды.

Алтынчы башы

Кёз байланыб, уллу сууну кюнбет джанында тийреле болгъанын билдире, итле, тауушлары тунакы чыгъа, юредиле. Биреулен кюндюз кесиб тюртю тюблеринде агъанчыдан джашырыб кьойгъан боюн агъачларын, кечеге кьара джабыу атханлай, ынгычаб кьара джерин тартады. Къапхакъны тюбюнде, бир-бирде ёгюзлегё кьычыргъан тауушлары келе, джолоучула озадыла. Буруу ичинде алысынга кьызыб кечге кьалгъан ийнек, отлагъанын тохтатыб, тегерегине кьарай, башы силкине, дженгил-дженгил атлаб секириб хуна буруудан тюшоб, ёкюре, элге айлапды.

Кьасым, тутмак юйню тегерегине осмакьлаб кьараб бошоб, кечге кьалдым деб тынгысыз болуб, «сын ташны» кьатына келиб туракьлады. Тегерегине кьараб бир кесек тургъанлай, Къанаматны кёрмей, «Джантемир тахса бериб, тутдурубму кьойду?»— деб кёлюне келиб, джюреги чанчды. Сын ташны тегерегине айланыб, кьалайгъа барыргъа, кьалай этерге билмей, армау болуб тургъанлай, бир заманда тюртюлени ичинден бир кьаралды кёрюндю. Бир ишекспиз, Джантемир прауленнге тюб бериб, Къанамат да тутулуб, энди мени тутаргъа мараб тургъан адамды деб, артына джанларгъа мурат этди. Алай болгъанлыкьгъа кьоркьуу кёлюпе келгенине кеси кесинден ийлыгыб, тпирити атлаб барыб, кьаралдыны тюгел кьатына джетгинчи:

— Алан, былай мында кёк ийнек кёрюрмединг?— деб сорду.

— Биреуно буруу ичинде алысынын да джалаб,

ёкюре-ёкюре элге бурулду,—деб, джууукъ келиб Къасым болгъанын ачыкъ таныгъанында, тенглик адет бла сыртындай къагъа,—бусагъатда кёк ийнекин тюртю-леге кириб турмагъанын билесе, антсызлыгъынгды ансы,—деди Къанамат, Къасымны тауушундан таныб, кесин билдире.

Къанаматны сау-саламат тургъанына къууаныб, Джантемирге бош ишек болгъанын таныб, кёбден бери кёрмегеннине тансыкъ болуб, сермеб къучакълаб, къолун къысыды.

— Чышты мен кечге къалгъаныма, сени «сын ташны» къатында табмай, къайгъылы болуб тура эдим. Джантемир сауга кеч хапар берген болур ансы, алай аякъсыз джаш болмаучан эдинг,—деб кесине къыса, ачыкъ джерден джанлата, тюртю тубюне тартды.

Къанамат нёгерини къатына, чепкенни тубюне джоппу эте, чёгюб айтды:

— Джантемирде хата джокъ эди, мен кесим терме, къысыла келиб, «сын ташны» туурасына чёгюб, сени сакълаб тургъанлай, алгъында мени бла кёй джалда турган бир тенгим джашыртын кюндюз кесген илкичклерин элге ташый тургъанын эслеб, ол бир илкичин кёлтюрюб элге кетгенлей, мен да къадалыб къалгъапларып аякъ оруннга ташыгъанма. Энди ызына къайтыб, джол юсюнде илкичлерин кёрюб, юрюб кетмеге эди деб, ташыгъаныма сокъурапыб турама.

— Сени ходжалыгъынгмы къалады, таб ол насыбсыз, къоркъуб, кесини илкичлеринден джанларгъа да болур.

Бир кесек заманы тынгылаб туруб, Къанамат, терен ахсыныб, башлады:

— Илкичлени неси къайпайды, рысхысы аллына келген заманда бурну къанарыкъ болмаз. Юрюб бир-эки тегерегине къараб, кеси кесген илкичле бла шагърей болса, къоратыргъа кюрешир. Бизге келгенди кюнгур джыл. Энди бюгече, тутмакъланы башларына бош этмей, ызыма къайтыу къалмагъанды. Не этерик эсек да аланы бюгече анда кёюб мадар джокъду. Артыкъсыз да бек ол ауругъап къартны алайда тургъаны къарнымы къаты-къаты бурдуруб турады. Къалай этейик, кёлюнге къалай келеди, бир силдечи,—деб къолун Къасымны имбашындай ала, чыначыгына таянды.

— Ахмат бла Батталны мында болмагъаплары аман болду,—деди Къасым.—Алай болса да, хайт десек, бы-

лайда экибиз этмезлик зат джокъду. Ингир ала тюрмени аллында бир джасауайдан сора адам джокъ эди. Бир да бойнумады, не тулпар эсе да, аны тауушун чыгъартсам. Киритни къобарыргъа керек болса деб, бир темир чомача да алгъанма. Тюрмеден чыгъарыргъа къоркъмайма, андан чыгъаргъандан сора, тутмакъла къайры барлыкъдыла? Элде къалыргъа мадар джокъду. Муртаз, къайда джыйы барды деб, ийнсгеб айланлыкъды. Къалай-алай болса да, сени таба къораргъа керекдиле.

Къасым тохтагъанында, Къанамат, секириб къобуб, нёгерин да къобара, къулагына шыбырдады:

— Заманы кеч этгенден хайыр джокъду, бара барайыкъ, иш кесин ташытыр,—деб аллына атлаб, ызына туракълады. Ийилиб аллына бир кесек къараб туруб:

— Джууугъум, юркген зат да этмей, илкичлерине мысагъат эте турады, ма джанлаб тебренгенди, бир ишек-сиз, кесимкиле тюлдюле деб, илкичлерин кеси кёйгъап джерге барады. Бери артынга тур, таб ол, «кёб болсун» деб, бизге келиб къалыргъа да огъай демез.

Илкичлени неси аллары бла озуб къулакъгъа ташайгъанында, бир кесек тынгылаб туруб:

— Темуркъа Мёлаханы кёюб элден джанларгъа унамаз деб, бек къоркъуудама,—деди Къасым.

— Элден къоратыр мадар болмаса, неди амалыбыз, къайры болса да праулен ишек болмаз бир джерге къысыдырыбыз,—деди Къанамат, этеклерин силке.

— Къысыдырыгъа биз ашыгъыуну юсюнде анга башха джер излей айланлыкъ тюлбюз. Тюрмеден эсе, бизни бау иги болур, башха джерге джашырыр мадар болмаса, ары джыарбыз. Бау бир джакълабды, бир мадарла этгинчи, не амалы барды, бауда туруб. Кечеден кечеге Мёлахан келиб кёре турургъа да боллукъду. Эгешчигиме айтсам, къартны ол ашарыкъ-ичерик керекли этерик тюлдю,—деди Къасым, кёб чайкъаламай.

Къасым сёзге къызыб тургъанлай, Къанамат, къабыргъасындан тюртюб, къолу бла кёрюзте:

— Биягъы къайтыб келиб илкичлеге тургъанды, ма кёлтюрдю! Эшта, илкичлери бла шагърей болуб бошагъанлыгъы болур,—деди.

Илкичлени неси, тегерегине къараб, аягъы бла илкичлени кёзюу-кёзюу тюртюб кёрюб, ийилиб бирин бойнуна кёлтюргенлей, эшитдире, кеси аллына «тоба-тоба»

деб сейрспине, элге айланган баш джолда къаралдысы ташайды.

Адам аягъы тынганды деген заманда экиси да, тыыр бла сюртюлген хунаы джанына кысыла, тюрмени туурасына келгенлеринде, устазы арбазгъа айланган терезеси ачылыб, лампа жарыкъ терезе тюбюнде тегюлюб, школ юйню ичинде Ташалдар ёрге-энишге бара, тохтай да къагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школ юйню бери джанында праулеппи терезелери къаты этилиб, тюрмени мюйюшюню къарангысына ташайыб, ауузунда да цыгаркасы джылтырай, джасауай, гезетчица, акъыртын ёрге-энишге атлай тура эди.

Къанамат, сабийлигинден бери шагърей болгъан, букъу бла мал тазгек къатышхан орамлагъа киргенинде, джыртылгъан кир келекчигинден къарны бери ачылыб, сабий негерлери бла бугъунчакъ ойпагъан чалдышла эсине тюшдюле. Алагъа тансыкъ болуб кесин ышыб, чирикледен къурт ашагъан унну агъыза, ийшакъ-лаб къоллары бла тутуб кёре, джюреги такъыр болуб, башын хуна ташха салды.

— Башынгмы ауруду, нек таянганса? — деб сорду Къасым, сыртын къучакълай.

— Огъай, гитче заманымда ойпагъан джерлерим эсиме тюшюб, ойнай кечге къалсам, анам хариб излей келиб, ма бу мюйюшде табыб, бармай аякъ тиресем, къагъа-согъа къолумдан тутхаплай юйюбюзге элтиучен эди. Сагъыш этсенг, кёбмю болады андан бери, энди мен туугъан элимден эрек болуб айланама.

Къайтмаз джолоучу болгъан бек суйген адамандан айырылгъанча, узун атлаб барыб, эски юйню чалдышын къучакълаб, чирпкден бир кесек чирпк унну алыб, къапталыны джылтыргъанына тюйюмчек этди.

Къасым, Къанаматны халиспине сейрспиниб къараб туруб, негерин басхан къалып сагъышны чачар муратда накъырда эте:

— Къанамат, чириклени неге джыйгъанлыгъынгды? — деб сорду.

— Ким билсин, энди къайтыб элими кёремемни, кёрмеймени, бек тансыкъ болуб, былай алыб къарасам, ол да джюрегими басаргъа джарарыкъды, — деб, белибауундан ычхынган этеклерин ызына джыйыб, хуна джанына кысылыб, джасауайны джюрюгенине кёб

къараб турду. Къасымны этегинден тартыб къатына келтире, къулагъына шыбырдады:

— Ма, кёремсе джасауайны къалай джюрюгенини, ары къабакъ эшикни къатына барыб бери айланган заманда, къанга буруугъа кысылыб келиб, тюрмени терезесини тюбюне джетгенлей, мурукку болуб, дагъыда ызына айланган. Энди ол сырты бизге бурулуб, ары ызына айланган заманда, хуна бла школ арбазгъа тюшюб, эшитдирмегенлей, къанга буруугъа миниб, джасауай кёрмезча, юйню ташасында бауурланыб турургъа керекди.

— Юч тутмакыны сакъларгъа да джапгыз джасауай салыб къойгъанларын бир да джюрегим хош кёрмейди; не къалгъан джасауайланы биз кёрмей турабыз неда бир башха хыйла этгендиле. Къалай-алай бола эсе да, бирибиз керек болгъан заманда бирибизге болушлукъ этерча, былайда тегерегине къараб турургъа керекди, — деб хунагъа миниб тебегенлей:

— Къанга буруугъа минген не этерикди? — деб сорду Къасым, этегинден тарта.

— Джасауай къатына кысылыб джууукъ келгенлей, юсюне секириб, тауушсуз тюбге басаргъа керекди, андан сора иш кесин танытыр. Сен былай кёз-къулакъ бола тур, мен къанга буруугъа къабланайым.

— Неде алай деген, сен былайда тур, мен барайым, туура сени чакълы бир къарыуум болмаса да, арбазда джюрюгенини къаушатырыкъма, кёремсе темир чомачаны, — деб, ышымындан чыгъарыб, базыкъ темирни Къанаматны къолуна узатды. Къанамат, басыб темирни къарыуун кёреме деб, иги кесек бюгюб, негерине къайтара:

— Абаданладан болса, къол этер эдик ансы, былайгъа сюелгенине не хатасы барды? Бар сюел дегенлеринде, атны чалманнга кысыха такъгъанча, сирелиб турады. Бир керекли заманнга дерн чомачаны алгъан джеринге сал, — деб, хунаны кыйыры таба кысыла-кысыла тебреди.

— Мени джибермесенг, разы боллукъ тюлме, сен былай къал, — деб, хунагъа миниб тебреди Къасым.

Къанамат, сабийни чалдышдан алгъан кирик, бери акъыртын алыб, джерге сала:

— Адам айтханны эт да былайда тур, бюгече иш экибизге да табыллыкъды, — деб, секириб хунагъа бау-

урланыб, билеу джыланча, сылджыраб хунаны ол джанына тюшдю.

Къасым, разы болмай, салпыланды, алай болса да тегерегинне къарай келиб, Къанамат кѣргюзтген бетджанига олтуруб, арбазгъа къараб тохтады. Джасауай тюрмени къатында мурукку болуб ары бурулгъанында, тупақы кѣрюне, бир къаралды къанга бурууну юсюне къонду.

* * *

Бийнѣгер, сюркеле келиб, Семѣнну къатына къысылыб, асыры къызгъандан орус тилден билген сѣзлеринден бу джарарыкъды дегенин бирге джыйыб, орус тилни, къарачай тилни да къатышдыра:

— Скатына баугъа джыйылгъанча, былайда турургъа непада. Бугъоунгу гырмык бла чырмаб, хайда уходи,— деб, узалыб Семѣнну аякъларына салынган бугъоудан зынгырдата къолу бла тутду.

Семѣн, сураты прустопну къолуна тюшюб тапылгъанына сескекли болуб туруб, къачмай болмагъанын таныб, къалай къачаргъа да билалмай, тюрмеден чыгъар къайгъыда эди. Бийнѣгерни айтханын ангылаб, бугъоулары зынгырдай, ѳрге къобуб, терезени темирлерине къаблапыб, арбазгъа къарады. Бийнѣгер, Семѣн бугъоулашы юзеллигинден тюнгулюб, къарангыда къармай келиб, Темуркъаны тюртюб:

— Кечени ауурлугъу кетгенди, былай тургъандай хайыр джокъду, бюгече былайдап къорамасакъ, соруу алыб бошагъандыла, элден къоратырыкъдыла. Элли ичинде бу кюнню келтире тургъан адамла, къолларына деменгили джыйсала, джаныбыз саулай тишлик этиб ашарыкъдыла,— деди.

— Эшик аллында джасауай сакълаб тургъанлай, мазаллы бугъоуну кѣлтюрюб къалай къачар акъылынг барды? Таб эшик юсюнде адам болмаса да, киритлениб тургъан юйден къалай чыгъаргъа умут этесе?— деб сорду Темуркъа, ынгычхаб, башын кѣлтюре, олтуруб тургъанлай.

— Былайдап чыкъгъан алай къыйын тюлдю. Печ оюлгъандан бир бѣлек кирпичи къоратсакъ, бир-бир-бизни кѣлтюрюб юйню башына чыгъаргъа боллукъду. Ары бир чыкъгъандан сора, джасауайны тюбге басыб, ачхычлары алгъан алай къыйын тюлдю. Бизни къыйнарыкъ Семѣнну бугъоуларыдыла, джюрюген заманда

ала зынгырдамазча этерге керекди. Экибизни чабырларыбызда болгъан саламдан гырмык этиб чырмасакъ, бир таууш чыгъарыкъ тюлдю.

Темуркъа сѣз къошхунчу, эрлай эки чабырында болгъан саламны, дагъыда Темуркъаны чабырларында болгъан болджар саламны бир джерге джыйыб, ары-бери типиб, къыйырын Темуркъагъа бурдуруб, гырмык хазыр болгъанында, Семѣнну аякъларына салынган бугъоугъа гырмыкны тыкъ чырмаб, учун бегитди. Семѣн ары-бери джюрюген заманда бугъоуну зынгырдамагъанына Бийнѣгер къууаныб, эрлай тирн-тирн печ оюлгъанын кирпичлерин алыб, Семѣннга узатыб, бир кесекден бир бѣлек джудуз тюрмеге къарады.

Джасауай тюрмени къатындап ары озгъап кѣзюню сакълаб туруб, Темуркъа бла Семѣнну имбашларына эки аягын салыб, Бийнѣгер, башын оджакъгъа сугъуб, бир белек джолда силкипди, алай болгъанлыкъгъа чыгъалмазлыкъын таныб, ызына тюшдю. Не этерге билмей, джангы тутулуб буруугъа салынган айю бурууну тегерегини пинсгеб айланганча, Бийнѣгер тутмакъ юйню ичинде ары-бери бурулду. Барыб терезеден къараб, бери бурулуб, юсюнде келегине дери беллиден огъары кийимлерини тешиб полгъа атыб, ауузундан сѣз чыкъмагъанлай, эки иѣгерини печ къаланынны тюбюне тартды. Къая раинга минген эчкича, секириб имбашларына миниб, бнягъынлай оджакъгъа башын сукъду. Эки кере силкиниб чыгъалмагъанында, ючюнчю кере, ѳрге кючлю тебингенден эки иѣгерин да джыгъыб, бир ауур ынгычхагъан таууш да эшитилиниб, Бийнѣгер оджакъдан чыгъыб ташайды.

* * *

Къасым кѣзлерин арбаз бла тюрмеге къатдырыб, къараб тургъанлай, бир заманда тюрмени оджакъындан бир къаралды чыгъыб, ийиллиб, джерге тюшерге айланыб келе эди. Кѣзлерин кѣб къараб тургъаныма алас-булас кѣре болурла деб, ачытхынчы кѣзлерин уууб, къарагъанында, тюрмени башындагъы, аз къанджал таууш этдире, тюрмени артына тюшдю. Бир ишексиз, былайда бир хыйла барды, деб кѣлюне келиб, адам юй башындан тюшген джерге, киштикча, къысыла барыб, юйню башындан тюшген къаралды тюрмени джанына къысылыб тургъанлай, артындан джетиб, бойпундан буууб, тюбюне салыргъа мурат этди. Алай болгъан-

лыкыгъа, чабакъны тутханча, къоллары джалан, мылы затха тийиб сылджыраб, экисни да бетлери бир-бирине айланыб бууушдула.

Экисн да хырылдаб бир-бирини тюбге салыргъа кюреше тургъанлай, Бийнегер, Къасымны темпр кысхашча кысхап къолларындан сыбдырылыб, ичпиден чалыб, тюбюне салды. Эки аслан бир-бирине тюбоб бууушханча, бир-бирин бойнуна къадалыб джерде кюреше тургъанлай, Къасым, бир къолун ычхыпдырыб, бир къолу бла кесини бойнундан къоруулай, кезлик бычагынын кышындан чыгъарды. Бийнегерни къарны таба айландыргъанлай, дыкырмаб тюрме эшикни къадауу ачылды. Бийнегер, Къасымны юсюнден айырылыб, эшикге чабыб, босагъада бир джумушакъ затха абына, кирди. Къапанамат, босагъа тюбюнде джатхан джасауайны хурджуунда пашот излерге мычыб, ызына тюрмеге кириб, пашот тартыб джарытыб къарагъанында, Темуркъа мююннге сюелиб тура эди. Тюз аллында — джаягына къан къатыб бир орус адам, кезлери джана, чачыны джартысы мангылайына къан къатып къатыб, къолунда кирпичи бла уругъа керилиб. Онг джанында — белинден огъаргы джаны кымыжа, къап-къаралыб кекюрегине, къарнына къара тамгъала чанчакълааныб, эки джумдуругъун кысханлай ёрге сюелиб. Аны бу джанында, кийимлери сагалланыб, ауузуну къанагъаны джалап сакъалын джуууб, кекюрегине агъыб, къолунда кезлик бычагы джылтырай, аллына беченги болуб тура эди.

— Къайдан чыкдынг, Къапанамат? — деб, пашотну джукълата, сермеб кюйнуна кысыды Бийнегер.

Экинчи кере пашот тартылгъанында, Къасым, Бийнегерге ийлиб джити къараб:

— Тейри, алан, экибиз тюрмени артында гъыр-мыр болургъа тебреген кере эдим, — деб, бычагынын кышына сугъа келиб, эрлай кийине тургъап Бийнегерни джуучута, бойнундан къучакълады.

— Мындан ары «гъыр-мыр» болмаз ючюн, тюрмени ичпидегиле къаууму да бизни адамладыла, бу орус адам мен таныгъан адам тюлдю, алай башына зарауатлыкъ джетиб бизни адамла бла тургъап бизге узакъ адам болмаз деб келюме келеди, — деди Къапанамат, Бийнегер бла Къасымны ортасында джангылычлыкъ болгъанын эсгериб, эшикни къайтара.

Пашотну джандырыб, кезлери Темуркъа бла тюбе-

тенинде, кызарыб; башын энишге тутта, псгерлеринде Къасымгъа айланыб:

— Босагъа тюбюнде джатханы бери кийиргиз! — деди.

Джасауай, ауузундан чепкен кыйыр къараб, кезлери байланыб полгъа сойлапганында, Къапанамат, сыйыргъан шкогун эшик артындан алыб къолуна кысыб, джатхан джасауайны къатына чегюб, демепили айтды:

— Санга джукъ сорулгъан заманда тил тутмасанг, экинчи манга тюбесепг, эшитмедим деме. Санга кечетиде бир хыянат джетмесин, эшиклепи къайтара кетерикме, эртденблагъа дери къобмай, тынчай, — деб, тартыб эшикни къадауун салыб, Семённга мурукку эте, алларында праулен арбаздан чыгыб, уллу джолдан джанлай, суу джагъаны ёрге айланыб тебреди.

Темуркъаны ююнго туурасындап оза башлагъанлай, Къапанамат, артына туракълаб, тегерегине басынган негерлерине айланыб:

— Былайдап ары ауругъап къартны созгъандан хайыр джокъду, ушата эсе, ол Къасым бла къалсын. Не мадар этсе да, ол аны праулен итлени къолуна тюшюрмез, къалгъан джашла бла мен таяна барайым. Рахат кезюде бир мадар этербиз ансы, бу чекледе кёб туругъа джарарыкъ тюлдю. Эртденбла келиб тюрмени керегеллей, Къыямыт бла Биймурза эгер итлерин тёрт джанына джаярыкъдыла. Къасым да къартны бир бек джерге джарашдыргъанлай, кезге тюртиюлмей, мал кыш болгъан джерге джанларгъа керекди, — деб баш энишге къараб тохтады.

Темуркъа, ауругъан бутуна джантая, алгъа чыгыб, ауазы къалтырай айтды:

— Бу таш ёзен тарлыгындан да бытыр манга тар болгъанды. Къарт къатыннга не кычырыкъ этейим ансы, бу итлени къолундан ычхыныб къорагъандан игиси джокъ эди. Алай болса да сиз джашсыз, сизни джолугъуз болсун, ёлмесек, игилик бла тюбейик! Башыгъызын сакълагъыз, артыкъсыз да бек мени бу орус негериме манга къарагъанча къарагъыз, тили, дини башха болса да, мен ёлюб кетсем да, аны игилигин унутурукъ тюлме. Сиз къарангысыз, дуняны билмейсиз, ол керегеп, билген, тюзлюкге джюриоген адамды. Ол юретген затдан чыкмагъыз. Аны ызындан барсагъыз, абырмазсыз. Барыгъыз иги джолгъа! — деб къоллары къалтырай, джыламсырай келиб, Семённу къаты кы-

чакълады, аны ызындап Бийнѳгерини, эм артда Къанаматны къучакълаб, джыларыгъы тамагъына туююлюб:

— Ол насыбсыз тиширю сабийни сакъла,— деб башын энишге тутуб, бир джанына бурулду.

Бийнѳгер, Къасымны къучакълаб, къулагъына айтды:

— Аздап къалдым ансы, къаршымы тартыб къоя эдинг. Къанамат пашот тартхынчы, сенси деб, джети джукълаб эсимде джокъ эди. Саулугъуму, саламатлыгъымы къартлагъа айтырса. Анам бнягъы сытыб теберер, къоркъма деб кѳл эте тур,— деб бир-бирин улпа эте айырылдыла.

Къанаматны нѳгерлеринден экеулен айырылыб, бир-гесине Бийнѳгер бла Семѳн къалыб, суу джагъаны ызын ѳрге айланганларында, тийреледе тауукъла къычыра тебретиле. Джулдузла бир-бир джукъланыб башлаб, Ёксюзле джанындап тапгны бурну кѳгере тебретиле.

Уллу джолдан арба джызылдагъан, эшекге хыны этген тауушла келе тебретиле. Джагъа тийреден гырджын кюйген ийисни огъаргъы эртден аяз къачхынчылапы бурунларына кийириб ач болгъанларын билдире, аууз сууларын келтиредиле. Семѳн, аякъларына къадауланган бугъоуну арасындан чабыр бау бла тагъыб, джерге суйрелмезча къолуна алгъанлай, кишен салынган атча, ууакъ-ууакъ атларгъа кюреше барады. Алай болгъанлыкъгъа, бугъоу инчиклерин ашаргъа къалыб, баралмай тохтагъанында, эки нѳгери эки джанындан кириб, арыгъынчы кѳлтюрюб бир кесекин элтдиле.

Джолгъа чыкъгъанларында, адам ишекли болмасын деб, эки нѳгери эки джанындан кириб арыгъанларында, апы тенгли акъыртын барыргъа кюрешдиле. Алай болса да бугъоуну инчикни къысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачытханларында, Семѳн, не кюрешди эсе да, дженгил-дженгил тохтамай баралады.

Къанамат, эрлай кѳлек эзиуон джыртыб, Семѳнну къатына олтуруб, къанагъан инчиклерин къаты байлады. Андан сора инчиклерини ачыгъаны бир кесек сериуон болуб, нѳгерлери да болуша, тауланы башы саргъалыргъа, ач, сусаб болуб, къара тер басханлай Къанамат джашагъан дорбунну тюбюне чыкъдыла. Алайда къаядан къобхан къара джассы ташха олтурдула. Къанамат къаягъа къысылыб юч кере сызгъыргъанында, мычымай къаяны эринден, маралча, Бадимат къарады. Тюбюнде эрин эслеб, къая джарылгъаннга та-

шайыб кетиб, быкъыны чыгъарыб, энишге узатды. Семѳн бугъоуланганы себебли, быкъыгъа ѳрлеялмазча кѳргешинде, Къанамат быкъыгъа, Семѳнну сейирсиндире, эрлай илниниб чыгъыб, джибни къыйырын тюбюне атыб, тартыб Семѳнну башына чыгъарды. Эм артында Бийнѳгер чыгъыб бошагъанында, быкъыны алыб асыралгъан джерине, къая тешикке салыб, нѳгерлерин чакъыра, дорбунну ичине кирди. Джангы киргенлей, ташкѳмюр къазылгъан тешикча, ичи къарапгы болуб туруб, къачхынчыланы кѳзлери къарангыгъа юрениб, дорбун джарыгъанында, Бадимат хапчюклени къатында ѳрге соелиб, Къанаматха джити къараб, тюгел джилтин юзюлмеген отха Ибрагим аякъларын узатыб, джукълаб тура эди.

Бадимат, бети дарийча тюрлене, джангы келген къонакъладан Бийнѳгерни къолун тутуб, Семѳнну габырайы бла картузу болгъанына къынгыр къараб, дорбундан чыкъды. Бадимат атасын кѳрмей къайгъылы болгъанын эслеб, Къанамат ызындан чыгъыб къарагъанында, Бадимат, къая къыйырына олтуруб, джылай тура эди. Аякъ тауушха бери бурулуб, Къанаматны кѳрюб, мынчакълача, кѳзлеринден джыламукъла къуюлдула:

— Мен сени бери гяурланы ташы деб джиберменген эдим, тюргеге тюшген атамы бошларгъа деб джиберген эдим,— деб къатыдан къаты джылаб тебретиле. Къаяны эринне джууукъ баргъанын сиймей, Къанамат кѳлтюрюб бери ала айтды:

— Къартны бошлагъанма, бир оноугъа дерин Къасымлада къоюб келгенме. Была да аны нѳгерлеридиле, кесинги былай хылымылы этме да къонакълагъа къара.

Джаралы болгъан эчкини кѳзлерича, мыдахлыкъ басыб, джыламукъ джибитген уллу къара кѳзлери, джарыкъ джанган мыдыхча джылтырай:

— Кертими айтаса?— деб сорду Бадимат.

— Керти айтмай, къачан кѳргенсе алдагъанымы?

— Алай эсе, бери ала келсенг а!

— Амманы къоюб келирге унамады.

— Не эсе да иги ийналмайма!..

— Ма бу тийиб келген кюн бла ант этеме, алайды!

Ант этгенинден сора толу ийнаныб, джаз тийген кюнча, ышара:

— Энди алай эсе, манга айтхан джараусуз сѳзлеринги кечеме,— деб, Къанаматха къылыч кибиб къый-

ылган, ингичке къара къашлары кѣлтюрюлюб, кѣзлери кеслери аллына ышара къарады.

Бадиматны джарашыб бошагынып таныб, сермеб къойнуна кысыб, бетине къараб:

— Ол орус джашны кълун нек тутмадынг?

Къанаматны кючлю кълларыннан кесин бошлай, ачуланнганып билдире, кынгыр къарады:

— Джылап дугъуманы сюймей эди, ол да аны тешигини аллында бите эди дегенлей, мени гяурладан сюймегеним джокъду, сен да бара-барыб, Болхар барды да не эсе да бир табды дегенлей, аны бери алыб келесе. Артыкъсыз да атам тутулгъандан бери, аланы къанларын ичсем да, къанарыкъ тюлме.

— Сюйсенг, сюймесенг да, кълонакъгъа кълонакъча кълараргъа керекди, тауда кълонакъ алмагъан адет джокъду, сен ол адетни менден аз билмейсе.

— Мен аны кыстамайма, кълонакъ эсе, джомакълыкъ бола олтурсуң, аны харам кълун туталлыкъ тюлме!

Джаулукъ Бадиматны джюрегине Апанасдан бери бек сингиленин таныб, Къланамат артха сакълаб тургъан сѣзлерин айтды:

— Къларт биздеп айырыла тебрегенинде, сен сюймеген оруслуну бойпундан кълчакълаб, муну мени кибик кѣрюгюз, деб аманат этгенди. Сени атаңг бла тюрмеде олтуруб, аны ючюн башын джардырыб айланган адамгъа, гяур, муслиман болса да, иги болургъа керекди.

Бадимат, башын энишге тутуб, бир кесек джумушяракъ болуб сорду:

— Аладан сюймезинг джокъ эди, сен а нек болгъанса алай?

— Энтда мени ала ючюн терлеген джерим джокъду, алай а ол кълартыбызны джыламукълары тѣголе айтхан сѣзлерин сыйсыз этерге болалмайма. Ала да барысы бирча болмазла, айыра билирге керекди. Иги адамны иги кѣрюрге тыйыншлыды.

Бадиматны джюреги бир кесек сорукугъанын кѣзлерини рахат къларагъаны белгили этиб:

— Сиз ач болгъан болурсуз,—деб, этеклери джел эте, дорбуннга ташайды.

— Атангы тилегин унутма,—деб ызындан кълчырыб, балтаны белине сугъа, джиб кълыйырын алыб, быкы бла тюшюб, чымыртагъа джайылды.

Кюн, тауну кѣлекесинден ычхыныб, мийнк джерде тюшген кълрауну эритиб тютюнлетеди. Кълая кеселекчекичке, кюн кълыздыргъаннга орунларыннан чыгъыб, ѳрге-энишге кълурт, къламжакъ излей джортадыла. Ёзенде баргъан уалу сууну тауушу бир-бирде аяз кълатыш, ашлыкъ сууургъан тауушча келеди. Мыллыкчы кълушла, дорбун болгъан кълаяны башында тѣгерек бурулуб, джукъ излегенча, рахат учадыла.

Къланамат, ауур джюкюню кѣлтюрюб, дорбуннга чыкългъанында, Ибрагим, темир бугъоуну кълуна алыб, ууакъ тишлерин агълартыб ышара тура эди.

— Кълайдан табханса бу джаман затны? — деб сорду Къланамат.

— Семѣнну аякъларыннан алгъланма!

— Неги алай деген, кълалай алгъланса?

— Ол джукълагъан заманда юсюне эски тонну джабдым да кълбардым да алдым.

— Семѣни кеси кълайдады?

— Хурулдаб джукълайды.

Бугъоугъа чырмалгъан эски чабыр салам гырмыкланы юзюлюб дорбун аллына атылыб тургъланларын кѣрюб, джашчыкълны къллукъларыннан кѣлтюрюб, эки кѣзюн уппа этди.

— Аферим иги джашха,—деб джерге сала, —бу, заманына джетсе, тири, джигит адам болмай кълмаз, —деб кѣлюне келе, дорбуннга кирди. Дорбунда Семѣнну аякълары бугъоудан бош болуб, оджагълагъа кѣнденлен тюшюб, юсюне топ джабылыб джукъллай, аны бери джанында олтургъланыча артына аунаб Бийнѳгер джукъллай. Бадимат да, гырджын этиб бошаб, агълан аякългъа кълларын джууа тура эди.

Отну уллу джагълыб, Къланамат тюртюр Бийнѳгерни, аны ызындан Семѣнну уятды. Семѣн, кълоба келиб, аякъларында бугъоуну кѣрмей, нѳгерлерине кѣзюу кълараб, онг джанында ышара тургълан Ибрагимни эслеб, кълуаныб кълчырды:

— О! О! Сен да мында тура кѣреме, кел былай, кълатыма! —деб кълатына чакълырыб, кълун тутуб, кесине кълсыды.

Бугъоуну кълалай алыннганындан киши кеси башлаб хапар айтмагъланында, Къланаматха айланыб:

— Аякъларым бла кѣлтюрюб чыкългъан темир бугъоу кълайры тас болду? —деб сорду.

— Мен кѣрмегенме,— деб, иги ангылатыр ючюн, башын силкди.

Бугъоу ашаб байлашган ичиклерине къарай, нѣгерлерине да кѣзюу-кѣзюу къараб сейирсине тургъанлай, Ибрагим бугъоуну зыгырдата алыб кирди.

Бийнѣгер, кечигерек сейирсиниб, кызаргъан кѣзлерин ууа:

— Тоба-тоба, ким алды олсагъатха аны?— деб сорду.

Ибрагим, къашиша, ърге сюелиб:

— Ма мен алгъанма!— деб бармагъы бла кѣюрегин тюртдю.

Бусагъатха дерн бугъоуну ким алгъанын билмей, Къаанамат алгъан болурму деб армау болуб тургъан Семѣн, секриб къобуб, Ибрагимни къаты къучакълаб, бир бѣлек джолда башын уппа этди.

Бугъоуну эгелген джерлерин ары-бери аударуб къараб, сейирсингенден башын силке, къараб хурджуунда таза къагъытлары бла бир китабчыкыны чыгъарыб, орусча джазды. Аны тау тилге кѣчюргеннде, былай чыгъады: «Бу бугъоуну эгѣб алгъан 14 джыл болгъан таулу джарлы джашчыкъды, аны аты Ибрагимди. Прауленде бу сынджыргъа «Шаман бугъоу» атай эдиле, ол сѣзюу магъанасын асыры билмейме. Бугъоуну кѣлтюрюб тюрмедин къачханыны бирин Семѣн Данилин джашы Асташенко».

Бу къагъытчыкыны бугъоуну бир чыгына бегитиб, дорбунну ичинде къая джарылгъанына салыб асырады.

«Шаманлары бугъоу» не затды деб джаш тѣлюден кѣрюрге сюйген неда бу джазылгъан затха ийнанмагъанлыкъ этген адам дорбунга барыб былай киргенлей, онг джанында къая джарылгъанын къармаса, патчахлыкъ къара, мутхуз дуняда таулу джарылгъаны ийненн кѣзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну, арт кѣзюуде биреу табыб балта ауузлукъгъа алыб кетмеген эсе, табмай мадары джокъду.

Дорбунда табылгъан затдан ашаб, къачхынчыла джел элтмезча болгъанларында, джараларын джуууб байлар къайгы этиб тебрегенлерин эслеб, Бадимат, къармай кетиб къумач хурджундан тутулмагъан сапыны, ганыуа тигилген эки джапгы джанджаулукъну чыгъарыб, Бийнѣгерге узатды.

Семѣн башына дженпил-дженпил узалгъанын эслеб,

Къаанамат, кюлде джылына тургъан къумгъанны алыб, бармагъына къуюб кѣрдю. Башын джуудуругъа Семѣнну дорбунну тышына чакъырыб, джылы суу бла къаан къатхач башын джуудуруб, чалкы бурундан этилген джюлгюч бла башында джарасыны тѣгерегин джюлюб тазалады. Ибрагим табыб келтирген джау хансны чапрагъын джарагъа тѣшеб, джанджаулукъну бир джартысы бла байлады. Андан бошоб, накъырда эте, Бийнѣгерге къараб:

— Белниген огъары джанынгы бюгече алай кирсизча кѣрмегенме, тешин да кирип ары кетер,— деди.

Бийнѣгер, тешинирге сюймей, артына тартды, алай болгъанлыкъгъа Семѣн да сѣз къошханында, дорбунну аалына чыгъыб, джыйырыла-джыйырыла тешингенде, белниден огъары джаны къазан къарадан къаралыб, джер-джерине къан сызла къатыб, эки билек кюнууу эти сыдырылыб, кѣлегин тенгенлей, кѣлек къатып къатыб тургъан джараланы баплары ачылыб, къаан тебретиле. Аны кѣргенлей, нѣгерлерин сейирсиниб:

— Былай къайда къобаргъанса билеклеринги, бу къазан къара уа къайдан чыкъгъанды?— деб сордула бирден.

Хапарны узакъ созаргъа сюймей:

— Тюрмени оджагъындан чыкъгъан заманда сыдыргъан болурма,— деб сыртына суу къуйдуругъа энише ийилди. Къаанамат суу къуюб, Семѣн билеклерин ърге къайырыб, сапын бла джуууб, Бийнѣгерни сыртында къазан къара кетгенлей, уллу бычакъны джасасы тийген джерлерин къара мор тамгъала болуб кѣрюндюле. Аны кѣргенлей Бийнѣгерни сыртып джууа тургъан кюлу кеси аллына джумдурукъ болуб, тишлерин жыгъырдай:

— Мыллыкчы къаргъала!— деб ачыуланды Семѣн.

— Сыртындагы къара кюлтюмле къалай тюшгендиле?— деб сорду Къаанамат, тамгъаны къалай тюшгенин билмей.

— Биймурзаны «саугъасыды».

Къаанаматны бетин тюрлениб, суу къуйгъанын тохта-тыб, аллын Минги Таугъа буруб, акъыртын джукъа эринлерин кымылдата:

— Сени мийшклигинг бла, башыга къоннган ту-банла бла, юсюнгу къуршалагъан ѣмюрлюк бузла бла, чыпчыкъ ѣтмез бугъойларынг бла, ѣксюзлени джыла-

мукълары, къартланы сакъаллары бла ант этеме, бу зорлукъланы мен къайтармай къоймам! — деб, къатына сюелиб тургъан Ибрагимге къумгъанны узатыб, ауур атлай, дорбуннга ташайды.

Джетинчи башы

Мийик хунаны юсюнде кёк терезелери уллу джолгъа айланган кёкбаш юйню аллында, буу башла тизилген коридоргъа чыгъыб, джукъудан, ичгиден кёбген кёзлерин ууа, бир-бирде ауузун ачыб хырса тишлерин кёргозте, Биймурза къаптал илгиклерин эте эснейди. Башына чыгъаргъа базмай, таш басхычны тюбюнде бир бёлек тиширыу къауумну да къолтукъларына ганыуа тигилген джаиджаулукулагъа чырмагъанла къысылыб турадыла. Тиширыулары бетлерин, джыларгъа башлагъан адамча, тюрлениб, чакъырмаймыды деб, кёзлери коридоргъа аралады. Алай болгъанлыкъгъа аланы джокълагъан адам кёрмей, хар ким кесини бирер тюрлю къайгысын тюйюмчек этиб кёкюрегинде сакълайды. «Кеси» праулениге бериб кетгинчи, юйюнде сёлешсек, джумушар эди деб, тиширыула кюн башлагъа тийгенден берн басхычны тюбюн сакълайдыла. Тарыгыуларын бир-бирине айтыб бошаб, къайсы бирин да джюрегин инджитген затха ахсынады.

Эртденбла эрте туруб келген, ууакъ сабийлери болгъак анала, эмчеклери къызыб, тюрсюплери тюрленгинчи, сабийлерине къайгылы бола; амалсыздап алларын джер баугъа айландырыб, эмчеклерин джерге сауадыла.

Бетлерин, чибни ауча, сызла тартхан къарт къатыла, сакълай-сакълай эригиб, джерге чёгелеб, башларын джитн тобукъларына салыб, эчки чырым этедиле. Бир-бирде Биймурзаны юйюнден джау кюйген пийс келиб, къургъаксыгъан эринлерин джалатдырыб, аууз сууларын джудуртады.

Биймурза, ашыкъмай, джагъа тюймелерине къадалгъаплай, отоугъа кириб, чепкенин кийдирирге хазыр этиб тургъан Муртаз таба да къарамай, бек арыгъан адамча, чыкъырдата, сыртлы сары шипдикге джайылыб олтура къычырды:

— Джаубедек къызы! Берн кел да бу тюйме кибиклени ары бир эт, андагъылы берн кюрешеме, этилирге унамайдыла.

Джаубедек къызы, джансюек дуппушлары, кийик тюк кебленген кёпчекча, эки джаныча чыгъыб, атлагъаны сайын ууртлары къалтырай, келиб Биймурзаны джагъасына джабышды.

Муртаз, алыб хазыр этерге Биймурза къайсы бычагъын тагъарын билалмай, къабыргъада къатапа кюйюзге тизилген сауутлагъа, къой юзгереге къарагъанча, ауузун ачыб ангарылды.

Биймурза, кийиниб бошаб, уллу кюзгюню аллында бир-эки тегерек бурулуб, хантан толуб тютюнлей тургъан столгъа джарашыб, аллына токълу башны джартысын тартхаплай, бети агъарыб, солуун алалмай, джасауайланы бирн ичин тарта босагъадан кирди. Полгъа джайылгъан кюйюзню юсю бла арлакъгъа барыргъа тартыныб, джумушакъ джерге, къазыкъ ургъанча, сюелиб айтды:

— Тутмакъла къачхандыла да кетгендиле... Тюрмени кирити болгъанына, бусагъатха дерн киши къараб джокъламагъанды, кече сакълагъан джасауайны ауушдурама деб баргъанымда, тюрмени аллында киши джокъ, къайры кетгенди бу хайырсыз деб, терезеден къарагъанымда, тутмакъла къораб, джасауай да ичинде тёнгерек тура. Не болгъанды мынга деб, атын айтыб къычыргъанымда, ары-берн аунагъан болмаса, сёлеширге унамады...

Биймурза, джакъкъ этни бычакъны бурнуна чапчыб, кёлтюрюб ауузуна джиберирге хазыр болуб тургъанлай, бу хапарны эшитиб, бети-къуту кетди. Бычакъ къолундан кеси аллына ычхыныб, таууш эте, къанджал табакъгъа тийиб, санлары уюгъан адамча, къымылдаямай, бойну бууулгъан тууарча, кёзлери чыгъаргъа джете, тылпыуу тыйыла, джекирди:

— Прустопха бетимн къалай кёргоземе, кесмегенлей союб кюйдугъуз да! — деб секириб къобуб, Муртаз бла къалтыраб босагъада сюелген джасауайгъа кёзюу къараб туруб, тишлерин къыса барыб, керилиб джасауайны хамхотуна уруб, уллу бычагъы эшикке тийиб таууш этдире, чабыб коридоргъа чыгъыб, тамагъын бошлаб къычырды:

— Атымы... джерн бла берн джетдиригиз!

Муртаз Биймурзаны ызындап чыкъгъанлай, джасауай, ауузундан келген къанны этеги бла сюртюб, столада сюелген кёк шышадан бир «бисмилля» этмей кеталмай, тегерегине къараб, киши кёрмегеннинде, кёк су-

удан джопулган стаканны толтуруб тамагындан ашырыб, Биймурза хазырлаган джаякь эт кьабынны кьабды. Чал ура тебеген мыйыкларын сылай, Биймурзагьа энтда тюбоб тишлеримн санатама деген кьоркьууда, арт эшик бла чыгыб, ауузу ачыса да, башына аракьы тубан чабыб, токьмакь таягын сюйрей кетди.

Биймурза, ачудан бети кьегериб, басхычдан тюшгенлей, сакьлаб турган тиширыула бир-бирине сез джетдирмей тегерегине басыныргьа мурат этдиле. Алай болганлыкьгьа уллу бычагыны кьыйыры бла тюртюб, аякьларына эски шынтахы джаулулгьун атыб, аягыны уппа этерге узалган кьарт кьатыншы уруб аягы бла буруу джанына чулгьаб, джюген уруш эте турган кьаратору атына мишиб, сауутлары зыгырдай, атын тьртгюллетиб прауленге барган орамгьа ташайды. Хуна джанына джыгьылган кьарт кьатыншы кьолтугьуна кьысылган оюлу партох гьрджыны, тьнгереб барыб бау аллында тохтар-тохтамаз, кьараб-кьарагьынчы арбаз сакьлаган итлеге аш болду. Хотасына абына, ерге кьобаргьа кьореше, кьоллары кьалтырай, хунагьа таяныргьа кьорешеди. Джыйыртмакь кьарт хыбыл бетни джыламукь джууа, аягына кьаблаган эски габашлары тюше да джунчута, кьарт кьатын, кьабакь эшикден чыгыб, башы кьалтырай, кетди.

Кьалган тиширыула, арбазда сюелиб туруб, тау-кел этиб басхычдан чыгыб, хар ким билгенича, Джаубедек кьызына тарыгьуун тегюб, кьолтукьларын бошатдыла. Энди тилеклерин Биймурза кьабыл этер деген мурат бла, кенгден келген эркишинни кьрселе, аузларына джаулукьларын тарта, тар тийрелеге чачылдыла.

Джаяулай Муртаз, Биймурзадан асыры артха кьалмай, праулен арбазгьа киргенинде, тюрмени аллына бир белек адам басынган эдиле. Джасауайла аланы ары кьыстай, кьагьытчы кьаламын кьулагьыны джанында ориалтыб, кьолтугьуна бир дефтер китабны кьысыб, тюрмени артында кьан акьган ызланы чьб бла кьаза тура эди.

Джылы келсе да, Биймурза атдан, джаш адамча, езенгини зыгырдата секириб тюшюб, джюгенни атны тутаргьа чабхан джасауайланы бирине атды. Шаркьшуркь эте барыб, хамхотун терезеге тиреб, бурнуна

бал чибин ургьанча, ызына туракьлады. Артында кьелекча турган Муртазгьа кьашын-башын туююб кьычырды:

— Этеринги этгенден сора, тууарча сирелиб турма да, бусагьат эшикни ачдыр! — деб, эки кьолун джап-сюеклерине тиреди. Гитче бармагындан кюмиш саблы кьамчын салына, арлакьдан Кьыямытны келгенин эслеб, аллына барыб селешгени тыш адамны кьулагьына чалынмазча, джолну бир джанына чакьырды.

— Эшигибиз кьуругьанды.

Кьыямытны мыйыклары ерге тебишиб, кьызыл ау чабхан кьзлери керилдиле.

— Энди уа не кьан джаугьанды?

— Ол аманлыкьчы тышында айлапыб, бизге джашау джокьду.

— Не болгьанды?

Бютеу кьобуб, таш-агьач кьоймай кьазыб, кьайда эсе да уясын табаргьа керекди.

— Аны уа керти айтаса, эртде этеринги кеч этесе, алай болса да бусагьатда не болагьанды?

— Болгьанын сорлулгьунг джокьду, энди прустоп келе эсе, эшигим кьуруйду, кьайдады, кьобханмыды?

— Менден кийине кьалгьанды. Не болган эсе да, бери ычхындыр!

— Тутмакьла кьачхандыла..

— А-а-а! Мен санга «джюгенни кьаты тут, джыгьылырса» деб азмы айтхан эдим! Мен айтханнга тюшондюнг.

Кьамчинн бурну бла ууакь ташланы ары-бери кьобарыргьа кьореше, башын энише тутуб, Биймурза кесин ариуларгьа кьорешди:

— Мен кьолумдан келгенин аяб кьоймаганма. Бек залым аманлыкьчыланы кьоз кьабугьуна джыйган бугьоуну салдым, деменгили тюрмеге джыйыб, кьаты джасауай сюедим. Андан сора ким да не этерик эди?!

— Барысын этген эсенг, была кьалай чыкьдыла?

— Бир ишексиз, аланы чыгарган Кьанаматды, тутмакьланы ычхындырыб, эшикни сакьлаган джасауайны ауузуна буштукь тыгыб тюрмеге атыб, кирит салыб кетгени.

Ол юзюго бла кьурумай, бизге тынчыкь джокьду. Энди былай этиб тургьандан фйда чыгарыкь тюлдо. Кеч этмей, ызындан кьуууб тутаргьа керекди.

— Бусагьатда тюрмени ача турадыла. Анда теге-

реб тургъан джасауай сау эсе, андан бир хапар билгенлей, адам табылгъанны төрт джанына джаярыкъма.

— Алай эт, марджа, алай эт. Джатхан ёгюзно башына тургъан бузоу кир этер дегенлей, суймегенлери-бизни кюлдюрме,— деб Къыямыт, бёркюн кёзлерине басыб, джолуна тебреди.

Биймурза, зытчы-мытчы болуб, Къыямытны аллына туруб джолун кесе, тюлкюлене айтды:

— Биягъы сен бир болушмасанг болмайды, Къыямыт!

Алай айтханын ушатмай, Къыямыт, бёркюн кёзлерине терен басыб, соргъан бетден къарады.

— Прустопха сен бир аууз джелинги джетдирмесеңг, тутмакъланы къачыб тургъанларына келиб къалса, юсюме къутурлукъду.

«Гыл тюшер джерге, ёлю гёбелеккеча, кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме, тарбууунга тыгъылсанг, бойнунгу бычакъга узатаса да тохтайса»,—деб кёлюне келе, Къыямыт мыйыкъ тюбюнден ышара сорду:

— Сиз этерни этиб, мен онг джанымы айландырыб барыб не айтырыкъма?

— Эл багъасы Къыямытха мени юретирум джокъду, туугъанлы да сен билмегени киши юретмегенди. Алай болса да, «былай-былай, Биймурза къолундан келгени къалдырмагъанды, ол Къанамат деген аманлыкъчы чабыб, кече къоратыб кетгенди. Энтда старшина, табылгъан адамны аякъ юсюне салыб, чабыб айланады»,—десенг, сени сёзюнге къарарыкъды.

«Медалны къыйыры кёрюнгенинде, мени огъай, атангы, анапгы унутуб, мыллыгынгы атыб чабхан эдинг, энди уа, мен керек болгъанымда, тюлкюленесе»,—деб кёлюне келе, ауузундан эсе, тауушун бурну бла аслам чыгъарыб:

— Хайыр, хайыр, кёрюрбюз,—деб, баш тебенине къарагъанлай, бурулуб кетди.

Къыямытны джууабын асыры джаратмай, «къара къабан кесине аумазлыкъ джерге бурнун уругъа адеги тюлдю»,—деб кёлюне келиб, Къанаматны этиб кетгенине ичи кюеди. Барыб ачылгъан тюргеге кириб къарагъанында, джасауай чегелеб, ауузундан Муртаз бытырланы алыргъа кюреше тура эди. Биймурза, чуругъуну бурну бла къабыргъасындан тюртюб:

— Сени былай джапысыз ким этиб кетгенди?—деб сорду.

Джасауай, къобама деб, бир-эки кере да сюркелиб къабыргъадан тута, ёрге туругъа кюрешиб, къутургъан тууарча, къалтыраб төрт джанына къарай, эшитир-эшитмез, сыгъыб чыгъаргъанча:

— Билмейме,—деди.

Тауушуна сериуонлюк салыргъа кюрешиб, Биймурза акъыртын сорду:

— Къалай билмейсе ким келгенин, тутмакъланы къалай къачханларын кёрмегенмисе?

Джылары тыгъылыб, оюлургъа хазыр болуб тургъан джасауай, къычырыкъ этиб джылаб айтды:

— Къайдан билейим, мен эслемей тургъанлай, биреулен юсюме секирди да шкогуму сыйырды, кёзлеримни байлаб, ма бу буштукъну да ауузума тыгъыб, берн атыб кетди,—деб, узалыб полда силегей джагъылыб атылыб тургъан чепкен буштукъну алыб, Биймурзагъа тутду.

— Хайыр, кёрмединг, тауушларындан, сёзлериңден ким болгъанларын таныдыгъмы?

Джууаб берир орнуна, къызаргъан кёзлерин сюрте, огъай деген магъанада башын силкди.

Биймурза билгенича ариу айтыргъа кюрешгенинде да, излегенин табдырмагъанында, аягын полгъа къагъыб:

— Тамбла бугъоу салыныб, суу баргъап джанына энишге айланыб тебресенг, ол заманда айтырса, ары дери мында олтур!—деб, эшикни къаты тартыб, прауленнге айланыб кетди.

Тутмакъланы къачханлары тийреден тийреге, орамдан орамгъа, бир чалдышдан бир чалдышха джетиб, кесек заманны ичинде бютеу элге хапар болду. Элде Къанаматны къолу джетгени белгили болуб, элли асламысы анга тюрлю-тюрлю махтаула салыб тебрелиле. Узагъыракъ къыйыр тийреледе асыры чемерлеб хапар айтханла: «Кюндюзго кюн адамлагъа кёрюнмей келиб, тюрмени эшигин да ачмагъанлай, терезе бла чыгъарыб кетгенди»,—деб, хар ким эшитгенин джасандырыб, бек сейирсиндирчча, тюбегенине айтыб тебрелиле. Къуру хапар бла тынгылы болуб къалмагъан къауум, кеслерини кёзлери бла тюргеге къарар ючюн, кутам-кутам болуб праулен арбазгъа басындыла. Пра-

улении тегерегине этилген хунаны мюйюшонде бир белек адамны пчиде Аслап кызыб селешди:

— Адам десеңг, Къанаматды, апсы биз да айланабыз берк кийиб. Къыямыт юйюнде джыйыб, кезю кьараб суйюб турган кызына Апанасдан бетлик аяк алама деб, артыкылык этдирирге мурат этгенинде, шуулдаб кириб, берю эшеклен кырганча, сагаллаб бериб кетди. Экинчи айлап кьарасак, ол кыз тишируу хатасы, кыйыны болмаганлай, Къанаматны тутабыз деген муратда, тюрге аханларында, чабыб кьолларында алыб, чегетте ташайыб кетди. Адам десеңг, ма алай болурга керекди. Бюгече да чабыб тутмакчы кьоратыб кетгени. Быллай адам ючюп, мени сартып, джанымдан юлюш этерге да разыма. Джаным чыкыга эди да, бусагытда апы кьалайда болганын билге эдим,— деб, айтханын бегитгенча, кьатында турган пегерини букьусун чыгара, кьол аязы бла сыртындан кьакьды.

Тыгылаб туруб, тегерегине басынганланы бир белеги да айтдыла:

— Бир кесек кезюңг джанмаса, мында бир кьауум кьутурган джаукьонкьала башыны эзиретиб кетерикдиле, алай бир белек тири джаш чыкьса, башыбызны кьоруулар эдиле, апсы бойнубуздан басхан ауурлукьну келтиралмайбыз.

— Къанамат кибик, бизни ичбизде бир белек ётю болган адам болса, Къапшаубийни, бизге этгени ючюп, пчеглерни джерге кьуюб кетер эди,— деб Асланны кезюне кьарады Харшым, Къаншаубийге барган тилекчилеге кьошулганына кеси кесинден ийлыгыб.

— Сени ётюңг ауунгамы тюшгени, кесигизни Тогьузакьга туйдюрюб, сюд ишигизни кьурутханында, бац ура Къаншаубийге нек бара эдигиз? Тулпар эсе да, ол бир адамды, сиз бир-эки джыйырма да керюне эдигиз. Сизни адамга да кермей кьамчпине селеше турган заманда салыб кьырсагыз, ол заманда бек джууаш болур эди,— деди ардан биреулен.

Харшымны хората джерине кьатылганында, башы энише тутуб, адамланы ортасына ташайды. Кезлерни хымил эте, сакьалы экили кьыркыылган бир кьарт киши, джабышмакь таягына таяна, сёзге кьошулду:

— Къанамат кьайып атасын кьутхаргьаны ючюп алай бюсюреу этмейме. Оруслуду дейдиле, не адам эсе да, ол аланы биргелерине тутулган айтханды деб, мен бир сёзле эшитгенме да, алай джараулу сёзлени, тоба-тоба, мен, ёлюр тюю чыкыган бир кьарт, атам, атам кьабырдап кьобсала да, айталмазла дегенча, мени джюрегине алай джагыылгандыла. Аллай тюзлюкге айланган адамны кьутхаргьанына Къанамат джашаулу болсун!

— Къазий! Орус-орман джокьду, кьайда да иги игиди,— деди Аслап, тюрге таба кезлерни чыракь барыб турганлай.

— Алайды, джаным, алайды. Бизде бир кьауум майджюрек иги адамны джерге джудургуичу тыпчылыкь табмайды,— деб, Къазий, джабышмакь таякьны белине кенделен салыб, кюпорта болганына кьарай, кьабакь эшикден чыгыб, эки джанына аунай кетди.

Биймурза прауленде олтуруб, мырзакьлагьа элени джыйдырырга буйрукь бере турганлай, ёртенге чабхан адамча, Тогьузакь, талагы туруб келиб, силегейлерни чача айтды:

— Прустоп хан балада олтуруб турады, джаралы айюча, джан-джанын ашайды. Берп чакьыр деб, мени джибергениди. Дженгилрек кел,— деб, Биймурза не зат эсе да сорурга ауузун ачашлай, кюп булутха киргенлей адамны келеккеси ташайганча, Тогьузакь ташайыб кетди. Батис кьолджаулукь бла кьашха мангылайын сылаб, Муртазга кьынгыр кьарай:

— Мен кьайтырга, элде киндиги бла сийген адам кьоймай джыйыб тур,— деб, башы кёкюрегине аунаб, асмакьга барган адамча, чыгыб кетди.

Тюз межгитге туурада, кызыл боялган уллу кьабакь эшиги бла, кегет тереклени ичпиде башы агьара, уллу акь кьанджалбаш юй. Эки адам бир-бири юсюне минсе да джеталмазча, орамга айланган джанында уллу хуна. Кенг арбазны туура ортасында, Къаншаубийни атасына атасына дери атлары джазылыб, бир джанында арабча, бир кьабыргьасында орус тил бла, кьаманы, герохну, хазырланы суратларындан сора да джылкьыларына салдырган тамга сураты бла, мийик ат илкич. Андан бир белек атламда, бир джанына джакьлаб, хунадан этилиб, башы топракь бла джабылган ат орун. Джай салкьын хауада олтурурга, кегет тереклени арасында тегерек ишлениб, башы

кёк боялган къанджал бла джабылган салкынлыкъ.

Къаншаубийни къонакъ юйюнде бир терезесн улуу алма терекге ачылганды. Къонакъ юйню аллында сенчадан башлаб бютеу юйню тюбюнде къатапа кюйюз тешелгенди. Къабыргъагъа урулган, алтын суу бла джасалган буу башны мюйюзлеринде бурундан къалган къамалагъа дери тагъылмагъан сауут джокъду. Эшикден киргенлей, онг джанында имбашлары пагонладан джылтыраб тюрлю-тюрлю кийимле тагъылгандыла.

Терезе тюбюне таянаракъ, окъа бла джасалган бёркюн джелпегейрек кийиб, прустопха къараб, къашларын кере, Къаншаубийни къатышы Сафният, гитче нох, бутакълары къырылган нарат илқишча, ёрге сюелгенди.

Къонакъ юйню ортасында акъ гетен джайылган столда тюрлю-тюрлю ичги шышала, бирини белн базыкъ, бирини белн ишгичке, тёбен джаны базыкъ, бир къаууму да къошун маталлы, джартысыны ичи бошалаб, бир бёлегини да пашот басылганларына къол тиймегенлей сюелгендиле. Къаншаубийни къарауашларышы бири, аллында ганыуа тигилген акъ хотасы бла, кёзюу-кёзюу ашарыкъ табакъланы ташыйды. Къаншаубий, прустоп, Къыямыт шышалагъа асыу этиб, кёзлери, кюнге къараган гылыш къушну кёзлерича болса да, джарыкълыкъ джокъду.

Прустоп, кёк бетли ичгидеи рюмкасына къуюб, джепгил-дженгил тамагын джуудурады. Хылыкке этгенча, бишген кьой башны юсюне кырдыкла атылгандыла. анга прустоп узала келиб, чапчы бла эт алыр орнапа, кюмюш чанчыны арты бла столну къагъыб, джарылыргъа тебреген къабны тутханча, башындан къадалыб, мурулдайды.

Гитче нох, прустопну алай кёрюб, бир бёлек омакъ сёз айтыб, аны бла рюмкасын турушдуруб, ичерге кюрешеди. Алай болганлыкыгъа прустоп, бир кесек джазыла келиб, дагъыда биягъы хаджи къабха къадалады.

— Бир-эки багуш ийс этген тууар тюрмедеи къаханды деб, быллай бир мыдах болма. Бюгюнден оздурмай, мен аланы уялары бла къамчи тюбюнден чыгарырма. Сени саузугъунгу тартама! — деди Къаншаубий, узун бойнун столну бир джанындан къазча узатыб, алтын къамасына къадала. Чиллени аягъыча мийик рюмкасын прустопну рюмкасы бла тутушдуруб, рюмканы табанын ёрге айландырды.

Стол тегерегиндегиле джауда бишген эт хычылагъа ёшон салыб турганлай, кёз тюблерине кёк кюрен тартылыб, бетн агъарыб, Биймурза кьоркъа-кьоркъа босагъадан тюшдю.

Прустоп, аны кёргенлей, аузуна тыкыган хычин джартыны тюгел джухунчу, секириб къобуб, Биймурзаны аллын алыб, джумдуругъун хамхоту таба силжиб, сёлеширге аузу толгъашы зараи бола, бурну бла бир бёлек тюрлю тауушну чыгарды. Хычин джартыны асламысы тамакъдан энгеншиде, силегей къатыш хычин кесеклеши Биймурзаны бетине чача, къарт ит чабханча, башлады:

— Сени, узукъулакъ эшекни, старшинагъа нек салганма? Къайдадыла... Къайдадыла тутмакъла?! — деб Биймурза таба тебиниб, джумдурукъларын бурнуу тюбюне джууукълашдырды. Дауур джассы келлигин ангылаб, гитче нох, дарий чепкенини этеклерин, ийнек ётенини сюйрегенча, ызындан сюйрей, исилеген байталча, башын ары-бери силке, окъа тигилген башмакълары бла къатапа кюйюз джайылган полну тунакы дыкырдата, юйден чыгыб кетди.

— Аны асыры терлиги барды деб танымайма. Аманлыкъчыла тауда болуб, элни джашаууна тычлыкъ джокъду. Къалай-алай болган эсе да, бюгюн биз аланы тутмай, ызыбызгъа къайтыргъа амал джокъду. Анча сайын аланы атларын айтыб сёлешгенибизге да ийлыкыган этеме. Бусагъат элни къобарыб, ташагъач кьоймай джайылыргъа керекди, — деди Къаншаубий, Биймурзаны ариулай.

Къаншаубийдеи кёл табханында Биймурза, бир кесек эси орнапа джыйыларакъ болду.

— Бугъоугъа, сынджыргъа дери мен алагъа салмаган къалмагъанды. Энди къолума бир тюнселе, мен аланы, джанлары хырт деб чыкыгъынчы, сыгъарем, — деб, таб керги къолуна тюшюб къысханча, къолун джумуб, гыжылдата, тишлерин къысды ол.

Ёрге-энишге бара турган прустоп Биймурзагъа кынгырыпа къарады.

— Сен, старшинадан эсе, арбаз сибриучю болургъа тыйыншыла адам эдинг. Къалай этейим, атамнига былай кёбден берн излеб турган, патчахлыкыны джаун тутханма деб, къагъыт джибергенме, энди не айтыб бетими кёргюзейим, — деб, чыпчыкыны тутхан адам, къол азын ачыб къарайма деб, учдуруб, бош къол

язына къарагъанча, джумдуругъун ачыб къараб, къолун силкиб, къызыу-къызыу атлаб тебреди.

— Элли джыйгъанмыса? — деб сорду, столну тегерегине джолоучу болуб эрккенниде, Биймурзагъа эрши къараб.

Кёзлери столда шышалагъа чыракъ барыб тургъан Биймурза сир къатды.

— Джыйылыб сакълаб турадыла, — деб джууаб этди ол. Бусагъатха дерн тынгылаб тургъан Къыямыт, джауорун къалакъны арчулаб, джарыкъгъа тутуб къарай, прустопха айланыб сёзге къошулду:

— Алгъынча тюлдю, эл осал болгъанды. Ол Семси деген къаны келлик элге киргенли, элли башын тюбюне айлаңдыргъанды. Андан бир сёзлени эшитгендиле да, алгъын заманда айтханынгы джерге тюшюрмеген адамла, энди джукъ айтханынгы джууаблашыб тебретдиле. Бизни насыбыбызгъа, сен юсюбюдесе, элли иги къаты къамчилемесенг, бир къауум шхуу-урсуз башларын келтирюб, шорбатладап чыгыб тебретдиле. Алтын этегинге башым къонакъды, джюй-юсхан, иги къатыл!

— Сыгыб къаңларын чыгъарыргъа керекди, — деди Къанияубий, эки джансюегине къолларын салыб, тешлерин къыса.

Биймурза да, прустоп къатына джууукълашханында, урады деб къоркъуб, артына тура, кесин тыялмады:

— Ууадых этерге керекди, — деб, чабырлыкъ ийлегенча, къолун бурду.

Медаллары, крестлери, уллу бычакълары зыңгырдай, арбазгъа тегюлюб, прустоп эм алларында, эм артыларында да Биймурза, тизилиб прауленнге тюшгенлеринде, эл джыйылыб, кутам-кутам болуб тура эдиле.

Прауленни арбазында стол джапында олтуруб, иши болмай, бурноп къаза тургъан къагъытчыны къатына келиб, прустоп, пегерлери да тегерегине басыныб, кесин кърым тауукъча кёбдюрюб туруб, адамла джыйылыб бошагъанлай, ауузундан ичги ийне ура, элге айланыб гюрюлдеди:

— Къуш уяларыгъызыны чачарма, сизни... — таушун абадан келтирюб къарылыб, ауузундан сёз чыкъмагъанында, таркъ деб джумдуругъун столгъа уруб, бурнуу къазгъанын тохтатыб, къагъытха къабланыб тургъан къагъытчыны илгендире, джётгюре келиб ачылгъанында, къолу бла чегетни кёргозте айтды:

— Чегет бёрюлеча, аманлыкъ этиб, къачыб бара да

тауда джашына, алай джашаргъа мурат этесиз. Сизни мен тюрмеде чиритirme. Къачыб айланган аманлыкъчылары кырыб, хар юйге беш солдат салыб турлукъма. Сиз ол заманда акылы болурсуз ансы... — деб, сёзюню артына джетгинчи, асыры бек кычыргъандан къарылыб, чегет таба джумдуругъун силке, артылгъан чоюнюрча, кызырыб, джётелн тутуб, олтурду.

Прустопну артында сюелиб тургъан афендини Къыямыт къулагъына шыбырдагъанында, Мухаммат-Амин, кёзлерни сюе, алгъа чыгыб, тюлкюлениб башлады:

— Къуран аятда, оноучуларыбызны айтханын мен айтханымы этгенча этигиз деб, джазылыб турады. Бир-эки адам, динни къайдан эсе да келген бир гяургъа сатыб, теблеб айланадыла. Хар бир муслиманы борчу аланы табхан джерде тутуб, къолларын, аякъларын байлаб, законшу къолуна бериргеди. Къарнашла, бир-эки аманлыкъчы ючюн, аллахны чамландырмайыкъ, бюгюн уллу, гитче да къалмай, ташха, агъачха джайылыб, аманлыкъчылары тутуб келтириб, бетлерине къазан къара джагъыб, оноучулары къолларына берирге керекди. Къуранда болгъан затны айтыб къояйым, бюгюн ол аманлыкъчылагъа къылыч уруб ёлген муслиман, джашагъан дунясында не кёб гюнах этген эсе да, шент боллукъду, — деб, мычакъ тартыб кёкге къарай, артына туруб, хаджилени арасына олтурду.

Джыйылгъан адамла, башларын энинге тутуб, муратларын джюн чепкенлени, джары топлапы тюбюнде джашырыб, тёпелери бла стол таба къараб тургъанлай, Токъал, джауорунларын ура келиб, къачар къоянча, тегерегине дженгил-дженгил къарай, узакъ болмай Къыямытны кёргенне кёл басыб айтды:

— Джамагъат, аллах игилик айтдырсын, мен бир сюрююню джаш, не билеме, тейри, диним ючюн, бусагъатда, «Токъал, кесинги ёлтюрт», — десегиз да, огъайым джокъду. Игилерибиз, ашхыларыбыз айтханча, юрюлюб барыб, законнга, джолгъа джетдире айланмай, аманлыкъчылары тшилк-тшилк этиб къояргъа керекди.

— Айхай, сен кыргъанла уллу къабыр болуб, буруу этилиб турады! Артыкъсыз да Къыямытны билемугъундан тойгъан эсенг, къачхынчыладан тузгъа булгъарыкъ да къоймаса, — деб кычырды Аслан адамланы орталарындан.

Къыямыт секириб къобуб, аякъ бюгюб тёрт джанына къарады, алай болгъанлыкъгъа ким къычыргъанын эслеялмады.

— Кимди ол былайда ит къусханча къусхан? Эркиши эсенг, бери чыкъ, нек джашынаса! — деб да кюрешди, таягъын кенделен тутханлай, кезлери джана. Алай болгъанлыкъгъа, чегетде тереклеге соргъанча, бир адам ауузундан сёз чыгъарыб джууаб этмегеннде, кеси аллына мурулдай барыб, олтургъан джеринде бир къартны аягъын басыб сынгсыта, элден кезлерин айырмагъанлай, къанга шиндикге олтурду. Къайгылы болуб, шиндикде тохтаялмай, къутургъан тууарча, тегерегине къарай тургъан прустопха Биймурза айтылгъан затланы шыбырдаб кечюреди. Къаншаубий, ичеге джёрмечя созула, къартланы арасындан чыгыб, ашыкъмай, ууакъ-ууакъ атлай, столпу къатына келиб, алтын къамасына джабышханлай, кюнде кечюреге, имбашлары джылтырай башлады:

— Былай тынгылагъандан хайыр джокъду. Сизни амалтын оноучулагъа бетибизни кёргозалмазча болгъанбыз. Бусагъатдан аты болгъан атлы, аты болмагъан джаяу, Биймурзаны ызындан тизлиб барыб, ол къачыб айлапнап итлени табыб келмей, амалыгъыз джокъду. Сизни былай тынгылаб тургъаныгъыз элге бир пелах джаудурлукъду. Сёлешире эрингенча кёрюнесиз, тебрерге эринген болса, ол заманда кёрюбюз... Бир сагъатдан, сауутугъузну-сабагъызны тагъыб, былайгъа джыйылыгъыз! — деб, кезюу-кезюу имбашларыны джылтырагъанларына къарай, башха сёлешире адам болурму деб, анга туракълады. Киши сёлешире ауузун ачмагъанында, эрицлерин, тазгекден джийиргенгенча чюйоре, орнуна олтурду.

Эллилени арт джаплары седирей тебрегенлей, элни къыйынын, палномочха джюрюй, къарнына уруб тургъан Гымыш-хаджи, къарны аллына чыгыб, акъбаш хазырларындан эки къолу бла къадалыб, къуйругъу атауул къочхарча силкине, ёрге къобуб, сархын джелкесине тюрте, башлады сёзю:

— Басылыр элни къулагъы сангырау дегенлей, былай этиб нек турасыз, сау къаллыкъла! Ичигизден аманлыкъчыла чыгыб, джырлаб къутулургъамы мурад этесиз? Динин, тынчлыгъын сакъларгъа суйген бусагъатда эки этегин джанына сугъуб тебрерге керекди. Не къара пелахды бу бизге? Бир-эки къутургъан аманлыкъ эталгъанларын этиб, энди чегетге чыгыб,

хаджирет болуб айланадыла. Бюгюпден оздурмай тутуб къолуна берликбиз деб, келген оноучугъа айтыргъа керекбиз. Алаймыды, джамагъат? — деб къолун силкиб, «алайды» деб къычырлыкъ болурла деген мурадта къарады. Алай а Токъал, Мустафа дегенча бир-эки тамакъ болмаса, къалгъанла, ауузлары толу суу урлагъанча, тынгылаб къойдула.

Сёлешиб, ызындап «алаймыды» деген заманында, «алайды» деб къычырыктыны эшитирге юрешиген Гымыш-хаджи, Токъал бла Мустафаны тамакъларына тууарылыб къалгъанында, сусаб болгъан адам чычхан тишген айран джыккыргъа къарагъанча, элге къараб, тиоб эрни салыныб, ызына бурулду.

Столпу тегерегине басынган къауум, алагъа да Къаншаубий бла Къыямыт къошулуб, къошбаш болуб къуш-муш эте тургъанлай, элни ортасындан бир чалсакъал, эски къара къапталлы бир адам, бурнуна къысха-къысха узала, алгъа чыгыб, джунчуб, тили тутула келиб айтды:

— Сиз «кийиз къамчи, джерге кир», — дегенликге, биз хаджиретлени къайдап табайыкъ? Тургъан джерлерин билмейбиз, биз барыб чапаллада айланыб келгенликге, андан не хайыр барды? Не уа биз баргъанлыкъгъа, ала бизге кеслерин тутдурамыдыла? Былайдыла деген джеригизге, неди амалыбыз, оу-шау эте барыбыз, алай а...

Ол сёзю артына джетгинчи, эллилени орталарындап къайсы эсе да бири къычырды:

— Къайда болгъанларын Къыямытны «шийых» джашы табар, кюн къызаргъа Мединагъа «барыб келгенди», кимни къыйнау да джокъду, аны иерге керекди, — деб, ары-бери чайкъалыб дауур бола тебреген элни ичине ташайды.

Къыямыт, сары чыгъанагъа олтургъанча, секириб къобуб, таягъын силкиб ёшюн уруш этди, алай болгъанлыкъгъа ким къычыргъанын таныялмай, Къаншаубий бла кенгеше тургъан прустопну къатына келиб, эл таба таякъ бла тиортюб тарыкъды. Стол тегерегиндегиле, не этерге билмей, армау болуб, кенгеше къызыб туруб, къарагъанларында, элни уллу асламы чачылыб, бир бёлек бухар бёркюу къаууму, алтын бла боялгъан къамаларына джабышыб, джоппучукъ болуб тура эдиле. Элни чачылыб къалгъанына прустоп Биймурзагъа уруша, къаууму да прустоп бла Къаншаубийни ызындап, эм артларындан дефтерин кёлтюрюб къагъытчы,

прауленнге киргенлеринде, Муртаз, ызчы итча, талагъы туруб, джортуб келиб, прустопу аллында сир къатыб, онг къолу бла черс берди.

— Табханма ызларын! Джагъаны ёрге кетиб турадыла, бусагъатда тебregenлей, юслерине келиб къалыкъбыз,— деди.

Прустоп, джашил мияла мынчакъгъа кюн таякъ тийгенча, хымил кёзчюклери джылтыраб, ышарама деб ауузун къыйыкъ этиб, Муртазны имбашындап къакъды.

— Молодец! Къуллукъну билесе, ала къолгъа тиюшесе, мен сени кёюрегинги джылтыратмай къоймам,— деб Муртазны уллу къууанча сала, Биймурза таба айланыб буюрду:

— Бусагъатдан стражниклени, дагъыда сауутлу адам табханышгы алыб барыб, абрекдени не саудан, не шаудан бери джый!— Къаншаубий, терекге джюн машокну такъгъанча, къолтугъундап киргенлей, прауленден кетдиле.

Алтын къамалыла, бухар бёркюле, кюёу нёгерге тебregenча, кюмюш керек бла джасалгъан атлагъа миниб, керексизге джаркъа таууш этдире да атланы ура, атланы ауузларын бирер къарыш ачдырыб, праулен арбазда ёрге-энишге барадыла. Къыямыт бла Мухаммат-Амин, сескекдениб тепсей тургъан атлагъа джууукъ барыб, атлыланы тюбюнден къараб ышарадыла.

— Джыланига тюбоб, тутама десенг, ургъан этеди, тюбегенлей, башларын-башларын эзигиз,— деб тишлерин чыкъырдата, гулоч таягъы бла басыб джерни чунгур эте, бир джанына бурулду Мухаммат-Амин. Эл джыйылгъандан бери Къыямыт салпыланыб туруб, айдек атлыланы кёргенине абрекле тутулгъанча къууаныб, эслеген кёз бла къараб, бир-эки атлыгъа бошланган айылларын тартдырыб, таягъын силке, джууукъ тургъан атланы юркютю.

— Джигит болугъуз, мен сизни кибик заманымда, ташны къыссам, суу чыгъара эдим. Къаяры хашкенни бойнубузгъа миндирмегиз, ашхы джолгъа барыгъыз!— деб, Къыямыт афенди бла селеше тургъан Биймурзагъа бурула тебregenлей, атлы бёлекни аллында, къызыл боялгъан ашыкъ кибик, тору аджирге минген алтын къамалы джаш, бухар бёркюн джелпегейине кийиб, тартханы сингенени билдире, атда ары-бери ауа, аллына тебинди.

— Къоркъмагъыз, игилерибиз айтханнга, отха кир

деселе да, атлагъа къамчин басыб, кириб кетерикбиз. Ол тауда айланган аман чабырлыланы бусагъат муштукъул этиб келейик,— деб, тору аджирни ауузун къысха тартыб, аууз кёмюклерин чачдыра, ат джерде джампая, нёгерине айланды джаш.

— Алаймыды, аланла?— деб сорду дагъыда.

Кирн болгъанланы джашлары, къызарыб, къулакъ от алгъанларын белгили эте, къычырдыла:

— Биз аланы айыл тюбюне тагъыб келирбиз, бери къолгъа бир джетмеге къоюгъуз!..

Бир-бирине ёзенгилери илниниб зынгырдай, бир къауумлары чепкен этеклерин белибауларына къайырыб, къулакъ отлары асыры бек дженгенге атджерни къашына джаблана да ызына сюеледиле, Биймурза алларында, уллу джолну букъу этдире, бюртюк пзлей джолгъа джайылгъан тауукъланы илгиздик этиб, хуна башларындан учура, тёртгюллеб джолну ёрге айландыла.

Къыямыт, ташайгъынчы атлылапы ызларындап къараб туруб, сакъалын сылай:

— Кёремисе, джары тонлуланы бири бурулуб къарамай, чачылыб кетдиле. Не десенг да кесн адамынг башхады: керекли кюн ашхыланы, иглени джашлары къангишча сюелиб тохтадыла,— деди Къыямыт, афендиге айланыб.

Афендини башы сагъышха кетиб туруб, Къыямыт айтханны арт сёзлерин ангылаб, башын силке, джууаб этди:

— Алайды, кесим десенг, эки эрнинг бир-бирине джетеди.

Экис да кеслерини сагъышларына болуб, ууакъ-ууакъ ышырыла, праулен арбаздан чыгъыб ташайдыла.

Атлыла элни къыйырында джоппу болуб тохтагъандыла. Аджашхан итча, Муртаз, эки къолун тобукъларына таяндыра, джолну ёрге бла энишге барыб, пйне излегенча, джолну къалын букъусун таякъ бла чачакълайды. Биймурзаны атда тепчилдегенин кёрюб, чамланады деген къоркъуу кёлуне келиб, башын кёлтюрюб, джыйрыкъ къысыкъ мангылайындан терин сыгъады.

— Чабыр салам ууалгъан ызы праулен арбаздан былайгъа дери келтиргенме, энди былайда табмайма, бир ишексиз, былайгъа дери келгендиле,— деди ол.

Муртаз Биймурзагъа ыз табхан хапарын алгъы бу-

рун айтмай, прустопха чабыб айтханы ючюн, джюрегине туюкомчек болуб туруб, келе келиб джолну ортасында тирелиб тохтагъанында, къашларып туююб, къолун тохун этиб, джансюегине тиреди Биймурза.

— Уллу джолда болджар салам кѳргенме деб, аны ючюнмю айланганса дуняны къырыб? Къуругъун сен, сен таянган къая аугъан этеди,— деди тилини учу бла.

— Абрекле къачхан заманда, бугъоу зыпгырдайды деб къоркъуб, бир шексиз, бугъоугъа салам гырмык байлаб чыкъгъандыла. Салам умурла тюрмени пинде полда да къалгъандыла. Сора апдан чыкъганлай, таймай былайгъа дери салам ууалыб келгенди,— деб, ызы тас этеме да прустоп ауузланган медалдан къуру къалама деген къоркъууда, башып эинше тутхашлай, джолну ѳрге кетиб, сын ташны туурасына джетгенлей, къол булгъады.

Биймурза алларында, атлыла джортуб келгенлеринде, Муртаз, бир бѳлек чѳбно къол аязына джыйыб, къууангандап кѳзлери джана, туб эрни къалтырай, Биймурзагъа салам умурланы берди.

Саламны ызы былайда башланады, бир шексиз, биягъында мен ызы табмагъан джерде къояп согъунчакъ этгендиле, аякъ ызлары бу къулакъны ѳрге киргенди,— деб къолу бла таугъа чыкъгъан уллу джар къулакъны кѳргюздю. Апдан къайтхан заманда Биймурза, Муртаздан таша джерде ызчылыкъ усталыгъын прустопха кѳргюзтюрге деб, Муртаз берген саламны умурун къолджаулугъуну къыйырына туюдю.

— Энди, ызы тас этмей, аллыбызда бар,— деб къамчини бурну бла къулакъ таба кѳргюздю.

Тикге чыгыб тебегенлей, атла къара дуу джаныб, ат джерле артына кетерге къалгъанларында, алларында узайыб баргъан Муртазны ызындап джаяу тизилдиле. Чегетден айырылыб джалашга чыкъгъанларында, тау киришин башын къара булут къуршалаб, сууукъ, хыны джел уруб тебреди.

Джел къызыудан къызыу уруб сууукъсурата, бир-бирде бетлерине джангур тамчыла тнедиле. Биймурза, арыб, таш джанына олтуруб, ѳрге къарагъанында, Муртаз уллу къара къаяны тубюнде къарала, къол булгъай тура эди.

Нѳгерлерине сауутларыгъызыны джерлеб хазыр болугъуз деген буйрукъну бериб, атланы ырхы ауузда къойдула. Талакълары туруб, къаууму да терлеб чыкъ-

гъанларында, Муртаз, тютюн чыкъгъаны кѳргюзте, Биймурзагъа ийлиб шыбырлады:

— Билмей тургъашлай, туура юслерине келиб къалгъанбыз. Уялары былайдады. Энди ала бизден ычхын-сала, бойнуму тѳрт джеринден кесдирирме,— деб, бойнундан бир атылгъан берданы алыб, баш бармакъ киби, базыкъ къоргъашын окъ бла акъыртын джерледди. Биймурза, къаяны тубюне къысылыб, тѳрт джанына сымарлаб къарады.

— Абреклени тургъан джерлери узакъ кѳрюнеди. Не заманда да мадар табаргъа залим болуучанса, энди ишин къалай башларгъа керекди?— деб сорду, Муртазны кѳлюн джаза.

Абреклени тутуб келиб прустопну аллында махтапыб, медал кѳрюегинде джылтырарыгъы Муртазны кѳзюне кѳрюнюб, къууангандап аягъыны тубюнде чѳб сынмай, джабагъы стукку маталлы мыйыкларып сыларгъа кюрешиб, кѳзю бла къаяны мийиклигин ѳлчелеб, аягъын ташха салды.

— Эрлай бир-эки тир джаншы джибериб, чегетден быкъы этдириб келтириб, бир къауумубуз быкъы бла ѳрлеген заманда, къалгъанла бетданда сакълаб, дорбундан башын берн къаратханы ышангъа салыб атаргъа керекдиле. Алай бла аслам адам ѳрлесе, басынрыла ла тутарла,— деб оноу этди Муртаз.

Биймурза, тыпгылаб туруб, бирге къуллукъ этгенли этмеген затын этиб, Муртазны сыртындап къакъды.

— Быллай эсебли адам бу тар ѳзенде тууаргъа джазыкъ эди,— деб ышарды. Сора нѳгерлерине айланыб:

— Джашладан тѳртеулеи эрлай барыгъыз да бир быкъы этигиз да келгиз,— деб ташха олтурду.

* * *

Дорбундагъыла табхан затларындап ауузланыргъа кюрешиб, бошагъанларында, Қыанамат, бир бѳлек патронну хазыр орунларына сугъа, джасауайдан сыйыргъан берданы къочхарын чыгъарыб гетен бла сюрте, кишиге да къарамай сѳзге къошулду:

— Элинг-джеринг болмагъан джерде Тюркге къачыб не табарыкъса, не болса да бу тау къыйырладан кетерге керек тюлдю.

Бийнѳгер, айтханына ичинден сокъуранса да, кесин дженгдиртирге суймей, аякъларын отха узатыб, чабырларын джарашдыра сорду:

— Тау кыйырларында тѳгерек айлана, не заманга дерн туругъа мурат этесе?

Темир саба бла берданны ичин ышый, башын кѳлтюрмей, джууаб этди Къанамат:

— Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, къайдан болса да бизин арбазгъа да бир кюн тиер. Бизин элде джашагъандан эсе, чегет джаныуарлагъа къошулуб айланган да игиди. Нѳгерибиз да бу этекледен къорарыбызны асыры ушатмагъанча кѳрюнеди.

Чыкырдай келиб отну джилтини юзюлгенча, Къанамат бла Бийнѳгерин ортасында джангырыб башланган сѳз тохтаб, экиси да ишлерине къыздыла.

Дорбунну аллырагъына, джарыкъгъа чыгыб, Ибрагим къарачай сѳзлени айтыб, алапы Семѳн бир-эки кере да къайтарыб айтыб, китабчыкъгъа джазады. Дорбунну ичинде эски тулукъгъа дерн атларын джаздырыб, Ибрагим, баш бармагъын бюгюб, бармакъларыны атларын джаздырады.

Бадимат, эски кийимлени алыб, дорбун аллына чыгыб, эл таба къарай да ахсына, джылтыргъан кийимлени джамаула бла битейди. Дорбунну къабыргъасына джошучукъ болгъанлай, тиге келиб, гитче къызчыкъ заманында ойнай айланганы, уллу бола тебрегенинде, юсюне тег болмагъан хаух кийимлени кийиб, уялгъандан джаякълары от киби къыза, тойгъа джаны чыкыгъаны кѳсюне кѳрюнеди. Андан озуб, бу артыкълыкъ джетиб къачыб айланганы джукъу арада бастырыкъланыб тургъанча кѳрюнеди. Башын кѳлтюрюб дорбунну кѳргенлей, тюш болмай, керти зат болгъаны, дорбунну суукъ ташына бауурланганча, джюрегин суукъсуратады.

Бийнѳгерин чепкенин сѳгюлгенлерин, джылтыргъанларын тигиб, бир джанына салды. Дарий киби сыйдам къызыл эринде шынтахыдан юзюлген кесек къарала, эл таба кѳзлери аралыб туруб, джаш кѳкюреги бла терен ахсынды. Онг джанына къараб, Семѳну габрайын кѳргенлей, Апанас эсине тюшюб, джийиргениб, этеклерин тюбюне джыя, берлакъгъа турду. Сора кѳлюне былай келди: «Менден ѳзге адам, къачхынчылыкъда къонакъ этиб турмай, къыпты бла къарнын

тартар эди. Кесиме артыкълыкъ этерге чабыб, атамы тутмакъгъа салыб, ол гяурланы меннге этмеген не терликлери къалгъанды? Атам... атам, хариб, дагъыда мынга «иги болугъуз» деб айтдырады. Айыралмай, тубаннга киргенча къатышханма. Мени атам бла оруслу нек тутулгъанды? Атанг былай айтханды деб Къанамат алдагъан болурму? Огъай, аны алдаргъа не джолу барды! Мени ючюн деб, къачхынчы болуб айланган адам мени алай алдаяллыкъ тюлдю.

Бу Ибрагим да мынга, кесини бир этине-дженине тагъылгъанча, тагъылгъанды. Кѳзюм кѳргенлей, атама бир иги сормай къоймам»,— деб бир кесек джюрегин басды. Семѳну габрайын джамамай къояргъа, Къанамат къонакъгъа осал къарайса деб джюреги аурумасын дегени эсине келиб тартына, башын кѳлтюрюб габрайгъа узала тебрегенлей, тюз аллында, кѳзлери къызара, мушулдаб, Муртаз быкыгъа илиниб, дорбунга чыгыб келе эди. Кѳсюме кѳрюне болурму деб, кѳзлерин ачытхынчы уууб къарагъанында, Муртаз, ѳрлегенин тохтатыб, кесин ышартыргъа кюрешигенден, эрши бети торлешиб, къолун булгъаб, шыбырдаб чакъыра тура эди.

— Оу, мен джарлы, чыгыб келеди,— деб аз таууш этиб, тилин чыгъарыб, юсюне чабыб келген уу джыландан санлары къыйылгъанча, къыйылыб, къулакълары, суу киргенча, дуулдай, бир кесекни къымылдаялмай турду Бадимат. Муртазны дженгил ѳрлеб келгенин кѳрюб, бютеу къарыу болгъанын джыйыб, чѳгелегенлей артына тура келиб, дорбунга кириб:

— Муртаз ѳрлеб келеди! — деб къычырды.

Къанамат, сюртюб джыя тургъан берданын къолуна къысыб, дорбунну аллына чыгыб бауурланганында, Муртаз, быкыдан ычкыныб, аягын таш тапхыргъа салыб, тохтаб тура эди. Стаутха кирген бѳрюча, тѳгеренине къараб стымлаб, таш джанында юсюне къараб тургъан шоккуну суукъ къара аузун кѳрмей, бойнундан берданын ала, акъыртын атлай, ийиле берлакъгъа чыкъды. Аны келгенине къараб тургъан Къанамат, къулакъ юзюлгенча, дорбунну тауушдан алдырыб, ачы къычырды:

— Не затынг тюшгенди, не излейсе мында, сабыр эт!

Илгениб ѳрге секириб, башында бѳркю артына чортлай, таууш келген джанына бети саз топракъ болуб къарагъанында, берданны бурну юсюне бурулуб тура

эди. Апы эслегеплей, бети эрши тюрлениб, кысха кирген ёртенден кыачхачча, артына туракълай, бауурундан джатыб, кёзлери бердашы къара хамхотуна аралгъащай, аякълары бла быкыны излеб тебреди.

Къанамат, Бийнегерин сыртында къара ырхым тамгъа кёзюне кёрюшоб, ачыгынчы тишлерин кысыб, саргъала тургъан мангылайгъа тутуб, сампалны бычкындырды. Дорбууну аллында атылгъанына, къая болгъан бирден тиллениб гюрюлдегенча, ачы таууш этиб, сары мангылайны ортасына кызыл тамгъа тюшюб ташайды. Дорбууну тюбю къаягъа кысылыб, шкок тауушха сескеклениб тургъащай, чардакъдан джюм машок атылгъанча, Муртаз, бетин къан джууа, аллына тюнгешинде, Биймурза, илгениб, артына туракълады. Ауузу кыйыгъына кетиб, бурнуу юсюне тереп сызладан чибин ау джабышыб, бетджаннга къараб, къамчени силке, дорбууну атаргъа буйрукъ этди.

Къурмач чартлагъанча, къатышыб джыйырма шкок атылыб, къаяланы гюрюлдеген тауушдан алдырды. Экинчи шкокну Семён алыб, Къанаматны къатына джатыб, Бийнегер, ёрге туруб, чабар атча, атаргъа сауут табмай, квалтырай тургъанлай, бетджандан джызылдаб келген кюркыашын чибилени бир билегин къабды. Сауутсуз болуб ызына джууаб къайтаралмагъаны ачы тийиб, джаралы айюча, тегерегин сермеб, Къанамат ата тургъан шкокну алыргъа узалды. Алай болгъанлыкыгъа Къанамат бери бурулуб эрши къарагъанында, шкокну кызгъан сыбызгысын джибериб, артына тохтады.

Къанамат, атаргъа кызыб, узалыб хазыр орунларында патрон табмай къарагъанында, Семён, патронлары бошалыб, бир джанына туруб, Бийнегер да артын бери буруб, байлашган билегинден кызарыб къап чыгыб, эки кюлу бла джелкесинден тутуб, башын ташха къаблаб тура эди. Тёрт джанын кызыб, атаргъа патрон табмай, ёрге кюбмагъанлай, шкокга къадалгъанлай, не этерге билмей, башын шкокну кючхарына салды. Дорбундан атылгъан тохтагъанлай, бетджандан дорбууну тешигине кюркыашын жангурну кызыудан кызыу куюб тебретиле. Къанамат, бал чибилени ортасында джатханча, тегерегинде окъ джызылдаган тауушха тынгылаб туруб, башын кёлтюрюб кычырды:

— Патрон!

Бадимат, Къанаматны къапталыны хурджуналарын кярмай кетиб сынгар бир патрон табыб, окъла куюлуб дорбууну кыабыргъасына, атха къамчи ургъанча, таууш этиб тийиб джагыла тургъанларына къарамай, башын энпше да ийилтмей, тойда тепсерге чыкыгъанча келиб, патронну Къанаматха узатды.

Уллу саугъаны алгъанча алыб, бир кесекни, патронну кёрмеген адамча, тегерек айландырыб, берданы кючхарын артына тартыб, ууалады деб кюркыгъанча, акъыртын шкокну ачылаб тургъан ауузуна салыб, бауурланды.

Дорбууну кюршаллагъанла, анда-мында бир-эки атхан болмаса, бютеу атханларын тохтатдыла. Алагъа кяршичы къаты джел тохтаб, къара булут тауну башында салышыб, челек бла куйгъанча, къачхы сууукъ жангурну куюды. Дорбунда шкок атылгъан тохтагъанында, борсукъ тешикден къарагъанча, Биймурза, башын къая тюбюнден узатыб, тёрт джанына сымарлаб къарады. Кёзлерин огъары джанында джамчыны тюбюнде Муртазны ёлюгюнден джашлатыргъа кюеше, акъыртын къая тюбюнден чыгыб, тёрт кват ийилиб, негерлерине бетджаннга келиб, таш джанына кысылды.

— Энди ала окълары, отлары тауусулуб турадыла, бир бёлек джаш быкы бла таяныб, кёкюреклерине бердашы тиреб, алыб тюшерге керекди. Сиз башына ёрлегинчи дорбундан башын къаратхан болса, биз былайдан атыб, сиз барыгъыз да башына ёрлегинчи, хата этдирмезбиз. Тирин джашланы мен бусагъатда таныйм, кеси разылыгы бла барыргъа суйген кимди? — деб сорду Биймурза.

Стражниклеге кюшулуб келген омакъ джашланы, Муртаз быкыдан тегерегенлей да куулакъ отлары, кюл бла сыдыргъанча, кетиб, аны юсюне сууукъ джауум да, суугъа уруб алгъанча, джибитиб, Биймурзаны айтханын эшитгенлей, таш джанына бекден бек кысыла баргъан болмаса, башын кёлтюрген адам табылмады. Тебреген заманда, «тауда айланган аман чабырлыланы бусагъат муштукъул этиб келейик», — деб Къыямытны аллында махтанган, тору аджирин неси алтынкъама, къая тюбюнде къара джамчыны джайылгъанын эслеб, Биймурзаны кёзюне тюртюлмейим деген кюркюуда, джибиген бухар бёркюн кёзлерине басыб, аллына сюелген ташны тюбюнде адам джа-

шынырча тешиги болмагыянына бушуу эте, джуммакъ болуб кысылды.

Биймурза, къараб туруб, нѣгерлеринден башын кѣлтюрген кѣрмей, адам ангыламазча, бурну бла бир тукъум бир ауаз чыгъара, стражниклеге буюрду:

— Бусагъатдан бешулен барыб, быкъыгъа миниб, бери байлаб тюшюрюгюз!

Джатхан джерлеринден къобуб, стражникле, тегерекке къараб, бармазгъа сыйгенлерин билдире, джауоруңларын уруб тохтадыла. Алай болгъанлыкыгъа Биймурза, тауукъ дорданын тургъузуб, башларындан эшишге тик къарагъанында, джууаб этерге къоркъуб, дорбуннга туура джерде бауурлары бла джерни сибире кетдиле.

Биймурза бетджан джанында къалгъанлагъа, кърым тауукъча, кесин кѣбдюрюб, къая тюбюне кысылды.

— Дорбундан башын къаратханы иги марлаб атыгъыз! — деб буюрду алайдан.

Биймурза къая тюбюне ташайгъанлай, бетджан ташланы тюбюне кысылгъанла, кирпи къоркъуу кетгенден сора чыгъана къабындан башын къаратханча, башларын чыгъарыб, тѣрт джанына къараб, дорбуннга кѣзлери джетгенлей, биягъы ташланы артына, кеслерин джыялгъанларына кѣре, джоппу болуб кысылдыла.

Къанамат, дорбунну аллында джатыб къараб туруб, бетджандан быкъы таба айырылгъанлада юсю джылтырагъан кѣрмей, Биймурза бери келмей къайда къалгъанды деб, аны сагъышын эте тургъанлай, тюз аллындан, джаз киштикини мыйыкларыча туруб, бѣркюню тѣппесине окъала тигилген бир адам, шкогун аллына тутуб, башын къаядан къаратды. Ешпону бери чыкъгъанлай, Къанамат марлаб сампалны ычындырды. Суугъа кѣмполгенча, ызына кычырыкъ этиб ташайды ол да. Дорбундан шкок атылгъанлай, бетджандан бирден атыб тебретиле.

Къанамат, юсюн къагъа артына туруб, кенг къол аязы бла мангылайын сюрте, тегерегине басынган нѣгерлерине рахат сорду:

— Патронланы арты болду, мындан ары къалай этейик?

— Кеч болгъунчу дорбуннга джибермей кюрешиб, — деди Бийнѣгер, къаны кетгенине бети саргъалыб, сау къолу бла джумдуругъун силке, — кѣз байланганлай, бетджан этиб атхан джерлерине артларындан келиб,

чабыб бир бѣлегинден сауут сыйырыргъа керекди. Джыйып джанлы эшек сюрююню къыргъанча этиб, патрон къалгъанларын алыб былайдан джапларгъа керекди.

Семѣн, айтханларына тынгылаб, магъанасын джарты-къурту айыра, ташха олтуруб, мангылайына таяныб туруб, къарачайча билген сѣзлеринден да къошуб, бир-бирде къолу бла кѣргюзте айтды:

— Биргебизде тишируу барды. Ала бизден кѣбдюле, сауутлары да эркинди, болушлукъ келтирирге элге да джиберген болурла. Къараигы болгъанлай, билдирмей былайдан, ызыбызны аджашдыра, къораргъа керекбиз. Аладан бир бѣлекни ѣлтюрюб, кесибизни кыырдыргъандан хайыр джокъду. Джигитликге да саналмайды ол.

Къанамат, мангылайы бла къараб, тынгылаб туруб, Бийнѣгер бла Бадиматха кѣзюп джетдире айтды:

— Тюз айтады, кеч болургъа кѣб къалмагъанды, кетерге хазырлапайыкъ. Болмаса, къарангыда ала салгъан быкъы бла тюшерге да кюреширбиз. Ары дери мен алашы бир джубатайым, — деб, эски къара чепкени таякъгъа чанчыб, башына да кесини бѣркюп къаблаб, кеси къаяны бетджаннга таша къабыргъасына кысылыб, кийиндирген таягъыны башын дорбундан къаратды.

Къызыу атханларын тохтатыб, бир-бир ата тургъанла, дорбундан къаранчха къарагъанлай, бирден къуйдула, алай болгъанлыкыгъа Къанамат, къаранчханы ызына алыб, нѣгерлерине бурулуб, ышара айтды:

— Ала тургъан джерден, шкок бла атыб ургъан огъай эсенг, бу мазаллы къаранчханы бармакъ таш бла атыб да урайым. Аман юзюк эки кѣзлери кысыб ата болурла. Бийнѣгер! Бери бир-эки таш келтир, былайгъа бегитейим да, эрикгинчи ата-ата турурла, мен алагъа къаранчха тутуб турмасам, башлары бек кѣбер, — деб, къаранчханы дорбунну аллына сюеб, артына туруб, окъла бир-бир келиб чепкешге тийгенлерине къарайды.

— Чепкеним зѣя этдирдинг деб, Ибрагим гурушха этерик болур...

Бусагъатха дери Ибрагимни болмагъанын кызыуда джокъламай туруб, къараб къатында кѣрмегенинде, къайгылы болду.

— Ибрагим къайдады? — деб сорду Бадиматха.

— Билмейме.

— Бюгюнлю биз дорбунну аллында тургъанбыз, аны кетер джери джокъду, къайры тас болгъанды?

Негерле бир-бирине къараб, бусагъатха дери джокъламай тургъанларына хар ким ичинден кеси кесине айыб эте, башларын эшиге тутуб, сагъышы болдула. Бадиматны кезлеринден джыламукъла тегерей, къалайгъа къараргъа билмей, дыгаласха кириб тургъанлай, тирменчица, юсю букъудан агъарыб, Ибрагим дорбунну къарагысындан чыкъды. Аны кёргенлей, барысыны бетлери джарыб, Семён, чабыб келиб, кесине къысды.

— Қъайда эдинг?

Бармагына джагъылгъан къашы арнулай, чабырындан чыкъгъан баш бармагы бла сууугъан кюлюню къаза, джууаб этди Ибрагим:

— Тегерегибизни алгъанлай, къараб туруб, мени хайырым тперча кёрмегенimde, былайда чыдаялмазлыкъ болсакъ, къалай къачарыкъбыз деб, дорбунну артына дери къараргъа сюйюб, къарангыда тюртюле-тюртюле баргъанымда, ары игн узакъ барыб, дорбунну арты сюремде джарыкъ кёрюб, барыб къарадым. Қъая джарылгъан тешикден джарыкъ ура тура эди. Кюреше кетиб тешикден чыгыб къарагъанымда, арасында суу баргъан уллу ёзен. Қъалайы болур деб, сымарлаб кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа джангур тубан таулары басыб къарангы этген эди да, къалайы болгъанын айыраладым... Тешикден сизни чыгъалмазча кёрюб, ташла бла туююб къобарыб, кенг этерге кюрешгенме. Былайда иш къарыусуз эсе, чыгъаллыкъ болурсуз,— деб, дорбун аллында чепкенни эслеб:

— Джибисе, мен чепкенни къалай кнерикме, нек такъгъансыз? — деб сорду.

— Тегерегибизни сакълагъан итле эрикмесинле деб салгъанбыз, — деди Қъанамат. — Хазырлашыгъыз, мен бир къозуб кетейим,— деб, барыб къаранчханы къымылдатханлай, бнягышлай къоргъашы джангурну къуйдула. Қъанамат игн къозгъаб, тышындагыла атаргъа къызгъанларында, Ибрагимни разы этерге кюрешди:

— Эски чепкенни былайда къояйыкъ, келиб дорбунда джукъ табмай, бизге айыб этмесинле, узаймай мен санга бир джараулу чепкеннге борчлу болама.

— Анамы къол къыйыны былайда къалгъанына джаным къыйналады. Алай болса да, керек эсе, къал-

сын,— деб кетерге хазыр болгъан негерлерини алларында тебреди Ибрагим, джелкесин къашый. Қъарангыда тюртюле, бир-бирде Семён пашот джандыра, аны джарыгъы бла дорбунну арты сюремге чыкъгъанларында, тешикден кюндюзгю джарыкъ агъара тура эди. Керти, Ибрагим айтхача, бир-бири къолундан тартыб барысы асыры къыйнапмай тышына чыкъгъанларында, джангурну къаты джаугъаны тохтаб, ёзенде къулакъладап кёксюл къара тубанла айырылыб, этеклерин чегет башлагъа тийире, таугъа таяныб тебреди. Таза хауадан кёкюреклерин толтуруб тартыб, чыкъгъан тешиклерин къаты бегите, Қъанамат алларында, Бийнегер эм арларында таякыгъа таяпа, кенг джерде, Семён къолтугъундан кире, къачыб къысылгъан уяларындан чачылыб, баргъан джолларында не затха тубериклери, къайда къонуш табарыкълары къарангы болуб, чаууллу ёзеннге айландыла.

Сегизинчи башы

Эски топракъбаш юйледен джалан кёлек, къарабыдыр сабийле чартлаб чыгыб, юй аллы тыркыклагъа басыныб, кечеден къалгъан къаты нартох гырджынны ууатыб кемпре, бурунларындан къуолгъанны бууунларына сюрте, ашыкъ ойнайдыла. Кенгден стражникни келгенни бири эсегейлей, буу сюрюу уучу итни кёргенлей, юрюлюб къачхача, оюнну къоюб, кеч эслеб артха къалгъан джылай, къалгъанла къачыб плгиздик болуб, юйлерине ташаядыла.

Уллу суу, джел ургъаннга кёре, бир-бирде уллу, бир-бирде азыракъ тауушу келе, ёзенледен, къулакъладап эзилгенленни тёкген джыламукъларын джыйыб, ашыгъыб къораб баргъанча, чокъракъ кибиб, джай ташылгъандан арнуланады. Тюбюнде джашыргъан хазнасын кёргюзте, аллына тюбеген уллу ташлагъа къайырыла, инджилиб, эки тюрлю боюнсха кёлтюрген, ачдан, джарлылыкъдан, ауруудан къырылыб баргъан халкъны джылауун этеди.

Уллу джолну ёрге атланганды акъ сакъаллы къарт кизи. Джылтыргъан, кирден мелте болгъан эзююн джабыб, джангы арытылгъан джабышмакъ таякны белине кенделен салыб атлайды. Сырты бухар бёркюлене, алтын къамалылары, бёрю тонлулары, имбаш-

лары джымтыраб джашыл кийим кийгенлени кёлтюралмай, мукур болганды. Бу джуртда кёблеча, чачылган чабырларыдан бармаклары кыраб, атлагъаны сайын сыртына кысхан болджар саламчыгы шыбырдаб, силкипеди. Эки кир джамаулу машок джюкленген кёк эшегини ызындан барады бурунгу кьарт, башы кьалтырай. Кёзлери джыламукъ теге, кызарыб, бойну отха тюшген гыбытча джыйырылганды. Кёк эшек хуна джапында кырдыкга бурулуб мурукку этсе, саурусуна ёшюню бла тюртеди.

Муадзин, минараны тешигинден башын кьаратыб, эки кьолу бла кьулакларына джабышханлай, башын эки джапына силке, бютеу кьарыуун тамагына джыйыб салах тартады. Анга эришгенча, эшикге кыстайыргъа унутулуб кьалган эшек, баудан кесин билдире, созуб окьуйду.

Салах тартылганны эшитгенлей, уллу, гитче да тар арбазлагъа кьуюлуб, бир-биринден хапар биледи. Тауджан, гырджын кьоллары бла башындан ычынган джаулугъун башын ун джугъу этиб тарта, чалдышда джоппу болуб бир-бирине хапар айта турган тиширыулагъа кьошулду.

— Бир кёб салах тартылды, ким ёлгенди? — деб сорду.

Кьалган тиширыула тынгылаб башларын силке, Токьалны анасы, ауузуну мюйюшлери кёб сёлешгенден кёксюл шмир болдула. Джыллыкъ кийик кьабанны азауча, кынгыр сары тиши ауузун джабады, джарылган эринлерини ортасындан кыраб. Хапар айта турганын юзюб, джангы келиб кьошулган Тауджанга да билдирирге ашыгыб, хапарны аллындан башлады:

— Ол кьаны келлик Кьанамат элге бир кыйылыкъ джаудурады. Турган джерин билиб, тутаргъа барганлай, дорбундан атыб Муртаз харибни ёлтюрюб кетгенди.

Токьалны анасы, кьургъакъсыб джарылган эринлерин джалаб суу мылы этиб, хапарны джассысына киргинчи, Тауджанны бети кызарыб, асыры кьууангандан джыламукълары келе, кесин тыялмай, джумдуругъун кьол азына уруб, тегерегине хулгу чача, джюреги бла айтды:

— Ох! Ох! Джарылыб турган кёлюм кенди! Муратыма джетдим! Тилегим кьабыл болду! Кьурман, са-

дагъа болайым аны ёлтюрген кьоллагъа! Элни этин ашаб, шорпасын ичиб бошарма деб тура эди да, эшта, кесинден залымге тюбедими? Ыхы! Онсузлагъа этгенинг джетдими, энсиз! — деб, башындан ычхыныб джерге сюйрелген джаулугъун джыя, Темуркьаны юйюне ташайды.

Токьалны апасы, сейрсиниб, ауузун ачыб, аллында ачылыб турган сары азауун бютеулей кёрюзте, Тауджанны ызындан эрши кьарады.

— Кесин эринден чыкьган атлы этиб, таша джюрюб турган уялмаз, сен кьамарыкъ зат джожьду. Ма, джаным, элни быллайла кюлегендиле да, игилеге, ашхылагъа тынгыламай, таякъ башларын тургузуб, табхан аманлыкъларын этиб айланадыла. Кёремсиз, кесни кибиклеге барыб тыгылды. Тохта, уялмаган, мен сени Къыямытха айтыб джезинги ачарма, — деб эрте ташайган Тауджанны ызындан джаньулады.

Сёзге кьошулмай башларын силкиб тынгылагъан кьатыпланы бири, джукълана тебреген отну ышырыб джандыргъанча, хапарны кьозгар джанындан сёз кьошду:

— Оу! Мен джарлы, харам талах салыныб турганлай, Джантемир бла кьалай джюрюйдю? Бу тийрени берекети суу джуугъанча кетгени аны ючюн болур.

Токьалны анасы кёзюн Темуркьаны юйюнден алмаганлай, тиширыуну сёз кьошханы — оюлургъа тебреген джарны таякъ бла уруб ойганча болду. Мазаллы кьара чохуну джапы бла битле джолоучу бола, эки кьолу бла узалыб кенчегин джансюеклерине тарта, чыкьырдаб башлады:

— Джантемир сарашда юйюнден чыгыб турганын керти адамладан эшитгенме. Тюз айтаса, бизде берекет тохтамагъаны аллай уялмазла ючюндю. Тийрени кьурутуб турганы ючюн, кьанчыкьны кыпты бла ичин джарыб кьояргъа керекди, — дегенлей, Къыямыт юйюне ташайганын эследи. Хапарны кьалынына тамышыб турган кьатынла, башларын силке турганлай, аланы ёрге сюеб, габашлары чырт-мырт эте, джарылган табанлары кьарала, кенчегин тарта, Къыямытлагъа ташайды.

— Кьурусун бу амантиш, ёлюр тюгю чыкьганында да, тохтамайды. Джерни тюбю бла джюрюй болур, ансы бу кьадар хапарны да кьайдан биледи, — деди

сёзю артына джетиб къамагъан къатынланы бири. Къапхакъ башында адам джыйылгъанны аслам кёрюб, пёгерлерин ашыра, джаулукъларын хамхотларына тарта, ашыгыб кысхан белликлери ычхына, этеклери хабур-чубурну къозгъай, кетдиле.

Къыямыт, Муртазны ёлгенин эшнтиб, аягъы джер тутмай, юй тюбюнде ёрге-энишге барады. Мухаммат-Амни, сыртлы шиндикде олтуруб, аллына къараб, кёзю багъыр тазгъа сюзюлгенди. Токъалны апасы, босагъадан джамаулу ашлыкъ хызенча тюшюб, тегерегине къараб, кесин татлы ышартама деб азауун чыгъара, Къыямыт таба къарады.

— Аурууунгу алайым...— деб, афенди тургъанлай айталмай, джунчуб тутулгъанында, эркин айтдырыгъа Къыямыт башын силкиб буйрукъ берди. Джаулугъуну тышындап тёппесини къашый, урларгъа кирген адамча, тегерегине къарай шыбырдады къатын:

— Муртазны, хариб, ёлгенин айта тургъанлайыма, ол Джантемирден квалгъан уялмаз Тауджан къатыма келиб, «ох» деб къууаныб, тийре къараб тургъанлай, эки эгеними башыма къаблаб, юсюме джекириб барады.

Акъыртын сёлешсе да, босагъа юсюнден бир джакълаб сёлешеди. Джашыртын къабхан ит ызымдан келедн деб кърккыб къарагъан адамча, дженгил бурулуб артына къараб, Къыямытха иги джууукъ кысылды. Бармагъы бла юйню бир къабыргъасын кёрюзте:

— Ол уялмаз бусагъатда, бир ишексиз, хапар айтыргъа Темуркъалагъа тыгъылыб турады,— деди.

— Сени джауунгу да эт джууугъу болмагъа эди, кёремисе, хариб, муцу чабыб келгенин. Не десенг да сют-къан джетген адам джууугъуна къайдан джел ургъанын биледи,— деб, мыйыкъларына джел этдириб ахсына, афендини къатына джууукъ олтурду Къыямыт.

Токъалны апасы, керти эт джууугъума киргенме деген муратда, уллу кёллю болуб, афенди таба къарады.

— Не этейик, кесибиз аман болсакъ да, джууукъларыбыз элни тутуругъу бирер адамдыла. Уллу джаш (арт кёзюуден бери Къыямытны атын джашырады) ол ёксюзю къатына кысхандан бери, башыбыз кёкге джетгенча, юйюрюбюз бла къууаныб турабыз. Уллу джаш киби багъанабыз болуб, бизге не хата барды, намазлыкъда да ол джашасын деб тилек тилегенлей турама.

— Къыямыт киби джууугъу болгъан адамны бир кваласы болгъан кибики,— деди афенди, кёзлерин эшик артында сюелген багъыр таздан айырмай.

Афендини сёзге къатышханы бла хайырланыргъа умут этиб, Токъалны апасы, кесин джарлылыгъын да унутмай, сёз кёшду:

— Афенди, аурууунгу алайым, биреуню кир сууун чачхан замаңда, мени да упутма. Мен да ёксюзле сакълаб тургъан бир джарлы тиширьюма. Бир-бирде, ашзекат бере келген замаңда, мени юсюм бла озуб кетдиле.

Къыямыт, эшикден башын къаратыб, кьол булгъаб къатынын чакъыра, бери бурулду.

— Быладан тыйышыла бир адам джокъду. Керти айтады, афенди, былагъа иги къарай тур.

Къатыны аунай-аунай юйге киргенинде, босагъа тюбюнде кьулагъына шыбырдады. Орнуна ынгычхаб олтуруб, Токъалны апасын сый этиб ашырыгъа кюреше, кьоймай къатына олтуртуб, акъыртын шыбырдады:

— Сени кесин адамыма кёрюб айтама, мен айтхан затны аузуунгу джарыб бир адамгъа айтма.

— Огъай, аурууунгу алайым, айтхан сёзюнг ичимде чирикди,— деб тынгыларгъа джакъгъын кьолуна таяндырды Токъалны апасы.

— Сен адамгъа айтмазлыгъынгы билеме, алай болса да джууукъ, тенг болады, кесинге кёрюб, айтыргъа джарарыкъ тюлдю. Айтылгъан джерге — игилик. Ма, аллыбызда намаз кылдырыб тургъан афендибиз: «Бир пелах джаудурадыла ол динлерин сатыб, къачыб айланганла. Алаңы тутар мадар болмай эсе, китабда чыкыгъанга кёре, элибизге аллах чамланады»,— деб келиб, сен юйге кириши аллында оноу эте тура эдик. Энди кьадалыб элни кыйынлыкъдан кьутхарыргъа тебегенбиз. Сени манга джууукълугъунг бар эсе, Темуркъаны юйюнде не зат сёлешгенлерини тюбю, къачханла къайда тургъанларын, алагъа ким болушлукъ этгенин, дагъыда Темуркъа кесин къайда джашынганнын бюгюн ингирге манга хапарын табдырыгъа керексе. Эркишиле киби болмай, тиширьюлагъа сабийден-балыкьдан билирге тынч болады. Динибиз ючюн кюрешген замаңда джууукъларыбыз болушлукъ этерге керекдиле. Алаймыды, афенди? — деб, Мухаммат-Амниге къарады.

— Алайды, ол хар бир муслиманны борчуду.

Алгъаракъда бурулуб къараргъа турсунмагъан адамла къатларына олтуруб сѣлешгенлерине къууаныб, аракы чабханча, башын тубан кючлеб, Токъалны ана-сы аузуна келгенши джармалаб башлады:

— Ким да кимди, ѳзге уа ол Джантемирден къал-гъан уялмаз, кюню, кечеси Темуркъаны эски тыгъыры-гъындан бери чыкъмай, къуш-муш этгенлей турады. Бюгюн, мен Муртазны ѳлгенни айтыр-айтмаз, бетиме къараб, «ох, иги болду, тилегими кѳргенме»,— деб, къу-уашгандан аягъыны тюбюнде чѳб сынмай, Темуркъа-лагъа ташайыб кетди. Къасымлары аман юйюр тюл-дюле, алай болса да Къасымны эгешчпги эртденде-ингирде Мѳлеханны этегиндеп кетмейди. Ол Тауджан къапчыкыны тийре бютеу ауузгъа алыб турады. Аны амалтын берекетибиз къуруб барады.

Афенди, арт сѳзлерин эшитгенлей, къашларын кѳл-тюре, тюб эрини къысыб, эсине не затны эсе да тю-шюрдю.

— Керти Джантемир бламы джюрюйдю? — деб сорду.

— «Ит темир ашайды» деселе да пйнаыр кибик адамладан эшитгеним алайды.

— Къарт къайышыны къатында уялыб айтмайды ан-сы, келли кесп кѳрген болур деб турама, алаймыды? Уялма да айт! — деди Къыямыт, кесин ышарта, тюл-кю къылыкъгъа кире.

Олтургъан джерииден ары-бери тепчилдеб, афенди бла Къыямытны джити къарагъапларын кѳлтюралмады къатып.

— Алайды, ауруунгу алайым, алайды,— деб ыч-хындырды.

Гѳзенин эшипниден, тууар бюрекча, бети джыйрыкъ-джыйрыкъ болуб къызарыб чыгъыб, Къыямытны къа-тышы Токъалны анасыны хотасына юч туйюмчек эт-дириб ашырды. Дженгине илиннген ун кесекни къан-джал аякъгъа къагъыб, эрине къынгыр къарады.

— Быланы бери тахтаандырыб, юйюмю суу бла джу-удурдунг,— деб джыланча сызгыра, гаммешча, эки джанына ауа, юйден чыкъды.

— Харам талах салыныб тургъанлай, къойгъан эри бла таша джюрюгеннге шерият къалай къарайды? — деб осмакълаб сорду Къыямыт, къатышы таба къолун силкиб, афендиге джити къарай.

— Бек эрши къарайды.

— Эрши къарагъаныны ызындан этерпк затын дженгил огъуна этдирирге керекди.

— Аны ючюн бир да къоркъма. Элли ортасына бай-рамджакны джибериб, хапарны иги джайгъандан сора...

Къыямыт, сакъалын эки джарыб сылай, къашлары-ны джаны бла къарады.

— Биягъы сеп, намаздан чыкъгъаплай, ауазны хыр-шылай келиб айтсанг, башларгъа боллукъду... Темир-ни къызгъаны бла джазаргъа керекди. Эртденбладан берп Къаншаубийдеп бир-эки адам чакъыра келгенди-ле, мен ары бир барайым. Намазда тюбербиз,— деб эки къолу бла силкиб хауаны джара, артына бѳченги бо-луб, мюйюшден ташайды.

* * *

Аякъ таууш этиб, къартла межгитден чыгъадыла. Ала тамакъларын арыта, гулоч таякъларына сакъал-ларын тиреб, мал, къош хапарны башлаб, бир къау-уму да кечигиб чарыкъларын кие, межгит аллында къа-нга шиндикге тизилдиле.

Межгитни къабыргъасына къысылыб ишленген ме-зиртеде Къуранны замандан саргъалгъан, букъу къон-ган къагъытларын таууш этдире аударуб, тюрюн-тюрю-лю макъам чыгъарыб окъуйдула. Магъанасын билме-генлей, ауузлары юренген бла бардырадыла сохтала. Юйю ортасында темир чойге белibaуундан тагъылыб, бети кѳгериб, бир джамаулу черкесимкѳпчек сабийчик къымылдагъаны сайын ары-бери чайкъалады.

Къонгур тышлы джукъа китабы окъугъан абадан сохта, къатында къурмач чартлагъанча тауушун чы-гъара, дженгил огъуна джашчыкыны къабыргъасындан тюртюб илгендирди.

— Къуранны киндигингден ѳрге тутуб окъу. «Тил-бургъучха» киргеншигде, афендиге сый келтирмегенсе. Мухаммат-Амин кѳрсе, сени да чойге илдирир,— деб аны алай айтханы бла эшикни ачылгъаны тенг болду. Афенди босагъадан тюшгенинде, окъуй тургъан джашчыкыны бети-къуту кетиб, Къуранны тобукла-рындан ѳрге кѳлтюрюб, хамхотуна тиреди. Къачыб те-шингине бугъунуб къарагъан джубранча, окъугъанын тохтатмагъаплай, къара кѳзлери джылтырай, афенди-ни къолунда къызыл сипиге аралды. Ол да, ашыкъ-

май, акъыртын атлай, юнню ортасына дери келиб тохтады. Ерге къарай, кызыл сипи бла тагъылыб тургъан джашчыкъны къаршындан тюртуб, чойден алыб, юй тубюне быргъады. Эки къолун сыртына чалышдырыб, сипини ары-бери силкиб ойнай, афенди киргенлей, гыбы къадалгъанча, дерге къарагъан сохталаны дер окъугъанларына кез джетдире, юй тубюнде бурпундан къаны келе тургъан сабийге кезюню кыйыры бла къараб, ызына айлашыб кетди.

Межгитни аллында багъанагъа джиб бла тагъылыб, туююле-туююле саурусундан туюю арытылгъан къара эшек бир-бирде межгит аллында кюп турушда олтургъан хаджилеге былайгъа пек такъгъанларына сейирсингенча къарайды. Киши муну къайгылы болгъанча кърмей, къулакъларын силкеди. Ангысыз къараб туруб, онг аягъы бла джерни къагъа, буруу джапында къуруб джыйырыла тебреген ит-тил-чапракъла бла джубанады. Межгитни тегереги да, анга туура юйленш башлары да адамдан тыкъ-тыкълама болуб, тиширыула бетлерине джаулукъ тартыб къарайдыла. Сабийле, ойнай келиб апаларыны этеклеринден тарта, акъбурун эшекге не этерге тебрегендиле деб, эшек межгит аллында тагъылыб, адамла басынгананына къайгылы болуб сорадыла. Апалары, кезлерин эшек тагъылгъан джерден айырмай, аллына кирген адам болса да, кърмей къалабыз деген къоркъууда анга къайырыла, этеклерине илинген сабийленш юслеринден айырадыла. «Зийна этген къатынга келтиргендиле»,—деб, кезлери уллу джолдан чыккъан белек тиширыугъа битиб, излегенлерин кърмеселе, ауузларындан джаулукъланы бир джанына тарта, уялмазны къачан келтирликдиле деб, бир-бирине къошбаш болуб сорадыла.

Къайсы кири болгъан юйде эсе да тепси тубге ычхынганын билдире, белниче тартылгъан айылны башындан тегенеси салына, Токъал къапхакъдан чабыб чыкъды. Капна тартхан ючлю ууашыкча, ичин ура, аллына буруу болгъан адамланы хыны тюрте келиб, афендин аллына сюелди.

— Андагъылы бери кюрешибиз, ол бетсиз тиширыу эшигин бегитгенди да, ачыб киралмайбыз, — деб, ауузун джабаргъа унутуб, межгит аллында коридорну багъанасына таянды.

Мухаммат-Амин, кезлери бла Къыямитны кезлерине тубей, бери бурулуб межгит аллында эшекни да ху-

нагъа кысыб, басынган халкъ эшитирча, абадан ауаз бла, Токъалгъа кынгыр къарай, айтды:

— Киндиги муслиманнга кесилген адам шерият бурюргъан затны ызына къарамай толтурургъа керекди, дин къарнаш! Баргъан ишинги биширмей келгенсе. Бусагъатдан къайтыб, эшиклерин пара-чара этиб, негерлеринг да, сен да бери келтиригиз,—деб, тегерегинде олтургъан хаджи-ходжалагъа айланды.

Токъал, багъанадан айырылыб, басынганланы араларын джарыб чыгъыб, къапхакъны эшиге айланганында, аны къайры баргъанын сезген бир белек джапанбыдыр сабий кычырыкъдан алыб бир-бири юсюне басына, ызындан къуюлдула.

Басынганла, Токъалны ызындан къараб туруб, ол къарамдан ташайгъанында, тиширыуу къалай келтирликлерине сейирсине, бир къаууму межгитни тѳбен джаны къапхакъ башына таракъ тишлеча тизилдиле.

Межгитни арбазына туурада юй башларына къаланган тиширыула, бир къауум эркинини къапхакъ башына барыб тизилгенлерин кѳрюб, бир сейир затны кърмей къалабыз деген къоркъууда, юй башларын кѳюб, къапхакъ башына барыр муратда кѳлтюрюлдюле. Алай болгъанлыкъгъа къараргъа бетджаплары таб болгъанын заманында эсгердиле. Хар ким кѳюб кетген орнун излей, юй башларыны эринлерине джарашдыла. «Келтиредиле!» деген таууш чыккъанлай, межгит аллы арбазда къалгъан адам белекле, тагъылыб тургъан эшекни кеси джапгыз кѳюб, къапхакъ башына къуюлдула. Къанга шиндикде, коридорну ичинде олтургъан хаджи-ходжа, къарт-къуртла тауушну эшитгенлей тѳзалмай, къапхакъгъа туура джанына басындыла.

Юй башларындагъы тиширыула, бал чибиллеча джызылдаб, къайгылы болдула. Тагъылыб тургъан къара акъбурун хайуан, тегерегине басыныб тургъан адамла къатындан къораб, кеси джапгыз къалгъанын ушатмай, аланы ызларындан барыр муратда джибден тартыб кѳрдю. Алай болгъанлыкъгъа хыны кымылдаб тартханы сайын кытчас джаягъына тийген болмаса, ычхынмазча кѳргенинде, амалсыздан къапхакъ башына бурулуб, созуб окъуду. Бир кесек тургъанлай, къапхакъ башында коридорну бир кыйырына басынганла, ашыгыш болуб, бир-бирини тюрте, къараргъа таб джарашханларында, аллында эки тиши тюшген къарачепкен, узунджаякъ къатын сол джапында, онг джанында Токъалны анасы, къолларында бирер кып-

тылары бла, аланы орталарында — къара чачы тозураб, мор чепкени джибиб юсюне джабыша, чепкенини джерджерери джыртылыб, къара кюлтюмле тюшген джалан эти керюне, джалан аякъ, къан джуугъан онг аягъындан сычыкылай, бетн, бояу салынганча, къаралыб, къашларыны тюбюнден уллу къара кёзлери басынган адамлагъа джылтырай, башын энишге тутханлай, Тауджан, артыдан — Токъал талкъы тил бла белине тюрте, ызларындан ууакъ сабийле басынганлай, келе-келиб хаджилени алларында тохтадыла.

Тауджаны этеклеринден суу агъа, онг аягъы басхан коридорну тюбюне тешелген букъу нарат къангаланы кызыл къаннга джуудурады. Бетинде тырнакъла салган ууакъ джараладан чыкъган къан бла кёзлеринден тёнгереген джыламукъ мышчакъла бетине жагъылган къазан къараны сызла тюшюрюб джуудады. Бусакъ терекде тюшмей къалган кьургъакъ чапракны къачхы джел ургъанча, бютеу санлары къалтырай, тозураб джибиген чачы бетини джартысын джабады. Башын энишге тутуб, Мухаммат-Аминни туурасында тохтады. Токъал, эркишилени ортасында тохтаб, талкъы тилге таяныб, чырпа бёркюн джелкесине тюртюб, маймул мангылайын ача, омакъланыб хапарны келтиреди:

— Алайна, былай уруб эшклерин ууатыб, юсюне киргенлей, билек агъачы арты кийиз джайылгъандан чартлаб чыгыб, мен бир джанына бурулгъунчу, юсюме уруб къачыб чыкъды. Елюм къара чабыб, мен да, ызындан джетиб, этеклеринден тутаргъа тебретим, алай болгъанлыкъгъа Къобанига джууукъ джетген эди да, мен этегине узалганлай, суугъа джете, джаргамдан секирди. Мени кьолумда этегини джартысы къалыб, суугъа башын атды. Суугъа кирирге бла кирмезге, къалай этерге билмей, кьолумда къалган этек кыйыргъа къараб тургъанлайыма, ызыбыздан чабхан джашладан суугъа бир уста джаш эрлай суугъа секириб, туура шоркъалагъа джетгинчи ызындан джюзюб, тартыб чыгъарды. Бююнлю берн кесин тутдурмай, ачыу этген эди да, былай суудан алгъанлай, керилиб талкъы тилни узунуча сыладым...— деб, къалай ургъанын кергюзтюрге талкъы тилни кёлтюре тебрегенлей, аны кыйыры тирелиб тохтагъанында, нек кёлтюрюлмейди деб сейирсиниб, бир джанына къарады. Къасым, талкъы тилни учундан тута, ачы, эрши къараб тура эди Токъалгъа.

— Эшекден да аман эшек!..

Тартыб кьолундан талкъы тилни джолгъа быргъаб, адамланы ортасына ташайды Къасым.

Омакъланыб айта турган хапарын артына дерн айталмагъанына, огъесе Къасымгъа кыйырылыргъа мурат этди эсе да, эриплери тауушсуз кымылдай, бёркюн джелкесинден мангылайына кёчюрдю. Тёгерегине басынганланы джылтырагъан кёзлерин огъурамай, орталарындан сымджыраб чыгыб, Къыямытны туурасына кысылды.

Тауджаны артында сюелиб турган Токъалны анасы бла къарачепкен, узунджаякъ тишсиз къатын, орам беишле, кир сёзле табханлары куюб, кыптыларына таууш этдириб, Тауджан таба джанулайдыла.

Къыямыт, Тауджан Мухаммат-Аминни аллына сюелгенлей, секириб орнундан кьобуб, джийргенгенча, бурнун чююрюб, этеклерин джыя, бир джанына джанлаб, таягъын Тауджан таба силкиб кычырды:

— Бу кир затны аллахны ююню аллына келтириб тургъаныбызгъа аллах бютеу элге бир чамланмасын, афенди! Этеринги эт да ары дженгил кьорат,— деб, таягъы бла коридорну къагъа, михрабны джанында олтуруб турган Къаншаубийни къатына олтурду.

Къабаргъа хазырланган тиши итлеча, кыптылары бла темирчилей турганла,— Токъалны анасы бла къарачепкен, тишсиз, узунджаякъ къатын, Къыямытдан кёл табханлай, джыйын джанлы маралны сюре келиб, арыб джыгъылганлай, юсюне басынганча этдиле былайда. Тауджаны юсюне мыллык атыб, башына къадалыб, субай нарат терекни бутакъларын ургъанча, узун къара чачын экиси эки джанындан тутуб кесиб, джерге атдыла.

Тауджан, аякъларыны къатында къаннга бояла, къутас чачы чулгъаныб джатханын кергенинде, кёзлеринден джыламукълары кызыу куюлдула. Къалтырагъан кьолу бла акъыртын узалыб алыб, джыламукъ куюлгъандан кёзлерине тубан чаба, бир джанына бурулуб, юй башында тиширыуладан болушлукъ излегенча къарады.

— Не ючюн?— деб шыбырдады, кьургъакъсыгъан эриплери къалтырай,

Межгитни аллына басынганланы асламысы, аны насыбсыз тюрсюнюне къараб туралмай, башларын энишге тутдула. Бир къауум эллини, насыбсыз тиширыуну бу кюннге джетдиррге къалай болады, аны ал-

лай бир не хатасы барды? — дей тебрегенлери афендини кзулагына чалышды. Мындап ары озса, иш бир терсеймесин деген кюркзуу джюрегине келиб, ёрге кюбуб, кюмач тышлы уалу китабны ача, джамагыатха айланыб сёлешди:

— Бу тиширыу, элни ортасына кириб, зийна этиб турады. Аны амалтын элде бжтим кзуругъа, кван джауаргъа боллукъду. Алгын заманлада бир элде быллай, муну кибик бир тиширыу зийна этгени ючюн, бир кюн элге ауруу кириб, бютеу эл кырылыб квалгъанды деб, китаб алай айтыб турады. Бу зийначы тиширыуну, шерият айтханча, эшекге миндириб, бютеу элге налат бердирмей кюйсакъ, бизге да ол зат джегерге боллукъду...

— Элде кызыланы бууаз этгенлери ючюн афенди бла бери келиб айланган шийыхны эшекге миндирирге боллукъ тюлмюдю!? — деб кычырыб ташайды алайдагыладан биреу.

Басынганла кычырыкъ келген джанына бурулуб къарадыла, алай болгъанлыкъгъа ким кычыргъанын эслеген табылмады.

Олтургъан джеринден кюбуб келиб, Къыямыт ёшюн уруш этди:

— Кимди ол, тплин джылан урлукъ? Тутугъуз да бери чыгъарыгъыз, аллайла амалтын бир пелах болады, — деб силегейлери чача, кёлзлери джаңдырыб, таушы чыкыгъан джерде басынган эллилеге къарады, алай болгъанлыкъгъа ол къарагъанлада, башын энишге тутхан болмаса, биреуно кёргюзтген болмады.

Мадарсыз болуб тегерегине къараб, излеген заты болмагъанында, кеси аллына мурулдай, таягын квалпагъа уруб дыкырдата, Кваншаубийин кватына олтурду.

Афенди, джунчугъанын хорлаб адамланы батлерине ачыкъ къараялмай, китабха къарагъан сылтау бла, аны къара чини ууакъ къарачыкъла тюшген квагытларын чыкырдатыб аудурады.

— Шайтан, ибилис джюреклерине кириб айланганла ичигизде кёб болгъандыла. Сакъ болугъуз! Ала айтханнга къарасагъыз, элге гыбы джауарыкъды, — деб бармагын элни тёбен джанында Темуркъа джашагъан тийреге тутуб, — ма бу тийреге шайтан кириб хорлагъанды. Берекетлери суу джуугъанча кзуруб кетгенин кёрмеймисиз? Бу зийна этген тиширыу элни ню-

рюн кетериб турады, анга шерият айтханча болсун, — деб, Токъал таба кюлун силкиб, олтурду.

Уллу джел келирни аллында шаушалгъанча, басынган эллиле дауурну тохтатыб, баш энишге къараб тургъанлай, Токъал, квачар кюянча, эллилени орталарында Къасымны излей, Къыямыт таба къараб, джибни туюмчегин ычхындырыб, эшекни хазырлады.

Афендини тегерегинде олтургъан хаджиле бир-бирин аузуна чаба айтдыла:

— Быллай уялмазланы ары зинданга атыб кюяргъа керек эди. Аны амалтын элни берекети кетиб, ашзгъаныбыз ичбизге джукъмайды. Бу джаманны аллыбызгъа сюеб турмагъыз да ары кюратыгъыз, — деб, олтургъан джерлеринде тепчилдей, хаис сибиртгилеча, сакъалларына чартлагъан силегейлени сылаб кетере, Тауджанны туурасындап бир джанына бурулдула. Элни кыр сууу бла джашагъан, афендини ууакъ джумушларын толтуруучу Мустафа, гюх ура келиб, гулоч таягъы бла Тауджанны къарнына хыны тюртюб кычырды:

— Кёремисе аны! Этерин этиб, дагыда уялмай къараб турады, — деб, коридордан Тауджанны джерге сауаягъы бла тюрте, мезиртеге джаңлады.

Басынганланы араларын джарыб, джалан баш, бетти кегериб, кёлзлери кызырыб джана, аузууну эки джанына акъ кёмюк джабышыб, Джантемир, ачы кычырыкъ этиб, джерге узала, кесин атды. Алай болгъанлыкъгъа эки джанындан сюелиб тургъан стражникле тутуб, джибермедиле.

Токъалны анасы бла къарачепкен, тишсиз, узунджаякъ кватын, тюрте, согъа, Тауджанны эшекге артын аллына айландырыб миндириб, эшекни къарып тюбю бла эки аягын джантау бла бир-бирине байлаб, джаралы айюча кесин ата тургъан Джантемирни бойнуна джибни кыйырын байлаб, эки стражник тутдула. Тауджан, башын ёрге кёлтюралмай, эшекни саурусун джыламукълары бла джибите, ызындан адамла тул-тубан басыныб, уллу орамны энишге айландыла.

Токъалны анасы алларында, къарачепкен, тишсиз, узунджаякъ кватындан артха квалама деген кюркзууда, кенчегин тарта, табанлары къаралыб, шырт-шырт эте джюрюш салыб, игерлерини ызындан кесин атыб, ууакъ орамла сайын бурулуб кычырады:

— О ха-хай! Озгун тиширыуну кёрлюк бери чытыгызы! — деб тамагын бошлайды. Орамдан чыгыб чалдыш джапында тиширыу джоппу эслегенлей, кьарачепкен пегеринден алгъа барыргъа кюрешеди. Джетиб хапарны кысхасы бла айтыб, дагыда тар чалдышланы бирпие бурулады.

Джантемир, бойнуна джиб тагылгъанлай, эки билегинден тутуб келген стражникле бла кюрешгенин тохтатханды. Узунуча черкесим кенчегиндеп тобугъу ачыла, бетн саз топрак болуб, башын энишге тутуб, кынгыр болгъанлай, эшекни аллында келеди.

Тыйып тонлу къатышла, къанджалбаш юйледеп чыгыб, эшекни юсюнде Тауджаннга тюркюре, кьолларын кьюреклерине чалышдырыб, ауузларында ит эле къарайдыла.

Мёлехан, башха этер мадары болмай, айырылыб да къалаламай, джылай-джылай эшекни ызындан бара-барыб, кесн аллына селешеди:

— Кёбдю термилтгенигиз, бу джарлы тиширыу не хата этгенди? — деб, кишиге да къарамагъанлай, джылаудан кёбген кёзлерин ууа барады. Бир-бирде башын кёлтюрюб тегерегине къараб, джакълыкъ этер адамладан кишини кёрмей, кычырыкъ этиб Тауджан таба кесин атса, Токъал, къартджыгъача, джетиб хыны тюрте, бир джапына атады. Мёлехан, кёбюб кызаргъан кёзлери бла, ызындан келген кашемер чепкели, къатапа къапталлы тиширыулагъа къараб, аланы эрши къарамларындан джюреги сууса, башын энишге туталы. Тауджаннга джюреги ауругъандан, кёб къараб туралмай, эшекни ызындан башы кьалтырай барады.

Джылтыраб тийген кюн бу къара зорлукъну кьргениндеп титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин мианараны тешигинден сугъарылыб, эллилени межгитге чакъыра, тамагын бошлаб кычырды. Элде джыйын джапыны башчылары Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймурза, субайлыкъгъа абдез алгъанларын кьргюзте, буууп илгиклерин эте, энгда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнде кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, межгитге таяныб келедиле.

Токъал, ызларындан межгит аллында джетиб, Къыямытха не затланы эсе да шыбырдаб, ызына ашыгыш бурулду. Къыямыт, Токъалны ызындан къараб сакъалып, мыйыкъларын сылаб, кесн аллына ышарыб, ти-

ри-тири атлаб, башында джангы аманлыкъланы, джарылагъа зорлукъланы хазырлай, ол затланы уясына — межгитге ташайды.

Тогъузунчу башы

Намаз бошалыб, адамланы асламысы межгитден чыкыгъанында, Къыямыт афенди бла Биймурзагъа ичги сёзю болгъанын билдирди. Къаранчханы джел кьалтыратхапча, башын эки джанына силке, бир-бирде афендини михрабына машгылайы бла къарай, ал сафда олтурады. Кетмей, бошупагъа олтурмагъанын эслеб, афенди бла Биймурза, бир-бирпие кёз джетдире, ууакъ ташланы джерге кьотаргъанча, таууш этдириб мынчакъ тартадыла.

Илкични кийиндиргешча, муадзин, джууумчулукъгъа тюшген кьутине къапталышы бичимлери куйругъуна тюшюб, тегерегине не кёз бла къарай, ючёуленин аслам олтурлукъларын эследи. Межгитни ачхычын кёзлерин джарты джумуб мынчакъ тарта тургъан афендини къатына шыбыртсыз салыб джанлады.

Эшикден муадзинни табаны ташайгъанлай, Къыямыт, кёзю-къашы бла Биймурзаны чакъыра, кесн да михрабха джууукъ олтурду. Къууаниганын тюклюо бакъкъ бурнууе джыйырылгъаны, тегерегине кызыл ау чабхан кёзлерини джылтырагъанлары белгилли этедиле. Тегерегине къарай, Биймурзаны сыртындан къакъды:

— Эте билирге керекди, оноучу! Орамны ёрге-энишге чабхандан файда джокъду.

Афенди мынчакъ тартханын тохтатыб, Биймурза да къамасына бир кьолу бла джабышханлай, башын Къыямыт таба майрышдырды. Тынгылаб, межгитде агъач ашагъан кьуртну чыкырадагъанындан башха таууш чыкмагъанында, Къыямыт, ышарыб, къаудан бетли мыйыкъларыны тюбюнден къарала тебреген азауларын кьргюзте, кесин махтаргъа да унутмай шыбырдады:

— Къарт болсакъ да, энгда биз, бир къауум оноучудан эсе, джетген кюн тирилик этебиз, — деб мыйыкъларын сыларгъа узалды. Кесине кьагъылыб айтылгъанын эслеген Биймурза, сёзню артын кьргюнчю, джууаб этерге базалмады. Адам магъанасын ангыламазлай буруп тауушла чыгъарыб, олтургъан джеринде ала къатапа кюйюзно аякълары бла бюклей, тепчилдеб баш энишге къарады.

Афенди, тѣзалмай, сѣзю артын билирге ашыгыб, бармакъларын кысыб кѣзюу-кѣзюу чыккырдатханын эследи Къыямыт. Аллында тапхачыкъда букчу кѣонуб къаланган къуранлагъа кѣзююу кыйыры джете, къартлыкдан джыйырыла тебреген къолун джумдурукълады. Онг къолуну бармагы бла Биймурзаны кѣзлерини тюбюнде кесини джумдуругъуну ичин тюрте айтды:

— Ма, ма былайдады... Энди ычхыса, бойпуму тѣгерек кесдирirme. Алгыныча, сизге ышаныб къоярыкъ тюлме. Прустопха атлы чабдырыб турама, аны опоууна кѣре, къолун, аягыны байлатыб, алай джиберликме.

Биймурза бла афенди мындан ары тѣзалмай, къуаныб, эки джанындан кысылыб къошбаш болгъанларында, Къыямыт ычхындырды:

— Ол Темуркъа деген тюкючабыр къарт итни къолума джыйгъама.

Нѣгерлерини аллында кѣллерине Къапанат тутулгъанды деген умут келиб тургъанлай, ол болмагъанына къууанчлары бир кесек таркъайса да, аланы тыпчылыксыз этиб айланган къартны къолгъа тюшгенин эшитиб, бетлерине джылыу уруб, сюйген кѣз бла Къыямытха къарадыла.

— Къайдады, къалай тутулгъанды? — деб сордула, бир-бири ауузуну чаба.

Къыямыт, биягы Биймурзаны бачхасына таш атаргъа унутмай, бармагыны аны таба бура, къочхар тер джурунча, къашларын керди.

— Аланы ичинде кѣзлеринг, къулакъларынг болургъа керекдиле. Агъачны кесниден чюй этиб джарадыла. Алайды, Биймурза, алайды, — деб башын силке, — хыбырттон къауум ичги сѣзлерин санга, манга айтмагъанлыкыгъа, кеслери кибиклеге айтадыла. Аладан бизге кѣз, къулакълар боллукълар адамлашы къатыбызгъа кысаргъа керекди. Быллай ишде къайдан болса да бир джууукълар ийис джетген бир бошбоюн адамгъа ариу айтыб, бир-бирде эшикке тѣгер кир сууундан берсенг, кеси кибик шхуурсузланы тахсаларын бериб, кеси адамынг болуб къалады.

Къыямытны бир кесек махтапчакълыгы озуб, ала андан аз билмеген хыйлалыкъланы юретгенине, джанын зат айт ансы, ол ыргъаджиклени биз да курсун тауусханбыз деб, ичлериндеп ышардыла. Алай болса да Къыямытны кѣлю къалмасын деген муратда ол юрет-

тениге къол салгъанларын билдире, башларын силкедиле.

Къыямыт, тишлери бла джумдурукъларын бирге кысыб, онг къолун кюнчыкыгъан джанында таула таба силкеди.

— Тохта-тохта, биягы Къыямытны джаны сау болса, къаяла джарылыб джутсала да, сапта бугъоу сунджыр сыпатмай къоймам! — деб, аякъларын тюбюне джыйыб, нѣгерлерине айлапды: — Биргелерине элталмай къоюб кетген болурла, ол шхуурсуз къарт итни кесине ушаш Къасым деген джымачлышы чириген бауунда джашырыб турадыла. Бусагъатдан къолун, аягыны байлаб, экинчи къайтыб Къобанны сууундан ичмезча этерге керекди, — деб, сѣзю тауусулгъанын билдире, ѳрге къобду.

— Джылашы башын эзгенча, эзерге керекди, аллайла элде болуб, бизге тыпчылыкълар джокълу, — деди афенди, мынчакъларын хурджуунуна сала.

Биймурза чепкен этеклерини бюкленгенлерин тюзетди.

— Тамыры бла кюйдюруб къурутургъа керекди, — деб, ючюсю да къошбаш болгъанлай, мыллык излеген джыйын джапчыла, орамны эппшге айландыла.

Къыямытны юйюне айланган орамда ичин ура, бети агъарыб, паршаб уллу бычагы бутларына тие, бир кѣзю соккур, бетин чечек чапчакъларына стражник, алларына чыгыб, дженгил солугъандан сѣзлерин юзе, Биймурзагъа айланды.

— Сени излеб мен кирмеген джер къалмады. Тѣбетин атлы стражник бир къуфрукълу къагъытны келтириб, сакълаб турады.

Аны эшитгенлей, ючюсю да тиритири атлаб прауленге айланган джолгъа бурулдула. Биймурза алларында, эм артында афендини абасы джел этиб орам хапчюклене сууура, прауленге тюшдоло. Биймурза, стражникин къолундан тѣрт мюйюшюне кызыл пашот урулгъан пакетин къолуна алыб, бир-эки тѣгерек айландырыб, джолдан бир джакълар, пакетин ичиндеп чыкыгъанын ачыб, Къыямыт бла афенди ызындан кысха киргенлей, къагъытны, эринлерини кымылдатхан болмаса, таууссуз окълу тебреди.

Алай этгени Къыямытха ачыу тийиб, таягы бла джол джанына тѣнгерен ташланы хыны тюртуб, тигине къакълды:

— Сенн бу хый-мый кылыгъынг къачан тохтарыкъды? Кимден джашырыб окъугъаплыгъынгды? Прустоп манга сенден азмы ышанады? Тохта, алай эсе, кёрейим мен сенн... — деб кетер маталлы бир джанына, афеидинн да дженгине къол джетдире, джапалаб тебреди.

Къыямытны ачыуланганындан къоркъуб, Биймурза, аллына чабыб, кесин арнулай:

— Алай печик этесе, Къыямыт, сенден джашыргъанлыгъым тюлдю, башха адам эшитмесин... — деб бир кесек тутулуб туруб, баш алыр сёз табмай, пёгерлери ачыкъ эшитирча, къагъытны ашыгъыб окъуб тебреди:

«...Мен джиберген атлылагъа да бир бёлек ышангылы адам къошуб, тутханлайынга огъуна къолун, аягъын къаты байлаб джибер. Мындан алда тауда айланган амапкъчыла чабыб тюрмеде тургъанланы ычхындыргъанча, бу тутулгъан аманлыкъчыны къолунгдан ычхындырсанг...» — деб прустопну джазгъанын Къыямыт бла афеиди эшитдиле. Алайгъа джетгенлей, Биймурзаны тюб эрин къалтырай, бети агъарыб, алайдан атлаб тебрегенин Къыямыт эслеб тохтатды.

— «Ычхындырсанг» деген сёзю артыдан келгенден окъуй бар, — деб, афеидинн аягъын басыб, кёзюно кыйыры бла къарады.

Биймурза, зытчы-мытчы болуб, бойну джыджым бла бууулгъанча сёлешди:

— Бош затды, алай кесн къуллукъну юсюнден манга джазады...

Биймурзаны къолундан къагъытны тартыб алыб окъургъа эсине келди. Джан хурджуларын къармаб кёзлюклерин табмагъанына бушуу этиб, ачыу болгъанын билдире, эринни кыйыры бла ташны ташха ургъанча хышы сёзле айтды:

— Бугъунчакъ ойпай турма да джазылгъанны толусу бла ары окъуй эсенг, окъуй! — деб къашларын туюмчек этиб, тюклю буриуна дженгил-дженгил узалды.

Биймурза, нчинден Къыямытны эртде ёлген атасын, апасын эсине тюшюре, амалсыздан белинде дженгнген гёрохун ёрге тартаргъа кюрешди. Къоймазлыгъын таныгъанында, тююн кюйдюрген къаралдым-мор эринлери къургъакъсыб, тамагъы бууула, къоюб кетген дженгилден окъуб башлады:

«...Къолунгдан ычхындырсанг, атаман отделге джа-

зарыкъма, сенн орнундан чыгъарыб, Къыямытны джашы Къандаурну старшинагъа салырча этерикме.

Атасына ушай эсе, ол бизге деменгилн къуллукъчу боллукъду...» — деб окъугъанын тохтатыб, мапгылайына чыкыгъан терни сыгыб сюртюб, къашларыны джаны бла мыйыкъ тюбюнде ышара тургъан Къыямытха къарады. «Бир ишексиз, прустопха атлы чабдыргъанма дегени, джашырса да, къарт бабас менден тил этиб къагъыт джибериб, мени орнума джашын сугъаргъа кюрешеди», — деб кёлюне келиб, Къыямытны къууаныб джайылгъан бетине керилиб уруп чакълы бир ачыу болду. Алай болса да тохта, ким кимни терилтсе да, кёрейик, деген акъыл кёлюне келиб, ачыуланыб эрини тюрленген бетин ышаргъанга буруб, кесин тюкюлендирди:

— Тогъуз-он джылны уллу бычакъны кёлтюре, мен да эрикгенме. Къандаур мени орнума бююн олтурса да, къууаныб, бир къурманлыкъ этиб къоярыкъма. Не десенг да, башын тутхан адам олтурса, кесин да, бизни да къорургъа билликди.

Къыямыт, баш эниште къараб, адам ангыламазча бурун таууш чыгъарды. Биймурзаны къолунда къагъытха джюрегн хош болмай, таягъы бла ташланы ары-бери тюрте келиб, Биймурзагъа джити къарады.

— Бизни джаш, къошну, малпы къайгысындан бошаб, былайгъа чегери джокъду. Андан сора да бизге сенден иги старшиналыкъ этер адам да джокъду. Прустопну кёзюм кёргенлей айтыргъым да олду. Ууакъ ниле этиле турурла, къагъытны аягъы сюремде не джазылгъанды? — деб, Биймурзаны илгендире, тырнагъы ёсген бармагъын, мыллыкчы къушну тырнагъыча, къынгыр этиб къагъытха тюртдю.

Эселеген кирик этиб, къоярыкъ тюлдю бу къарт къабан деген акъыл кёлюне келиб, къагъытны ары-бери бурган кирик этди Биймурза. Къыямыт тохтамай бармагъы бла тюртген джерин суймегенлей окъуду:

«...Патчахлыкъгъа къаршчы болуб кюрешген аманлыкъчыланы тутаргъа бизге къанын, джанын аямай кюрешгени ююн, Къыямытха саугъа тилеб эниште джазама. Мени ююн аны къолун къаты тутуб, эл джыйылгъанда айгъакъ эт!» — деб окъуб бошады. Биймурза, не кюрешди эсе да саугъа кесинден Къыямытха джанлагъанына ахсынганын джашыралмай, къагъытны хыны бюклеб, къоюн хурджунуна салды.

Қыямыт, қыуапигандан қызыл ау чабхан кезле-ри джылтыраб, сакъалын сылай, сымарлаб, Биймурза къол бермезча кѣргенинде, анга қынгыр қарады.

— Джанын, қыанын аямай, атам хариб да патчах-ха қыуллукъ этгенди, кесим да этеме. Ол бизни кибиқ маллы, джерли адамланы қыаласыды. Ол болмаса, бизни элде хыбырт тонлу шхуурусузла башыбызшы ашаб да кетер эдиле. Алаймыды, афенди? — деб, партихден тойгъан къарт ёгюз ойнагъащча, тургъан джеринде ёрге-ёрге секириб, афендини абасыны кенг джепигинден тутуб силкди. Қыямытны қыуапиганы джарагъа туз себгенча ачытыб, баш энишге қарады Биймурза. «Бусагъатдан Акъ қыалагъа бир бѣлек мал тюшюрюрге къошха адам чабдырайым. Қыайда эсе да, ол къарт аманлыкъчыны демегили байлаб, кесим элтмесем, бу къарт қыабан билмей тургъаплайыма тюбиеме джылы суушу иерге тебегенди. Прустопха иги джалатхан болур, кереги бла ат не айланган хапары бар эди. Кѣрейик...» — деб кѣлюне келиб, Қыямытха бурулду.

— Кеч болгъунчу ол аманлыкъчыны иерге керекди, стражникле хазыр болуб арбазгъа чыккъандыла. Қыямыт, қыайдады аманлыкъчы тутхапма дегенин?

Қыямыт саугъа келлигине қыуанч сагъышха болуб тургъаплай, Токъал быдырып тургъузуб келиб, Қыямытны қыатында тургъан адамла хаталы болмагъанларын билиб, тартырмай:

— Қыасымны баууна Мѣлехан Темуркъагъа ашарыкъ алыб кириб турады. Бусагъатда кесим тешиқден қараб кѣриб келеме, — деб, ауузун ачыб, қысыкъ мангылайыны тюбюнде сууукъ қыарамлы кѣзлерин қыгъыб тохтады.

Апы эшитгенлей, Биймурза, нѣгерлерин джол джанында къоюб, чабыб праулен арбазгъа кирди.

* * *

Бир-бирине қыабиргъаларын бериб, оюлсала да бир-бирин юсюне чириклерин тюше тургъан топракъбаш юйлени артында қыачан эсе да тѣгерек агъачдан керкилиб этилген эски топракъбаш бау тюгел оюлуб да бошамай, джерге узалгъан бурунгу къартча, аллына гампил болуб турады. Бауу неси Қыасым аллында болгъан мюлкюн — бир мюйюзсюз ийнеги бла санауу тауусулгъан кѣк эшегин, бауу аркъауларын хората кѣ-

риб, бери джыйгъанын эртде огъуна къойгъанды. Джайгъыда бир испилеген мал неда сабийле ойнай келиб бир-бирде бир кирселе да, башха бери киши хамхотун урмайды. Алай хайыры тауусулгъаныны себебинден джагъа тийре юй кирлерин, багушларын, мал соеклеге дери муну аллына қыуа, кѣб къоймай эшиқден киралмазча этгендиле. Қыасым атхан болур, бауу аллы қыара чыгъападап толгъанды. Ол себебден былайгъа кирирге бек талпымагъан адам, бутума чыгъана кирир деб къоркъмай, кесин урлукъ тюлду.

Темуркъа былайгъа джашаргъа кѣчгенли, Мѣлехан неда Қыасым кѣз сакълаб туруб киргенлерин болмаса, бир киши аягъын салмайды. Адам кѣрсе, кѣлюне башха джукъ келмесин деген къоркъууда, аякъ джолгъа чыккъан багъыр къумгъанын алыб барыб, чѣгелегер кибиқ эте, тѣгереклерине қыараб, адам кѣрмеселе, алай киредиле. Қумгъанны қыарагъан кѣзю алджатхандан сора да башха джарагъан заты барды. Ары кирген къойнуна кюлде бишген бир гырджыны салыб, къумгъан бла бир партих биламукъ алыб келеди. Ала Темуркъаны бир кюлюне боладыла.

Темуркъа, бу тазгек ийс этген баудан эригиб, қыачыб айланган сабийлерин, нѣгерлерин эсине тюшюб, джюреги къыйналса, къумгъан бла келген биламукъгъа къолун тийирмей қыайтарады. Эркинликге, кюнюн джарыгына, ишге термилиб дыгалас этсе, багъана артында салам мурджардан чыгъыб, чыгъалмаз буруугъа тюшген кийикча, бауу мюйюшюне барыб тешиқледен қыарай, терен ахсына айланады. Кюн бузулургъа джел ауруу этгенча, бюгюн джюреги асыры бек къозгъалгъандан, бауда тѣзалмай, эшиқге чыгъыб, кюнюн джылтырагъанына қыууана, терен солуй, тѣгерегине қыараб тургъаплай, Токъалны Қыямытладан ююне бир қыапчыкъны кѣлтюралб баргъанын кѣрду. Ишге термилгенден ююне бериб кетерча неда огъары джанында оюлгъан хунаны ишлеб тебрерча болуб, аллына бир кесек атлады. Алай болгъанлыкъгъа темир бугъоула эсине тюшюб, тохтады. Токъалны қыапчыкъны тюбюнден сейпрсиниб къынгыр қыараб турмагъа къоюб, ызына айланды. Кѣзю боюн агъач этиучю дуппуруна джете, терен ахсыныб, кѣлегини эзиюнден чал бола тебеген кѣкюреги кѣрюне, қыангалары джарты джабылгъан қыабырча, мутхуз баугъа кирди.

Саламгъа сыртындан тюшюб, дыгаласдан ары-бери аунай санлары талыб, замандан чириб башындан

басхан топрактыны кёлтюралмай, белинден сыныб тюгел юзюлмеген аркыаугъа кёзлерин аралыб джатады. Мёлехан акъыртын, келиучюсюча, келиб, тегерегини къазан къара джагылыб, батхан къумгыашы ичи толубиламукъ бла багыана джанына орналтыб, кёйнундан джылы нартох гырджынны чыгыра, Темуркыаны имбашындан тута, джумушакъ ауазы бла акъыртын айтды:

— Джашчыкыны атасы, бир ауузлапсанг! Ач болган болурса. Тёбен элге унчукъ излей барыб, кечге къалыб кетдим,— деб бютеу эзилмекликни, ипджилмекликни сураты сюелгенча, эрилерин къабды. Тамагына тыгылган джылауну тыя, мал джетмей тюзде къуруб къалган марал-чёб-башыча, ёрге сюелгенлей, къолларын ичине батхан кёкюрегине чалышдырыб тохтады. Темуркыа, аркыауну сынганындан башына себеп табханча, кёзлерин айыраламай, бир бёлек заманы къараб турду. Бери бурулганында, бурууну тешигинден адам кёзле къараганшы эслей, бош кёрюне болур деген оюм эсине келиб, узалыб кёзлерин ачытхычы уууб къарады. Тешикден кёзле ташайганларында, «Не хылымылы зат да кёзюме кёрюне тебегенди. Ёлюк эсем да, бу эски баудан дженгил къораргъа кюрейим, ансы алышыкъма»,— деб келди акылына. Ауругъан бутун сюйрей, къобуб барыб бауну ууакъ тешиклерин бириден къарай, ызына келиб гырджынга эришиб узала, Мёлеханга таймай соруучу сёзлерин сорду:

— Не хапар, тегерекде не кёресе?

Мёлехан, ишден жарылган къолу бла бетин джибитген джыламукъну сылай, ийилиб къумгъанны эрини аллына салды.

— Не хапар болсун, ол насыбсыз Тауджанны биягы налатла,— деди,— эринг бла джашайса деб чурум чыгырыб, болганын бузуб, тешиб, къазан къара джагыб, межгит аллында эшекге мнидиргендиле. Эл аллында башым баямгъа къалмасын деген къоркъууда башын суугъа атханлай, Токъал къаны келлик чабыб барыб суудан алыб, туюуб, къара кесеу этиб, межгит аллына элтгенди. Токъалны анасы бла кеси Кыямытлагъа джюрюучю болуб турадыла. Хатабыз, кыйыныбыз болмаганлай, юсюбюзге къадалыб, джашаргъа къоймайдыла,— деб джыламсыраб тебреди. Кесин джылаугъа бошламазгъа кюрешиб, тамагына туююлген туююмчекни джутар дыгалас эте: «Кыямыт, Мухам-

мат-Амин, Биймурза бу джарлы элни джутуб къоядыла! Ала ол джарлы Тауджанга джетдирген зарауатлыкыны адам айтыб къолундан келмез,— деди.

Темуркыа гырджынны кыйырындан сындырган кесегине кююшене, башын кёлтюрмей:

— Джантемир а не эте турады?— деб сорду.

— Сени джауунг ол этегини этге эди, юрсенг, ауарча болуб айланады.

Мёлехан, эриши къатына чегелеб, нартох биламукъну теджей, къумгъанны кёлтюрюб Темуркыагъа узатхайлай, къулагына аякъ тауушла келиб сескекли болуб, къулакъ пийиб тынгылады. Эрине не эсе да айтыргъа ауузун ачхалай, бауну эшигине сюелген джасы къанга дыкырадаб тюз юслерине аууб, Биймурза, бир бёлек стражникни аллында, гёрохун къолуна алыб, джылан тешикден тилин чыгырыб суурулганча кирди.

Апы кёргенлей, Мёлехан кычырыкъ этиб Темуркыаны бойнундан къадалды.

Биймурза чуругъуну бурну бла уруб, биламукъну теге, къумгъанын чартлатыб, сермеб Мёлеханын бир джанына силдеди, Темуркыаны ауруудан эзилиб турган санларына гёрохну бурну бла тик тюрте, баудан чыгырды. Этерин этиб бошагынында, Токъал, стражниклени артларындан къараб туруб, Кыямытны ююю таба чабыб ташайды.

Биймурза тюртуб джыкыгыны бла Мёлехан бауда кёлюне чабыб къалды. Хоншу тиширыула келиб, суу къуя кетиб къобаргъандан сора, бауда Темуркыаны кёрмей, чабыб прауленге келгенде, Биймурза атханы мишиб стражниклени алларында, Темуркыаны къолун, аягыны бугъоулаб, ат арбагъа салыб, эниште тебретдиле. Арбаны ызындан басынган халкыны кычырыгы бла джарыб джетиб, арбаны артындан тутду. Алай болганлыкыгъа кызыб тебеген арбагъа миналмады. Кёзюне Темуркыаны саз бети бла тегереклерине къара кюрен тартыб, ичлерине ташайган кёзлери кёрюнюб, уллу джолда арбаны ызындан кёлтюрюлген букъуда ташайды.

Мёлехан, юсю букъудан толуб, кеси тартыб сойган бетинден къан агъа, кычырыкъ эте, арбаны джеталлыгындан туююлюб, ызына бурулду. Басынган джамагыат, баш эниште къараб, мыдахлыкъда сюеледи.

— «Суу челекни туюю сууда къалады»,— деб Кыя-

ымыт хапаргъа кызыб, Мёлехан таба кёзюню кыйырын джетдире, излегенин табханы ючюп, мыллыкдан тоюб эрнип-бурнун джалагъан берюча, мыйыкъларын, сакъалын сылады.

Къарыусуз юйлени тиширулары, амалсыз дыглас эте, Мёлеханни къолтугъундан кириб, апы джыламугъуна кеслериникин къоша, Къасым да ызындап атлаб кёлюн басаргъа кюреше, чирик, топракъбаш юйлени ортасы бла тар орамгъа ташайдыла.

Къайгъыгъа басынган эллиле амалсыздан баш тебёнлерине къараб туруб, Къанаматдан болушлукъ излегенча, кюн чыкыгъан джанында чалбаш таулагъа арала, бурун таууш чыгъара, бирер тар тыгъырыкыгъа сингдиле. Кюбюрюню башы ачылгъанча, тегерегин мийик таула киришлеген ёзеннге, кечеги къарангы джабыууп джайыб, кёкию зугул кёрюнген джартысын, къачхы джарыкъ кечени джулдузла кёз кыса джасагъапдыла. Бай юйлени терезелери джарыб, согъумгъа кырылгъан малны башын, аягъын юйютген ийиси, джолда кечирек озгъан адамланы бурунларына кириб, аууз суулары келтиредиле.

Къалгъан юйлени бир къауумундан эшик ачылгъан заманда тунакы джарыкъ чыкыса да, эшик этилгенлей, къармалыб, кенгаууз оджакъладан чыкыгъан джилтинле болмаса, къарангыгъа ташаядыла.

Къарт Таулан, джалын кёк эшекни сыртында келтириб эски юйюне джарашханлай, Темуркъаны хапарын эшитиб, бир кесекни муккур болуб, баш энишге къараб турду. Джукъ айтмагъанлай, чал башын булгъаб, юйюню ортасында сирелиб, быстырлагъа чырмапыб билек агъачны артында асыралгъан, эски къаурадан этилген сыбызгысын алыб, юрюб джарашдырды. Кёб кыйынлыкъны кёлтюре тохун болгъан сыртын орундукъну ал агъачына таяндыра, нарат отунладан тамызылгъан отха къараб, кёб джашагъан ёмюрюнде джалда сюрюулени ызындан джюрюб этген кююлерин согъуб тебрели. Къызыудан къызыу согъуб, силегейлери сыбызгыны бурнундан кюлге агъа, Къандаур ёлтюрген Хамитден юренген кююлерине кёчдю. Аланы согъуб тебрегинде, кёзлеринден къуолгъан джыламукъ от джарыкъ бла акъ сакъалында джылтырай, ишден токъмак болгъан, джарылгъан бармакълары сыбызгыны тешиклеринде къызыу джюрюб башладыла. Билген кююлеринден кёб согъуб, джолоучулукъда арыгъаны хорлады. Сыбызгыны кыйыры ауузунда тур-

гъанлай, бармакълары чыгъыб, джибинген чабырлары от аллында тютюнлей, къалкъыды.

Мёлехан, къайтыб юйюне кирирге кёлю бармай, юй артында олтуруб, кёзлери тебен джашына аралгъанлай, хуна джанына кысылыб, сериюнюлюкге сапаб башын сууукъ ташха салыб джылайды.

Онунчу башы

Эки паратлы къулакъны Минги Тау таба кыйырлары бир-бирине къошулуб башланган кысыкъ сыртлыкъны тереп тюшген къар, ёлюкню кебинлегенча, агъартханды. Акъ сабаны ичинде чёб башла чончайгъанча, селт-мелт ёсген, кюрт уруучу мырышкы къайышла кълары тюбюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалан булчукълары къарыусуз къалтырайдыла.

Сыртлыкъны онг джанына джаякълаб, чауул кючлеген дуппурланы башында, къар тохтамагъан джерлери кенден джаныуар тешиклеча къарала, Минги Тауу этеклерини бири, мийик ишленген къабыргъача, сюелгенди. Былайын къоркъуб, адам аягъы кирмесин деб, сакълагъанча, ыргъакъбурун къушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эрниден узакъ джанлай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сёлешгенча, санларынга сууукъ къалтырауукълукъ сала, ачы тамакъ таууш чыгъарадыла. Сакълауулгъа къалгъанча, бир къаууму къая киришде къалыб, бир къаууму чауулну ичинде тютюн чыкыгъан уллу ташны туурасында къонаргъа тартына, тегерек бурулуб учадыла.

Аладан къоркъуб джанлагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан къоячыкъ, узун къулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб таш тюбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, къалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб къаралады.

Аны тюб дорбунунда джашагъанла ташны мангылайыны къаралгъаны сууукъ къонакъны чакъырмасын деген къоркъууда бир бёлек джолда джалын уруб къаралтхан джерлерин акъ топракъ бла сюртгендиле, алай болгъанлыкъгъа, бир-эки от этилгенлей, биягъынлай къара тюрсюннге кпрели.

Таш тюбю доркъунну ортасында от этилиб, къайын чымырталаны тозлары чыкырмаб, чырмамала джанадыла. Семён, тюкю чабырларындан къар эрий да отджагъаны джибите, сыртын ташха тирей, салам мур-

джарда олтуруб, гитче китабчыкыны эшик джарыкыгъа тутуб, не затланы эсе да къадалыб джазады.

Бадимат, уллу къар джуммакыны къатына салыб, отха тагылган чоюнчукыгъа кесек-кесек атыб эрите, ургъан тютюнден джаплата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кез сууларын чыгъарады. Бийпегер, мойюше мушулдаб, тютю кетмеген тууар териден эртденли бери кюрешиб битдирген чабырланы, бир алапат затлагъа къууанганча, къууаныб, къолунда ары-бери буруб, къобуб келиб Семёнига узатды.

— Бу чабырлагъа деменгилли салам салыб, бауларын иги къыссаг, джети таудан ауарса. Ма, сау джырт! — деб бир уллу саугъаны узатханча берди.

Джаза турган китабчыгъын къойнуна сугъа, кезюу-кезюу къолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына къарай, керти деменгилли этилгенча таныгъанында, бузламасыла деген муратда мурджаргъа джыйылган саламны тубюне салыб ышарды.

— Сау бол! — деб, тау тилге иги таг юренигенни къууана, Бийпегерни къолун къаты къысды.

Къанамат, кеси ёлтюрюб келген арыкъ къашха эчкини эшикден киргенлей быкъыгъа тагъыб, эки билегин ёрге этиб, къоллары суукъдан кегергенлей сояды. Эчкини терисни сыдыра, кеси кесине эжиу этиб, мыдах макъам бла джырлайды:

Апсаты да берсин бизге, къолайлы джол чыкъсын.
Апсатыны барды сансыз, санаусуз маллары.
Кёб малыгдан бизге юлюш этсенг а!
Бийле, байла бирер къысыр ийнек сойдула,
Биз джарлыланы санга юлюше къойдула.

Кеси кесине «хайырсызны аузуна кырдык джетмегенмиди?» — деб хатхусун ачыб, ич джау кёрмей, джёрме чыгъарындан тюнлюлюб, ичин къатында саламгъа салды.

Быкъыны эм баш бутагъына тагылган шокка кезюу джетиб, алгъы бурун эжиуно джарашдыра тебреди:

Къара шоккуну къуру стынга улутма,
Лякъ къыйыныбызны къая ранлада къурутма.
Апсатыны барды сары чачлы къызлары,
Аланы да акъ тауладады ызлары...

Джырны бошагъандан сора, эжиуно мурулдай, бурун сууун билегине сюрте, кийик эчкини арыкълыгъына мысагъат эте, Семёнига бурулду.

— Бу санга къолайлы джол азыкълыкъ этерик тюлдю, алай а къурудан къуйрукъ да игиди, дейдиле, къарыусуз болган заманда джыртаргъа джарарыкъды, — деб, къолларына джагылган къанны къар джуммакыла бла сюрте, от джагъагъа олтурду.

— Къыямытны къошундан сюрген тууарларынгы элге чачыб келмей, бирин бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айланган эчкини не семизлиги болсун, — деб, къар суу джылынган чоюнчукну кёлтюрюб барыб, ичин этерге джарашды Бадимат, джанына тийгени билдире.

— Бизни ючюн хата джожкъду, джарлылагъа бергени иги этгенди, — деди Семён, къыйырларында суу къайпагъан кесеулени ышара.

Къапат Къыямытны къошундан сюрген тууарлары, Семён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён къууанган эди. Кеси да анга къошулуб къууана, сёзю башха джанына бурдурду:

— Былайгъа тууар сюрююно алыб келсем, мени сокмагъым джабылгъычы, Къыямыт эки аякылы парийлерин алыб джетер эди. Бу бёлек кюнде «Гитче ёзени» ичинде, бирер чегет талада джашагъан джарлылада жангы эт ашамагъан болмаз. Бармагъа къой, бир керилдиле!

— Тууар сюрююно келтирмей, бир жангыз хайуанны чартлата келсенг а? Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчкиден мен сизге не зат этейим! Тузубуз да джожкъду, джашчыкъ да къалды да кетди. Бир чырмамагъа эди, — деб, эчки ичде чыкъган кирни саламгъа джыйыб, эшикке атаргъа дорбундан чыкъды Бадимат.

Таудан ургъан суукъ джел акъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышарган кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллына къалайды. Ташны къонушунда джашагъанла, къар эшик аллын битиб къоймасын деген къоркъууда, ташны эшикке чыкъган жангыз тешигини аллын, тирмен ташдан ун къуюлуб ёсгенча, ёсуб тебргенлей, къадалыб ариулайдыла. Алай болганлыкыгъа, алагъа эрпшгенча, кёб турмай биягъы къар къаланады.

Тёгеректе бурула, хауада къарауул болуб турган къушла, Бадимат эшикке мал хатху кесеклени атханын ёслеб, таш тюшгенча, джерге тюшюб, ёслемегенлик этиб, мыллык кесеклеге тешикден чыгъыб кесин

атхан тюлкюню бюсюреусюз джанлата, атылган ичегилени сайлаб тебретиле.

Негерле, отха баурларын бериб, чоюнда кызарыб кыйырылары кёрюне бишген этге сюйсюнюб кырайдыла. Кёзлерине, бурунларына тютюн киргенден бурун суулары келе, кёзлери кызарыб кеслери алларына джылай, башларын кыутхара, бирер джанына буруладыла. Тютюнню ийисгеб тургъандан эсе, сууукъсураса да, артына турургъа разы болуб, Бийнегер, ташны чунгуруна кысыла, эки кьолун дженглерине кеблей, Къанаматха айланды.

— Ол кече «Наратлы кьолда» болган хапарынгы артына джетгинчи кьалкыб кьалганса. Арыган хатеринги этиб кьойганбыз ансы, артын эшитирге тамшыб кьалганбыз. Мыллыкны алкын дженгил бишер джапысы джокъду, бош тургъандан эсе, хапарны кыйырын бир айтыб кьутулсанг,— деб ташны суугъу сингиген сыртын джылытыргъа джау орунларыны кымылдатды.

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдю. Алай бир кесек ууакъ даурчукъ болду...— деб, чыбык кыйыр бла кюлге тамгъала сала, айтыргъа сюймегини билдире, чыбык бла чоюннга узалыб, тышына чыкган этлени ызына басды Къанамат.

Семён, ёсген сакъалына кёзлеринден акъган джыламукъланы сюрте, мындан ары ачы тютюнню кёлтиралмай, артына турду.

— Айт, айт, мен да эшитирге сюйюб кьалдым,— деб, «къ» харифни кесгин айталмагъанына сагъышлана, Къанаматны имбашындан тутду.

Къанамат кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кыйыры кюйген чыбык кесек бла кюлде ат тамгъала сала башлады.

— Биз кьачыб кьутулдукъ деген акъыл бла кьошха кириб, Биймурзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли кьартны унутханмысыз?

Унутмагъанларын билдире, башларын силкдиле джашла.

— ...Мухаммат-Аминни кьойларындан бир кутамны сюрюб ёзенде джашаган кьарыусуз кьошлагъа чачыб, бир бёлек кечени да джукъламай, келбетли кьартны мурджарында таяныб кьалкый башлаб, кьошну ичи бла бир джыйылган адам да кьазанны тегерегине

басыныб лахор эте турганлай, «ойт» деген бир ауаз чыкты. Эшик юсюне джууукъ турган джашланы бири чартлаб эшикге чыгыб, келген кьонакны кьошха чакырыб кирди. Адам ортасы болган бир кьарашини, юсю кьарыусуз адам, кьошха кириб, адамланы аслам кёргенине джунчуй, тегерегине арала туруб, кеси аллына ахсына олтурду. Кьонакгъа суусаб ичирдиле.

— Не хапар, кьонак, сен айланган, джюрюген джерде?— деб сорду кьошну неси, аны таба бурулуб.

Ач болганын кьайнаган кьазаннга дженгил-дженгил кёз джетдириб билдире, чал ура тебреген сакъалыны кьашыды кьонак.

— Прауленде олтурган маджаладан башымы алыб, юйдегим бла былай Огъары Чыгъанакълыда бир кьулакъгъа кысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысым болгандыла да, алагъа гырджын джетдиралмай, элге тюшюб, эки элек кьууутчукъ тартыб чыгыб келгенпейме, сизни тебен джапыгъызда ырхы аузундап ётпейлей, таш джанындан чыгыб биреулеп, кёкюрөгимден шоккуну тирей, сабийлени аузундан юзюб, эшекни сыртындан тюкю, кьолан кьалчыкчыкъ бла кьууутчугъуму алыб кетди.

Хапарын бошаб, мыдах болуб, кьалгъапланы да джюреклерин аурута, баш энишге кьарагъанында, кьошну неси, отну кьыздыргъанындан джанлай, бетин отдан кьол аязы бла джабыб кьорууларгъа кюреше:

— Былайда ол тукъум хаталаны этиб айланган тумаланныкъ ким болду эке?— деб сорду.

Кьонак, кеси кьайгысына болуб, сагъышха терен батхандан, сорулгъанны айырмай, джунчуду.

— Не-е?..— деб кьонакбай таба мууал кьарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

—Къайдам, мен не билейим, кьолайсыз джерде, кьаны келлик, мен Къанаматма деб, шоккуну кёкюрөгиме тиреди да...

Къайгылы башын ары-бери силкиб:

— Былай бир кьулакъ кыйырында кысылыб, ёлекъала, баш кечиндирер эдим деб тура эдим да, мында да Къанамат деб бир чыкыгъанды да, кьаныбызны ичеди. Тубан кёлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юйдегиле кьайгылы болуб тура болурла,— деб кёлтюрюлдю. Эшикге кьараб, кьазандан бурнуна эт бишген ийис ургъанында, кьургъакъсыган эрилерин кымылдата, ач кысхандан кеталмай, ох-ох эте, мурджар агъачха олтурду.

Къошха басынганла манга бла къонакъгъа кѣзюу къарадыла. Къошну неси келбетли къарт, отну бир джанына къыйрлары кюйюб джыйылган кѣсеулени джилтнн этдире отха атаргъа кюреше, мыдыхха дже-тиб кюйген бармагъын ауузуна дженгил элте, джыйы-рылыб отдан артына турду.

— Къапчыгъынгы тоналгъанына бек уллу бушуу этдим. Алай а аны Къанамат этди дегеннге ийпанал-майма. Сени кибиклеши чарпытыучу къылыгъы джокъ-ду аны.

— Нечик болмайды Къанамат? Шкокну тюз кѣю-региме тиреб, къапчыкыны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да «Къанамат деген аманлыкъ-чы, ибилисге кесни алдатыб, межгитде турган Къу-рашлары теблеб, таугъа къачыб, аманлыкъ этиб ай-лапады»,—деб джума намазда афендини ауузундан энитгенме. Ол аллай адам болуб алгъанды мени къапчыгъымы, ансы...—деб кѣлю къалды къонакыны.

Къарабыдыр сабийлери къая джанында чалман къошда, атабыз къууут келтирликди деб, джерк бла боялган бирер къашыкыны къолларына алыб сакъ-лаб тургъанлары кѣзюне кѣрюнюб, сѣзон артына джет-диралмай, кюлге къарады. Къошха басыныб турган джашланы бирн, мени къабыргъамдан тюрте, къонакъ-гъа айланыб сорду:

— Джаратылганлы хаджирет Къанаматны кѣрген-мисе?

Къонакъ, анча керсе айландырыб соргъанларына зчыулаца, соргъан джашха хыны къарады.

— Къууут къапчыкыны къоратды. Не этеме аны кѣ-рюб? Кѣрмегенни таб ол болгъа эди! Былай тууарыл-дым да къалдым...

Тоналган къонакъ джууаб этерге алай чомарт бол-маса да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланганы джюрегимни уллу къыйнады. Кесни «хаджи-рет Къанамат» этиб айланганы ызын бир табармы этим деген муратда:

— Туура къалайда тонады?—деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, къазаны дженгил тю-шюрюлюгюнден тюнгилюб, ынгычаб къобуб, кетер-ге тебреди.

— Тохта, тохта! Кечегиде айыб тюлмюдю къонакъ-бай ташларгъа? Олтур бери. Былайда «Чыгъанакълы-гъа» баралмаймы къаллыкъса,—деб, къошдан чыгъар-

гъа тебреген къонакыны этегинден тутуб олтуртду.— Къазанынга къара, эт джибиген болур, къонакъ ары-гъанды, тез бол,—деб, джумуш этген джашны ашыкъ-дырды къонакъбай, къонакъ гузаба болгъанында. Къошдан чыгъыб тѣгерекге къарай, къошну тѣбен джа-шында итни къаты юргенин эшптитб, бир-эки тууайлаб, къаблаб чыкъган чабырларына къар джыя, къошха кирди ол.

Къапчыкыны къутхарыб, кесни «Къанамат» этиб ай-ланганланы негилерни санаргъа разы болуб, къазан отдан тюшюрюлюб, хар ким алларына салам тарта, эт ашаргъа болгъанлай, акъыртын сылдыраб чыгъыб, атха эрлай джер салдым. Башымдан къонакыны «ырхы аууздан ѳтгенлей таш джапында» дегени кетмегенлей, ѳзенин энишге барыб, кесни элден чыкъган маталлы этиб, ырхы ауузгъа айланыб акъыртын ат джолну теб-рсдим. Атны аякъ тюбюнде юшюген къар джырылда-гъан, къулакъдан тюлкю къычыргъан таууш болмаса, ѳзенин ичи рахат болуб, тубан да сыртлагъа кѣлтюрю-ле, мен да ырхы аууздан чыкъдым. Тюз аллымдан бир къаралды, атны юркюте чыгъыб, мени таба шок матал-лы бир затны тутуб къычырды:

— Мен хаджирет Къанаматма, бусагъатдан джамчы-нгы теше бар! —деб тюз аллыма сюелиб тохтады.

Ауазындан ким болгъанын билирге сюйюб, кесни тыяргъа кюрешдим. Атны ауузун тартыб тохтатдым.

— Къанаматны, джолда джюрюген джолоучулары тонагъандан сора, башха кары джокъмуду, сен къайсы Къанамат боласа? —деб сордум.

Артырагъына туруб, манга тутхан шок маталлы затын ышанига тарта, багъыр тазны къакъгъанча, къы-чырды:

— Кѣб гырылдай турма да, джамчынгы теш да сау-зсен джанла!

Андан ары кесими тыялмай, тепчилдеб тепсей тургъ-ан атны аллыма сюелгенни юсюне бошлаб, къамчини башына тартыб тебрегенимде, кесни «Къанамат» этиб мени тонаргъа тебреген аманлыкъчы, къолунда тутхан шок маталлы затын таякъ таууш этдире джолгъа тю-шюрюб, башындан тутхайлай, къычырыкъ этиб тебреди.

Секириб атдан тюшюб, джагъасындан тутуб, хыны къычырдым:

— Бюгечели тонаган затларынгы бери чыгъар!

Ауузундан сѣз чыгъармагъанлай, уллу хыршы ташны артындан къолан къапчыкъны, тонну, эки джамчыны, бир бѣлек джибни алыб чыкъды. Тѣбен джанында таиг саргъала, тоноулаб джыйгъан хапчюклерин кесине кѣлтюртуб, къошну къатына джетгенлей, кѣлтюрюб баргъанларыи джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме, — деб атны бойнундан къадалды. Қъамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

— Қъанамат кимди? — деб соргъанымда, башын эниште тутуб:

— Қъанамат зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Қъанаматны таньмаймыса?

— Эшитген болмаса, кѣрмегенме.

— Не эшитгенсе Қъанаматдан?

— Бир кюн эл джыйылгъанда Қъыямыт: «Қъанамат хаджирет чыгъыб, элли тоноуул этиб айланады», — дей эди.

— Қъанамат мен кесимме, манга тоноучуду деб айталлыкъмыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир къой ансы, ёмюрде быллай зат этмез эдим, — деб арты бла джанлаб тебреди.

Атымы аманлыкъчыны къачар джолуна буруб:

— Элли джарлысындан тонагъан хапчюклеринги къошну къатына элт да бусагъатдан кѣзюмден ташай! — деб мен гепдени аллында атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерин эрлай къош джанына атыб, кѣлеккеча, къачыб, игле ызындан къуугъанлай, къошну тѣбен джанына ташайды.

Таиг атыб, анда-мында кѣкде къалгъан джолдузла батаргъа хазырланыб къалтырай, эрден аяз да къаты ура, къошха киргенимде, тоналгъан къонакъ къобуб, кечеден кѣмюлюб къалгъан мыдыхланы бир джерге джыйыб, от этерге киреше тура эди. Киргеним эслемегенча, мени таба бурулмай, чабыр этген къолларын къюлге джууб, эшикте чыкъды.

Ачыракъ болуб, четенде манга къойгъан эт юлюшни алыб, сууукълай кемире тургъанлайыма, алгъы бурун «тоба, тоба, бу сейрге къара!» деген тауушу чыгъа, къонакъны бети джарый, къошха кириб, мурджарлада джукълагъанланы уятды.

— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, къолан къап-

чыгъым сау-саламат къолума тюшерикди деб, къайдан табылды? — деб къычырыб сорду.

— Сени тонагъандан сыйырыб келеме!

Қъонакъ, ийнаныргъа бла ийнанмазгъа билмей, къол-тугъун къашыргъа узалды.

— Ол Қъанамат дегенлерини бир джаман аманлыкъчы хапары барды, ол къалай къайтарыргъа унады? — деб сорду ышара.

— Сени тонагъан Қъанамат тюлдю. Қъанамат ма менме, — деб аллына сюелгенимде, къонакъны бети тюрлениб, артына турду. Башымдан аягъыма дери сымарлаб, белимдеги гѣрохну эсегенлей, аллына сюелген Қъанамат болгъанына ишексиз болуб, башын аллына бир-эки джолда силкди.

— Джашауунг кѣб болсун, ким эсенг да, — деб узалыб бойнумдан къучакълады.

Мени бойнуму эки къолу бла къаты къысыб, ауузланыб кетер муратда, тамада муржарда къобуб къалыяны тарта тургъан келбетли къонакъбай къартны сол джанына чѣкдю. Келбетли къарт, къалыяны учхун тырнагъына къагъа, балта бла юзгенча, кесгин сѣлешди:

— Қъанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагъыда бир къарачай пегерлери — ючюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла, — деб, отха сюелген малчы гырджынланы бирин кеси сюртуб, къонакъгъа тутдурду.

Келбетли киши бла аны къонагъыны къолларын тутуб, ыз аджашдыра, ёзени башына чыкъгъанымда, къолан къапчыкъны иеси эшегини ызындан къууалагъанлай къарамдан ташайды...

Қъанамат хапарын бошаб тохтады. Отда кѣсеуле чыкъырдагъан, эшикте боран улугъан, бир-бирде къаргъа къычыргъан болмаса, таууш чыкъмай, джурт тынч болду.

Башларына къайнагъан кѣмюк джабышыб, иги кесек сууу къуругъан чоюнчукъдан сюеклери агъара тургъан кийик этлеге кѣзюн джетдире, Қъанамат, Бадиматха татыл къараб:

— Тюбюне кетиб къалмагъа эди, тюшюрсенг да боллукъду, — деб, ийилиб таш тюбюнден чыгъыб, кериле-созула, элге кетген Ибрагимни аллына къарады. Келиб кѣрмегенинде, ташны доркъунуну аллына къаланган

къарны аякълары бла бир джанына кюрей, таш тюбю къонушха кирди.

Семён, Қъанаматны хапарындан бир сёзю ычхындырмай тынгылаб, кесек заманы къатына чёкген Қъанаматха бурулду.

— Сен байлашы маллары сюрюб келтириб берген джарлыла, ол къапчыкъны неси, саига аманлыкъчыды деб кеслерни айтхан огъай эсенг, аланы къатларында биреу айтса да, унамазла. Қъыямытла не къадалыб кюрешеле да, сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгъарын тыяллыкъ тюлдюле.

Семённу алай айтханы Қъанаматны кёлюн джау сюртгенча джумушатды.

— Сен юретген джолну билгенимча барлыкъма,— деб Қъанамат, Семённу къатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгъа къалагъан кийик этге джарашдыла.

— Бирер кесек гырджыи болса, джарарыкъ кёре эдим, — деб, Семённу аллына ашалаыб салынган джаусунну алыб, джарыкъгъа тутуб къараб, тегерек буруб къыйырын сындыра, саламгъа атды Бийнегер, базукну джырта келиб.

— Не кёресе?— деб ышара сорду Қъанамат, ашыкъиликни кемире.

— Мен кёрлюгю кетгенди,— деб негерлерни кюлдюре, саламгъа къуолгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламгъа чырмаб, эшикке чыкъды Бийнегер.

Бийнегер сюеклени узакъ быргъаб ызына айланганында, сырлыкъда къаралгъанны эслеб тохтады. Бир кесек къараб тургъанлай, къаралгъан уллудан уллу болуб чауулгъа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни къаралгъан ташайгъан джерге барыб къарагъанында, Ибрагим, бир сагюнджюню да кёлтюрюб, кюртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура келе эди.

Аны эслегенлей, Бийнегер эрлай ызына, уллу ташны тюбюне чабыб келиб, межамгъа кирди.

— Ибрагим келеди! — деб къууанч болуб къычырды.

Ташны тюбюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкъгъанларында, уллу ташны аллында Ибрагим аякълары къагъа тура эди. Эм алгъын джетиб Бадимат къарнашыны бойнундан къучакълады. Аны ызындан Семён, бютеу барысы бирер кере Ибрагимни бойнундан къуча-

кълаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш тюбюне джыйылдыла.

Семён, Бадимат къарнашыны мыдах бетине джити къарагъанын эслеб, Ибрагимге сорду:

— Не хапар элден?

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джюкъду, — деди Ибрагим, эгечини бетине къараялмай, отджагъада олтура. Бадимат къарнашын мыдах кёргемине тынгысыз болду.

— Атам, амам не эте турадыла?— деб сорду.

— Этгенлери джюкъду, турадыла, — деб джууаб этди Ибрагим, баш энишге къараб, огну ышырыргъа кюреше.

— Атам къалай турады?

— Ол да... джашыныргъа кюрешиб турады.

Ибрагимни ауазын таб кёрмей, Қъанамат сёзю башха илипинге бура сорду:

— Быллай бир нек къалыб кетдинг?

— Элдеп мен чыкъгъанлы юч кюн болады. Келе-келиб, кеч болгъанында, аджашырма деген къоркъууда, бир къошха бурулгъан эдим. Анда джашы суугъа кетген бир къарт къатын, мени таныб: «Джашымы кёзюнден кёреме, бир-эки кюнню къалмай боллукъ тюлсе»,— деб къысханында, къарт адамны мыдах эталмай, бу заманга дери алада туруб таяна келеме.

— Қъалайдагъы къошду, сени къайдан таныйдыла?

— Қъошлары былайдан узакъ тюлдю. Джашы суугъа кетиб, ёлюгюн табалмай айланганлай, мен айрым-жанда кёргюзюб табхан эдиле. Андан бери къарт къатын мени кёрсе, кёзюне-бурнуна сугъады.

— Қъайры бараса деб сормадыламы?

— Былай бир къошха джалгъа барама деген эдим да, бизни бла бир кесек тур деб, эки къарт да бек тилдиле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрагим эгечини къатында кесин къатдырса да, сабий джюрегин уллу къыйынлыкъ басханын эслеб, Бадимат сезмезча бир джукъ ангылармы эдим деген муратда, Қъанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

— Маллары сюрюлгенден бери Қъыямыт бла афенди, бизге табхан аман сёзлерин къууб, элни къобарыб тутдурургъа кюрешиб айланадыла. Бизни тегерегибизде ала бурунлары урмагъан джер джюкъду. Алай бол-

гъанлыкъгъа бир адамдан тахса табалмайдыла. Орамда мени кѣргенинде, Қыямыт уругъа таягъы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тохтагъанымда, артына туракълаб, уругъа базалмай, аман табханын къуя, джаныулай кетди. Артыкъсыз да «Чыгъанакълыда» къошлагъа Қыямыт бизни къалайда тургъаныбызны айтдырыгъа ариу айтыб къорешеди. Алай болгъанлыкъгъа алкъын бир адамдан да туб табмагъанды. Бир-эки кере Биймурза бизни тебен джаныбызда, ёзенде, стражниклери бла айланыб къайтханды.

Семѣн, Ибрагимни хапарындан элни уллу асламы хаджиретлени джанында болгъанын ангълаб, къууанды.

Сѣлешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагъышына кирди. Кечеги болгъанын билдире, тюлкю созуб къычырады. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты уруб, уллу ташны тубюне юшюген къарны къалаб, къачхынчыланы ташны бир джанына къысыб, кѣллерин такъыр эте, джыйын джанлыча улуйду.

Нѣгерле, отну мыдыхларын къюлге кѣмюб, къарны джарыгъы бла тублерине орун этиб, таш тубюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатадыла.

Семѣн, кѣзюне къалкъыу кире тебрегенлей джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылгъанды. Бир бѣлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джулдузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатханды.

Къатында хурулдаб джатхан Қыанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дунияны джашауун аз билген, халал нѣгерлерин танг атханлай къююб кетери эсине тюшдю. Джюрегин миз чанчханча ачытыб, Қыанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кѣлюне келди: «Мийик тауланы ичинде кеслерини байларына, бийлерине да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, къыйынлыкъда ёстен джарлыла къарангылыкъдан аллында манга бир кесек тѣпелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы, къарангыдан джарыкъгъа чыгъа тебрегенлери кѣзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра башлагъандыла.

Тѣбенден кѣк къюкюреб джашнагъаны тауланы джа-

рыта тебрегенди. «Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кѣргюзте туругъа керек эди. Алай болгъанлыкъгъа анда мындан эсе бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дунияда залимлени зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дуниягъа чыгъарыргъа къорешген Большевик партия урунган таулулагъа керекли кюн мени энгда болушлукъгъа джиберир», — деб кеси кесине сѣлеше, секириб къобду. Нѣгерлеринден кѣзюп айыралмай, бир кесекни къараб туруб, кѣмюлген мыдыхланы къюлден къазыб чыгъарыб, от тамызыб тебреди.

Иги кесекни къорешиб, Бийнѣгер этген тюкю чабырланы аякъларына джарашдырыб, эшикге чыкъды.

Танг къуруму бла кетер джолуна къарай ызына къайтханында, уллу ташдан берлакъ джанлаб Қыанамат, Бийнѣгер, Ибрагим къошбаш болуб, ёрге сюелиб, башларын эниште тутуб тура эдиле. Сѣмен къатларына келиб къошулду.

— Ёлгенди, — деди Қыанамат, башын кѣлтюрмей, терен мыдахлыкъда.

— Темуркъа тюрмеде ёлгенди, — деди Бийнегер, ким ёлгенди деб Семѣн соргъунчу.

Тѣртюсю да, джумдурукълары къаты къысылыб, баш эниште къараб бир кесек турдула. Семѣн, джаягъына тѣнгереген джыламукъ тамчыны сюртюб, тунакы ауазы бла шыбырдады:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги къююб тургъанындан хайыр джокъду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякъ тублеринде къар джырылдай, бир-бири ызындан таш тубюне джыйылдыла.

Бадимат, Семѣнну джол азыгъын джыяргъа къореше тургъанлай, нѣгерле бир-бири ызындан мыдах киргенлерин джюреги ушатмады.

— Танг атмай къайда айланасыз? — деб сорду, къапчыкъны башын къыса.

— Тѣгерегибизни джел къюртден къалагъанды да, Семѣнну къалайтын кетерине джолгъа къараб келебиз, — деб Қыанамат, ауазын джарыкъ чыгъарыргъа къореше, бурдуруб айтды.

Қыанаматны джууабына джюреги асыры хош болмады. Туб эрнин ачытхынчы къаба, богъурдагъы бууулуб, ауазы тунакы чыкъды.

— Олтуругъуз да ауузланыгъыз, — деб тюненеден къалгъан этледен алларына сала, Семёнга къалгъанладан артыкъ кёл ашаб джол азыкдан къалгъан гырджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкъды.

Тау джелни къаты ургъаны тохтамай, къалын тюшгеш къарны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутханда, ауузунгу ачханлай, тамагъынгы къысыб, ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа къоймайды. Джюрюген заманда аякъларынг къозгъагъан къарны джел бетинге уруб, ууакъ ийнеле чанчылгъанча ачытады. Минги Тауну тюснн сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргъалтханды. Къая киришледе джашагъан къанатлыла, сууукъну стемегенча, хауаны тюрюлю тауушдан толтуруб, къая киришни тегерегинден узакъ кетмей учадыла.

Кюнбатхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ёзенледе нарат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб тегюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не кючлегенин ачыкъ айыралмаса да, джюрегиини ауруб кемиргени тохтамай, уллу ташны артына къысылыб джылайды. Негерле, Семённу ашыра, таш тюбюнден чыгъыб тебрегенлерин кёрюб, эрлай этеги бла кёзлерин сюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгъыб, къалгъанлагъа къошулду.

Семён, башында аягъына дери тау кийимлеге кийишнб, азыкъ къапчыкъны сыртына бегите, къайын таякъгъа таяна, негерлерини арасында къалайтын барлыгъына къарайды. Джел къарны боранлата, сыртлыкъгъа джетгенлеринде, Семён, тохтаб негерлерине бурулуб, бир кесекни къараб туруб, сермеб кёзюу-кёзюу къаты къучакълады. Кёзюу Бадиматха джетиб, къалай этерге билмей артына туракълагъашында, Бадимат, кюртге бата келиб, Семёну белинден къысыб, артына тохтаб, джаулугъуну къыйыры бла кёзлерине узалды. Семён, кетерге кёзюу къыймай, бир кесекни негерлерине къараб туруб, башындан чырпа беркюн алды.

— Сау къалыгъыз! Башха джарыкъ халда тюбернбизге мен ийнапыбма,—деб, бурулуб ызына къарай да беркюн силке, кетди. Сыртлыкъны тауусуб, чегетни къыйырындан киргенинде да, юч негери къар дуппурну башында къарала, этеклерин джел джая тура эдиле.

Терек бутакълагъа тне да джагъасындан сууукъ

букъу къуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакъ этилген кьой джолгъа джаранды.

Сыртда ургъан къаты джелни тылпыуу, джетиб мийик наратлапы башларын силкиб, къарларын агъызады.

Бир-бирде чырпы джанында нарат нарат терекленн къатына къаланган кюртден къоян чартлаб чыгъыб, ызына къарай къачады. Терекни бутакъына къоуб тургъан къаргъа, адам келгенин эслеб, къанатларын къагъыб бутакъдан акъ ушу себе учду. Семён, тири атлам бла чегетден ётюб, уллу джолгъа чыкыгъанында да, бир-бирде ызына, негерлерине къарагъанын тохтатмай, аллында джел къуугъан къар букъуну сюргенлей, негерлери бла кесини ортасына чегет дуппур тюшгенинде, къарагъанлыкъгъа кёрлюгюнден тюнлюлюб, джолгъа кесин салды.

Экинчи китабы арты.

БАШЛАРЫ

БИРИНЧИ КИТАБ

Бирикчи кесеги

Биринчи башы	4
Экинчи башы	8
Ючюнчю башы	11
Тёртюнчю башы	19
Бешинчи башы	21
Алтынчы башы	22
Джетинчи башы	25
Сегизинчи башы	33
Тогъузунчу башы	41
Онунчу башы	45
Онбиринчи башы	49
Онекинчи башы	61
Онючюнчю башы	63
Онтёртюнчю башы	67
Онбешинчи башы	70
Оналтынчы башы	74
Онджетинчи башы	78

Экинчи кесеги

Биринчи башы	80
Экинчи башы	86
Ючюнчю башы	96
Тёртюнчю башы	101
Бешинчи башы	106
Алтынчы башы	116
Джетинчи башы	125
Сегизинчи башы	130
Тогъузунчу башы	134
Онунчу башы	137
Онбиринчи башы	141
Онекинчи башы	149
Онючюнчю башы	156
Онтёртюнчю башы	159

ЭКИНЧИ КИТАБ

Биринчи башы	162
Экинчи башы	182
Ючюнчю башы	190
Тёртюнчю башы	198
Бешинчи башы	234
Алтынчы башы	245
Джетинчи башы	260
Сегизинчи башы	285
Тогъузунчу башы	299
Онунчу башы	309

ИБ № 1708

АППАЕВ ХАСАН АЛИЕВИЧ

ЧЕРНЫЙ СУНДУК

Р о м а н

Издание третье

На карачаевском языке

Редактор *А. Д. Баушев*

Художник *К. М. Нурмагомедов*

Художественный редактор *Л. А. Асланова*

Технический редактор *М. Г. Климовская*

Корректор *К. А. Салпагарова*

Сдано в набор 03.06.85.

Подписано в печать 16.12.85.

Формат 84x108¹/₃₂.

Бумага типографская № 2.

Гарнитура литературная

Печать высокая.

Усл. печ. л. 17,2. Усл. кр. отт. 17,2. Уч.-изд. л. 18.

Тираж 11.000 экз. Заказ № 2835. Цена 1 р. 30 коп.

Карачаево-Черкесское отделение

Ставропольского книжного издательства

357100. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати

Карачаево-Черкесская укрупненная типография

357100. Черкесск, Первомайская, 47.